Г.К.ШВИДЬКО

Історія України

Підручник для 8 класу середньої школи

XVI-XVIII СТОЛІТТЯ

8

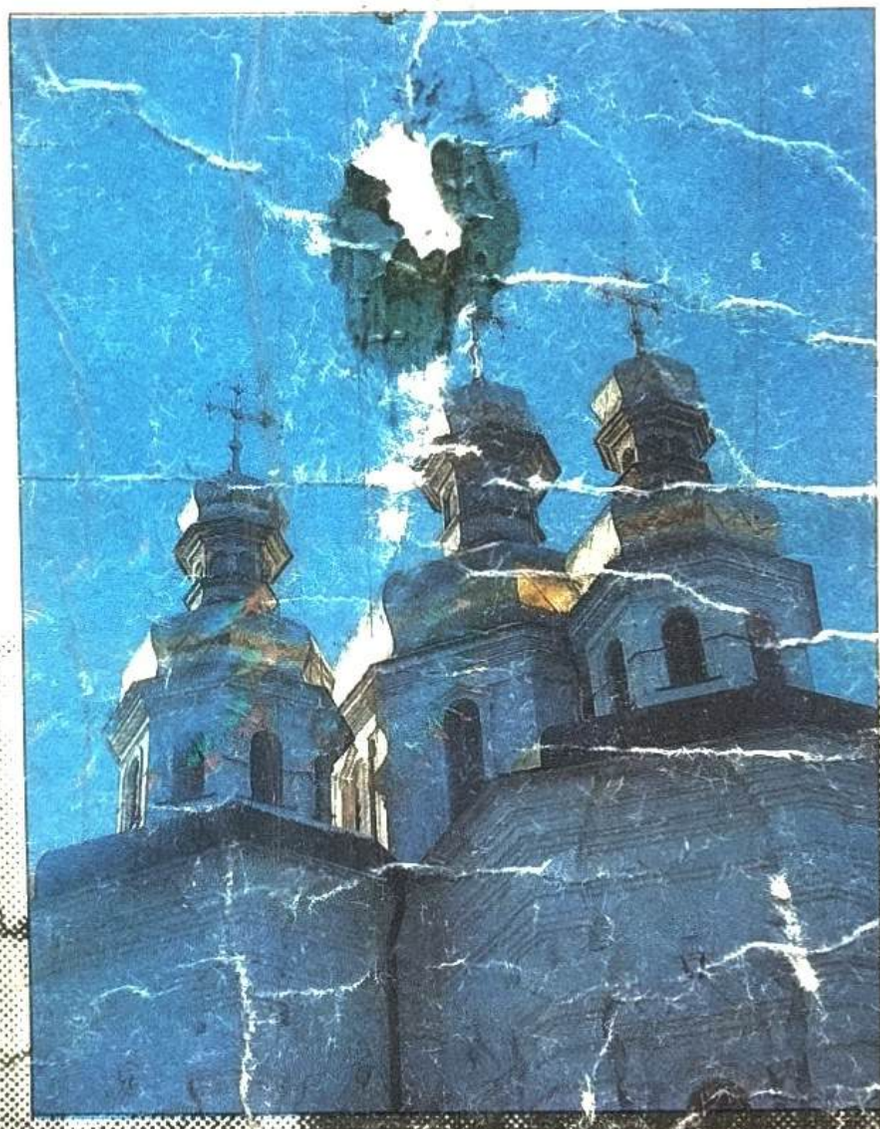

Українські землі під владою Речі Посполитої та інших держав

Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького й козацька держава

Україна та Російська імперія

Київ Видавництво "Генеза" 1997

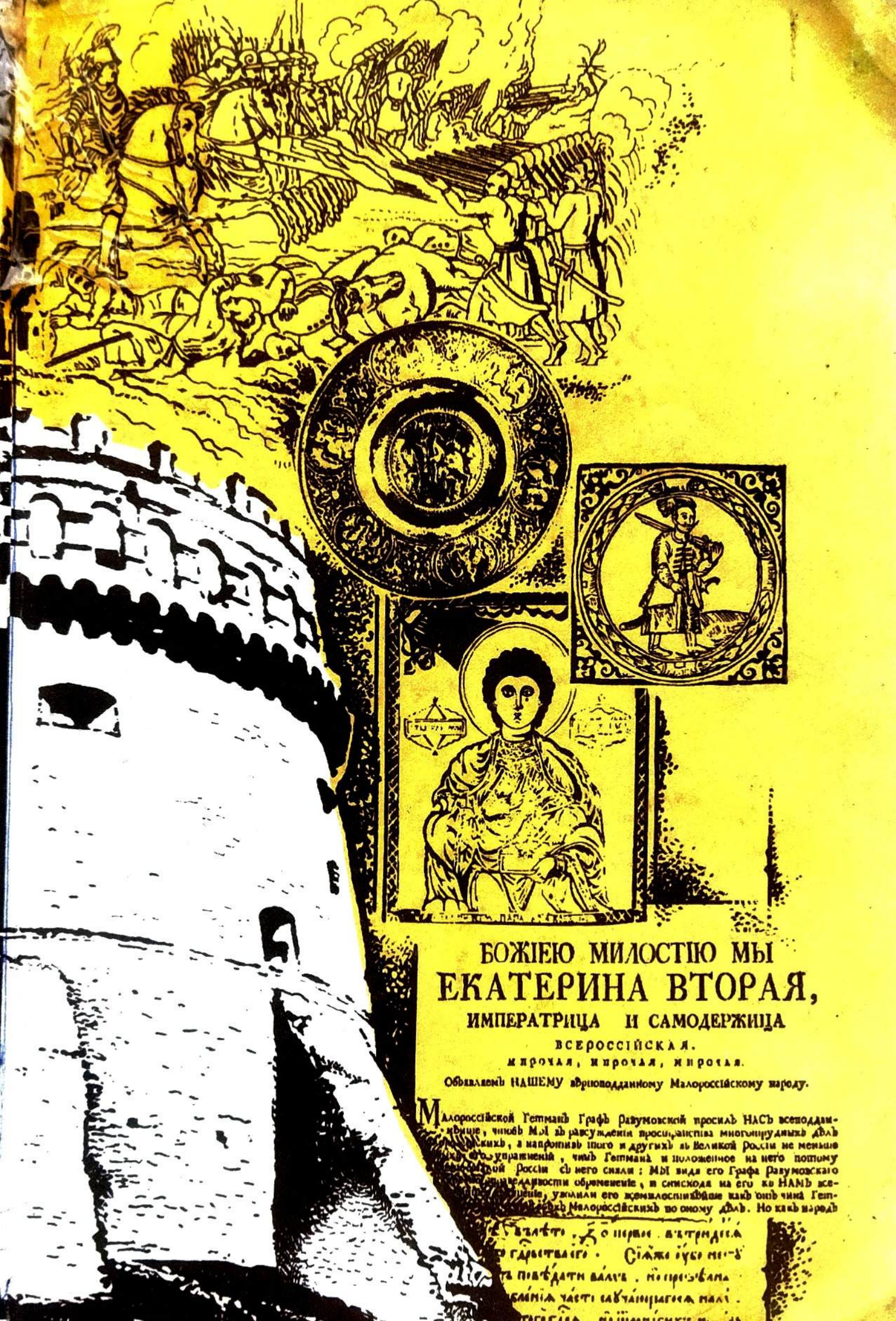

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ НАШЕМУ вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Малороссійской Гетманъ Графъ Разумовской просилъ НАСЪ всеподданнѣйше, чтобъ Мы въ разсужденіи пространства многотрудныхъ дѣлъ [illegible]скихъ, а напротивъ того и другихъ въ Великой Россіи не меньше [illegible] его упражненій, чинъ Гетмана и положенное на него потому [illegible]ой Россіи съ него сняли: Мы видя его Графа Разумовскаго [illegible]ведливости обремененіе, и снисходя на его къ НАМЪ все[illegible]ніе, уволили его всемилостивѣйше какъ отъ чина Гет[illegible] Малороссійскихъ по оному дѣлъ. Но какъ народъ

Г.К.ШВИДЬКО

Історія УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу середньої школи

8

XVI-XVIII СТОЛІТТЯ

Затверджено Міністерством освіти України як підручник для 8 класу середньої школи

Видання друге, виправлене й доповнене

Бібл...
...ської ...
школи № 2 І-ІІІ ст...

Київ
Видавництво "Генеза"
1997

ББК 63.3 (4 УКР) 4я 721
Ш35

Швидько Г.К.
Ш35 Історія України. XVI–XVIII століття. Підручник для 8 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1997. – 384 с.
ISBN 966-504-041-3

У підручнику висвітлено події української історії від часів, коли Україна стала складовою частиною Великого князівства Литовського, до останніх років існування гетьмансько-козацької держави. В книзі розповідається про ключові проблеми історії України XVI – XVIII ст.: зародження козацтва, українсько-польські конфлікти кінця XVII – початку XVIII ст., національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького, духовно-культурне відродження українського народу доби Гетьманщини.

ББК 63.3 (4 УКР) 4я 721

© Швидько Г.К., 1997
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, ілюстрації, 1997

ISBN 966-504-041-3

ПЕРЕДМОВА

Любий друже!

Авторові цього підручника дуже хотілося б, аби ти взяв його до рук зі своєї доброї волі, взяв із зацікавленням і назавжди захопився історією своєї землі й свого народу. Адже це історія твоїх предків — далеких і близьких, ще досяжна спогадам чи переказам твоїх рідних і знайомих. Все, що ми маємо сьогодні, — матеріальну й духовну культуру — це справа їхнього життя, їхніх сподівань, помилок і успіхів.

Народжувалися діти, переймали від батьків досвід поколінь і згодом передавали його своїм нащадкам. Так в'язався ланцюг поколінь. Сьогодні ти — ланка цього ланцюга, а невдовзі його продовжать твої діти. Зроби ж так, щоб твоя ланка була міцною, щоб не перервався зв'язок поколінь, щоб ти з часом не пішов у безвість, не полишивши на землі добрих діянь.

Історія — це витвір всього народу, а не лише окремих видатних осіб, хоча вони й відіграють значну роль в історії. Звичайно, абсурдом було б сподіватися, що в підручнику можна назвати хоча б мільйонну долю прізвищ людей, які творили історію. Але їхня діяльність відображена в архівних документах — переписах, реєстрах, церковних метриках, святцях, судових справах, податкових списках та літописах. Кожен край, кожне місто й село, кожна окрема родина має свою історію. Потрібно тільки зацікавитись нею.

Є така народна мудрість: як ти шануєш своїх батьків, так твої діти будуть шанувати тебе. Отже, шануймо наших предків і нащадки шануватимуть нас.

А поки що візьми підручник із звичайного учнівського обов'язку. Читай уважно, виділяй основне, аби краще запам'ятати, і частіше звертайся до «Робочого зошита» та «Хрестоматії».

Щасливої подорожі у глибину віків!

1 ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 РОКУ

ПЕРЕДУМОВИ УНІЇ

Від початку XVI ст. визрівав грунт для останньої унії між Польщею та Великим князівством Литовським. Польща не залишала своїх планів про приєднання українських земель і про прилучення Литви взагалі. З цією метою вона постійно наполягала на заключенні більш тісного союзу та створила партію, яка протистояла самостійницьким прагненням Литви. У Великому князівстві Литовському не було політичної єдності. Литовські магнати прагнули до унії з Польщею при умові збереження політичної самостійності обох держав. Цим вони сподівалися потіснити могутніх і більш численних православних українських і білоруських магнатів. Їх стримували лише страх повного злиття з Польщею та втрата зверхності політичного становища в державі, оскільки в Польщі головною політичною силою були не магнати, а шляхта.

Герб Великого князівства Литовського

Українські й білоруські магнати також не йшли на зближення з Польщею, керуючись тими ж міркуваннями, але найбільше їх лякало окатоличення, якого зазнала Галичина.

Інтереси народних мас ніхто не враховував, а самі вони не виступали самостійною політичною силою. Проте нова польсько-литовська унія була укладена. Привели до неї конкретні політичні обставини й наявність головного чинника унії — шляхти.

На початку XVI ст. Польща перетворилася на шляхетську республіку із сеймом і виборним королем. Головною політичною силою тут була шляхта — рицарський стан землевласників. А в Литві

шляхетство тільки формувалося й вело боротьбу проти диктатури магнатів, котрі становили великокнязівську раду й займали адміністративні посади різного рівня. Під впливом Польщі шляхетський привілейований стан прагнув таких же прав, які мала польська шляхта. А магнати змушені були йти на деякі поступки, оскільки наростаючі соціальні конфлікти внаслідок закабалення селян вимагали консолідації пануючого стану. Тому уряд прийняв у 1522 р. ухвалу про «вивід шляхетства», тобто до складу шляхти зараховували тих, хто мав шляхетські привілеї. У 1557 р. була проведена «волочна поміра», яка також сприяла становому оформленню шляхетства, а законодавче оформлення прав і вольностей шляхетства відбувалося з виданням Першого Литовського статуту (1529). Однак і тоді шляхта в Литві не досягла рівності з магнатами й тим більше з польською шляхтою. Поляки ж обіцяли урівняти її в правах з польськими шляхтичами, але при умові повної унії.

БОРОТЬБА НАВКОЛО ПИТАННЯ ПРО УНІЮ

За чотири роки до смерті короля й великого князя Сигізмунда I Старого литовські автономісти знову обрали свого окремого князя Сигізмунда-Августа. У 1548 р. він став і королем польським. Розпочалася гостра боротьба, з одного боку, польських панів проти Великого князівства Литовського, а з другого — в самому князівстві між прихильниками та противниками унії. А в цей час 1558 р. Сигізмунд-Август ув'язався у виснажливу й тривалу війну між Лівонським Орденом і Московською державою на боці лівонців. Московське військо захопило Полоцьк (1563), що болісніше було сприйнято Литвою, ніж втрата Смоленська у 1513 р. На боці Москви воювали Швеція й Данія. Становище Литви було критичним. Для участі в Лівонській війні були необхідні величезні кошти та військо. Саме тому литовські, українські й білоруські шляхтичі вимагали від великого князя литовського унії з Польщею. Це був зовнішній фактор. Ще важливішими причинами підтримки шляхтою унії було бажання добитися таких же привілеїв, які мала польська шляхта, а також полегшити свою військову повинність, котру вона відбувала у формі «посполитого рушення» (загального ополчення) й несла великі матеріальні витрати. А в Польщі головну військову силу складало наймане кварцяне військо, утримуване на спеціальний податок — «кварту».

Проти унії виступали великі литовські, українські й білоруські магнати, бо вони передбачали обмеження свого політичного панування; до того ж у Польщі головною політичною та економічною силою була шляхта, оскільки за рішенням польського сейму 1566 р. всі отримані раніше магнатські маєтності поверталися державі, а нові нада-

валися тільки за згодою вального, тобто загального, сейму.

ЛЮБЛІНСЬКИЙ СЕЙМ

Під тиском поляків і в зв'язку з петиціями литовської шляхти про необхідність оборони від нападів татар король і великий князь Сигізмунд-Август скликав у січні 1569 р. у м. Любліні спільний польсько-литовський сейм для проведення унії. Литовські й польські посли висунули свої умови унії, які в багатьох позиціях не збігалися. Проект унії, поданий послами Великого князівства Литовського, передбачав широку автономію й навіть окрему монету.

Польські посли, навпаки, пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Польщею в одну державу з одним королем і спільним сеймом. У Великому князівстві Литовському лишалися свої адміністрація й судочинство. Сигізмунд-Август став на бік поляків. Тоді посли Великого князівства Литовського князі К.Острозький, Г.Ходкевич, Є.Волович, К.Радзивілл та ін. вирішили зірвати сейм і таємно виїхали з Любліна, щоб зібрати шляхетське ополчення для боротьби проти унії. Дрібна шляхта підтримала поляків, сподіваючись отримати привілеї.

Сейм у XVI ст. Гравюра XVI ст.

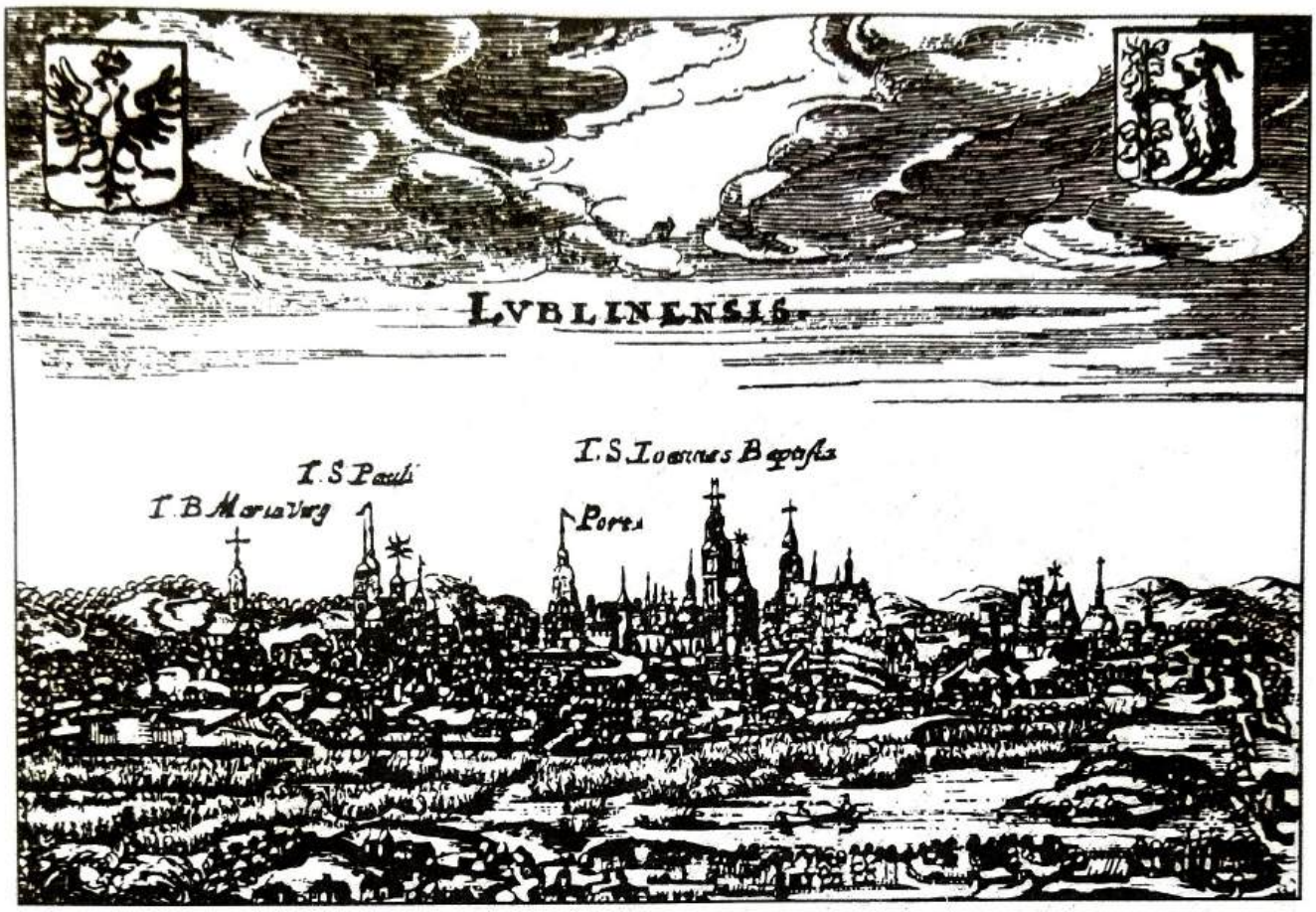

Люблін. Гравюра XVI ст.

УНІВЕРСАЛИ ПРО ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Польські магнати й шляхта порадили королеві оголосити універсал про відібрання в Литви та приєднання до Польщі Волині й Підляшшя. Литва, ослаблена Лівонською війною й внутрішніми суперечностями, не змогла захистити свої державні інтереси. Тоді король видав ще один універсал про приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. Слід зазначити дві обставини цієї акції. Загарбання українських земель обгрунтовувалося тим, що нібито вони колись належали Польщі та що вона від того мала й матиме неабияку користь. Про інтереси Великого князівства Литовського як держави не згадувалося, тим більше про інтереси українського народу.

Територія Великого князівства Литовського зменшилася вдвоє. Литовські делегати повернулися на сейм. Неспроможні відстояти свої права литовці просили не відбирати в них маєтності й зберегти певну автономію залишкам їхньої держави.

Найбільший опір унії чинили українські магнати О.Чарторийський, К.Острозький, Б.Корецький, К.Вишневецький. Проте й вони невдовзі поступилися, висловившись так: «Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднуємось як вільні й свобідні — з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях...»

200 400км
Територія Речі Посполитої
Міждержавні кордони
Внутрішні кордони Речі Посполитої
ЛІВОНІЯ
Москва
ШВЕЦІЯ
КУРЛЯНДІЯ
Балтійське море
Вільнюс
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
МОСКОВІЯ
Гданськ
СХІДНА ПРУССІЯ
Варшава
Вісла
КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ
ВОЛИНЬ
Київ
Дніпро
Дніпрові пороги
Острог
УКРАЇНА
СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
Краків
Львів
БОГЕМІЯ
Запорозька Січ
МОЛДАВІЯ
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
Відень
ТРАНСІЛЬВАНІЯ
Кафа
Бахчисарай
ФРАНЦІЯ
АВСТРІЯ
УГОРЩИНА
ВАЛАХІЯ
Дунай
Чорне море
Адріатичне море
Середземне море
ОТТОМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Константинополь

УМОВИ УНІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Так, 1 липня 1569 р. було підписано Люблінську унію, згідно з якою Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту (букв. — республіка) з виборним королем, спільним сеймом, спільною казною й грошовою одиницею, єдиною зовнішньою політикою. Литва втратила свою державність, ставши частиною Речі Посполитої та зберігаючи автономію лише в місцевому управлінні, організації війська та судочинства. Майже всі українські землі в литовську автономію вже не входили, оскільки належали Польщі, лише Берестейщина й Пінщина (пограничні з Білоруссю землі) залишилися за Литвою.

Люблінська унія стала подією величезної політичної ваги. Але для України вона мала вкрай негативні наслідки. Переважна більшість українських земель опинилася під владою кріпосницької й католицької Польщі, лише Чернігово-Сіверські землі належали Московській державі, Буковина — Молдавії й Закарпаття — Угорщині. Під загрозу було поставлено саме існування українців як окремої народності.

Для польських магнатів і шляхти відкрилися великі можливості для привласнення українських земель, нещадної експлуатації селян і міщан та для духовного поневолення народу. А сили, здатної організувати відсіч цьому наступові, тоді ще не було. Вона тільки народжувалася на Подніпров'ї, далекому від епіцентру описаних вище політичних подій.

⇐ *Польсько-литовська Річ Посполита*

АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА СУД

Після Люблінської унії 1569 р. й утворення Речі Посполитої на українських землях відбуваються зміни в адміністративному управлінні. Вища державна влада в Речі Посполитій належала королеві й великому (вальному) сеймові, до якого входили магнати, шляхта й верхівка католицького духовенства. Територія Речі Посполитої поділялася на воєводства. Українські землі, захоплені Польщею протягом XIV–XVI ст., поділялися на 6 воєводств: Руське (землі: Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька, Холмська), Белзьке (повіти:

Засідання земського суду (зліва направо: підсудок, суддя, писар)

Герб Львівської землі

Герб Галицької землі

Герб Перемишльської землі

Герб Холмської землі

Герб Белзького воєводства

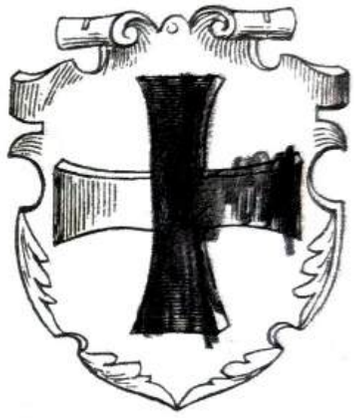

Герб Волинського воєводства

Герб Подільського воєводства

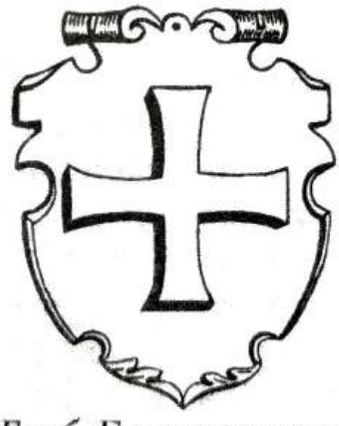

Герб Брацлавського воєводства

Герб Київського воєводства

Бузький, Городельський, Грабовецький), Волинське (повіти: Володимирський, Луцький, Кременецький), Подільське (повіти: Кам'янець-Подільський, Червоноградський, Летичівський), Брацлавське (повіти: Брацлавський, Вінницький), Київське (повіти: Київський, Овруцький, Житомирський).

На чолі воєводств стояли воєводи. Воєводства поділялися на повіти. Їх очолювали старости

Поділ українських земель на воєводства після Люблінської унії

і каштеляни (коменданти фортець).

Інших помітних адміністративних змін не відбулося, оскільки польський устрій був упроваджений тут раніше.

Зазнала змін і судова система. За прикладом Польщі на українських землях у кожному повіті були впроваджені гродські й земські суди. Гродський (від «град» — замок, фортеця) суд очолював староста, призначений королем. Цей суд розглядав важливі кримінальні справи про наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки. Земський суд був становим — шляхетським, і обирався місцевою шляхтою. На своїх сесіях («роках») він розглядав різні цивільні спра-

ви й межові суперечки шляхти та вирішував конфлікти щодо нерухомого майна.

Литовський Статут і українська мова вживалися в судово-адміністративних установах трьох воєводств — Волинському, Брацлавському й Київському. Крім того, вищою судовою інстанцією був Люблінський трибунал.

У волостях і повітах діяли місцеві сеймики, у яких шляхта вирішувала справи місцевого порядку і обирала судових урядовців та своїх представників до вальних сеймів і трибуналів.

ДОКУМЕНТИ

З «Напучення королеві польському Сигізмунду Августу» українського письменника XVI ст. Станіслава Оріховського-Роксолана

...«Моє і твоє» — два джерела всякої незгоди в суспільстві. Із-за них спочатку й виникають суперечки та судові позови, з яких народжується ненависть. З ненависті потім постають заколоти, а після заколотів наступає вже неминучий кінець державі. Отож, аби королівство було здоровим, твої сенатори не повинні застановлятись над «моє» і «твоє». Хай цього ні обговорюють, ні вирішують: це інших сусідів стосується. Хай сенатори стануть отцями держави, далекими од чварів, дружніми, лагідними. Хай душу мають, не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів. Хай щиро й чистосердечно бачать, що шкодить, а що корисне державі.

Цього не може статися, доки вони самі будуть суддями власних справ. І потім, якби колись те рішення попереднього сейму ти прийняв, всякому сказано, що треба встановити в державі суд з виборних суддів і туди передати всі суперечки з приводу приватних справ, щоб ти не міг оскаржити їх. Хай їхня ухвала буде остаточною, що б вони не вирішили.

...Добирай собі людей не за титулами, але дивись на їхні діла, які сприяють осягненню найвищих посад у твоїй державі. Таких людей у давнину називали філософами, бо вони такі знання давали королям, які потрібні їм були при правлінні і на яких тримається життя людей.

(Українська література XIV–XVI ст. — Київ, 1988. — С.127–128, 133).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Поясніть позицію магнатів і шляхти Великого князівства Литовського щодо унії з Польщею.* ***2.*** *Чим відрізняється Люблінська унія від усіх попередніх?* ***3.*** *Чому українське панство протистояло захопленню Польщею влади в Україні?* ***4.*** *Прокоментуйте наведений уривок з «Напучення» С.Оріховського-Роксолана.*

2 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

ВИЩІ СТАНИ СУСПІЛЬСТВА

Підпорядкованність українських земель іноземним державам привела до корінних змін у землеволодінні та в системі сільського господарювання. Намагаючись ополячити й окатоличити українське населення, польські королі щедро роздають землі польській шляхті та урівнюють українських шляхтичів у правах з польськими: звільняють їх від обов'язкової військової служби, надають право самоврядування в місцевих (земських) справах, право суду тощо. Починається інтенсивний процес формування пануючої верхівки — магнатів і шляхти.

Українські пани, дотримуючись своїх станових та особистих інтересів, як правило, засвоювали польську мову й приймали католицьку віру. Поруч з польськими магнатами — Жолкевськими, Потоцькими, Конєцпольськими, Калиновськими, Струсями — величезні землеволодіння мали українські магнати Вишневецькі, Острозькі, Заславські, Збаразькі, Немиричі та ін. Обширні земельні латифундії магнатів на Київщині, Брацлавщині й Лівобережній Україні давали їм змогу бути «королев'ятами», котрі не підпорядковувалися жодній адміністрації та майже не визнавали влади короля. Це були свого роду «удільні князі», які на своїх землях могли здійснювати суд над своїми підданими. Вони засновували міста й слободи, будували палаци, організовували військові загони, роздавали землю за службу своїм васалам.

У напрямку на схід і південний схід відбувався процес колонізації — заселення й господарського освоєння земель — народної та феодальної. Новоосвоювані землі заселяли, головним чином, селяни-втікачі з районів розвинутого фільваркового господарства, де зростала панщина. Магнати оголошували «слободи», тобто на визначену кількість років новопоселенцям надавалися значні пільги у виконанні повинностей, що приваблювало селян і міщан.

На українські землі унія відкрила вільний шлях польській шляхті, яка засновувала тут фільварки й промисли. Українська шляхта володіла невеликими маєтностями й

дотримувалась православної віри. Поступове захоплення польськими магнатами та шляхтою влади та усунення від неї української шляхти призвело до того, що багато шляхтичів поповнили козацькі ряди (наприклад, П.Сагайдачний), а в період визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького — і ряди повстанців та керівників створюваної козацької армії.

Подібним за своїм становищем до шляхти було духовенство. Здебільшого служителі православної церкви були вихідцями із шляхти (Є.Плетенецький, Г.Балабан, С.Косів, П.Могила та ін.). Наступ католицької церкви спонукав православне духовенство охороняти свою віру, національні традиції й національні інтереси.

МІСТА Й МІЩАНИ

У XIV–XVI ст. на українських землях активно відбудовувалися старі, зруйновані монголо-татарською навалою міста. Окрім того, магнати й шляхта отримували від королів привілеї на заснування нових міст та містечок. Найбільш інтенсивно цей процес відбувався в Галичині й на Волині. Міста перетворювалися на центри ремесла, торгівлі, адміністративного управління та культури.

Конкуренція ремісників, які прибули з села у місто, а також необхідність регламентувати виробничу діяльність ремісників (виробництво й збут продукції за умов вузького внутрішнього ринку) привели до утворення ремісниками корпоративних організацій — цехів. Цехи об'єднували вільних ремісників однієї або декількох спеціальностей, забезпечували господарську й особисту незалежність, монополію на заняття даним ремеслом у місті, регулювали закупку сировини та розподіл її між членами цеху. Якщо необхідно було захищати місто від ворогів, цех виступав як окреме військове з'єднання. Існували цехи ковалів, кравців, шевців, мечників та ін. Але були й такі ремісники, котрі не входили до складу цехів, — вони називалися партачами (від лат. a parte — осторонь).

Ремісники — цехові й позацехові — не могли жити тільки з ремесла, а тому мали свої ділянки землі, які, хоч і частково, але зебезпечували їх продуктами харчування. Населення малих міст і містечок займалося сільським господарством, торгівля й ремесло в них були мало розвинені.

Великі ремісничі й торговельні міста, а також землеробські містечка за юридичним статусом розподілялися на державні (королівські) й приватновласницькі (магнатські, шляхетські, церковні). Міста були центрами, де на торгах і ярмарках відбувався торговий обмін сільськогосподарською та ремісничою продукцією. Торги, що відбувались один-два рази на тиждень, обслуговували місто та навколишню округу, а ярмарки — віддалені міста й землі, вони проводилися один-три рази на рік у

період релігійних постів та на свята. Такі міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, водночас були й центрами міжнародної торгівлі. У записках мандрівника Михайла Литвина українська торгівля описана так: «Київ переповнений чужоземним крамом, бо ж немає шляху більш знаного, як старовинна бита й добре відома дорога, що веде з чорноморського порту — міста Кафи (Феодосія) — через ворота Таврики та Таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроваджують з Азії, Персії, Індії, Аравії та Сирії на північ до Московії, Пскова, Новгорода, Швеції та Данії східний крам, дорогоцінне каміння, шовк і шовкову тканину, ладан, парфуми, шафран, перець та різне коріння. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці — цілими караванами. Раніше збирали мито з тих караванів на переправі через Дніпро в Тавані, а тепер мито збирають у Києві». Поступово в містах формувалося купецтво, яке, як і ремісництво, належало до міщанського стану.

Розвиток ремесла й торгівлі поглибив процес диференціації населення, особливо у великих містах. Міське населення поділялося на три основні соціальні групи (нестанові): патриціат (купецько-лихварська верхівка, члени магістрату), поспільство (цехові майстри, середні та дрібні торговці) і міські низи (позацехові ремісники, підмайстри, наймити). Нерівноправне становище різних категорій населення викликало постійні соціальні суперечності й конфлікти в містах.

Населення приватновласницьких міст перебувало в залежності від власників тих земель, на яких вони розташовувалися. Міщани поряд з ремісничою та торговельною діяльністю також відбували панщину, платили ренту продуктами своєї праці.

Щодо королівських міст, то уряд був зацікавлений в постійних прибутках від ремесла й торгівлі. Тому на вимоги міщан королі за певну плату надавали окремим містам привілеї на німецьке Магдебурзьке право (зразок: м. Магдебург).

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

Магдебурзьке право — це один із видів прав вільних міських общин у середньовіччі. Міста отримували самоврядування, податковий та судовий імунітет (незалежність), право власності на землю (зазначену в привілеї), пільги ремісникам і торговцям, право проводити ярмарки, а також звільнення від деяких повинностей на користь держави.

Основними юридичними кодексами, що використовувалися міськими судовими установами України, були твори польських юристів XVI ст. Павла Щербича «Право міське Магдебурзьке» і Бартоша Гроїцького «Порядок судів міських».

IVS MVNICI
PALE.
To iest/
Prawo Mieyskie
Magdeburskie / nowo z Łacińskiego y z Niemieckiego na Polskie z pilnością y wiernie przełożone.
Przez PAWŁA SZCZERBICZA na tenczas SYNDIKA LWOWSKIEGO
Cum Gratia & Priuilegio S. R. M.
Drukowano
We Lwowie / kosztem y nakładem tegoż Pawła Szczerbica własnym.
M. D. LXXXI.

Титульна сторінка кодексу "Право міське Магдебурзьке". 1581 р.

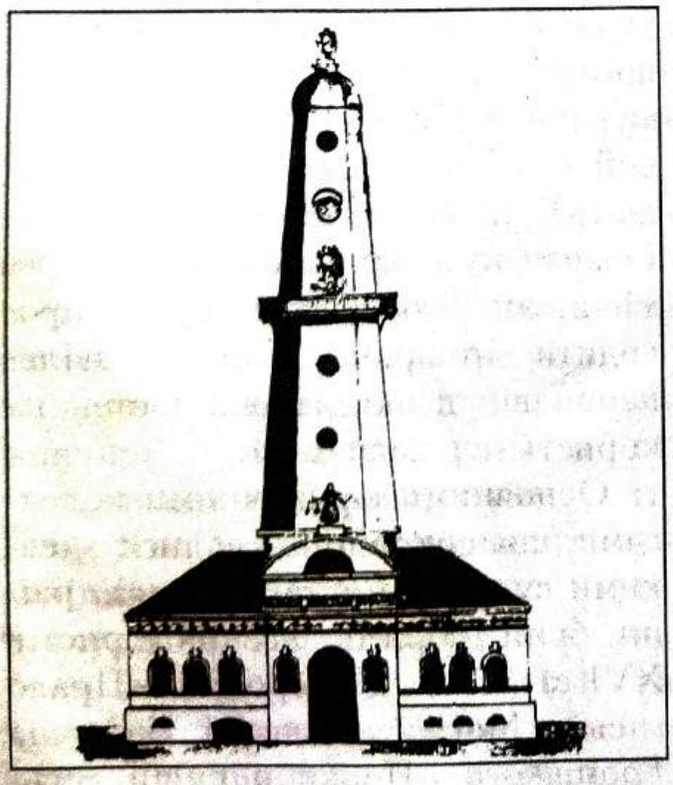

Будинок магістрату в Києві. XVII ст.

Отримавши Магдебурзьке право, місто сплачувало в державну казну зазначену суму грошей. Частина натуральних повинностей міщан ліквідовувалася, встановлювалися єдині податки з ремесел і торгівлі. Місто звільнялося від управління й суду королівських чи великокнязівських намісників. Їхні функції виконував війт, який очолював магістрат. Магістрат скла-

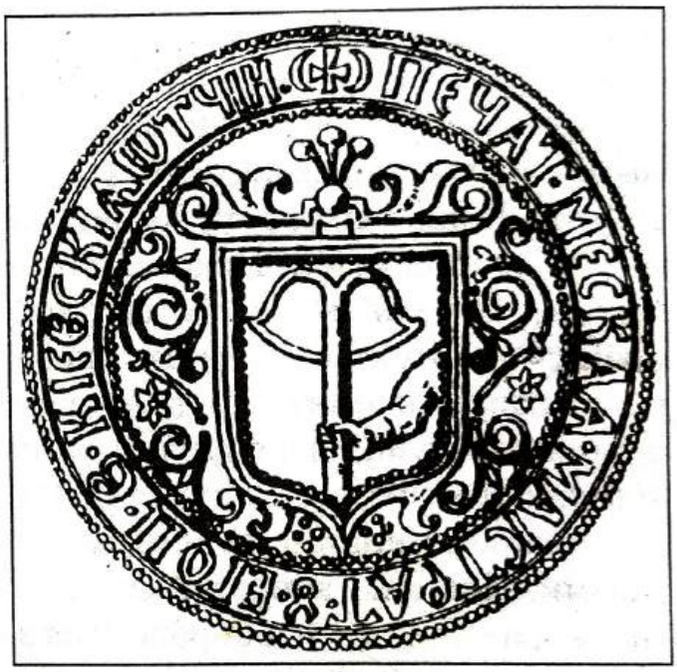

Печатка Київського магістрату. XVII ст.

дався з двох колегій — лави, що відала судовими справами, і ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами. Члени магістрату називалися лавниками й радниками. Місця в магістратах посіли найзаможніші. Ремісники й торговці вели боротьбу з міською верхівкою за свої права. Унаслідок цієї боротьби виник новий контрольний орган — «Колегія сорока мужів» (від лат. Quadraginta viri — 40 мужів). У XIV–XV ст. Магдебурзьке право отримали Львів,

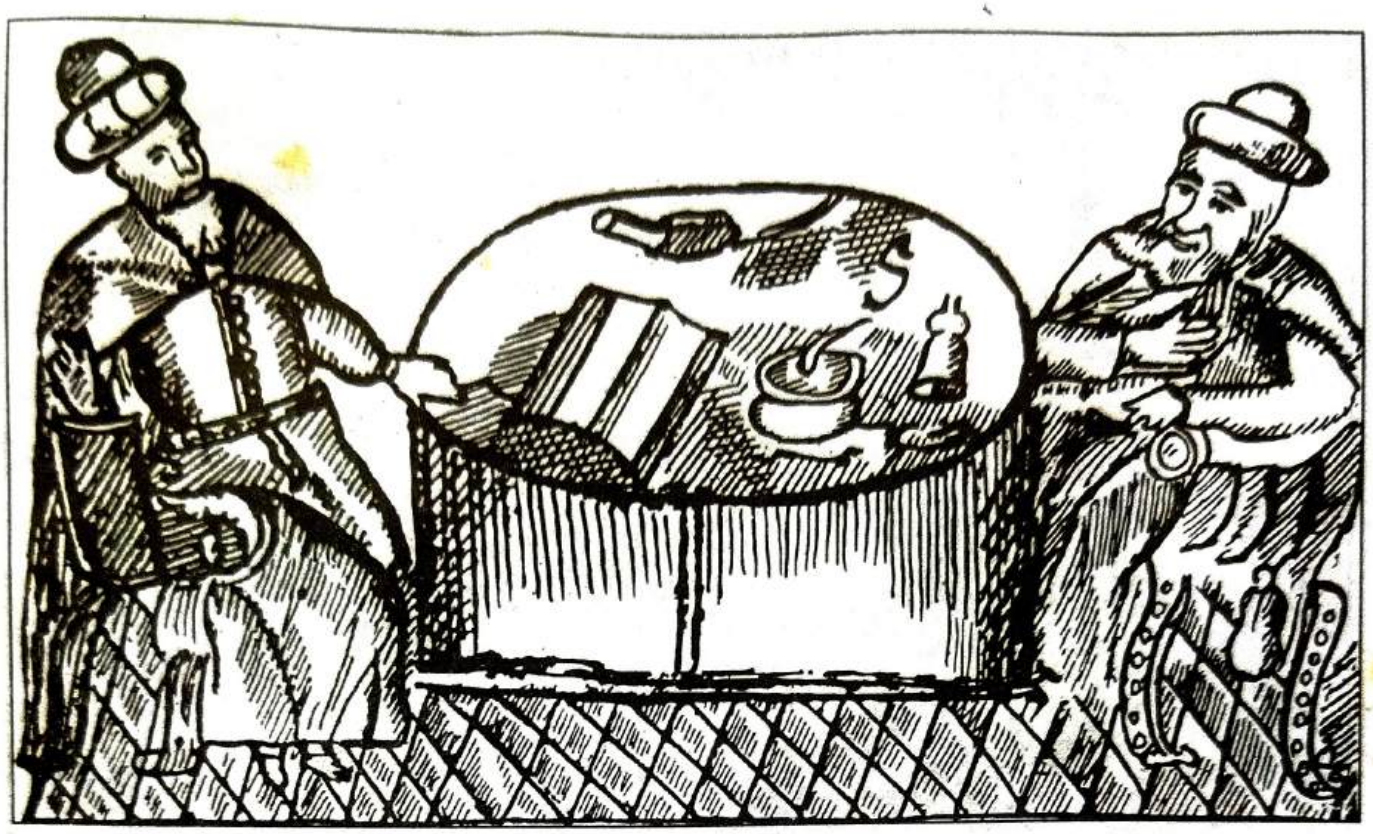

Рада магістрату. Гравюра XVI ст.

Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Житомир, Київ. У малих містах управляла ратуша.

Магдебурзьке право надавалося передусім іноземним громадам: польським, німецьким, вірменським, що підсилювало соціальний гніт національно-релігійним. Були міста (наприклад, Львів, Кам'янець-Подільський), в яких існувало по три міських общини (польська, українська, вірменська) і кожна зі своїм самоврядуванням.

Необхідність для українського міського населення відстоювати свої соціально-економічні та національно-релігійні права привела до активізації політичної боротьби й виникнення братств.

Українське міщанство переживало тяжкі часи. В українських містах з'явились польські та німецькі ремісники різних спеціальностей, які, отримавши високу

Судове засідання лавників

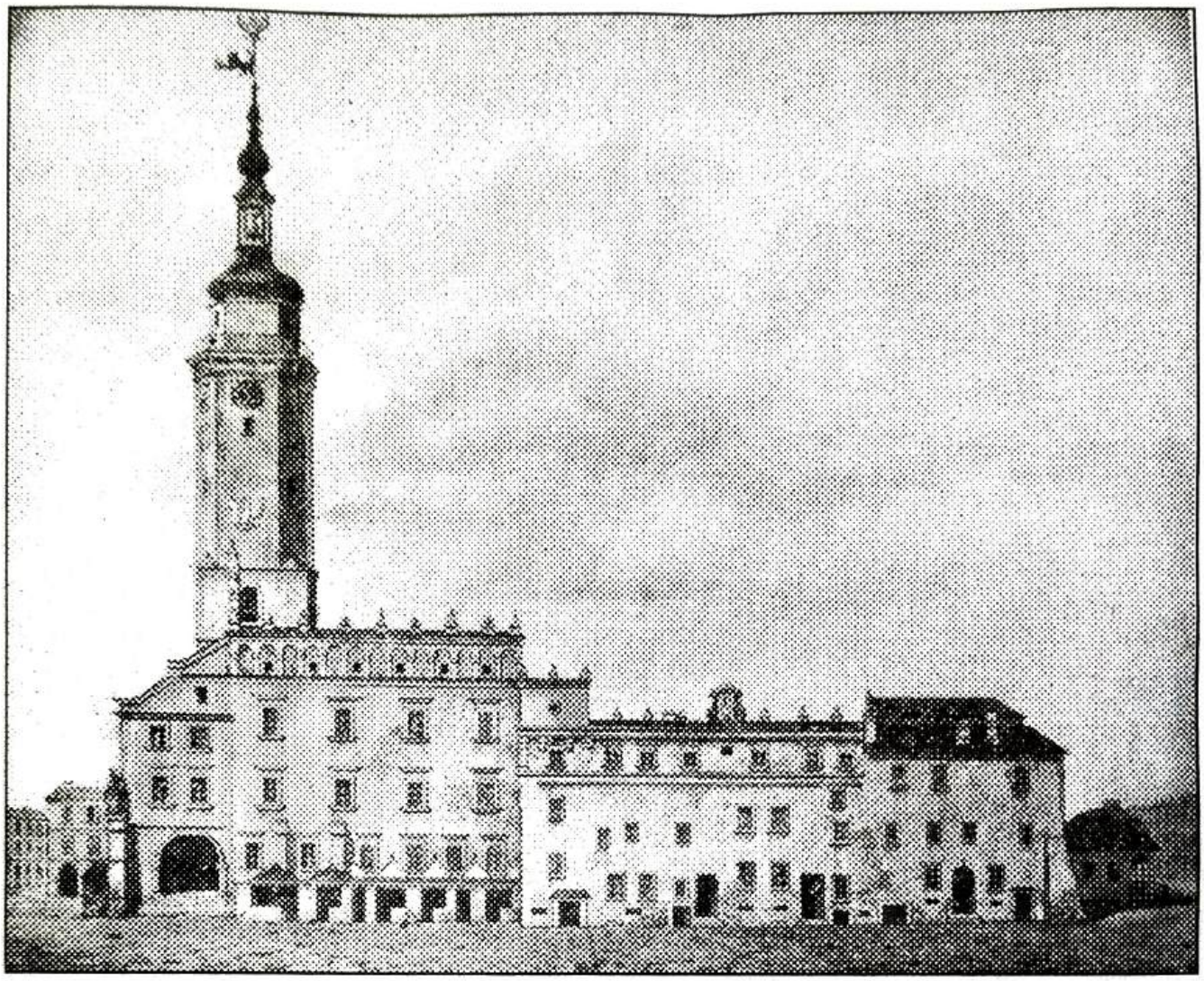

Львівська ратуша XVI ст.

фахову підготовку у великих ремісничих центрах Німеччини та не знайшовши там місця роботи, створювали тут нові цехи різних ремісничих спеціальностей. І хоча питома вага їх у загальній кількості жителів міст була незначною, та все ж вони користувалися привілеями, захоплювали у свої руки міське управління, а отже, і монополію на ремесло й торгівлю. Засилля іноземців особливо відчутним було у великих містах, таких як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів та ін.

Багато міст і містечок перебувало в приватній власності магнатів. Напередодні визвольної війни 1648–1657 рр. таких міст налічувалося 80 %. Їхні жителі (і землероби, і ремісники) були в абсолютній залежності від власників. Розвиток міст стримували так звані «юридики», тобто значні за своєю площею райони міст або цілі передмістя, заселені магнатськими чи шляхетськими підданими. Вони не сплачували податків до міської казни та держави, але, займаючись ремеслом і торгівлею, створювали значну конкуренцію міським цеховим ремісникам і торговцям, що іноді навіть приводило останніх до розорення,

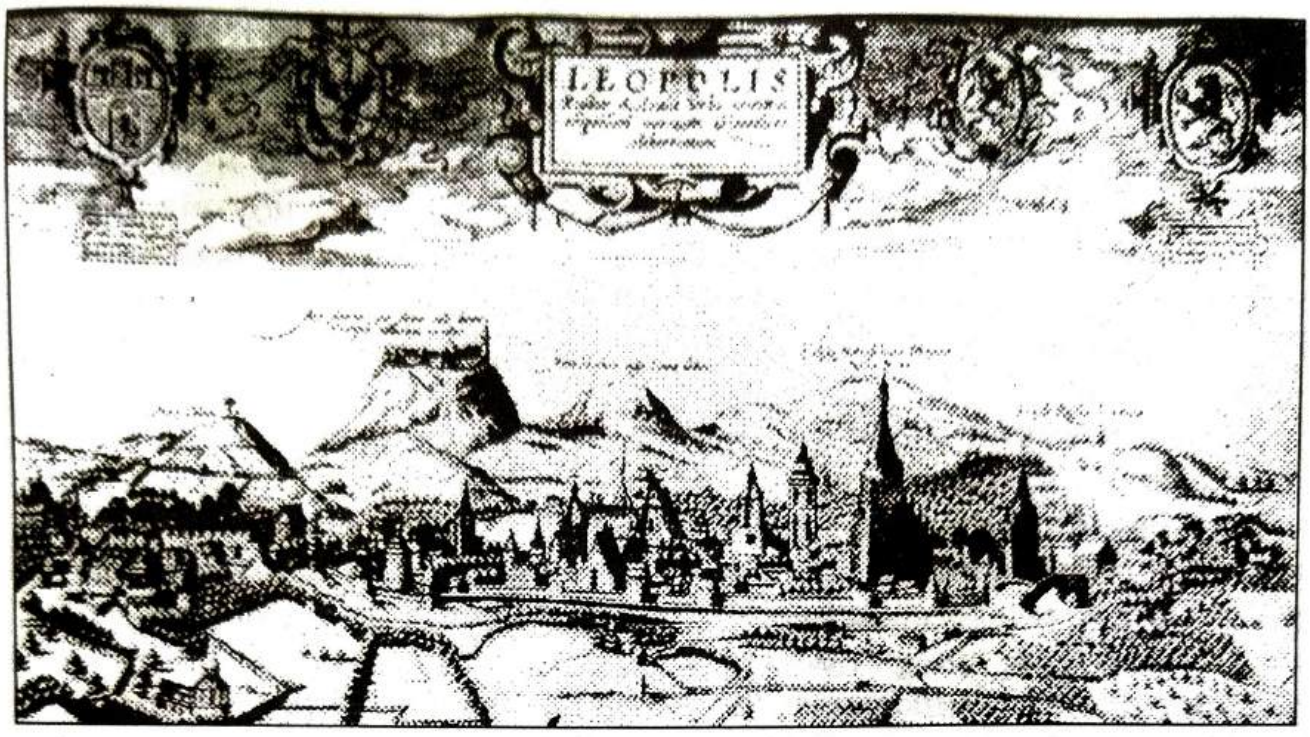

Львів. Гравюра 1617 р.

а міське ремесло й торгівлю до цілковитого занепаду.

Не підпорядковувалися магістратам і городові козаки, котрі мали свої органи управління.

КОЗАКИ

Городові козаки як категорія населення сформувалися наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Це була особлива суспільна верства населення в Україні, якої взагалі не існувало в суспільній структурі Речі Посполитої. І хоча уряд був зацікавлений у козаках, оскільки вони боронили кордони країни від татар, та все ж він постійно прагнув обмежити їхню кількість або й взагалі ліквідувати. Саме цією суперечністю й пояснюється коливання кількості реєстрових козаків — все залежало від реального співвідношення сил у тій чи іншій ситуації. Однак козаки, викреслені урядом з реєстру («випищики»), йшли на Запорожжя, поповнювали ряди повстанців або й самі ставали організаторами повстань. Козаки були незадоволені й тим, що їхні володіння не були убезпечені від магнатсько-шляхетських зазіхань.

СЕЛЯНСТВО

Найтяжчим було становище селян. Феодали розширювали власні господарства за рахунок кращих земель, які були в користуванні селян, збільшували панщину та вводили її там, де раніше використовувалися інші форми феодальної експлуатації. У XV ст. в Галичині зникає термін «панський двір» як ознака власного госпо-

дарства феодала, а натомість з'являється термін «фільварок» — багатогалузеве феодальне господарство, що грунтувалося на панщинній праці.

Різке збільшення кількості фільварків у Галичині та впровадження їх на Волині відбувалося в XVI ст., що пояснювалося як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Зростали міста, і разом з тим збільшувалася кількість ремісничого населення, що вимагало забезпечення його сільськогосподарською продукцією (як продуктами харчування, так і сировиною для виробництва багатьох ремісничих виробів). Отже, збільшувався товарообмін між містом і селом. З другого боку, розвитку фільваркового господарства та збільшенню панщини в Україні сприяли великі географічні відкриття. Потік золота з нововідкритих земель в Америці в Західну Європу й початок інтенсивного розвитку міст збільшили попит на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію й сировину для мануфактурної промисловості на західноєвропейському ринку.

Тому феодали розширювали власні господарства, збільшували поставки зернових культур, вигодовували худобу, розводили рибу з метою реалізації цієї продукції на ринку.

У фільварках сировину не тільки виробляли, а й частину її переробляли у млинах, винокурнях, чинбарнях тощо.

Поширенню фільварків в Україні сприяла «волочна поміра» (1557), проведена королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом згідно з «Уставою на волоки» (1557). Її мета полягала в збільшенні прибутків великокнязівських маєтків шляхом впровадження однакових селянських наділів. За «Уставою» всі землі перемірювалися і розбивалися на однакові ділянки площею 19,5 га — волоки. Нормою наділу була волока на одне дворище. «Устава» точно визначала платежі й повинності селян — 2 дні на тиждень з однієї волоки. Надлишки землі передавались шляхті під фільварки.

Крім того, традиційні селянські органи самоуправління замінювалися війтами. За прикладом великого князя волочну поміру провели всі землевласники.

Юридичне оформлення феодальної залежності селян (так званий позаекономічний примус) відбувалося тривалий час. Так, за привілеєм короля Казимира IV (1447) були розширені права й вольності феодалів, їм було надано право суду у своїй вотчині та передано право збирати державний податок («серебщину») у власну казну. У 1505 р. в Галичині польський сейм заборонив селянам без згоди пана переходити на інше місце проживання. У Великому князівстві Литовському кодексами законів феодального права, що юридично оформлювали феодально-кріпосницькі відносини, були Литовські Статути 1529, 1566, 1588 рр. та раніше згадана «Устава на волоки».

Литовські Статути чітко розмежували населення на дві основ-

ні нерівноправні групи: феодалів (магнатів, панів-шляхту) та феодально експлуатоване населення (селян, міщан).

Проте в XVI ст. не скрізь на українських землях панщина була головною формою експлуатації селян. Обсяг і форма селянських повинностей залежали від різних факторів, передусім від рівня розвитку продуктивних сил і характеру господарської діяльності в даному географічному регіоні. Найвищий рівень експлуатації (5–6 днів панщини на тиждень з волоки) був у Галичині — найбільш заселеній та економічно розвиненій частині України. В малозаселених районах (східне Поділля, південна Київщина, лівобережжя Дніпра) фільварки майже не зустрічалися, тут відбувався процес колонізації та організації власниками слобід — поселень, в яких новопоселенці отримували пільги на відбування повинностей на певний термін; головною ж була натуральна рента.

Державні села віддавалися в оренду приватним власникам, які за період оренди намагалися взяти якомога більший прибуток, навіть ціною повного розорення селян. Скарги («супліки») селян до державних судів майже не розглядалися, а кріпосним селянам взагалі не було куди скаржитися, оскільки суд над ними був панський. Тому з районів найбільшого розвитку панщини — Галичини, Волині, Північної Київщини — селяни втікали на слободи або на Запорожжя.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Переважну більшість населення України становили українці. Проте в містах, особливо великих, проживало також багато поляків, німців, вірменів, євреїв, греків, татар, турків, караїмів, волохів, значно менше сербів, угорців, циган. Оскільки польський уряд надавав привілеї іноземцям, зокрема полякам і німцям, то вони займалися торгівлею, орендували маєтності, промисли, мита, мали з того значний прибуток, частину якого віддавали державі або власникам міст.

У ряді міст існувало по кілька общин, кожна з яких мала своє самоуправління (юрисдикцію). Наприклад, у XVI ст. в Кам'янці-Подільському існувало аж три магістрати — польський (з 1374), вірменський (з 1565) і український (з 1553). Вони мали свої житлові квартали, цехи, церкви, ринки. Такі ж юрисдикції були й у Львові. Польська купецько-лихварська верхівка намагалась поглинути українську міську громаду, що іноді їй вдавалося, коли у тому ж Кам'янці-Подільському в 1670 р. українська громада була приєднана до польської.

В економічно розвинутих містах України проживало чимало вірменів. У Кам'янці-Подільському в середині XVI ст. їх налічувалося 300 сімей, а у другій половині XVII ст. — 1200. Займалися вірмени здебільшого тор-

Кам'янець-Подільський. Гравюра XVII ст.

гівлею та ювелірним ремеслом. Деякі з них приймали католицьку віру.

Єврейське населення проживало в основному в Галичині й на Волині. У середині XVII ст. в Україні налічувалося 120 тис. євреїв. Незважаючи на певні урядові заборони проживати в певних містах, купецько-лихварська верхівка євреїв належала до числа найбільш заможних і впливових жителів міст.

Татари, турки й волохи служили переважно найманцями в озброєних загонах магнатів і шляхти. Деякі з них займалися незначною торгівлею та ремеслом.

У цілому окремі національні юрисдикції, різні національні та релігійні інтереси загострювали протиріччя в суспільстві.

ДОКУМЕНТИ

З «Опису України» 1651р. Г.Левассера де Боплана

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому, залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо (франц. — міра) зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат

перед Великоднем, Трійцею й Різдвом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року — третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи в таких тяжких умовах залежності. Але й це не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти, яка живе, неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі. Тому як трапляється, то ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів та опиняються в ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство й призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені...

(Київ, 1990. — С. 32–33).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Що таке фільварок, і з якою метою створювались ці господарства?* ***2.*** *Чим відрізнялися заняття представників різних народностей у містах?* ***3.*** *Прокоментуйте наведений уривок з «Опису України».*

3 ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА Й ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ КОЗАЦТВА

Майже три століття історія України, її внутрішнє життя, господарство, побут, культура, відносини з сусідніми державами, антифеодальний та національно-визвольний рух українського народу визначалися наявністю особливого стану населення — козацтва. Саме козацтво визволило значну територію України від польсько-шляхетського панування, заклало фундамент української державності.

Слово «козак» тюркського походження. Воно подається в італійсько-татарському розмовнику 1330 р., який був складений для генуезьких торговців. У мовах тюркських народів це слово означає вільну озброєну людину, котра несе прикордонну сторожову службу. Отже, подібна категорія людей була також і в інших народів, але унікальність козацтва в Україні полягає в тому, що тут воно стало окремим суспільним станом з певними правами й привілеями і мало свою територію, незалежну від державної адміністрації.

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦТВА

Передусім згадаймо Київську Русь, коли на Таманському півострові існувало Тмутараканське князівство. Там проживали люди, основним обов'язком яких був захист кордонів Русі від нападів ворогів. Це — так звані берладники й бродники. Потім землі Київської Русі були спустошені татарською навалою. Частина населення потрапила в полон, частина загинула, іншим вдалося врятуватися, сховавшись у лісах чи річкових плавнях. Згодом вони поверталися до господарювання, займаючись рибальством, полюванням, почасти землеробством. У XIV–XVI ст. на півдні України існував досить обширний малозаселений район — так зване Дике Поле, у життя якого панівна верхівка майже ніколи не втручалася. Тому люди, котрі там проживали, були дійсно вільними, незалежними від панів і від державної влади.

Цей південний степовий регіон України був надзвичайно

благодатним щодо природних умов: у численних річках, річечках, затоках і озерах водилося багато риби, у дрімучих лісах — багато звірини, у дуплах дерев — дикі бджоли, широкий дикий степ був придатний для випасу худоби. Ці обставини й привертали увагу сміливих, відважних, волелюбних людей до Дикого Поля.

Такі люди навесні вирушали з київського Полісся й Волині на Середнє й Нижнє Подніпров'я — у так звані уходи — полювати на звіра, птицю, ловити рибу, збирати мед диких бджіл. А йшли вони в ці краї не поодинці, а ватагами на чолі з обраними отаманами. У разі необхідності такі ватаги нападали на татар, перешкоджаючи їхньому просуванню в глиб українських земель або ж відбиваючи у них «ясир» і награбоване майно.

Щорічне перебування уходників у тих місцях давало змогу добре вивчити степ, сухопутні й водні шляхи, безпечні місця та зручні засідки для несподіваного нападу на татарські загони. Восени уходники із великими запасами меду, риби, хутра та різної худоби поверталися до своїх міст, містечок і сіл, у яких мешкали їхні родини. За право займатися промислом в уходах уходники віддавали певну частину добутої здобичі місцевим урядникам. Таким чином, влада від тих уходів мала подвійну вигоду — уходники захищали кордони держави від татар, що не могла забезпечити сама держава, і давали їй матеріальний прибуток.

Уходники в основному походили з міщан, селян, бояр, і кожен з них отримував можливість забезпечити собі матеріальний достаток, незалежне від пана життя та випробувати свою військову доблесть і характер. Дехто з уходників не повертався на зиму додому. Саме з таких уходників формувалися постійні жителі Нижнього та Середнього Подніпров'я. Власне на них невідомо в який час поширилася назва «козак».

На початковому етапі — першій половині і середині XVI ст. — головним джерелом творення козацтва були уходники. З часом козацтво перетворилось у військовий стан. Серед козаків з'являються представники збіднілої шляхти й боярства, а під кінець XVI ст. і в наступні часи, внаслідок посилення соціального й національно-релігійного гніту, основними джерелами поповнення козацтва стають збіглі селяни й міщани. Боярство — це служилі, військові люди, котрі ще з князівських часів мали військове ремесло своїм основним заняттям. Прийшовши до влади, литовські князі проголосили принцип: «Ми старовини не порушуємо, а новизни не вводимо». Як і раніше бояри несли військову службу й мали власне господарство.

Під впливом Польщі в XV ст. в Литві виникає нова категорія військово-служилих людей — шляхта, котра за службу отримувала землеволодіння й головне — при-

вілеї, яких не було у бояр. Зокрема, шляхта брала участь у політичному житті країни (сейм і сеймики), займала адміністративні посади, мала кріпосних селян і міщан. Особисте ж заняття хліборобством, ремеслом чи торгівлею вважалося негідною шляхетського гонору (честі) справою. Декому із заможних бояр вдалося потрапити в розряд шляхетства, а переважна більшість збіднілих бояр, не здатних зібрати кошти на коня, зброю, обмундирування, фактично примикала до становища селян і перебувала під загрозою покріпачення.

Ті, хто не міг стати шляхтичем, але й не хотів перетворитися на кріпака, йшли в пошуках можливості розбагатіти в основному на «нічиє» Нижнє і Середнє Подніпров'я. Ось тут і згодилося їхнє військове ремесло. Ці люди, як і шляхтичі, що потрапляли з різних причин на Подніпров'я, іменували себе рицарями, бо були вільними воїнами. Після 1569 року в законодавстві Речі Посполитої вже зовсім не зустрічається така категорія, як боярство. Натомість з'являються перші взяті на державну службу козаки, і першими були професійні воїни — колишні бояри й шляхта. Поміж собою себе вони називали «товаришами», товариством, «лицарями», і уряд звертався до них з формулюванням «лицарі». З цих людей формувалася заможна частина козацтва й козацька адміністрація — старшина.

ПЕРШІ ДОСТОВІРНІ ВІДОМОСТІ ПРО КОЗАКІВ

Вперше в документах слово «козак» пов'язується з українцями (а не просто згадується) у 1492 р. Тоді татарський хан скаржився великому князеві литовському Олександрові, що кияни і черкасці напали під Тягинею на татарський корабель. У відповідь йому Олександр заявив, що одразу ж доручив розшукати тих «козаків». Наступного року черкаський староста Богдан Глинський напав зі своїм загоном на турецьку фортецю Очаків, і хан Менглі-Гірей називав їх також козаками. Тому дата першої згадки про козаків, які точно були українцями, вважається початком козацтва в Україні.

Уже в 1520 р. уряд наказав черкаському старості Сеньку Полозовичу набрати загін козаків для організації прикордонної варти. У пізніших літописах таке використання козаків для боротьби з татарами пов'язується з конкретними історичними особами. Так, у «Короткому описі Малої Росії» зазначено: «А Жигмонд Перший і після нього інші королі польські на підтвердження давніх прав їхніх козацьких привілеїв свої давали їм, і року 1506 першим був гетьман Військ Запорозьких з роду сенаторського, котрого іменують Прецлав Лянцкоронський, цей багато разів «землю Турецьку з козаками воював». Тобто йдеться про те, що старости прикор-

донних заселених земель, такі, як згаданий Прецлав Лянцкоронський, Остап Дашкевич, Венжик Хмельницький, Бернард Претвич та інші, використовували козаків для захисту південних рубежів країни. Це пояснюється й досить лояльним ставленням уряду до козаків, як зазначено в документах XVI ст., — «своєвольників», «своєвільних людей».

Кількість цих козаків-своєвільників поступово збільшувалася. Найчастіше уходники осідали в степах і плавнях, утворюючи невеликі поселення. Вже у першій половині XVI ст. багато їх проживало також на Брацлавщині. Таких козаків-поселенців називали городовими. Вони проживали поруч з міщанами, селянами, духовенством. Та були ще й інші козаки, яких називали низовими. Ці проживали нижче дніпровських порогів.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Виникнення низового козацтва пов'язано з утворенням Запорозької Січі й діяльністю українського князя Дмитра Вишневецького. Від початку освоєння уходниками нових земель вони в придатних місцях будували невеличкі укріплення (засіки, січі). Так поступово виникла система укріплень, а згодом сформувався й союз козацьких поселень.

У 40-х роках XVI ст. князь Дмитро Вишневецький об'єднав

Дніпрові пороги

розпорошені козацькі ватаги й збудував на Дніпровому острові Хортиця (1552) укріплене земляними валами й дерев'яним частоколом поселення, у якому розташувався козацький гарнізон, запаси зброї, боєприпасів та продовольства. Так утворилася Запорозька Січ — центральне укріплене поселення козаків, де перебувало також військове й адміністративне управління контрольованої козаками території. Цю ж саму назву вживали й на означення всієї території, яка ще називалася Запорозькими Вольностями. Січ як укріплення кілька разів переносилася на інше місце, де діставала додаткову назву від річки, на якій вона розташувалася, або місцевості — Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Підпільненська (вона ж — Нова, Покровська). Інколи козаки поверталися на старе місце. А причини перенесення Січі були різними. Січ, де розміщувалося козацьке управління, ще називали «Кіш», або «Кіш Запорозький». Слово «кіш» тюркського походження, воно означало ставку, резиденцію командуючого.

Місце розташування Запорозької Січі за порогами — між заселеними володіннями Великого князівства Литовського, а з часом Речі Посполитої та Кримським ханством, та народний характер її появи визначили також її завдання, а саме: обороняти українські землі від турецько-татарської агресії та відстоювати освоєні козаками землі від захоплення магнатами й шляхтою.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ

Від Хортиці й далі вниз вздовж Дніпра розкинувся так званий Великий Луг. На цій ділянці Дніпро розгалужувався на рукава, утворюючи багато річкових островів, тут він приймав у свій широкий могутній потік багато більших і менших річок і річечок.

Площа Великого Лугу охоплювала понад 400 км^2, і володіли цим багатством запорозькі козаки. Це було справжнє царство плавнів, порослих густим лісом островів, покритих високою, густою й соковитою травою луків, під час весняної повені затоплюваних водою Дніпра та його притоків. Тут були найкращі умови для полювання, рибальства, випасу худоби, землеробства і для безпечного проживання та ведення козацького господарства. Недарма ж запорожці любили повторювати: «Січ — мати, а Великий Луг — батько, отам треба й помирати». Був ще й своєрідний запорозький пароль: на сигнальні звуки сторожової варти, подібні до голосу степового нічного птаха, «Пугу! Пугу!» запорожець мав відповідати: «Пугу! Пугу! Козак з Лугу!»

1954 року Великий Луг опинився на дні рукотворного Каховського водосховища.

ГЕТЬМАН ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Особа історична й легендарна, нащадок знатного князівського роду, Дмитро Вишневецький деякий час був черкаським і канівським старостою, організовував оборону від турецько-татарських нападів. Саме на оборону він спрямовував і організацію козаків, і будівництво укріплень на острові Хортиця. Вишневецький звертався за допомогою до польського короля і великого князя литовського Сигізмунда-Августа, але той йому відмовив. Тоді Вишневецький звернувся до російського царя Івана IV, запропонувавши спільний похід на Крим і турецькі фортеці.

У 1556 р. такий похід відбувся на кримські міста-фортеці Аслам-Керман і Очаків. Та влітку наступного року татари напали на Хортицьку Січ і зруйнували її. Тоді козаки заснували нове центральне поселення на острові Томаківка біля впадіння р. Томаківки в Дніпро.

Ставши на службу до московського царя, Дмитро Вишневецький кілька разів зі своїми загонами здійснював походи на Крим. Походи козаків послаблювали агресію татар на українські землі, оскільки змушували їх тримати свої війська для оборони власних фортець. Під час походів козаки звільняли невільників і повертали їх в Україну. У 1563 р. Вишневецький очолив похід на Молдавію, де потрапив у полон. Його відіслали в Царгород і там стратили. Істо-

Гетьман Дмитро Вишневецький

рична легенда пов'язує ім'я Вишневецького з пісенним Байдою, якого турки скинули з вежі на гак. Три дні висів він, зачеплений ребром за гак, не прохаючи про помилування, а глузуючи з ворогів. Турки не витримали глузувань і застрелили Вишневецького-Байду:

...Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!» —
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду ізв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не одну
годиночку...

Загибель Вишневецького не викликала розпаду козацької організації. Більше того, після Люблінської унії Литви з Польщею, коли українські землі опинилися у складі Речі Посполитої, коли швидко зріс розмір панщини в Галичині, на Волині, Північній Київщині та на Західному Поділлі і посилився національно-релігійний гніт, кількість козаків значно зростає. Причому серед втікачів на Січ переважали селяни й міщани.

ПОЧАТОК РЕЄСТРУ КОЗАКІВ

Щоб врегулювати відносини з татарами й турками, які постійно скаржилися на козаків, король Сигізмунд-Август у 1572 р. видав наказ, у якому зазначалося, що частина заможних козаків повинна перебувати на державній службі для охорони південного кордону від нападів турків і татар. Триста заможних козаків було занесено до особливого списку — реєстру. Так з'явилася нова категорія козацтва — реєстрове, якому сплачували за службу гроші (жолд) і надавали певні привілеї. Тобто юридично вже було визнано сам факт появи нового соціального стану з його обов'язками й правами.

Козацький стан у феодальній структурі суспільства Речі Посполитої займав проміжне місце між селянством і шляхтою. Як і шляхтич, козак відбував військову службу й був особисто вільний, але на відміну від шляхтича він не мав права володіти підданими. Він, як і селянин, сам працював у своєму господарстві, або ж наймав робітника за свій кошт.

У 1576 р. король Стефан Баторій збільшив козацький реєстр до

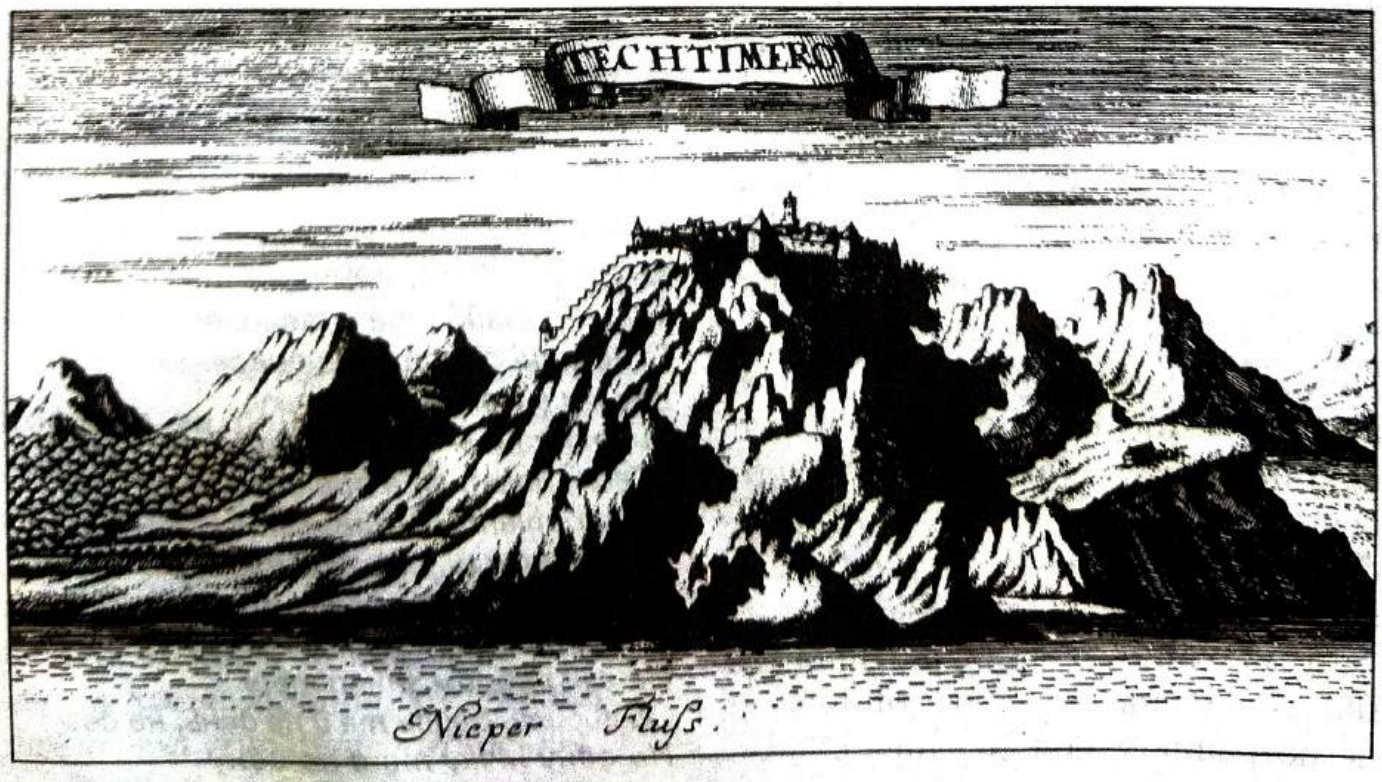

Трехтемирів. Гравюра XVII ст.

600 чоловік і дав реєстровцям привілей, у якому за ними визнавалося право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції, тобто незалежності від державної адміністрації та суду. На Середньому Подніпров'ї була чітко окреслена територія з центром у містечку Трехтемирів (нині село на Київщині), де козаки мали виключне право на землеволодіння й управління. У цій грамоті вперше згадується козацьке містечко Самар (попередник сучасного Новомосковська Дніпропетровської області). Король вручив реєстровим козакам кілька грамот і клейноди — символи влади, до яких належали корогва (прапор), бунчук, булава, тростина, пірнач, литаври, печатка. На рожевому полі корогви був зображений білий орел — герб Польщі, а на печатці — козак з мушкетом на лівому плечі й шаблею при боці. До наших днів збереглася печатка 1596 р.

ДОКУМЕНТИ

З «Опису України» 1651р. Г.Левассера де Боплана

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідно для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5–6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4–6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, благеньку свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Спорядившись ось так, вони спускаються по Борисфену. Отаман має на щоглі відзнаку і, звичайно, йде на третину корпусу попереду. Їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслом. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфену напоготові кілька галер, щоб не дати їм вийти з лиману. Але козаки хитріші: вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3–4 льє вгору по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож, задовольняючись чеканням на них у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили взагалі, то по всій країні здіймається тривога, досягаючи самого Константинополя. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Ана-

толії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи в кожному човні для охорони тільки двох чоловік і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста...

(Київ, 1990. — С. 71–72).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Які основні причини виникнення козацтва?* ***2.*** *Яке значення мали у виникненні козацтва географічний та природний фактори?* ***3.*** *Чому, маючи відомості про козаків ще з XIV ст., виникнення козацтва датується кінцем XV ст.?* ***4.*** *Окресліть на карті райони розселення козаків.*

4 ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ТА РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

ЗАПОРОЗЬКА КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

Оскільки Запорозька Січ виникла на далекій окраїні держави, де не було адміністрації, то козаки могли організувати своє життя так, як вважали за необхідне. Ідеалами їхнього життя були: свобода, рівність і братерство. Демократичні засади запорозької організації сягають своїми коренями в принципи співжиття ватаг уходників, бойового братерства та вічної мрії будь-якої людини про свободу, справедливість, майнову й правову рівність з іншими людьми. Тому Запорозька Січ із самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу — з виборністю керівників, з рівним правом усіх козаків на участь у цих виборах, з неможливістю покріпачення козака будь-ким.

Вищим органом влади на Січі була загальна рада, котра вирі-

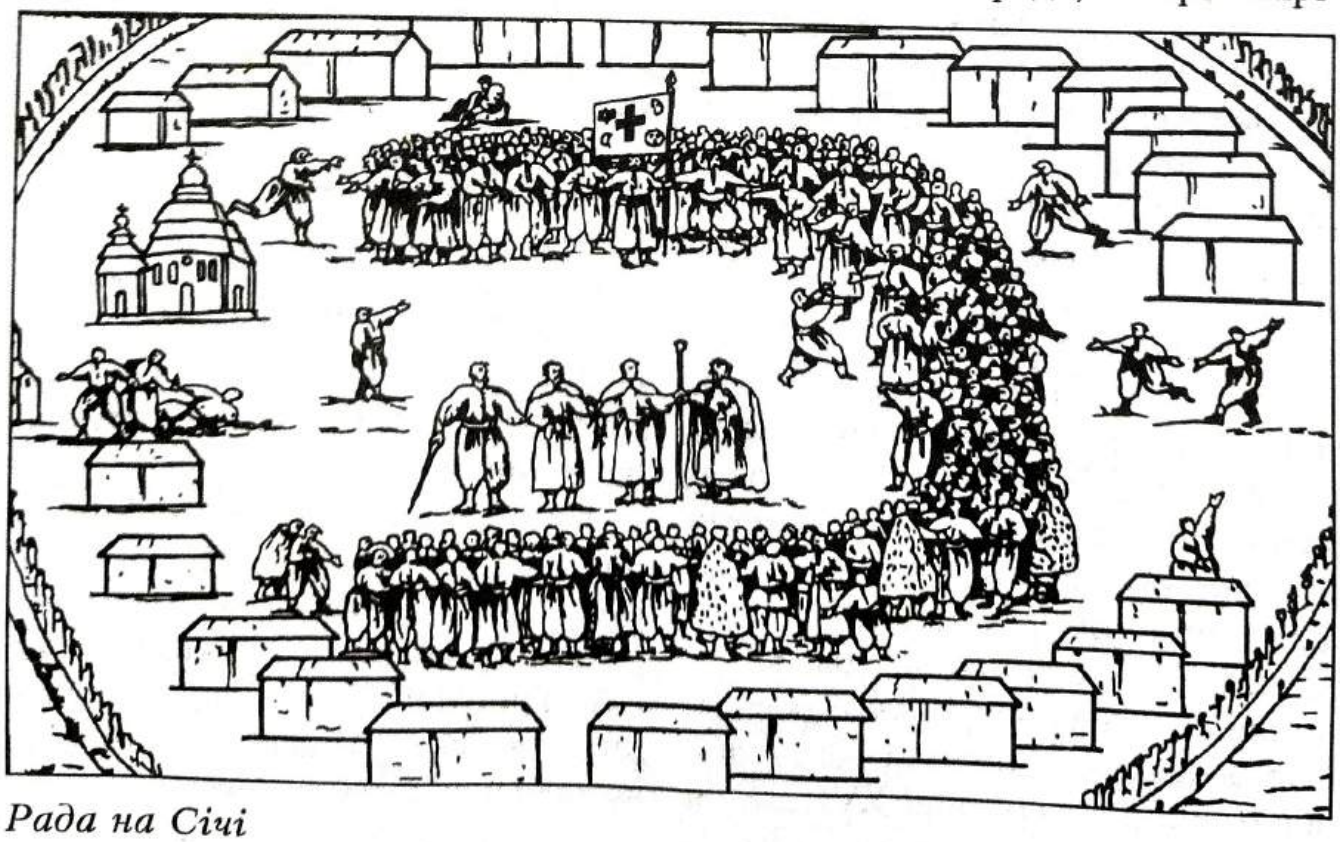

Рада на Січі

Герб Війська Запорозького

шувала всі найважливіші питання зовнішнього та внутрішнього життя: про мир і війну, про зносини з іншими державами, про розподіл землі, про покарання винних у злочинах тощо. Рада обов'язково проводилася тричі на рік, а також коли виникала нагальна потреба; причому, зажадати скликання ради міг будь-який козак.

На раді могли бути присутніми всі козаки. Незалежно від того, рядовий козак чи посадова особа, всі мали рівне право голосу. Голосували вигуками й підкиданням шапок угору. Звичайно, траплялися на радах і суперечки та навіть бійки між рядовими козаками («сіромою», «голотою») і заможними («дуками»). Бо було на Січі й багатство й бідність. Але не це визначало загальний устрій життя на Січі.

Рада обирала адміністрацію — козацьку старшину. Вищою посадовою особою був гетьман або кошовий отаман, із середини XVII ст. ця людина іменувалася лише кошовим отаманом. Доки він був на цій посаді, мав необмежену владу. Проте загальна рада завжди могла скинути його з посади. На раді обирали також суддю, писаря, осавула, довбиша, пушкаря та іншу, нижчого рангу, старшину. На Січі існував і певний ритуал обрання та вступу на посаду новобраних.

Курінні отамани та курінна старшина обиралися козаками даного куреня.

СІЧ – ФОРТЕЦЯ

Свою столицю запорозькі козаки розташовували на річкових островах, утворених руслами Дніпра та його притоків, уникаючи таким чином раптових нападів ворога. Це була велика й могутня фортеця. Земляні вали й дерев'яний частокіл зовні обвивав глибокий рів з водою. У фортечну систему укріплень входили високі вежі з бійницями для гармат, мушкетів та рушниць.

Посередині фортеці був великий майдан, а в його центрі — церква Святої Покрови, неподалік, з одного боку, криниця, а з другого — стовп, біля якого карали винних.

На січовій площі півколами розташовувалися курені — довгі прямокутні будівлі, покриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал. Куренів було 38 і кожен мав свою назву від назви

місцевості, з якої походили козаки даного військового з'єднання. Звідси їхні назви: Корсунський, Менський, Переяславський, Канівський, Полтавський та ін. Щорічно на січовій раді для кожного куреня визначалося місце полювання та рибальства. Курінь очолював виборний отаман.

За фортечними укріпленнями біля річкового порту знаходився «грецький дім», у якому жили іноземні посли та купці. А навколо фортеці було передмістя, де жили козаки-ремісники: слюсарі, котлярі, зброярі, римарі, шевці, кравці та ін.

СІЧОВА СКАРБНИЦЯ

Багато великих і малих островів утворив Дніпро на дільниці від впадіння в нього р. Томаківки й р. Базавлука. Тут ширина його з рукавами й протоками складала 7 км. Острови були болотисті, вкриті хащами й очеретом. Звивисті проходи між островами утворювали такий лабіринт, що ворог не міг туди добратися. Тим більше, що там був влаштований козацький дозор. Ці острови, схованки та укріплення називалися Військовою скарбницею. Тут стояла козацька флотилія, непомітна для стороннього ока, тут знаходилася військова казна (скарб), січові гармати. Таємницю місцезнаходження казни знали лише кілька козаків. Скарбниця також охоронялася гарматами.

ЗБРОЯ Й БОЙОВЕ СПОРЯДЖЕННЯ

Козацька вогнепальна зброя складалася з різноманітних мушкетів та рушниць з кремневими замками й пістолів, котрі вони завжди носили за поясом. До холодної зброї належали шабля («шабля-сестриця», як любовно називали її козаки), котру прикріпляли до пояса з лівого боку, бойові ножі, кинджали, келепи (бойові молоти), списи, ощепи, тобто багри для стягування вершників з коней.

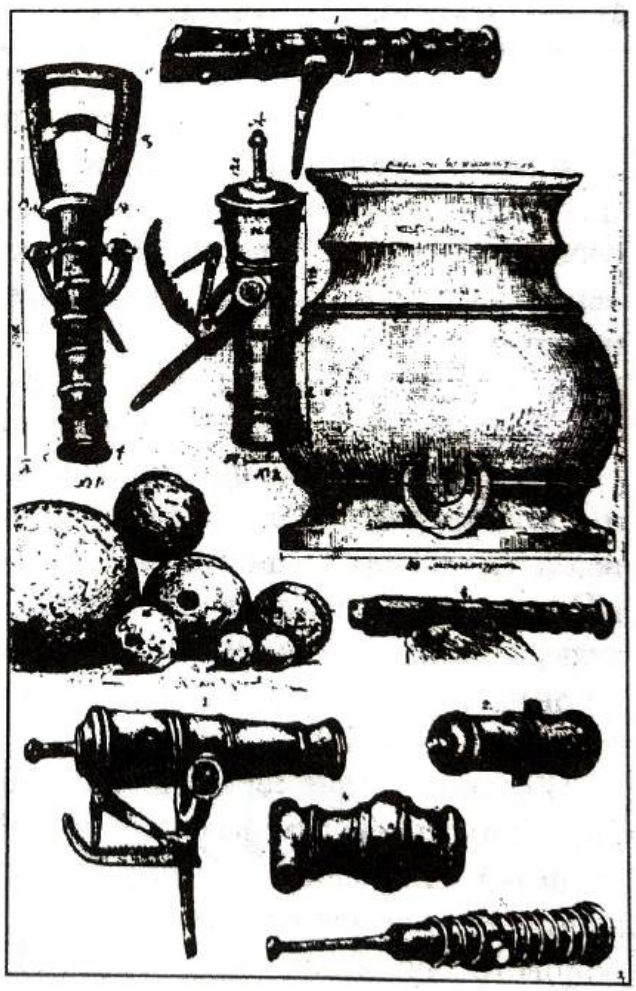

Запорозькі гармати

Списи використовувалися не лише під час бою. Коли треба було

перебратися через болотисту місцевість, козаки складали списи решіткою, робили настил з хмизу й очерету і таким чином долали перешкоду.

Порох і кулі запорожці тримали в порохівницях або в патронташах (чересах). Рицарських шоломів, панцирів і лат козаки не носили.

ТВОРЦІ УНІКАЛЬНОГО БОЙОВОГО МИСТЕЦТВА

З кінця XVI ст. до запорожців засилають своїх послів уряди різних держав з метою залучити їх до себе на службу. І не дивно. Адже запорозька піхота тоді вважалася найкращою в Європі. У бою піші козаки шикувалися в три ряди: перший стріляв, другий подавав, а третій заряджав зброю. Запорожці вміли штурмом брати фортеці й воювати на морі. Кіннота ж ішла на ворога лавою у вигляді півкола, атакуючи таким чином одночасно з фронту й флангів та заходячи в тил бойового порядку противника.

Військова майстерність козаків вироблялася в умовах рівнинної степової місцевості. Тому тільки запорожці застосовували такий вид бойового порядку, як табір. Це тимчасово утворене чотирикутне укріплення зі скріплених між собою возів козаки покривали хмизом, очеретом і травою та прикидали землею. Такий табір швидко можна було розібрати й передислокувати на інше місце. Не випадково сучасники називали табір «рухомою фортецею». Цей прямокутник на зовнішніх рядах мав гармати, а біля возів йшли готові до бою козаки з вогнепальною зброєю. Все спішене військо йшло між возами всередині цього прямокутника, а в самому центрі вели коней. Передню й задню сторони прямокутника прикривала кіннота. При зупинці передня й задня сторони табору замикалися возами. Якщо це укріплення було тривалим, то довкола нього копали шанці, робили «вовчі ями» і т.ін. Могли й не засипати вози землею. Їх просто ставили щільно в один ряд, один до одного, голоблями назовні і скріплювали колеса ланцюгами. За таким укріпленням у випадку оборони ховалося все військо й успішно оборонялося. Тобто козаки рушали в похід не лише зі зброєю, а й із сокирами, косами, лопатами, ланцюгами.

Вперше у світовій військовій практиці запорожці застосували такий засіб оборони від вогню ворога, як самоокопування, значно пізніше він був використаний іншими арміями світу так само, як і траншеї.

Військове мистецтво запорожців не було сталим, воно вдосконалювалося й змінювалося з урахуванням європейської бойової практики та нових тактичних засобів ведення війни. У 1632 р. польський вчений Ш. Старовольський видав у Німеччині книгу «Полонія» («Польща»), де подається характеристика козацького війська: «У своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та

обізнаністю у військових справах вони не поступаються жодній нації у світі».

СУДНОБУДУВАННЯ НА СІЧІ

Як колись їхні предки руси на великих човнах по Дніпру спускалися в Чорне море і діставалися до берегів Візантії, так запорозькі козаки на своїх човнах-чайках досягали турецьких берегів. Дно чайки виготовляли зі стовбура одного великого дерева — липи або верби — завдовжки до 16 м. Боки обшивали дошками. Виходив великий човен завдовжки приблизно 20 метрів, завширшки — 3–4 м, із висотою бортів 2,5 м. Всередині робили перегородки й лавки, човен просмолювали, ставили 2 стерна й 10–15 пар весел. До бортів липовим ликом прикріплювали товсті в'язки очерету, щоб навіть заповнений водою човен зберігав плавучість. На човні ставили щогли для вітрил.

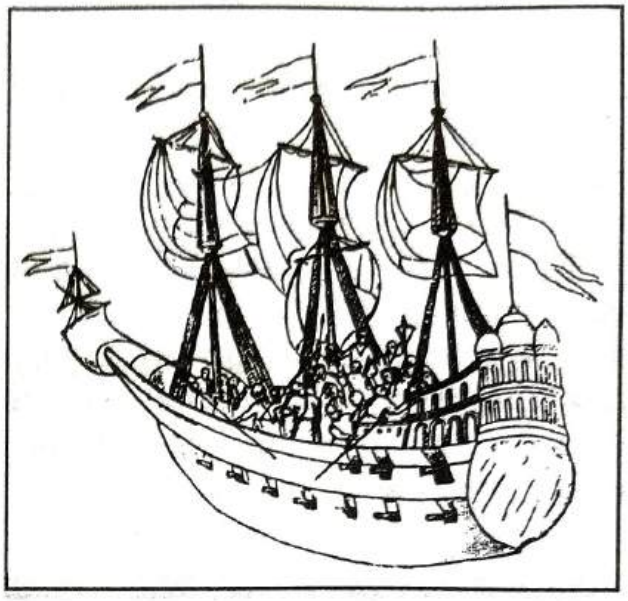

Козацький корабель

Чайку могли збудувати 60 козаків за два тижні. Отже, коли козацька рада ухвалювала рішення йти в похід, флот з 80–100 чайок створювався дуже швидко. У такий човен вміщувалося 50–70 озброєних рушницями й шаблями козаків. На кожній чайці було по 4–6 фальконетів (невеликі гармати). Порох, свинець, ядра, харчові про-

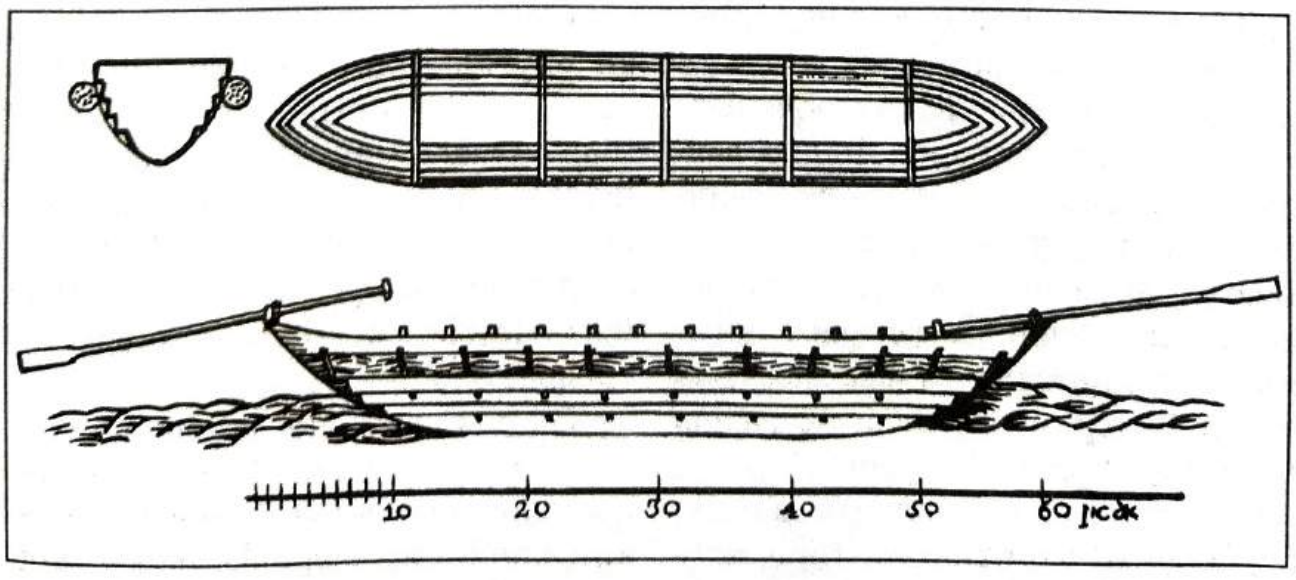

Козацька чайка

дукти в бочках — все вміщувалося в швидкохідному, маневровому човні, який міг підійти до будь-якого берега. У морському поході козаки користувались компасом.

Крім чайок, козаки будували ще й трищоглові кораблі, які мали дві палуби й двоярусну рубку для старшини. Виготовляли вони й спеціальні засоби для пересування під водою.

МАЙСТРИ МОРСЬКИХ ПОХОДІВ

Козацьку флотилію очолював похідний отаман, на щоглі його човна була відзнака командуючого. Щоб вийти в море, слід було спуститися вниз по Дніпру, гирло котрого міцно тримали під надійним наглядом турки, спорудивши фортеці Кизи-Кермень, Тавань, Аслам-Кермень, а стерегли вихід у Чорне море міста-фортеці Очаків і Кінбурн.

На підході до гирла Дніпра козацький флот розташовувався в очеретах, чекаючи темної ночі. Пильні турки перетинали Дніпро ланцюгами, щоб не дати можливості козацьким суднам вийти в море, а також щоб їхній брязкіт вночі виявив запорожців. Та козаки ланцюгами скріплювали кілька десятків колод і сторчма пускали їх на цю перепону. Брязкіт ланцюгів і стукіт колод викликали шалений вогонь берегового охоронного гарнізону турків. Та як тільки він припинявся, козацькі чайки стрімко проплівали мимо турецьких фортець, а вже через 36–40 годин морського плавання, орієнтуючись по зорях на нічному небі, флотилія досягала турецьких берегів.

Тривога охоплювала все узбережжя Оттоманської Порти. Козаки висаджувалися на берег, залишаючи в кожному човні по два козаки й два джури. Для останніх похід був головним випробуванням, після якого вони ставали справжніми козаками.

Завершивши бойову операцію, козаки поверталися в напрямку Січі. Вхід у гирло Дніпра, як правило, перекривав турецький флот. Та й тут запорожці вміли перехитрити ворога. За 10–12 км від Очакова вони висаджувалися на берег і по долині перетягували свої човни волоком (12 км). Через кілька днів, у такий спосіб обійшовши ворога, вони вже пливли вверх по Дніпру.

Використовували вони іноді й інший шлях — через Донський лиман. Йдучи в далекий та небезпечний морський похід, козаки виконували ряд завдань: змушували турків і татар при кожному місті-фортеці тримати великі гарнізони, чим стримували походи орд на українські землі, руйнували фортеці й арсенали, визволяли невільників, здобували військові трофеї, здобич.

Траплялося, що запорожці нападали й на турецькі галери. Чайки були малопомітні серед морських хвиль, маневрові, швидкохідні, стійкі на морських хвилях, легко атакували галери.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАКА

Ритуал прийняття на Січ був досить простим. У новачка серйозно запитували, чи вірує він у Бога, і жартома — чи п'є горілку. Потім записували до певного куреня. Зрозуміло, що цього було недостатньо, щоб наступного дня такого чоловіка взяти в похід або довірити відповідальне завдання. Для цього він мав пройти військову підготовку на Січі. Враховуючи якісь особливості його зовнішності, мови, поведінки, обставини появи на Січі тощо, він отримував прізвисько, яким у подальшому й іменувався. Звідси такі дивні прізвища, котрі ще й досі мають козацькі нащадки: Перебийніс, Загубиколесо, Обійдихата, Товчигречка, Панібудьласка тощо.

Французький інженер Боплан, який бував на Січі в 30-ті роки XVII ст., у своїй книзі «Опис України» запевняє, що справжнім козаком вважався той, хто пропливе по Дніпру через усі його пороги. Є й інші подібні свідчення. Можливо, це й не було обов'язковою умовою прийому до козацького братства, однак такі свідчення недалекі від істини. Адже на Січі не могло бути слабодухих людей. Сюди приходили сміливі, відчайдушні, сильні тілом і духом люди. Тільки такі могли вправно володіти зброєю, бути стійкими й мужніми в бою. Більше того, здоров'я, сила й спритність запорожців загартовувалися не лише в боях і походах, але й в іграх, танцях, спортивних змаганнях. Гетьманами, полковниками, отаманами обирали людей особливої фізичної сили й військової майстерності та досвіду.

Вітчизняні та іноземні історичні джерела подають також позитивні й негативні риси запорозького козака. Серед позитивних: щирість, щедрість, безкорисливість, повага до заслужених воїнів, поміркованість, винахідливість, гостинність, чесність, військова доблесть і спритність, мужність, хоробрість, байдужість до смерті, жартівливість, мрійництво, любов до музики й пісні. Дуже поширеним серед січовиків було побратимство. У той же час козакам властиві були й такі риси, як: хвастощі подвигами, зброєю, одягом, легковажність, безпечність, схильність до ліношів і гультяйства в час, вільний від походу чи виконання службових обов'язків. Але військовий обов'язок був для них понад усе.

Необхідність тримати запорозьке військо у високій бойовій готовності, постійна небезпека були причинами того, що під загрозою смертної кари заборонялося приводити на Січ жінок. Козаки, як правило, одружувалися в досить солідному віці, їхні сім'ї жили в козацьких слободах або в різних регіонах України, займалися господарством, ростили й виховували дітей, щоб згодом хтось із них пішов на Січ.

У походах і боях існувала в козацькому війську сувора дисципліна, за найменше порушення

якої карали смертю без всякої судової волокити. У мирний час покарання за злочини, такі, як крадіжки, дезертирство, неповага до січової верхівки тощо, визначалося судом у залежності від провини. Злочини траплялися тому, що на Січ приходили різні люди, але поганих людей козаки розпізнавали досить швидко. Вищим був суд кошового отамана.

ДЖУРИ

Старшина й поважні запорожці мали джур (від арабського «чура» — невільник, раб). Іноді це були хлопчики-полоненики, котрі своєму козакові-покровителю чистили зброю, ходили разом в походи, вчилися у них військової майстерності. А досягши парубочих літ, джури ставали завзятими запорозькими козаками.

Джурами ставали й козацькі діти, котрих на Січ забирали не батьки, а дядьки, старші брати, батькові побратими. Це найбільш відповідало правильному вихованню хлопчиків. Вони навчалися у січовій школі читанню, письму, хоровому співу й музиці, вони ж співали в січовій церкві, а також проходили курс фізичного й військового виховання. Останньому приділялася надзвичайно велика увага. Час перебування в школі залежав від здібностей джури до військової науки. Нездатних до військової служби хлопчиків відправляли з Січі додому.

ВІРА Й ЦЕРКВА

Запорожці були глибоко віруючими людьми. Усі важливі справи козаки починали після молитви. Вони носили на шнурочку натільний хрестик із зображенням Покрови пресвятої Богородиці, архістратига Михаїла, Миколи-Чудотворця. На січовому майдані стояла саме Покровська церква. Церкви були й у козацьких слободах. Використовувалися й похідні церкви. Мали запорожці й свої монастирі: Самарський Пустино-Миколаївський, Нехворощанський. У монастирях вони лікували рани, одинокі козаки тут знаходили притулок у старості.

Козаки підтримували церкву матеріально. Повернувшись із походу з трофеями й матеріальними цінностями, значну долю віддавали на церкву. Вони шанували січових священиків, ходили на прощу до Києва, дотримувалися релігійних свят, постів.

Православна віра згуртовувала всіх різних за національністю запорожців. Крім українців, котрих на Січі була переважна більшість, серед них зустрічаються білоруси, росіяни, литовці, поляки, євреї, греки та інші. За становим походженням усі — від шляхтича до селянина. Але кожен, хто хотів бути козаком, повинен був прийняти православну віру. Захист православної віри був одним із козацьких бойових гасел.

КОЗАЦЬКІ КОБЗАРІ

Унікальним явищем в українській культурі є кобзарство, пов'язане з козаччиною. Кобзарі-запорожці — один із символів козацької доби в Україні. Кобзарському мистецтву починали вчитися ще в хлоп'ячому віці в старих кобзарів-воїнів, які бували в морських походах і жорстоких боях. Кобзарі співали пісні про героїчний та тяжкий шлях народу, оспівували свої перемоги над ворогом, діяння козацьких ватажків; піснею передавали невільничі плачі полонених у Туреччині та Криму. Частіше всього кобзарями ставали сліпі козаки, котрі втратили зір у бою чи в полоні. З хлопчиками-поводирями вони ходили по Україні, співали історичні пісні й думи, піднімали дух народу, закликали його до боротьби з гнобителями. Саме завдяки кобзарям до наших часів дійшли такі твори, як «Маруся-Богуславка», «Втеча трьох братів з Азова з турецької неволі», «Іван Коновченко», «Самійло Кішка» тощо.

КОЗАЦЬКИЙ ПОБУТ

На території головного укріплення Січі могло проживати одночасно не більше 3–4 тисяч козаків, а взимку їх було значно менше. Вільні від походів козаки за загальним сигналом дуже рано прокидалися, купалися в річці незалежно від пори року. Кожен курінь окремо снідав те, що приготував їхній кухар. Їжа була дуже проста, але поживна, як правило, соломаха.

Після сніданку йшли до січової церкви. Потім займалися побутовими справами — прали, шили, чистили зброю, лагодили човни тощо. Інші несли сторожову варту, займалися ремеслом. Джури навчалися в школі. О 12-й годині лунав гарматний сигнальний постріл і козаки йшли обідати. Їли тетерю, куліш, галушки, юшку, рибу, бувала баранина або дичина.

Після обіду відпочивали, співаючи пісні й думи, слухаючи розповіді бувалих людей чи гру кобзарів. Потім знову займалися господарством і військовими справами. Ввечері йшли до церкви на молитву, вечеряли, відпочивали й поринали у сон, довіривши своє життя пильним вартовим на фортечних вежах.

РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ

Взяті урядом на службу козаки-реєстровці повинні були нести «залогу» на Південному Подніпров'ї нижче порогів. Тому в польських офіційних документах вони називалися «Низовим» або «Запорозьким» військом. Проте їх володіння, визначені грамотою короля Стефана Баторія, були на Середньому Подніпров'ї. Ці володіння територіально поділялися на полки: Переяславський, Київ-

ський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, а полки — на сотні. Відповідно їх очолювали полковники й сотники.

Кількість реєстрових козаків не була стабільною, вона коливалася в залежності від обставин. Так, коли польському урядові потрібна була допомога під час війни, він збільшував реєстр до кількох тисяч, а потім зменшував. Утворювалася значна частина викреслених з реєстру козаків — «випищиків», котрі після цього втікали на Запорожжя і в першій половині XVII ст. відігравали значну роль у козацько-селянських повстаннях. Після придушення повстань уряд також зменшував реєстр. Уряд намагався використати реєстрове військо не тільки для сторожової служби, але й для приборкання Запорозької Січі.

Очолював реєстрових козаків гетьман, призначений королем. Гетьман управляв військом з допомогою реєстрової старшини. За службу вони отримували рангові маєтності.

Хоча до реєстру й потрапляли заможніші козаки, які мали певні привілеї, проте й вони також зазнавали утисків з боку шляхетської Польщі. Наприклад, втручання в козацькі справи королівської адміністрації, роздача козацьких земель магнатам і шляхті, загроза викреслення з реєстру тощо. Тому під час козацько-селянських повстань вони могли бути серед повстанців, хоч і займали в скрутних ситуаціях угодовські позиції.

ЗАПОРОЖЦІ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Військова доблесть українських козаків досить рано була помічена урядами європейських держав і вони почали запрошувати їх до себе на службу або просили тимчасової допомоги у війні з противником. Першим у 1574 р. скористався допомогою запорожців на чолі з гетьманом Іваном Свірчевським молдавський воєвода Іон Хоробрий у боротьбі проти османського панування. А вже через 4 роки у Франкфурті-на-Майні була надрукована книга польського історика Л. Горецького «Опис війни Івонії» з описанням подвигів і високого військового мистецтва запорожців. Існували й інші описи, видані в різних країнах. З кожним новим свідченням, успішним морським походом, участю в боях зростав міжнародний авторитет запорожців.

Європа XVI–XVII ст. майже постійно знаходилася у стані війни. Тому до козаків за допомогою зверталися досить часто через польський уряд і безпосередньо. Особливо часто ці пропозиції з'являлися в період Тридцятилітньої війни в Європі (1618–1648 рр.). Навіть сам майбутній гетьман Богдан Хмельницький та майбутній кошовий отаман Іван Сірко після переговорів у Франції спорядили козацький експедиційний корпус, який воював під командою знаменитого французького полководця

принца Конде, і разом з його військами урочисто вступив у відвойований у іспанців Дюнкерк (1646 р.).

Не лише хоробрість і військова доблесть робили українських козаків відомими й поважаними в Європі. У міжнародних відносинах політики мусили рахуватися з Запорозькою Січчю. Січ була важливим фактором у житті тогочасної Європи тому, що вона стала головною перешкодою наступу Османської імперії на християнський світ. Даючи відсіч турецько-татарській агресії, козаки захищали не лише українські землі, але й інші країни. Для цього вони іноді вступали в союз з донськими козаками.

ДОКУМЕНТИ

Запорозькі козаки очима європейців кінця XVI — початку XVII ст.

1. Посол австрійського імператора Еріх Лясота (1594 р.):

«По-перше, я гадав, що ця війна з турками триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які з молодих років вправляються у військовому мистецтві й добре знають цього ворога, тобто турків і татар, з якими вони майже щодня стикаються...»

2. Англійський історик Р.Кноллез (1603 р.):

«Ті козаки — легка кіннота, яка діє головним чином на кордоні Польського королівства з татарами; це загартована й відважна порода людей, яка вважає почесним жити тільки за рахунок ворога та яка над усе в житті цінує бойового коня й спис. Хоча татари й турки живуть у приязні з поляками й нібито хочуть миру з ними, все-таки вони часто у великій кількості вторгаються в Подолію і Русь (Галичину), що входять до Польського королівства, і вельми спустошують їх, якщо їм вчасно не дає відсічі названа легка кіннота, котра завжди на них чатує, наче яструб на здобич...»

3. Французький історик Н. де Бартенон (1608 р.):

«Ці люди виросли в труді, як скіфи; загартовані всілякими злигоднями, як гуни; здатні до війни, як готи; засмаглі на сонці, як індійці; і жорстокі, як сармати, леви в переслідуванні ворога, схожі на турків у підступності, подібні до скіфів у люті, вони християни за своєю вірою...»

Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — К. — 1992. — С. 94, 97, 98.

ЗАПИТАННЯ

***1.** Які риси в організації влади й управління на Січі уподібнюють її до держави? **2.** Які особливості системи виховання молоді були на Січі? **3.** Які особливі риси запорозьких козаків відзначали сучасники-іноземці?*

5 УКРАЇНА XV–XVI СТОЛІТЬ В ОПИСАХ ІНОЗЕМЦІВ

НАЙДАВНІШІ СВІДЧЕННЯ

Період становлення й розквіту Київської Русі свого часу описали іноземні автори, араби: Ібн-Хордадбе, Аль-Джайгані, Ібн-Фадланд, Аль-Масуді, Ібн-Даст, Ібн-Якуб, Едрісі; візантійці: Прокопій Кесарійський, патріарх Фотій, імператор Костянтин Порфирородний, Лев Диякон; західноєвропейці: Бруно з Кверфурта, Тітмар Мерзебурзький. Порівняно бідніші відомості історики мають про період роздроблення держави на окремі князівства, монголо-татарське поневолення та початок перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі. Це — відомості легата (посла) папи римського Плано Карпіні, котрий побував у Галицько-Волинському князівстві та в столиці Русі — Києві. Через кілька років після нього (1252) посол французького короля Людовіка IX Вільгельм Рубруквіст проїхав з Константинополя через Крим, Перекоп, Донщину в Золоту Орду й залишив опис цих країв, зокрема спогади про українців, котрі жили на правобережжі р. Дон.

Відтак, майже на півтора століття українські землі, поневолені татарами, випали з поля зору чужинецьких мандрівників. Лише наприкінці XIV ст. в Литві, яка захопила більшість українських земель, побував головний начальник Тевтонського ордену Конрад Кінбург. Після двомісячного перебування з дипломатичною місією в Литві він залишив «Щоденник». Його відомості дуже скупі: розповідається про чисельну перевагу русинів, тобто українців і білорусів, у цьому князівстві, про заняття русинів ремеслом, торгівлею, про їхню заможність та про перевагу кількості православних церков над католицькими.

НА ПОРОЗІ НОВОЇ ДОБИ

XV століття відкрило для європейського світу завісу невідомості про обширний край центральних українських земель, Причорномор'я та Криму. Це було пов'язано, зокрема, з розвитком

торгівлі в Середземноморському басейні, до північно-східного регіону якого входили Крим та Причорномор'я. Так, француз Жільбер де Лянуа, котрий свого часу був послом Франції, Англії, Бургундії, серед цікавих описів мандрівного життя залишив спомини про подорож у 1421 р. по містах Галичини, Волині та Поділля, малозаселеному степовому Подніпров'ї та Криму. Він описав побут українських князівських родин, в яких він зупинявся: «Вони гостили мене обідом і подарували пару вишиваних руських рукавиць, а його лицарі (старшини) дали мені інші подарунки... шапки й рукавиці, подібні футрам куни й татарські ножі».

16 років прожив у Криму й приазовських степах венеціанець — купець Йосафат Барбара. Він перший познайомив Європу з приазовськими землями, хоча його подорожні описи було видано у Венеції в 1543 р., майже через 100 років після їх написання. Значне місце в описах надається природі Приазов'я та Криму, кримським містам.

У 1473 р. на шляху до Персії через Україну проїжджав венеціанський посол Амвросій Контаріні, який через 10 років опублікував свої подорожні нотатки. Він побував у Луцьку, Житомирі, Білгороді, Черкасах. Цікавий опис залишив про місто Кафу в Криму.

Наприкінці XV — початку XVI ст. у зв'язку з так званою турецькою проблемою посилюється увага європейських освічених кіл, зокрема італійських і німецьких гуманістів, до українських земель. Саме на цей час припадає зростання турецько-татарської агресії на європейський світ і виникнення запорозького козацтва, що стало головною перепоною цій загрозі. Тоді пишуться вже не просто подорожні нотатки, а спеціальні огляди земель і народів Східної Європи та Причорномор'я. Таким оглядом і була латиномовна праця польського гуманіста Матея Меховіти «Трактат про дві Сарматії», перше видання якої здійснено в Кракові в 1517 р., російською мовою книга вийшла в 1936 р. Книга перевидавалася багато разів латинською, італійською й німецькою мовами й тривалий час була основним джерелом відомостей про Східну Європу в цілому та про Україну зокрема. Зауважимо два важливих моменти в праці Меховіти. По-перше, він пише про українських козаків як селян-втікачів. По-друге, чітко розрізняючи поняття Московія та Русія, описує руські землі — географію, природу, населення України: «...Далі, біля Сарматських гір, живе народ руський, на чолі котрого стоять знатні люди з поляків — у Коломиї, Жидачуві, Снятині, Рогатині, в Буско та ін... У напрямку до центру Русії лежить Львівська земля, а в ній добре укріплене місто того ж імені з двома замками — верхнім і нижнім. Це — столиця Русії. На північ ідуть округи Холмський і Белзький. Львівська ж земля в центрі...» Меховіта окремо описує українські землі, що належали тоді Польщі, і ті, що входили до складу

Великого князівства Литовського, де «на південь за Київ живуть всі руські, говорять по-руському чи по-слов'янському, дотримуються грецького обряду й підпорядковуються патріарху константинопольському».

Слід згадати також свідчення сучасника Меховіти — італійця Альберта Кампензе — про Київ на Борисфені, який «є одним з найгарніших і найбагатших міст, незважаючи на те, що був пограбований і спустошений до краю жорстокістю й несамовитістю татар, котрі ще й тепер, сусідуючи з Литвою, роблять часті напади на землі росів, від чого ці землі під цей час дуже мало заселені».

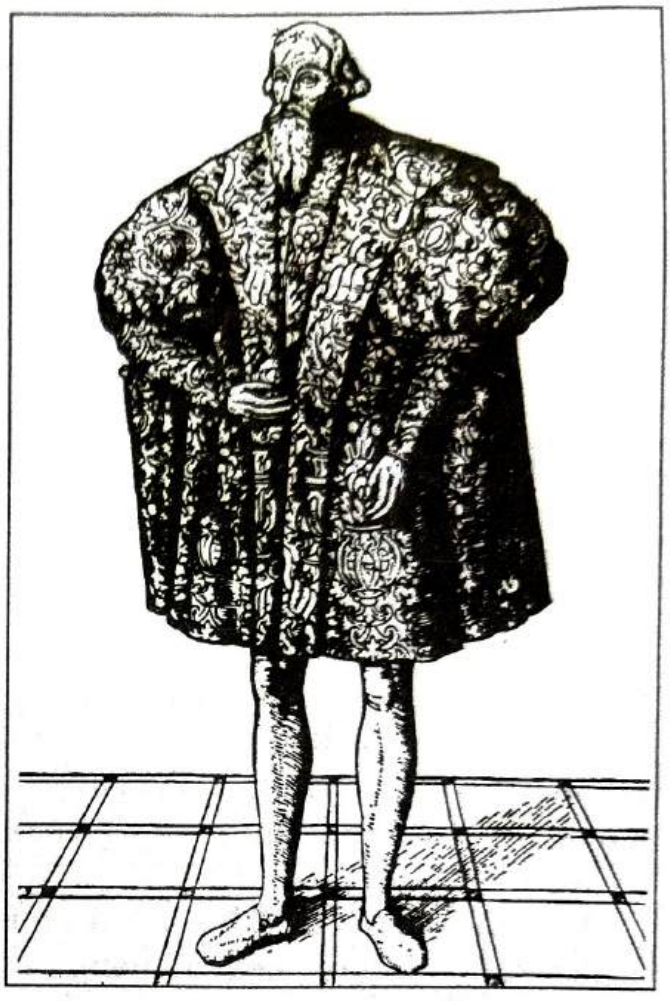

Сигізмунд Герберштейн.
Гравюра XVI ст.

ПЕРШІ ЗГАДКИ ПРО КОЗАКІВ

Двічі з дипломатичною місією побував у Москві посол австрійського імператора Сигізмунд Герберштейн, який у 1549 р. видав у Відні свої «Записки про Московію». Вони багато разів перевидавалися, а відтак були відомі Західній Європі. Описуючи сусідні з Московською державою народи, автор згадує українських козаків, яких називає «черкасами» (від назви м. Черкаси), їхнього старшого Остапа Дашкевича; русичів, котрі проживали в Києві, на Волині й Сіверщині. Крім багатьох інших зауважень, Герберштейн зазначає, що «південніше Черкас більше християнських поселень немає».

З середини XVI ст. відомості про Україну-Русь знаходимо вже в наукових працях західноєвропейських вчених, як-то: у німецького вченого-гуманіста С. Мюнстера («Космографія», 1541), у французького вченого-географа Андре Тев'є («Всесвітня космографія», 1578), у поляка, котрий навчався в Італії, Яна Красінського («Полонія», 1574) та в ін. Їхні твори користувалися величезним успіхом у Західній Європі.

Серед авторів-чужинців, котрі побували в Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст., зазначимо найзначніших і найвідоміших, оскільки їхні за-

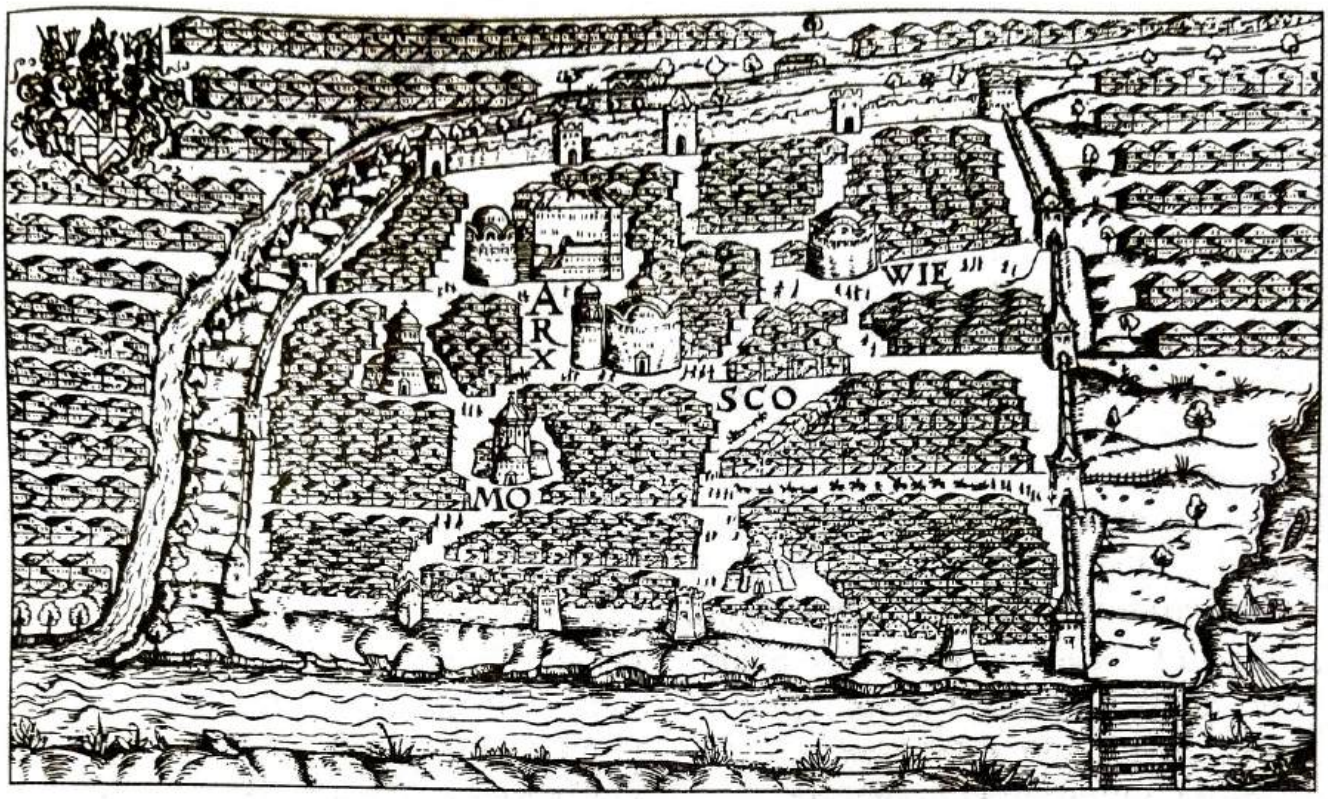

Москва. Гравюра XVI ст.

писки часто використовують дослідники при вивченні історії та культури українського народу.

У 1550 р. Україною подорожував литовець Михайло Литвин, який залишив нам вельми цікаві описи про природні багатства Київщини й Подніпров'я — про родючі землі й багаті звіром та птицею ліси та степи, про ріки, які «в час поповнення свіжою водою з джерел щорічно з початком березня наповнюються такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується й стоїть повисно, ніби встромлений у землю — так густо збивається там риба». За словами М. Литвина, над Дніпром у містах і селах живе багато народу, хороброго і вправного, а тому «в цій країні дуже легко набирають добрих воїнів». Він звернув увагу й на лихо, що переслідує українські землі, — напади татар і знищення посівів сараною та ін.

«Кажуть, що грунт цієї країни такий добрий і плодючий, що коли залишається в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском і могла б прогодувати величезну кількість отар, коли б була можливість їх розводити», — це вже з записок дослідника й археолога Блеза де Віженера (виданих у Парижі в 1573 р.) про Україну — Червону Русь (Галичину), Волинь і Поділля. Він пише, що українська земля «дуже добра, дуже плодюча, добре заселена й була б ще більше залюднена, якби не набіги татар...».

Наприкінці XVI ст. запорозьке козацтво вже було добре відоме в Європі успішними морськими

походами, боротьбою з татарською агресією. Міжнародному авторитетові козаків сприяли також характеристики, дані іноземними мандрівниками й вченими. Наприклад, італієць Гамберіні в 1584 р. писав: «З козаків можна зібрати 14–15 тисяч добірного, добре озброєного війська, що прагне більш слави, ніж наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя — шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Здатні вони до війни пішої й кінної... дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни, на них їздять у походи на чорноморські землі».

Саме ця обставина й спроба німецького імператора Рудольфа II взяти козаків до себе на службу привела на Січ його посла Еріха Лясоту. Влітку 1594 р. він цілий місяць жив на Запорозькій Січі, яка тоді розташовувалася на о. Базавлук, а отже, мав добру нагоду спостерігати за звичаями й побутом козаків, описати устрій Січі. Запорожці у нього — це хоробрі й підприємливі люди, котрі з раннього віку «вправляються у військовому ділі й прекрасно вивчили ворога — турків і татар... Вони мають власні гармати й багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них є зайвим наймати ся й утримувати окремих гарматників... Їхня старшина задовольняється загальними пайками, не вимагаючи більше плати». Крім Запорозької Січі й козацтва, «на котре оглядається й ціла Польща», Лясота описав українські міста, через які він проїжджав: Львів, Кам'янець-Подільський, Київ, Прилуки (на Брацлавщині), Переяслав та ін.

Звичайно, тут названо не всіх іноземців, які побіжно чи ґрунтовно описували Україну протягом XVI ст. Важливо інше — те, що Україна з її козацтвом ставала фактором європейської історії й фактором міжнародних відносин у Центральній та Східній Європі.

ДОКУМЕНТИ

Із записок про українські міста Еріха Лясоти (1594 р.)

Львів — столиця Червоної Русі. У місті є єпископська кафедра, воєводство, кастелянія й староство; має два замки: один у місті, інший поза містом на високій горі, звідки відкривається вигляд на декілька миль. У цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися й мають прекрасну церкву, де й проводять богослужіння за звичаями свого обряду... Прилуки — велике, нове укріплене місто з замком; у ньому є 4 тисячі домів над річкою Десною... Місто це оточене прекрасними й родючими ланами й пасовиськами, серед котрих розташовані поодиноко маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни від раптових нападів татар і обороняються від них; тому кожен селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони*

*Ліва притока Південного Бугу

дуже часто перебувають у небезпеці перед татарами й майже ніколи не бувають у безпеці від них.

В.Січинський. Чужинці про Україну. — Львів, 1991. С.15–16.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Визначте, що привертало увагу іноземців, які описували Україну. **2.** Чому в XV – XVI ст. зростає інтерес іноземців до України? **3.** З якою метою до України прибували іноземні дипломати?*

6 РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У XVI СТОЛІТТІ

ПЕРЕДУМОВИ РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Релігійне життя в Україні в цей період відзначається надзвичайною складністю. Це зумовлювалося насамперед зовнішніми обставинами, суспільно-політичними та соціально-економічними процесами, становищем всередині церкви та міжнародними відносинами. Не слід забувати, що український народ тоді перебував під іноземною владою: частина — під владою Польщі, а більша частина його — під владою Литви, після 1569 р. — знову під владою Польщі.

Унаслідок природного розвитку продуктивних сил, подальшого відокремлення ремесла від сільського господарства збільшується кількість міського населення, а отже, збільшується й потреба в сільськогосподарській продукції на ринку. Крім того, наприкінці XV ст. почалася епоха великих географічних відкриттів, що привело до притоку золота в Європу, розвитку мануфактурного виробництва, а отже, і до потреби в сировині. Тому з середини XVI ст. розпочалося швидке зростання шляхетського землеволодіння, пов'язаного з ринком. Тобто шляхта в Литві, з одного боку, прагнула отримати політичні права, які мали магнати, а з іншого — цього можна було досягти тільки через збільшення економічної могутності, тобто через розширення землеволодіння.

Це свідчило, зокрема, про активний наступ шляхти в Польщі й Литві на церковне землеволодіння. До XVI ст. включно, попри всі переваги в правах, які мала католицька церква, переважаючою за кількістю віруючих, храмів і землеволодінь залишалася все ж таки православна церква. Найбагатшим на той час був Києво-Печерський монастир. Церква отримувала десятину ще відтоді, коли на Русі було впроваджено християнство. Але в першій половині XVI ст. було чимало випадків, коли шляхта відмовлялася давати десятину церкві.

Водночас піддані єпископів і монастирів не відбували жодних міських повинностей (наприклад, ремонт доріг, мостів, замків), що викликало незадоволення шляхти й міщан. Це був грунт для поши-

рення в Україні (через Польщу і Литву) реформаційного руху.

РЕФОРМАЦІЯ В УКРАЇНІ

Реформація (від лат. *reformatio* — перетворення, виправлення) — це широкий антикатолицький рух у Європі першої половини XVI ст., пов'язаний з переходом від феодалізму до буржуазного суспільства. Це була релігійна оболонка тих процесів, котрі відбувалися у світському житті, оскільки народжувався новий суспільний стан — буржуазія, яка не була пов'язана із землеволодінням. Антикатолицький рух виступав проти церковного землеволодіння, за здешевлення церкви й за обмеження влади церкви та духовенства. Участь у ньому брали різні прошарки суспільства, в тому числі й селянські маси. Цей рух започаткував основи третьої гілки християнської релігії — протестантизму. У різних країнах Реформація відбувалася по-своєму. Найголовнішим наслідком було те, що від католицизму відокремилося понад десять країн: Англія, Шотландія, Данія, Швейцарія та ін., частково Німеччина, Чехія, Угорщина.

СОЦІНІАНСТВО

У другій половині XVI ст. в Україні поруч з посиленим наступом католицизму деякого поширення набула одна з течій протестантизму — соцініанство. Назва походить від імені головного теоретика-богослова Фавста Соціна. Основою віровчення соцініан було визнання істинним з трьох осіб Святої Трійці лише Бога-Отця. Ісус Христос відповідно до соцініанських принципів мав людську природу, а його місія полягала в посередництві між Богом і людьми. Дух Святий не є особою, а тільки проявом сили Божої. Людина має свободу, волю, природну чистоту. Соцініани заперечували ікони та всю церковну зовнішню обрядовість, не визнавали воєн і смертної кари як посягання на образ Божий — людину.

Сила й заслуга соцініанства полягала в тому, що воно завжди виступало в союзі з наукою та освітою і кращим засобом пропаганди вважало відкриття шкіл і друкарень та літературну діяльність.

Соцініанство проголошувало принципи свободи думок, віротерпимості й поваги до чужих переконань. Але соцініанство ігнорувало народні маси й орієнтувалось на панів та шляхту, вживало тільки польську та латинську мови.

Соцініанство прийшло на українські землі з Польщі і стало особливо популярним на Волині. Центрами соцініанства там були містечка Киселин та Гоща, де соцініани заснували свої учбові заклади, а також Острог, Берестечко, Ляхівці, Дорогостаї, Корець, Кременець. Соцініанами на Волині були Іван Чаплич-Шпановський, Гаврило та

Роман Гойські, князі Януш Заславський та Владислав Збаразький.

Наприкінці XVI ст. соцініанство поширюється в Києві. Пізніше, у першій пол. XVII ст. покровителем соцініан на Київщині й Житомирщині стає овруцький староста Стефан Немирич. На Поділлі центрами соцініанства були: Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Панівці, Сатанів, Хмельник. У Галичині — Бережани, Бучач, Жовква, Зборів, Поморяни.

Поширення соцініанства в Україні було пов'язане з загальним занепадом православ'я та незадоволенням магнатів та шляхти своїм духовенством.

ЄЗУЇТИ

В основному протестанти боролися з католицизмом, не займаючи православних. Католицька церква повинна була зміцнити свої позиції у боротьбі з реформацією, а в Україні та Білорусії — в наступі на православ'я. У 1540 р. папа римський Павло III офіційно затвердив католицький чернечий орден єзуїтів «Societas Jesu» («Товариство Христове»). Очолював орден генерал, який залежав тільки від папи римського. Основну масу складали найбільш освічені, розумово розвинуті ченці, які були зобов'язані жити в цнотливості, бідності, покорі аж до самопожертви, абсолютній дисципліні; в ім'я мети члени ордену звільнялись від чернечих обітниць і навіть могли здійснювати аморальні вчинки, керуючись девізом: «Мета виправдовує засоби».

Люблінська унія 1569 р. дала змогу єзуїтам розпочати свою активну діяльність на білоруських та українських землях. Зокрема, в Україні католицькі колегіуми були відкриті у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Вінниці, Острозі, Фастові, Новгороді-Сіверському та ін. містах. Ці, найкращі на той час, учбові заклади почали поповнюватись дітьми православної заможної верхівки українського суспільства.

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Православна церква в Україні та Білорусії перебувала в скрутному становищі. Справа в тому, що покровителька православ'я в східнослов'янських землях константинопольська патріархія сама втратила захист і підтримку правителів Візантійської імперії, оскільки в 1453 р. турки взяли Константинополь (Царгород, Стамбул). Пристосування до османського панування було нелегким. Християнство в мусульманській Туреччині (Оттоманській Порті) вважалося другорядною релігією. Церква переживала внутрішні незгоди, вищі православні ієрархи вели боротьбу за патріарший трон, на якому ніхто не міг довго утриматися. Це давало змогу збагатитися турецьким чиновникам, підтримки

Король Сигізмунд I Старий.
Гравюра XVI ст.

Король Сигізмунд II Август.
Гравюра XVI ст.

яких шукали претенденти. Тільки протягом другої половини XV ст. змінилося 18 константинопольських патріархів, а в XVI ст. – 22. Грецька православна церква сама боролася за виживання.

У Московській державі православна церква була «державною» на відміну від України та Білорусії. Отже, не було як урядової, так і дієвої підтримки константинопольського патріарха. Для прикладу наведемо такий факт. Згідно з грамотою короля Сигізмунда I Старого (1509) намісник Галицької православної епархії для зайняття цієї посади повинен був одержати згоду митрополита київського, католицького львівського архієпископа, а також підтвердження короля. За часів правління короля Сигізмунда Августа на Віленському сеймі 1563 р. православну шляхту урівняли в правах з католицькою. Але через кілька років релігійна ситуація в Україні ускладнилася ще більше.

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІСЛЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 1569 РОКУ

Перехід переважної більшості українських земель під владу католицької Польщі загострив пи-

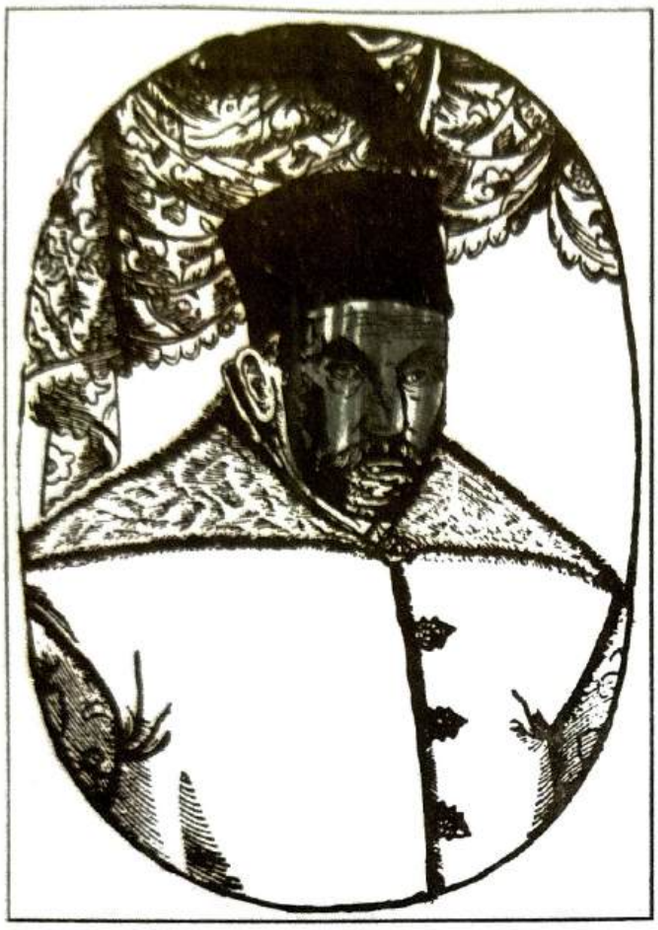

Король Стефан Баторій.
Гравюра XVI ст.

Князь Костянтин-Василь Острозький

тання щодо існування православної церкви. Всі згадані раніше процеси відбувалися і в другій половині XVI ст., набравши більш гострих форм. Так, у 1583 р. король Стефан Баторій розпорядився відібрати землю в усіх полоцьких православних церков і монастирів і передати її єзуїтам. А наступного року у Львові за наказом архієпископа католики напали на православні храми й монастирі, вигнали з них священиків і заборонили відправляти богослужіння. Такі випадки не були поодинокими. Королі, як правило, призначали на вищі церковні посади світських людей.

Після Люблінської унії посилилося втручання в справи церкви мирян (світських людей, громади), до того ж загострилася ідеологічна боротьба щодо подальшої долі православної церкви.

На захист православної церкви стали деякі українські магнати. Серед них був і великий гетьман литовський Григорій Ходкевич, котрий дав притулок у своєму білоруському маєтку містечку Заблудові (на південь від Білостока, сучасна Польща) московському першодрукареві емігрантові Івану Федорову й за свої кошти допоміг налагодити нову друкарню.

Найбільші заслуги перед православною церквою мав князь Костянтин-Василь Острозький. Це в його маєтку — місті Остро-

зі — у 1576 р. була заснована Слов'яно-греко-латинська академія, навколо якої гуртувалися вчені й письменники. В академії здобували православну освіту, тут було видано «Острозьку Біблію» Івана Федорова (в Україні його звали Іваном Федоровичем).

Магістратська печатка м. Острога 1633 р.

Але ці поодинокі українські патріоти не могли самі врятувати православну церкву, оскільки більшість магнатів і шляхти, прагнучи посад і багатства, переходили в католицьку віру.

Православна церква за рівнем освіти поступалася католицькій церкві. Вона культурно зубожіла, її література обмежувалася церковно-богослужебними книгами. Той, хто прагнув здобути високу освіту в західноєвропейських університетах та прилучитися до високої культури, мусив звертатися до латинських книг і переходити (назовсім чи тимчасово) в католицтво.

БРАТСТВА

Рятівним засобом для православ'я в Речі Посполитій було утворення церковних братств. Перші церковні братства українські православні міщани — торговці й ремісники — утворили ще в другій половині XV ст., але поширення вони набули через століття. Спочатку братства надавали матеріальну допомогу храмам, підтримували дисципліну в церкві, опікували сиріт і старців. Відтак вони почали впливати на обрання священиків, єпископів. Братства існували в кожному місті й містечку Галичини, Волині, Поділля, Київщини. Іноді опікунство над храмами призводило до конфліктів між братствами й вищим духовенством. Братства також встановлювали через грецьких церковних служителів зв'язки з Москвою, отримували матеріальну допомогу для діяльності своїх шкіл і друкарень. Від патріарха Єремії (1586 р.) Львівське Успенське братство, а згодом і братства Києва та Луцька отримали право контролювати духовенство й підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо константинопольському патріарху. Це право називалося ставропігією, а братства стали ставропігійними.

Братства організовували книгодрукарні, де видавали церковні книги, засновували школи, у яких навчання велося українською мовою.

БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

Культурна й благодійна діяльність братств не змогла вирішити питання про необхідність реформи православної церкви. Тому в прихильників українського магната К.Острозького зародилася ідея унії православної та католицької церков (тут слід згадати Флорентійську унію 1439 р.), але зі збереженням грецького обряду й прав Київської митрополії. У 1583 р. К. Острозький розпочав переговори з папським легатом (послом) Антоніо Поссевіно. Однодумцем Острозького був берестейський каштелян, пізніше володимирський і луцький православний єпископ Іпатій Потій, котрий написав низку полемічних творів, у яких обгрунтовував необхідність унії. За унію виступав і талановитий проповідник — єзуїт, доктор філософії Петро Скарга. З 80-х років XVI ст. між католиками й православними, між прихильниками й противниками унії в середовищі православного духовенства розпочалася жорстока ідейна боротьба. Нині відомо понад 150 творів так званої полемічної літератури представників різних таборів.

Безпосереднім поштовхом до інтенсивних переговорів щодо укладання унії стала подія за межами України. У 1589 р. після півріч-ної ізоляції в Москві константинопольський патріарх Єремія дав згоду на утворення патріаршества в Московській державі.

У тому ж році Єремія відвідав Україну. Він підтримав Львівське братство в його протистоянні з єпископом Гедеоном, за порушення церковних канонів усунув з посади київського митрополита Онисифора Дівочку і на його місце призначив Михайла Рогозу. Одного з місцевих єпископів Єремія уповноважив бути своїм екзархом для нагляду за діяльніс-

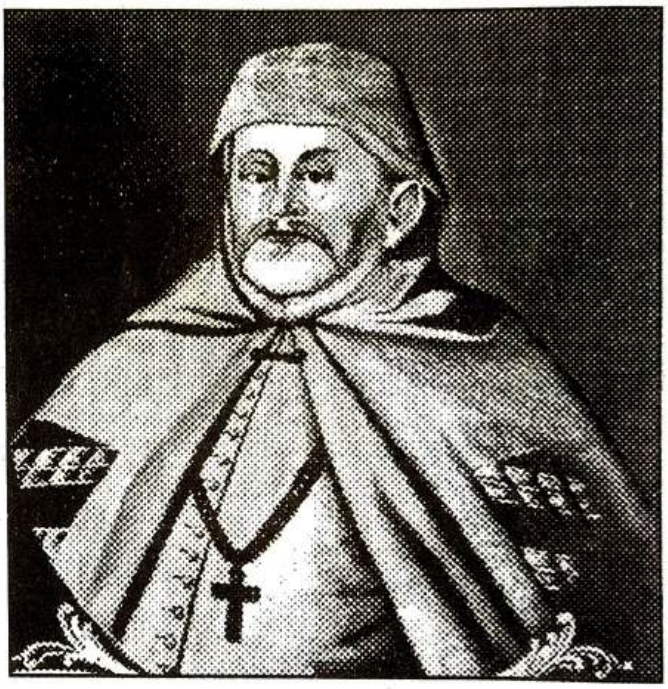

Єпископ Іпатій Потій

тю православного вищого духовенства, включаючи митрополита. Такі вчинки, зрештою, викликали незадоволення духовенства.

Отже, традиційна православна церква переживала серйозні зрушення. При цьому слід враховувати ідеологічний наступ на православну церкву католицизму та протестантизму, а також проникнення ідей західноєвропейського гуманізму, оскільки українські та білоруські обдаровані юнаки навчалися в західноєвропейських уні-

Король Сигізмунд III

верситетах Падуї, Болоньї, Лондона, Парижа.

У цій ситуації ряд представників вищого православного духовенства (Гедеон Балабан, Іпатій Потій, волинський єпископ Кирило Терлецький, митрополит Михайло Рогоза та ін.) активізували переговори щодо об'єднання церков. На загальному зборі єпископів у Сокалі (1594) майже всі вони підписали декларацію про згоду на унію, у ній же містилася скарга на патріархів. Заручившись згодою короля Сигізмунда III щодо гарантій непорушності православних храмів і єпархій, літургій, обрядів та звичаїв, єпископи Іпатій Потій та Кирило Терлецький восени 1595 р. поїхали до Рима домагатися визнання папою Климентієм VII свого верховенства над Київською митрополією. Папа затвердив подані ними 33 пункти «Статей унії».

Однак ще не прийнята на соборі унія викликала суперечності в середовищі вищого духовенства. Проти неї почали виступати навіть деякі з єпископів, котрі підписували декларацію, а також і сам князь К.-В.Острозький.

У жовтні 1596 р. в м. Бересті зібрався собор прихильників унії з метою її юридичного оформлення. Противники унії також зібралися в Бересті в палаці Острозького і висловилися проти унії. Король Сигізмунд III підтримав унію. Що стосується народних мас, які були далекими від політики й нічого не знали про стан патріархії, то вони взагалі сприйняли унію негативно.

Українська церква розпалася на два табори — православних та уніатів (греко-католиків). Між ними розпочалася ідейна боротьба.

ДОКУМЕНТИ

1. З меморандуму православних українських єпископів королю Сигізмунду III кінця 1594 р.

Перш за все ми, єпископи, у старших наших їх милостях патріархах великі недоладності й недбалість у ставленні до церков Божих і до священно-

го закону... і як з чотирьох патріархів стало вісім (раніше не бувало так багато, тільки чотири), і яке вони в столицях своїх життя ведуть, і як один під одним підкопуються, і як столиці соборні церкви Божої занедбали... Саме через це ми, не бажаючи далі перебувати в такій непорядності та під таким їхнім пастирством, одностайно погодившись, але під умовою, якщо його господар і помазанець Божий зволить захотіти під одним пастирством хвалу Божу поширити і нас до таких свобод з нашими єпископами й церквами, з монастирями і всім духовенством так, як і їх милості духовні римські, залучити й зберігати, — хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри й того пастиря одного, головного, якому самим нашим спасителем це довірено, найсвятішого папу римського нашим пастирем признати; тільки просимо, аби господар, його милість, нас єпископами нашими привілеєм його королівської милості запевнити, ті артикули, нижче описані, затвердити та закріпити на вічні часи зволив.

(Ковчег: зб. статей з церковної історії. — Львів, 1993. — С.16–17).

2. З полемічного твору «Ключ царства небесного» (1597) Герасима Смотрицького

Учителі костьолу римського, тих особливо часів багато, як усно кафедр костьолів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою пильністю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костела, узнавши в ньому щось непристойне відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святобливість, багатство і над всіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони і віри також, а ваших патріархів грецьких, і від них державну віру й закон, із вами спільно, недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами й закликають вас до єдності.

(Українська література XIV–XVI ст. — Київ, 1988. — С. 215).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Які суспільні процеси лежали в основі Реформації? **2.** Чому православна церква в XVI ст. була ослаблена? **3.** Як об'єднання українських земель з Польщею позначилося на становищі православної церкви? **4.** Знайдіть змістовну відмінність у наведених документах.*

7 КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НАПРИКІНЦІ XVI СТОЛІТТЯ

НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАНЬ

У другій половині XVI ст. у зв'язку з посиленням соціального та національно-релігійного гніту українського народу збільшився потік втікачів до Запорожжя, що докорінно змінило козацьке середовище, зокрема посилилися антипольські настрої козаків, поглибилася соціальна диференціація всередині козацтва. Зміцнення козацтва як стану, участь запорожців у війнах, які вела Польща, їхня роль у захисті кордонів від нападів татар, а також звернення урядів різних держав за військовою допомогою до козаків — все це мало наслідком самоусвідомлення козацтвом своєї окремішності від інших суспільних станів і його ролі у воєнно-політичних справах. Крім того, у 1583 р. закінчилася довготривала Лівонська війна, і велика кількість добровольців-козаків, які брали участь у ній, повернулися в Україну.

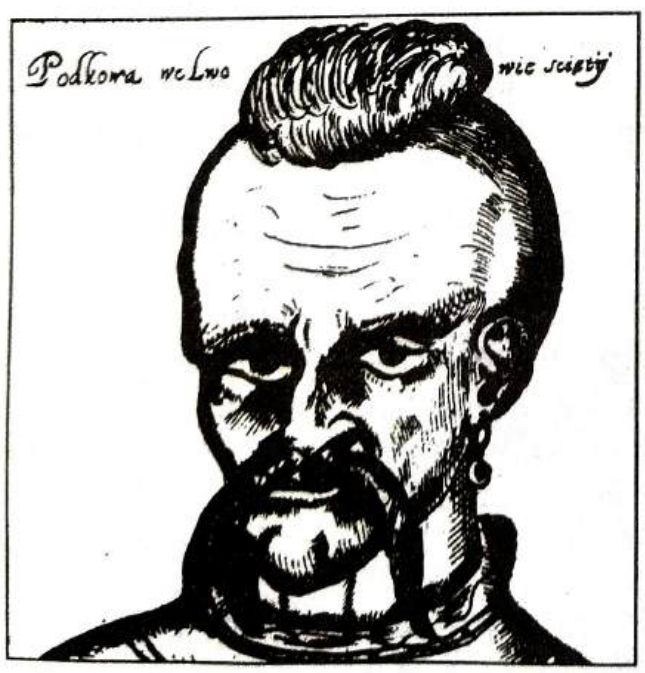

Іван Підкова

ІВАН ПІДКОВА

Геніальний український поет Тарас Шевченко у вірші «Іван Підкова» писав:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю.

Звернення поета до образу Івана Підкови не випадкове. Іван Підкова, один з ватажків козацтва, походив з молдавських господарів. Взагалі в 70-ті роки XVI ст. козаки відчували себе вже на-

стільки значною силою, що могли вступати в дипломатичні зносини з іншими країнами. Так, на заклик молдавського воєводи Івоні у 1574 р. 1300 козаків прийшли на допомогу в його боротьбі проти турків. А незабаром вступили в боротьбу претендентів на престол господаря. І коли турки, які ще раніше встановили протекторат над Молдавією, схопили й стратили Івоню, Іван Підкова назвав себе його братом і спадкоємцем престолу. У 1577 р. він здійснив з козаками похід у Молдавію і взяв її столицю — місто Ясси.

Але на Підкову поскаржилися польському королеві Стефанові Баторію. Не бажаючи ускладнювати відносини з Туреччиною, король наказав схопити його, що й було підступно здійснено. Підкову стратили у Львові. Ось як про нього в 1585 р. писав курляндець Л. Міллер: «Підкова був знаменитою людиною, наділеною незвичайною силою. Нову, не уживану підкову він міг зламати руками, як якийсь прутик. Цього Підкову прикордонні козаки обрали собі за провідника й жорстоко громили турків».

Слід зазначити, що в ряді західноєвропейських країн вчинок польського короля зазнав негативної оцінки. Так, тосканський герцог Ф. Талдуччі, котрий на той час перебував у Польщі, назвав цей вчинок «ганебним для Польщі», а Підкову змалював як благородного лицаря, безстрашного й незламного борця проти турків, який мужньо прийняв свою смерть. Вірні козаки доставили тіло І. Підкови зі Львова й поховали його в Канівському монастирі.

ПОВСТАННЯ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО

У 1591 р. на Запорозькій Січі з'явився дрібний український шляхтич Криштоф Косинський. Причиною появи була кривда, яку завдав йому білоцерківський староста князь Януш Острозький (син Костянтина Острозького), котрий відібрав у нього одержану від короля за воєнні заслуги земельну маєтність. Подібна сваволя польських магнатів і шляхти була характерною рисою панування в Україні Речі Посполитої. А селяни й міщани терпіли від такого панування набагато більше. Зрештою козаки були поставлені в такі умови, які штовхали їх на боротьбу. Бо ж саме тоді польський уряд зменшив козацький реєстр до 6 тисяч чоловік. А це означало втрату певних привілеїв тими, кого викреслили зі списків («випищиками»).

Наприкінці 1591 р. К. Косинський, обраний козаками гетьманом, розпочав козацьке повстання проти магнатів і шляхти. До козаків примкнули селяни й міщани. Спочатку Косинський покарав свого кривдника, білоцерківського старосту Януша Острозького, здобув Білу Церкву, Київ.

Потім козаки взяли Трипілля, Богуслав і Переяслав. Звідти вони пішли на Волинь і Поділля.

Повстання активно підтримали місцеві жителі, котрі допомагали Косинському оволодівати містами й замками. Козаки палили документи на володіння землями й кріпосними, забирали майно і зброю.

Боротьбу з повсталими козаками, селянами та міщанами організували магнати Корецькі, Острозькі, Вишневецькі. Вони зібрали шляхетське ополчення (рушення) на допомогу регулярним військам. На початку 1593 р. в битві під містечком П'яткою на Волині, де отаборився Косинський з п'ятьма тисячами козаків, польське військо завдало повстанцям тяжкої поразки. Косинський змушений був помиритися з Острозьким.

Невдовзі К.Косинський зібрав свіжі сили й рушив у напрямку м.Черкас, де був старостою великий недруг козаків Олександр Вишневецький. Однак Вишневецький, підступно заманивши Косинського нібито на переговори, стратив його. Проте повстання козаків, селян і міщан ще певний час продовжувалося.

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО

Северин Наливайко прожив на світі лише 37 років, але залишив яскравий слід в історії свого народу і був оспіваний в українських піснях і думах.

Він походив з міщан м. Гусятин на Поділлі. Це був розумний, освічений чоловік, котрий навчався в Острозькій академії, а його брат Дем'ян працював підмайстром у першодрукаря Івана Федорова. Батько Северина був ремісником-кушніром у м. Гусятин, що належало магнатові Калиновському. Слуги Калиновського, не без його відома, напали на двір ремісника, пограбували його, а господаря побили до смерті.

Наливайко був на Січі, ходив у походи проти татар і турків. Потім повернувся в Острог і служив сотником у князя Острозького, брав участь у придушенні повстання Косинського, чого йому пізніше не пробачили запорожці. З дозволу Острозького він набрав загін із козаків, міщан та селян, так званих «охотників», і здійснив з ними похід проти татар у Молдавію та Семиграддя на допомогу цісареві. Такий же похід із Запорожжя здійснили і реєстрові козаки на чолі з гетьманом Григорієм Лободою та полковником Матвієм Шаулою. З походу Наливайко повертався через Поділля, де у 1594 р. селяни й міщани проголошували себе козаками й громили магнатські та шляхетські маєтки. Повсталі міщани м. Брацлава з кількома тисячами «охотників» приєдналися до Наливайка. Як визнаний козацький ватажок, Наливайко пройшов з повстанцями через Поділля, Волинь, Полісся, Білорусію, стягуючи контрибуцію з багатих міст і шляхетських маєтків. Похід Наливайка сприяв швидкому притоку селян і міщан до рядів повстанців.

С. Наливайко, як свідчать деякі історичні джерела, мав намір

створити незалежну козацьку республіку між Дністром і Бугом, яка згодом могла б стати базою для боротьби проти татар і турків.

Походи Наливайка активізували боротьбу селянства. В Україні та Білорусії найбільшого розмаху

Гетьман
Станіслав Жолкевський

повстання досягло наприкінці 1595 — на початку 1596 рр. Повстанці громили заодно із шляхтою й противників православ'я.

Польський король наказав шляхті збирати ополчення й рішуче покінчити з повстанцями. Слід зауважити, що між Наливайком, з одного боку, та Лободою й Шаулою, з другого, існували протиріччя, які призвели до поразки повстання. Лобода й Шаула були шляхетського походження, належали до заможного козацтва з поміркованими політичними поглядами. Вони не хотіли прийняти Наливайка до Війська Запорозького, вважаючи його ватажком «своєвольних елементів». Однак, коли польське військо почало переслідувати і тих, і інших, Наливайко з повстанцями й козаки Лободи та Шаули об'єдналися для спільної боротьби.

Польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Жолкевським у січні 1596 р. рушило на придушення повстання. У боях під Білою Церквою поляки зазнали поразки. Повстанці також мали значні втрати. Тому Наливайко відступив за Дніпро, а разом з повстанцями відступили й їхні сім'ї, що значно ускладнило оперативність дій війська.

СОЛОНИЦЬКА ТРАГЕДІЯ

Наливайко став табором біля міста Лубни в урочищі Солониця. У разі невдачі повстання він мав намір перейти в межі Московської держави — на Слобожанщину, до якої залишилося не більше 100 верст. Однак гетьман Станіслав Жолкевський відрізав шлях дальшого відступу на схід. Тоді повстанці спорудили укріплення з чотирьох рядів, зв'язаних ланцюгами возів і оточили їх валом і ровом. З 10-ти тисяч людей, які були в таборі, лише 3 тисячі могли стати до бою.

Майже два тижні Жолкевський тримав повстанців у облозі. Мужньо оборонялися козаки. Скрутне

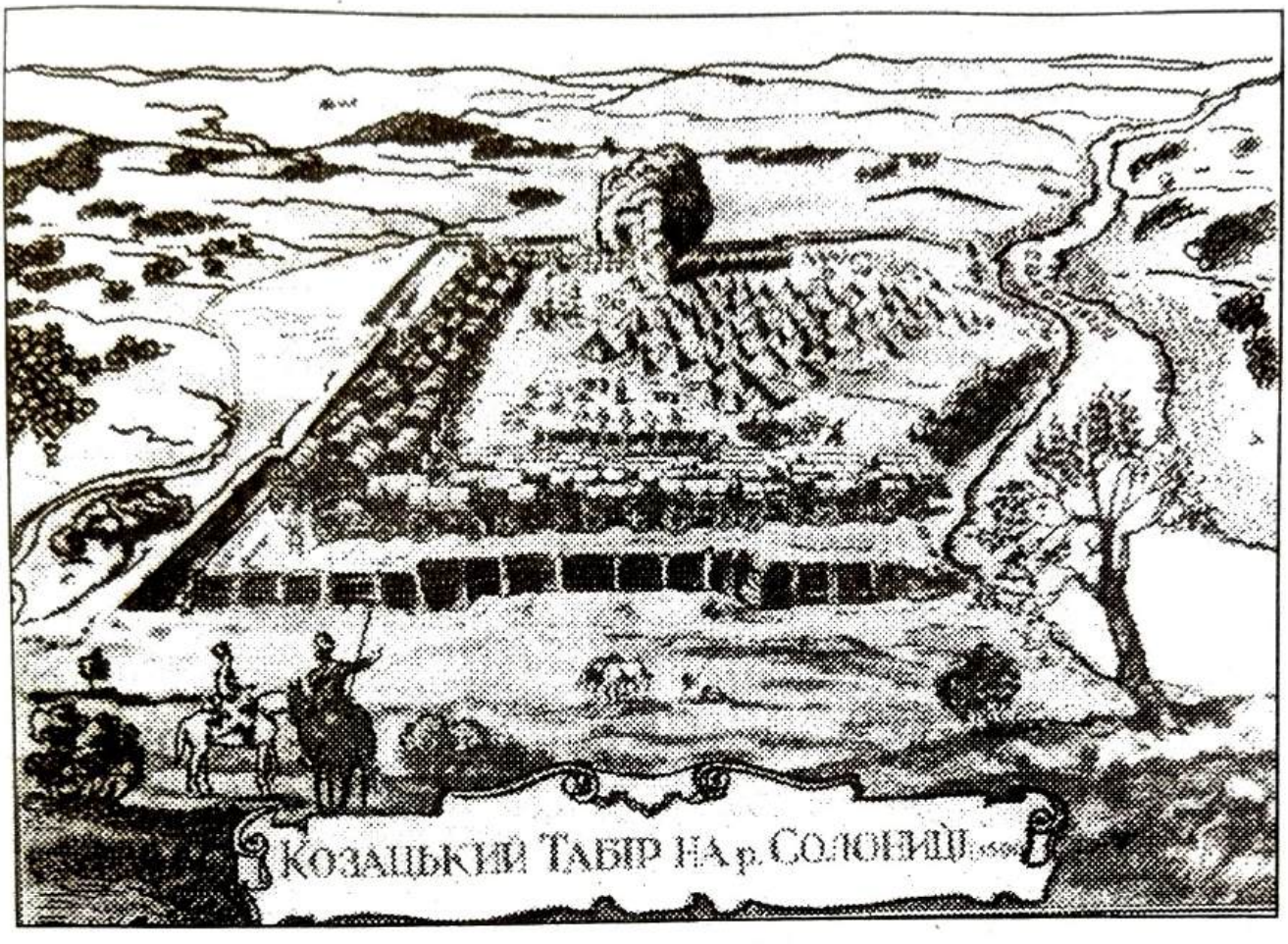

Козацький табір на р. Солониці

становище оточених — нестача продовольства, води, зростання захворювань, неможливість надання допомоги пораненим — вело до загострення суперечностей серед козаків, зокрема між реєстровими й нереєстровими козаками. Скориставшись цим, Жолкевський, військо якого також було в скрутному становищі, вступив у таємні переговори з Лободою, обіцяючи реєстровцям амністію. Нереєстровці довідалися про це. Виникла збройна сутичка, у якій Лободу було вбито. А в цей час польське військо почало гарматний обстріл табору. Прихильники Лободи підступно схопили Наливайка, Шаулу та інших керівників повстання й видали їх полякам.

Під час переговорів військо Жолкевського раптово напало на табір і перебило кілька тисяч повстанців разом з їхніми сім'ями. Тільки частина козаків на чолі з Кремпським вирвалася з оточення й пішла на Запорожжя. Наливайка та інших ватажків у кайданах повезли до Варшави, де в 1597 р. після катувань стратили. Наливайку на площі перед замком відрубали голову, а тіло четвертували й повісили його частини у різних містах для остраху народним масам. У народі ж ходили чутки, що Наливайка спалили в міднім котлі.

І хоча поразка повстання була великою трагедією для України, ідея визвольного руху все ще жила в народі й незабаром відродилася.

ДОКУМЕНТИ

З історичної пісні про С.Наливайка

... Сходилися всі козаки, раду положили
Да на раді на поляків поход присудили.
Розходилися козаки із своєї ради,
Вибирали з-під каменів великії клади.
Клади продавали, самопали куповали,
Куповали самопали, в похід виступали.

...А в Варшаві на раді да судді судили,
Да спалити Наливайка в волу присудили.
Присудили Наливайка да ляхи спалити,
Присудили козаченьки ляхам відомстити.

(Історичні пісні. — Київ, 1961. — С.173).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Визначте основні причини повстань під проводом Косинського і Наливайка.* ***2.*** *У чому полягала відмінність цих повстань?* ***3.*** *Назвіть причини поразок повстань Косинського та Наливайка.*

8 ТУРЕЧЧИНА Й КРИМСЬКЕ ХАНСТВО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

У XVI ст. турки володіли обширною територією на з'єднанні трьох материків — Європи, Азії та Африки. До Турецької (Османської) імперії належали Греція, Сербія, Угорщина, Албанія, Македонія, Фракія, Молдавія, Валахія, північне і частина східного узбережжя Чорного моря, південна Грузія, півострів Мала Азія, Ліван, Сирія, Палестина, Месопотамія, Аравія, частина Вірменії, Алжир, Туніс, Єгипет та ще деякі невеликі країни. На чолі імперії стояв султан, а все її населення вважалося «рабами султана». Країна була поділена на провінції (ейялети) на чолі із старшинами (бейлербеями), які під час війни командували й військами.

Провінції поділялися на санджаки, а ті, в свою чергу, — на великі й малі володіння (зеамети й тимари).

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА

Постійне турецьке військо складалося з ленних (за призовом) і оплачуваних воїнів. Тобто за володіння землею (леном) воїн повинен був нести військову службу.

Командування військом здійснювали два бейлербеї — один в них перебував у Європі, другий — в Азії, що давало змогу після оголошення походу дуже швидко організовувати військо.

У 1593 р. після повстання в Константинополі сипахів (ленних воїнів-кіннотників) у Туреччині була проведена реорганізація війська. До складу султанського війська входили неоплачувана кіннота й кінні допоміжні загони. Неоплачуваних кіннотників звільняли лише від податку. Тобто вони повинні були забезпечувати себе грабіжництвом. Один з німецьких дослідників середини минулого століття з цього приводу писав так: «Горе країні, на яку вони нападали! Вогнем і мечем спустошували вони край, забираючи в рабство сотні тисяч людей. Чинити їм опір було майже неможливо, бо вони ніколи не вступали у вирішальний бій. Вони приходили й відходили, як морський приплив і відплив. Вони залишали за собою спустошений край, спалені дотла міста й села, обезлюднені місцевості».

ЯНИЧАРИ

Рівно п'ять століть (з 1326 р.) в Туреччині існували яничари (тур. — нове військо) — регулярна піхотна армія. Створення цього війська обумовлювалося розширенням кордонів Османської імперії та постійними загарбницькими війнами. Спочатку військо комплектували з молодих військовополонених. Потім для поповнення війська почали примусово відбирати християнських хлопчиків, яких виховували в спеціальних учбових закладах. Тут вони приймали іслам, вивчали турецьку мову, призвичаювалися до військового порядку й дисципліни. Військова служба — виключне заняття яничарів протягом усього їхнього життя. Два століття яничари вважалися найсильнішою у світі піхотою. Саме завдяки їм турки здобували перемоги на Балканах і в Європі. Наприкінці XVI ст. яничарів налічувалося близько 25 тисяч чоловік.

Яничарське військо складалося з трьох частин: одна несла гарнізонну варту у фортецях, друга перебувала у воєнних походах, третя становила гвардію султана. У таборі яничари дотримувалися дисципліни, а за його межами могли чинити будь-які грабіжницькі й бойові дії, не визнаючи над собою ніякої влади, навіть самого султана. Жорстокість і грабіжництво яничарів на українських землях відображені в літописах та в усній народній творчості. В одній із найкращих історичних пісень «За річкою вогні горять» співається:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатства розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть.
Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється...

ФЛОТ

Турецький флот у XVI ст. нараховував майже 400 галер. На кожній з них було 180–200 моряків, 20 чоловік гарматної обслуги й 140–150 веслярів-невільників. На кожному кораблі стояло по одній великій та по 4 малих гармати. Підпускаючи ворожі судна на близьку відстань, турецькі кораблі раптово обрушували на них зливу стріл і куль, з войовничим криком вривалися на палуби кораблів противника й вступали в рукопашний бій.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Кримське ханство в XVI ст. займало менше половини півострова. Інші, багатші й родючіші землі разом з головним портом Кафою належали туркам.

Карта Криму XVII ст.

За своїми природними умовами територія Криму була неоднорідною. Південне узбережжя півострова — це регіон виноградарства й садівництва. Керченська, Перекопська й Бахчисарайська округи — це райони осілої землеробської культури. Взагалі в Криму в другій половині XVI ст. проходив процес переходу від кочового скотарства до осілого землеробства, але досить повільно.

Продуктивні сили Криму не могли прогодувати населення півострова. Нестача продуктів компенсувалася здобиччю під час походів до сусідніх країн. Як зазначають дослідники, більшість населення Криму постійно перебувала в походах на Персію, в Європу і, в першу чергу, в Україну. Але ці походи, хоча й давали здобич, все ж виснажували продуктивні сили Криму.

ВАСАЛ ТУРЕЧЧИНИ

Кримські хани з роду Гіреїв призначалися турецькими султанами і їм підкорялися. Проте в своїх діях кожний хан залежав також від князів та воєнної знаті. Туреччина вимагала від ханів точного виконання султанських фірманів (грамот), погрожуючи покаранням і усуненням з ханського престолу. Кожний новий хан на-

Кафа. Гравюра XVII ст.

зивав себе «рабом шахиншаха», покірним його слугою, але, ставши на престол, вимагав певної самостійності у вирішенні багатьох питань внутрішнього й зовнішнього життя ханства.

З того часу, як турки захопили Крим, вони почали включати в міжнародні договори такі статті, які нагадували про васальну залежність Кримського ханства від Туреччини. Саме таким чином турки прагнули запровадити в Криму як підкореній країні свої порядки.

У Криму турки мали укріплені міста-фортеці: Кафу, Керч, Єнікале, Перекоп, Мангуп, Інкерман, Балаклаву. У них вони тримали свої гарнізони. Крим був перетворений на военний табір і мав велику кількість фортець. Головна увага приділялася спорудженню укріплень у гирлі Дніпра й на Кримському перешийку.

Оскільки роль Кримського ханства у загарбницькій політиці Туреччини була надзвичайно важливою, султан дбав про те, щоб хан постійно перебував у його покорі. Тому султани завжди тримали біля себе братів або синів хана. Кожен з них був кандидатом на ханський престол. Саме це й примушувало хана безвідмовно виконувати всі султанові повеління.

Ще за життя хан призначав своїм наступником калгу — рідного брата, а за його відсутності — свого старшого сина. Улуси й ясаки хан розподіляв також між членами свого роду.

НЕВІЛЬНИКИ

Турецько-татарські загони, нападаючи на українські землі, не лише руйнували й грабували міста й села, а й забирали ясир — велику кількість людей, котрі не встигли заховатися й не могли

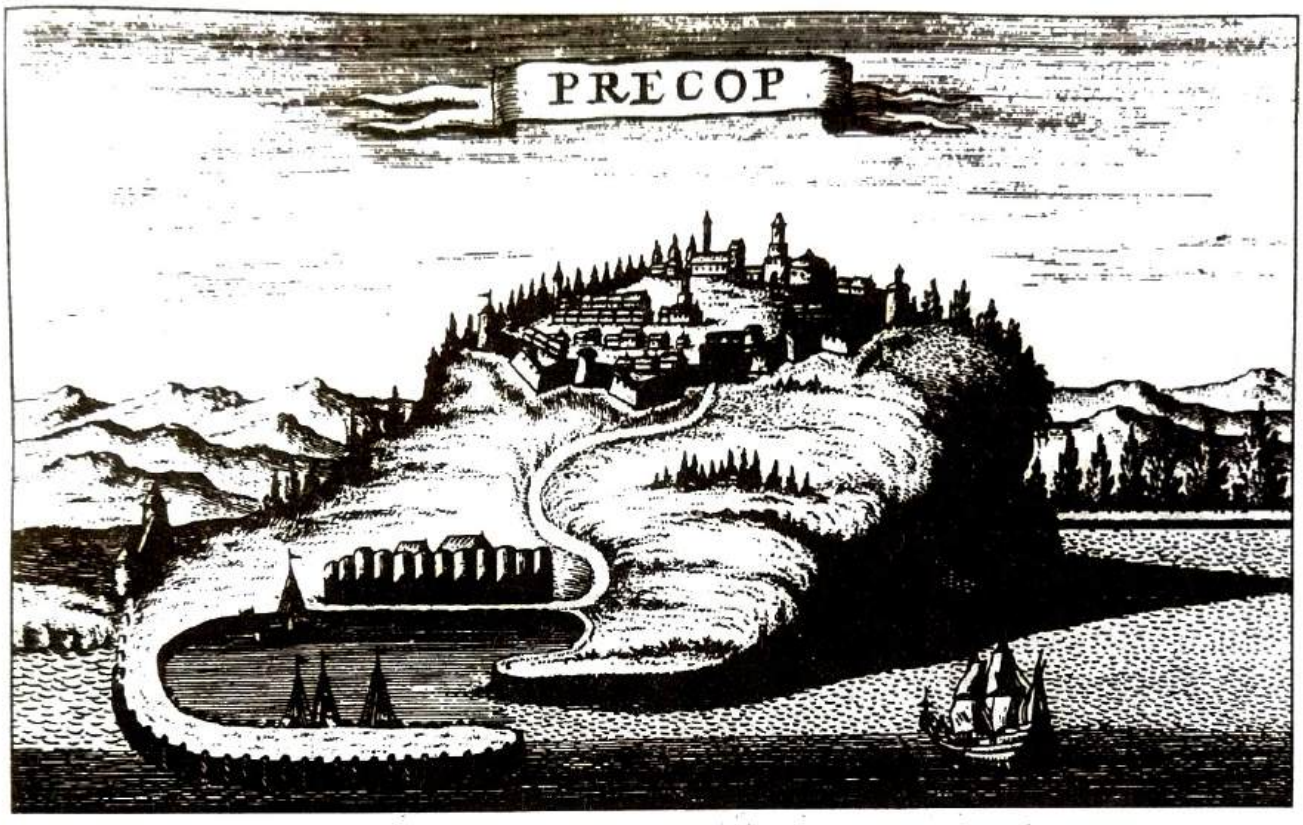

Перекоп. Гравюра XVII ст.

вчинити опір. Найсильніших молодиків використовували на галерах, земляних і будівельних роботах. Деякі працювали в землеробстві. Сотні тисяч невільників, серед яких було чимало українців, продавалися в рабство в містах Криму. До Криму іноземні купці привозили зброю, одяг, коней, а поверталися на кораблях, навантажених рабами. Тому невільники з України опинялися в дуже віддалених країнах, хоча більшість із них залишалася в Туреччині й Криму.

Під час набігів татари влаштовували полювання на знатних людей, за яких можна було взяти великий викуп. Але не завжди їм вдавалося доставити ясир у Крим. Бо запорожці заздалегідь сповіщали жителів про небезпеку, організовували засідки й погоні за ворогом. Вони рятували забраних у полон, та й самі полонені, добре знаючи місцевість, при нагоді втікали з полону. А доставлені в Крим зазнавали всіх нещасть рабського життя. Туга невільників за рідним краєм відбилася в усній народній творчості.

У святую неділеньку то-то не
сизії орли клекотали,
То біднії невольники у тяжкій
неволі гірко заплакали:
Залізо-кайдани брязчали,
А вони собі угору руки знімали
та господа милосердно
прохали-благали:
«Дай нам, господи, дрібен дощик
із неба, а буйний вітер із Низу.
То чи не буде на Чорному морі
сильна хвиля вставати,
Та чи не буде із каторги
турецької якорів ізривати,

Бо тая каторга турецька
так нам доїла, так нам доїла,
Залізо-кайдани ноги пообривало,
Козацькеє молодеє тіло
до костей постирало...

ТАКТИКА ВТОРГНЕННЯ

Проникнувши на територію України, татари два-три дні відпочивали неподалік кордону. Потім орда розподілялася на три загони, які йшли у різних напрямках. Відтак ці загони розподілялися на дрібніші загони й знову розходилися в різних напрямках. Таким чином, татари оточували поселення з чотирьох боків, забирали здобич (людей, худобу, майно) і, навантажені, повільно відступали, уникаючи зустрічей з козаками.

Що стосується великих походів татар і турків, то до них вони готувалися тривалий час. А тому в Україні про них дізнавалися заздалегідь і готувалися дати відсіч. Цьому сприяла й уся оборонна система південних кордонів України. Крім того, турецько-татарські вторгнення завжди викликали в Україні опір. Цей опір був особливо ефективним наприкінці XVI — початку XVII ст.

ДОКУМЕНТИ

З опису кримських татар

Вони озброєні шаблею, луком з сагайдаком із 18–20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило й 5 або 6 сажнів ремінних шнурів. Кожен з них має в кишені нюрнберзький годинник. Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж не мають нічого, йдуть на війну, вважай, голими. Усі вони дуже сміливі і вправні на конях, але у них погана посадка, бо ноги надто зігнуті із-за коротких стремен, і сидять вони на конях так, як виглядала б мавпа, посаджена на хорта. Однак усе-таки вони дуже вправні на конях і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня, який засапається, на іншого, котрого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи на собі господаря, одразу ж перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поруч з ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник схоче пересісти на нього з тією спритністю, яка їм властива при перестрибуваннях. Ось як ці коні привчені служити своїм господарям...

(Г.Л. де Боплан. Опис України. — Київ, 1990. — С.55–56).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Визначте на карті межі Османської імперії.* ***2.*** *Чим були спричинені грабіжницькі походи татар і турків на українські землі?* ***3.*** *З якою метою татари й турки захоплювали ясир?*

9 УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ. ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

ПІСЛЯ ПОРАЗКИ

Після Солоницької трагедії, де козаки втратили свої кращі сили, артилерію, бойові знамена й клейноди, настала перерва. Але невдовзі після придушення повстання під проводом С. Наливайка потреба в козаках виникла й у Польщі. Польща, втручаючись у молдавські справи, звернулася до них за допомогою. Серед козацтва на той час переважали не радикальні, що закликали до повстання, а помірковані, схильні до компромісу з польським урядом, запорожці. Давши згоду, запорожці одразу поставили свою вимогу, а саме: повну реабілітацію козаків, відновлення їхніх привілеїв і прав. Їм було це обіцяно, і козаки взяли участь у війні.

У 1600–1602 рр. козацьким гетьманом був Самійло Кішка, який домігся від уряду «дарування провин». Водночас уряд посилав козаків у військові походи в Молдавію, Семиграддя, далеку й холодну Ліфляндію. У ліфляндському поході багато запорожців загинуло від голоду й холоду, бо уряд не платив обіцяних грошей і не забезпечив козаків необхідною амуніцією.

ГЕТЬМАН І ТУРЕЦЬКИЙ НЕВІЛЬНИК САМІЙЛО КІШКА

Уособленням найкращих рис українського козака, людиною героїчною й кмітливою був легендарний Самійло Кішка. Легендарний, бо склав український народ про нього, як одного з кращих своїх синів, історичну думу «Самійло Кішка». У ній йде мова про повстання невільників на турецькій галері в 1599 р., очолене С. Кішкою.

С.Кішка був родом з Брацлавщини. Був запорозьким гетьманом. Під час одного з морських походів у середині 70-х років XVI ст. потрапив у турецький полон. 25 років він був невільником. Приковані ланцюгами невільники мусили веслувати на турецькій галері. Скориставшись висадкою турків на берег біля м. Гезлева (Євпаторія) і обдуривши варту, С. Кішці вдалося здобути ключі й відмк-

нути замки ланцюгів. Невільники дочекалися повернення турків, перебили команду й повернулися в Україну:

Тогда турки-яничари
у галеру входжали,
Безпечно спати полягали;
а которії хмельні бували,
на сон знемагали,
Коло пристані Козловської
спати полягали...
Тоді Кішка Самійло
полуночної години дождав,
Сам меж козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг
у Чорне море пороняв;
Саблі буланії на вибір вибирає...

Самійло Кішка незабаром був знову обраний запорозьким гетьманом. Січовики поважали його не лише за хоробрість, але й за мудрість, бо вмів ладити з королівською владою заради збереження козацьких вольностей, значно втрачених після поразки К. Косинського й С. Наливайка.

Загинув С. Кішка далеко від рідної землі, у Лівонії, куди в 1602 р. за наказом короля відправився з 2000 козаків. Та слава про нього навіки залишилася в пам'яті українського народу.

ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКІ НАПАДИ

Не проходило й року, щоб турки й татари не вторгалися в Україну, не спалювали її сіл і містечок, не вбивали людей, не брали ясир. Річ Посполита не могла забезпечити захист своїх південних володінь від цієї агресії. Замки й фортеці на кордоні із степом знаходилися в занедбаному, напівзруйнованому стані. Вони підтримувалися й оборонялися лише силами міщан і козаків. Найкращим реєстром щорічним турецько-татарським спустошливим нападам на Україну є літописи. Ось лише деякі факти. У 1589 р. величезне татарське військо вторглося на Поділля й дійшло до Львова. Воно захопило величезний полон — чоловіків, жінок, дітей. Боронити їх було нікому окрім козаків, котрі зустріли їх на зворотному шляху, перебили багато тисяч татар і відібрали полон.

У 1616 р. татари вторглися на Поділля, як пише сучасник, «умиваючи по лікті руки в нашій крові й спустошуючи все вогнем і мечем». Сам хан похвалявся, що знищив тоді 200 сіл і містечок і що кожен татарин захопив не менш семи невільників.

Переломним моментом в історії Османської імперії була битва під Хотином 1621 р. Вона розвіяла міф про непереможність турок, які перестали викликати жах у народів Європи. Але турецько-татарські орди ще довго спустошували українські землі. Наприклад, у 1626 р. Османська імперія послала для грабунку й страху татар, котрі дійшли аж до Галичини.

Боротьба з турецько-татарською навалою була одним з головних завдань українського козацтва.

«ДОБА ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ»

Перші два десятиріччя XVII ст. були періодом найбільш успішних морських походів запорожців.

Інколи запорожці йшли в морські походи або погоджували свої дії проти татар і турків разом з донськими козаками. У 1600 р. козаки здійснили великий похід до турецьких володінь, де здобули 10 турецьких галер з усіма припасами, напали на порт Варну, визволили полонених і взяли здобич — 180 тисяч золотих. Навесні 1602 р. козаки на 30 чайках і відбитих у турків галерах вийшли в море й розбили під Кілією турецьку ескадру.

У 1608 р. запорожці пішли в сухопутний похід на Кримське ханство, здобули Перекоп і зруйнували його укріплення, а вже наступного року вони, на 16 чайках запливши в гирло Дунаю, спалили міста-фортеці Ізмаїл, Кілію і Білгород. У 1614 р. запорожці двічі перепливали Чорне море й штурмували турецькі побережні міста Трапезунд і Синоп. Навесні 1615р. на 80 чайках козаки напали на околиці турецької столиці Константинополь, спалили гавані Мізевни й Архіокі. Коли ж турецький флот наздогнав козаків у гирлі Дунаю, вони, оволодівши турецькими кораблями, спалили їх біля Очакова. За наказом султана татарська орда напала на Волинь і Поділля, щоб помститися запорожцям. Але турецький флот, що відправився проти козаків у Дніпровський лиман, був розбитий вщент.

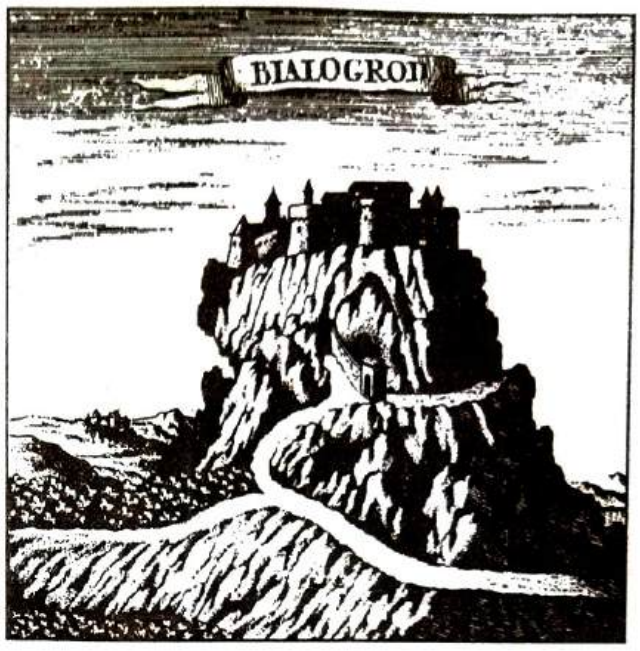

Білгородська фортеця.
Гравюра XVII ст.

У 1616 р. запорожці здійснили один із найзначніших своїх морських походів — на Кафу, невільничий ринок у Криму. Тоді козаки знищили 14 тисяч турецьких воїнів, потопили турецькі кораблі («каторги»), визволили багато полонених. У цих боях особливо прославився запорозький ватажок Петро Сагайдачний.

Взагалі козаки ніколи не ставили своїм завданням завоювання чужих територій. Неминуче зіткнення з татарами й турками завжди відбувалося на території ворога. Нападаючи на міста-фортеці, винищуючи турецький флот, запорожці тим самим послаблювали військову силу противника, знищували фортечні гарнізони й здобували трофеї. А найголовніше — визволяли полонених, забраних турками й татарами під час набі-

Здобуття запорожцями Кафи

гів на українські та російські землі, таких полонеників було десятки тисяч.

Морські походи приносили славу запорожцям і сприяли піднесенню їхнього авторитету в європейському світі. Так, посол Венеції в Криму італієць Дасколі Д'Ортелі свідчив: «Козаки такі відважні, що не лише за рівних сил, але й 20 чайок не бояться 30 галер падишаха, як це видно щорічно на ділі». А це вже характеристика турецького хроніста того часу Мустафи Наїми: «Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б менше думали про життя або менше боялися смерті. Як розповідають досвідчені у військових справах люди, ця боротьба своїм умінням і хоробрістю у морських битвах переважає всі інші народи».

ГЕТЬМАН ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Петро Конашевич Сагайдачний був за походженням шляхтич із Самбірського повіту в Галичині. Здібного хлопця батько віддав для навчання до Острозької академії, де він навчався 8 років. Потім працював чиновником суду.

Наприкінці XVI — початку XVII ст. Сагайдачний став запорозьким козаком. На Запорожжі виявилися його найкращі якості: сміливість, військові та адміністративні здібності, розсудливість, висока культура. Він був організатором морських походів у межі Кримського ханства й Османської імперії, зокрема походів на Очаків, Перекоп, Синоп і Кафу.

Сагайдачний обирався обозним, кошовим отаманом. А невдовзі великий авторитет, військове уміння, вдача в походах надали йому змогу стати гетьманом. Це сталося у 1616 р.

Період гетьманування П. Сагайдачного був дуже складним. Одним із перших наочних результатів його діяльності було наведення дисципліни в козацькому середовищі. Окремі козацькі загони він зумів перетворити на військо з суворою дисципліною.

Польща під тиском турків намагалася припинити кримсько-турецькі походи козаків, значно обмежити козацький реєстр, але здійснити цього їй не вдалося. А незабаром козаки знову стали в пригоді Польщі. У 1618 р. король

Гетьман
Петро Сагайдачний

Сигізмунд III віддав наказ реєстровим козакам гетьмана Сагайдачного йти на виручку королевичу Владиславові, який у поході на Москву опинився в скрутному становищі. Погодившись, Сагайдачний одразу ж поставив свою вимогу, а саме: розширити права українського народу й припинити утиски православних. 20-тисячне козацьке військо П. Сагайдачного взяло Путивль, Лівни, Єлець, Шацьк і, підступивши до Москви, з'єдналося з військом королевича. Гетьман стояв біля Арбатських воріт, проте Москву не штурмував. Повернувши на Калугу, козаки пішли на Київ. Причини та-

ких дій Сагайдачного невідомі. Можливо, він хотів своїм походом продемонструвати силу й значення запорозького козацтва, можливо, в Московській державі вбачав потенційного союзника у майбутній боротьбі з Польщею.

НА ЗАХИСТ ПРАВОСЛАВ'Я

Повернення Сагайдачного до Києва й вступ його разом з усім Військом Запорозьким до Київського братства означали, що фактично гетьман поширює свій титул на всю козацьку Україну, бере під захист усе православне населення України й повертає Києву значення культурно-релігійного осередку. Таким чином, козацтво перетворилося на провідну силу українського суспільства в його визвольній боротьбі, бо українська шляхта здебільшого приймала католицтво.

На захист православ'я був скерований наступний крок Сагайдачного. Скориставшись перебуванням у 1620 р. в Києві єрусалимського патріарха Феофана, гетьман домігся від нього висвячення нового православного київського митрополита й п'ятьох православних єпископів для п'яти єпархій.

Після вдалого походу на Перекоп і звільнення полонених, захоплених татарами під час нападу на землі Московської держави, Сагайдачний спорядив до Москви посольство П.Одинця. Посольство доставило до Москви звільнених полонених і розпочало переговори про спільні дії проти татар і турків, а також про певний тиск московського уряду на Польщу у справі захисту православних. Продовженням переговорів було споряджения до Москви того ж року посольства київського митрополита Іова Борецького.

Польща внаслідок походу на Москву уклала з нею вигідне Деулінське перемир'я, діставши Смоленськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб та інші міста. Козацький реєстр зменшився до 3 тисяч чоловік, а невдовзі було заборонено ходити на Крим і Туреччину, зважаючи на перемир'я.

БИТВА ПІД ЦЕЦОРОЮ

Але, незважаючи на перемир'я, польські найманці — лісовчики — допомагали союзникові Польщі австрійському імператорові Фердинанду у війні з турецьким васалом воєводою Семиграддя (Трансільванії) Габором. До того ж до султана доходили відомості про планування козаками великого морського походу на турецькі землі. У Туреччині почали готуватись до війни проти Речі Посполитої. Єдине, що могло відвернути війну, — це знищення поляками прикордонних українських міст-фортець та ліквідація козацтва.

Але в липні 1620 р. козаки на двохстах човнах здійснили успішний морський похід на Царгород (Стамбул) та вчинили навколо великі спустошення, потім здобу-

ли і спалили Варну. Туреччина оголосила війну Речі Посполитій. Літом 1620 р. турецько-татарські війська на чолі з Іскандер-Башою вступили в Молдавію, вирушивши в напрямку Речі Посполитої. Польське військо коронного гетьмана Станіслава Жолкевського в кількості всього п'яти тисяч зустрілося з великим турецько-татарським військом біля с.Цецори поблизу Ясс. Поляки були вщент розбиті, Жолкевський загинув. У бою загинув і чигиринський сотник Михайло Хмельницький, а його син, майбутній гетьман Богдан Хмельницький, потрапив у полон. Як пояснює причину поразки поляків літописець, Жолкевський «без козаків війну вів і мовив так: «Не хочу я разом з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свиней пасти». Залишившись без армії, польський уряд вимушений був все ж таки звернутися за допомогою до козаків. До спільного з поляками походу проти турецько-татарської загрози закликав козаків і єрусалимський патріарх. Козацька рада ухвалила взяти участь у війні, але згоду свою обумовила вимогами щодо збільшення реєстру, ліквідації обмеження в правах та привілеях, визнанням православного митрополита Іова Борецького та відмовою від призначення урядом старшого реєстрових козаків. З цією ухвалою П. Сагайдачний з посольством поїхав до Варшави.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА

А тим часом 160-тисячне турецьке та 100-тисячне татарське військо, очолюване молодим султаном

Хотинська фортеця.
Сучасний вигляд

Османом II, виступило проти Польщі. Саме ця важлива обставина змусила уряд піти на великі поступки козацтву. Наставленого поляками старшого над реєстровими козаками Бородавку було усунено з посади, а гетьманом реєстрового козацтва, якого визнавали і запорожці, затверджено П. Сагайдачного.

П. Сагайдачний на чолі 40-тисячного війська вирушив до міста-фортеці Хотин, де табором стояло польське військо Кароля Ходкевича.

Турецький кіннотник.
Гравюра XVII ст.

Наступного дня турецьке військо також підійшло до Хотина і одразу ж вдарило на ще недостатньо укріплений козацький табір, що був розміщений на передових позиціях об'єднаних військ Речі Посполитої.

Турки й татари розраховували розбити козаків, а потім вже без особливих труднощів і польське військо. Але козаки, підтримані поляками, дали туркам належну відсіч. Наступного дня турки знову здійснили атаку на козацький табір, але козаки знову дали відсіч і навіть перейшли в атаку. Найжорстокіша битва відбулася

Ян Кароль Ходкевич

на третій день, 4 вересня, коли турецьке військо вдарило ще сильніше по козаках. Але й цього разу козаки не тільки відбили наступ, але й, вийшовши з табору, при підтримці поляків, вибили турків з їхніх позицій, понищили їхні гармати й, захопивши турецький обоз, почали його грабувати. Це дало змогу туркам знову зібрати сили і вибити козаків з втрачених раніше позицій.

Потім ногайська орда Кантемира зайшла за Дністер і розірвала комунікації з Кам'янцем-Подільським, опинившись у тилу поль-

ського-козацьких військ. Ця обставина серйозно занепокоїла командуючих польсько-козацької армії. Доставка боєприпасів, провіанту для війська та корму для коней переривалась. У війську почались хвороби й випадки дезертирства. Щоб запобігти втечам з війська, Ходкевич наказав не ремонтувати міст через Дністер.

Командування вирішило дати рішучий бій туркам 12 вересня. Основна роль у наступі знову відводилась 20-ти тисячам кінних та піших козаків, які вночі мали підкрастися до табору турків і здійснити напад. Козаки вже майже дістались турецьких шатрів, як пішов дощ, від якого міг змокнути порох у рушницях. Ходкевич наказав відступити.

У таборі почалось незадоволення. Козаки вимагали від Сагайдачного покинути поляків і повернутися в Україну. Тільки завдяки авторитету Сагайдачного вдалося втримати козаків від відступу. Дізнавшись про смерть Ходкевича, турки 28 вересня усіма силами вдарили на польське і особливо козацьке військо. Але битва була безуспішною, а тому наступного дня турки запропонували переговори.

Так, у Хотинській війні 1621 р. вирішальну роль відіграли українські козаки на чолі з П. Сагайдачним. Ця його роль визнавалася навіть польськими хроністами та істориками. У цих же боях гетьман Сагайдачний отримав численні поранення. Сучасники свідчать, що додому він повертався на подарованому королевичем Владиславом возі в супроводі королівського лікаря. 22 квітня 1622 р. легендарний гетьман помер у Києві. Власне майно він заповів поділити на три частини — дружині й двом братським школам (Київській та Львівській). Поховали його у Богоявленській церкві Братського монастиря. Ім'я гетьмана Петра Сагайдачного стоїть в одному ряду з найвизначнішими постатями українського народу.

Гетьман Петро Сагайдачний

ДОКУМЕНТИ

Із книги київського поета Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного», виданої в 1622 р.

...У тім війську стрічали і князя, і пана,
Не одного з них мали провідцю-гетьмана.

І Петро Конашевич гетьманив на славу,
Його лицарство знають усюди по праву.
...Хто хотів би найповніш діло описати —
Конашевича Петра й світові подати,
З грецького поета той мусив би в Гомера
Зичить розуму або ще у Димостена.

...Про народження Петра варто розказати,
Як дорогу до наук став він прокладати.
У перемиських краях виріс у Підгір'ї,
В Церкви східної його виховали вірі,
Він пішов до Острога для наук поштивих,
Що там квітли як ніде за благочестивих
Тих князів, котрі там мудрість покохали,
І майно, і кошти на ті школи віддавали,
Щоби юні до наук схильності набрали
І для рідної землі корисні ставали.
Хай фундація б ота, Боже, в нас не зникла!
Славу нашу б підняла, як чинити звикла!

Конашевич, в Острозі досить літ проживши
І науки у письмі нашому заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звитяжства,
В Запорозьке він пішов славнеє лицарство;
І отам немало теж, поміж них живучи,
Діла рицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
Мужньо з ним воно татар, турків розбивало.
Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу –
Цісар турський там зазнав немалого страху!
...На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;
Поки Дністер і Дніпро многорибні плинуть,
Поки справи всі твої славно будуть линуть.
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах — маєш славу вічну!..

(Переклад з давньоукраїнської Валерія Шевчука. Марсове поле: Героїчна поезія на Україні X — першої половини XVII ст. — Київ, 1988. — Т.1. — С.208–221).

ЗАПИТАННЯ

1. *З якою метою запорозькі козаки здійснювали морські походи до турецьких берегів?* ***2.*** *Як уряд Речі Посполитої ставився до морських походів запорожців?* ***3.*** *Які основні причини останніх війн Речі Посполитої з Туреччиною?* ***4.*** *Які основні причини поразки й перемоги військ Речі Посполитої в битвах під Цецорою та Хотином?*

10 КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ

НАЗРІВАННЯ ПОВСТАНЬ

Смерть Петра Сагайдачного була великою втратою для козацтва й України в цілому. Серед козаків і міських братчиків розпочалася боротьба двох ідейних течій щодо відносин з Польщею. Послідовники Сагайдачного дотримувалися тези «через компроміси до вольностей», тобто вони вважали, що за допомогою компромісів можна стримувати сильну Польщу в її рішучому наступі на права й вольності козацтва та на православ'я. Їх підтримували заможніші козаки й більшість міщан. Рядові козаки й селяни, становище яких в умовах повного покріпачення було злиденним, вважали, що потрібні рішучі дії й що поліпшити своє життя можна тільки зі зброєю в руках.

Напруження становища посилювалося ще й тим, що після Хотинської війни, яка принесла козацтву славу, уряд не тільки не виконав даних козакам обіцянок, а й не виплатив належну їм платню, більше того, зменшив козацький реєстр. Тому козаки вважали, що вони не повинні підкорятися королеві й вели власну політику. Підтримуючи своїх прихильників на ханський престол, вони, таким чином, впливали на політичне життя Криму. Козаки на «чайках» виходили в Чорне море, нападали на турецькі міста-фортеці, звільняли невільників. Їхні морські походи змушували султана тримати для охорони узбережжя значні військові сили. На скарги султана польський король відправляв на Запорожжя своїх урядовців, які вимагали від козаків припинити напади на Туреччину, оскільки Польща з нею підписала перемир'я. Козаки вважали це за образу, нанесену королем після Хотинської війни, тому відповідали: «Мир укладав король, а не ми!» Такі незалежні дії козаків дали підставу королеві у своїй інструкції на місцеві сеймики (1625) стверджувати, що козаки «зреклися підданства»: «Домашнє своєволля бере гору й так заповзято, що й самим нам тяжко, і з сильними сусідами нас розсварює, забувши зовсім віру й підданство, вони уладили собі окрему державу. Наступають на життя й майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм

невільний. По містах і містечках королівських вся управа, вся влада в руках козаків: захоплюють собі судочинство, закони встановлюють». У даному разі йдеться про зростання авторитету козацтва в українському суспільстві, про визнання населенням його керівної ролі.

КУРУКІВСЬКА УГОДА

Такі напружені відносини між урядом і козаками не могли довше тривати. У 1625 р. 30-тисячне польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Конєцпольським вирушило на приборкання козаків. Йому протистояло Військо Запорозьке Марка Жмайла, до якого приєдналися повстанці з міщан і селян. Головна битва відбулася неподалік м. Крилова біля Курукового озера. Сили були нерівними. Наслідки бою можна було передбачити, хоча поляки так і не змогли здобути укріплених позицій запорожців. Зрештою, справу вирішив не бій, а суперечності серед козаків. Поміркувані запорожці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з поляками.

Польські комісари й козацька старшина підписали так звану Куруківську угоду. Згідно з нею козацький реєстр нараховував шість тисяч чоловік, інші повинні були повернутися до своїх колишніх панів, а таких козаків налічувалося майже 40 тисяч осіб. Старшині та реєстровцям визначалася платня з королівської казни. Реєстровці обирали свого гетьмана, але затверджувати його повинен був король. Жити реєстровці могли тільки на державних землях («королівщинах»).

Станіслав Конєцпольський

Зрозуміло, що така угода певною мірою задовольняла інтереси лише заможного козацтва. А рядові козаки («випищики») були незадоволені. Примусити їх повернутися до своїх панів ніхто не міг. Вони пішли на Низ (на Запорожжя), де був головний центр козаччини й центр збирання сил для боротьби з Польщею. Старшина намагалася скерувати їхню енергію на походи проти татар і турків. В одному з таких походів у Крим загинув гетьман М. Дорошенко.

МИХАЙЛО ДОРОШЕНКО

Згадаймо відому українську пісню:

Ой на горі да женці жнуть,
А під горою
Попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорізьке
Хорошенько!

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!...

У пісні згадується визначний козацький ватажок, який за гетьмана П. Сагайдачного був хорунжим, — Михайло Дорошенко, дід майбутнього гетьмана Петра Дорошенка. Разом із Сагайдачним він бував у далеких походах, зокрема брав участь у Хотинській битві 1621 р. Це був розумний та відважний воїн. Після героїчної смерті П. Сагайдачного за короткий час гетьманську булаву тримали Д. Барабаш, Я. Бородавка, О. Голуб. Нарешті булава знайшла свого гідного володаря — Михайла Дорошенка.

Гетьманування М. Дорошенка припало на тяжкий період наступу шляхетської Польщі на український народ і православну церкву, на права Війська Запорозького. А з іншого боку тиснули осмілілі після смерті Сагайдачного південні войовничі сусіди. Йому довелося після розгрому повстання під проводом М. Жмайла підписувати Куруківську угоду з поляками (1625 р.). Він належав до поміркованої течії козацтва, котра вважала необхідним не йти на відкритий конфлікт з польською владою, щоб зберегти свої «вольності».

Саме М.Дорошенко реорганізував реєстрове козацтво, утворивши 6 полків як територіально-адміністративних і військових одиниць. Реєстрове військо в цей час складало 6000 козаків.

У 1626 р. він розбив велику кримську орду, котра прорвалася аж до Білої Церкви.

У 1628 р. склалися сприятливі умови для морського походу на турецькі укріплення. Оттоманська Порта в цей час зайнята була приборканням свого васала — Кримського ханства, хан котрого Шагін-Гірей почав боротьбу за незалежність. М.Дорошенко на чолі 4-тисячного козацького війська на швидкохідних чайках дістався до прибережних турецьких фортець. Козаки звільнили багато українських невільників, захопили багато зброї і попливли назад. Коли ж їх наздогнали турецькі галери, козацькі чайки швидко вишикувалися в бойовий порядок для бою. Великий галерний флот побоявся вступати в бій і відступив до турецьких берегів.

Незабаром 150 запорозьких чайок з'явилися перед мурами Царгорода. З боєм ввірвалися козаки в Царгород, взяли великі трофеї і майже безперешкодно повернулися додому. Через деякий час туди ж було здійснено й третій похід. Воєнні сили Оттоманської імперії

були приборкані. Походи Михайла Дорошенка наводили жах на турків і принесли йому славу по всій Україні.

За згодою Війська Запорозького в 1624 р. між М. Дорошенком та кримським ханом Магмет-Гіреєм і калгою Шагін-Гіреєм було підписано угоду про спільні дії проти ставленика турецького султана в Криму Джанібек-Гірея. Козаки, очолювані М.Дорошенком, прийшли в Крим і, об'єднавшись з військами Шагін-Гірея, завдали серйозного удару ворогові. Вже видно було перемогу. Та як тільки в бою загинув Шагін-Гірей, його воїни перекинулися до Джанібек-Гірея й стали вбивати козаків. У цьому бою загинув славний гетьман Михайло Дорошенко. А козакам вдалося вирватися з оточення, з боями вони пройшли весь Крим і повернулися на Січ.

ПОВСТАННЯ 1630 РОКУ

Суперечності між реєстровими козаками й запорожцями призвели до того, що вони почали обирати собі окремих гетьманів. У 1629 р. запорожці обрали гетьманом досвідченого й відомого успішними морськими походами Тараса Федоровича (Трясила). А вже наступного року він очолив козацько-селянське повстання. До повстанців приєдналися й реєстрові козаки. Слід зауважити, що в 20–30-ті роки національно-визвольний рух перемістився на Лівобережну Україну. Це обумовлювалося насамперед тим, що там, де раніше відбувався колонізаційний процес, завершувався термін надання пільг слобожанам, після чого їх примушували відбувати панщину. Тому слобожани, втікаючи, поповнювали ряди запорозького козацтва, а під час повстання ставали його учасниками.

Повстання охопило Полтавщину, Київське Полісся й Запорожжя. Повстанці нападали на панські маєтки, вбивали власників, управителів, орендарів, шинкарів. Головні бої відбулися під Переяславом. Найкровопролитнішим був бій 15 травня 1630 р., названий «Тарасовою ніччю», коли козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С. Конєцпольського. Він змушений був йти на переговори, наслідком яких стало збільшення козацького реєстру до 8 тисяч осіб. У творі «Тарасова ніч» Т.Шевченко писав:

...Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятувати,
Обізвався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»

...Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-пани –
Нікуди тікати!..

Проте суперечності між реєстровими козаками й запорожцями не припинилися, а загострилися ще більше. Реєстровці потрапили під магнатсько-шляхетський вплив. А запорожці прагнули розширити свої привілеї, виявляли свою незалежність. Тим більше, що їхній міжнародний авторитет був досить високим і до них за допомогою зверталися уряди різних європейських держав, де на той час відбувалася Тридцятилітня війна (1618–1648) на релігійному грунті. Правителі різних держав і дипломати, як свідчать історичні джерела, навіть обговорювали між собою питання, чи не можуть запорожці створити свою незалежну від Речі Посполитої «державу».

«ПУНКТИ ЗАСПОКОЄННЯ»

У 1632 р. помер король Сигізмунд III. Козаки зробили спробу домогтися участі своїх представників у сеймі, на якому обирався новий король, але їх туди не допустили. Вимагали вони скасування реєстру, щоб таким чином урівняти всіх козаків, повернути права й майно православній церкві. На сеймі православних підтримав литовський кальвініст впливовий магнат Криштоф Радзивілл. Незважаючи на бурхливий протест католиків, новообраний король Владислав IV пішов на поступки. Православна церква відновила права: на богослужіння за своїм обрядом, на володіння церквами й монастирями, друкарнями, школами, а також право мати братства й обирати свого митрополита. Це були так звані «пункти заспокоєння» православних. Поступки короля обумовлювалися як наданою колись козаками допомогою королевичу Владиславу в його боротьбі за престол московського царя, так і необхідністю не ускладнювати відносини з козаками в умовах польсько-московської війни, яка вже почалася. Однак ці «пункти заспокоєння» не принесли спокою, бо противники свободи віровизнання перешкоджали їхній реалізації.

СПОРУДЖЕННЯ НА ДНІПРІ ФОРТЕЦІ КОДАК

Щоб перетнути втікачам шлях на Запорожжя й приборкати козаків, С.Конецпольський запропонував урядові збудувати на Дніпрі біля гирла р. Самари фортецю. У ній передбачалося утримувати сильний польський гарнізон, який зміг би придушувати будь-яке повстання, оскільки всі вони починалися з Запорожжя.

Спорудженням фортеці Кодак керував французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував на польській службі.

У липні 1635 р. фортецю було збудовано. У ній розмістився гарнізон з 200 найманців-драгунів на чолі з французьким капітаном Ж. Маріоном.

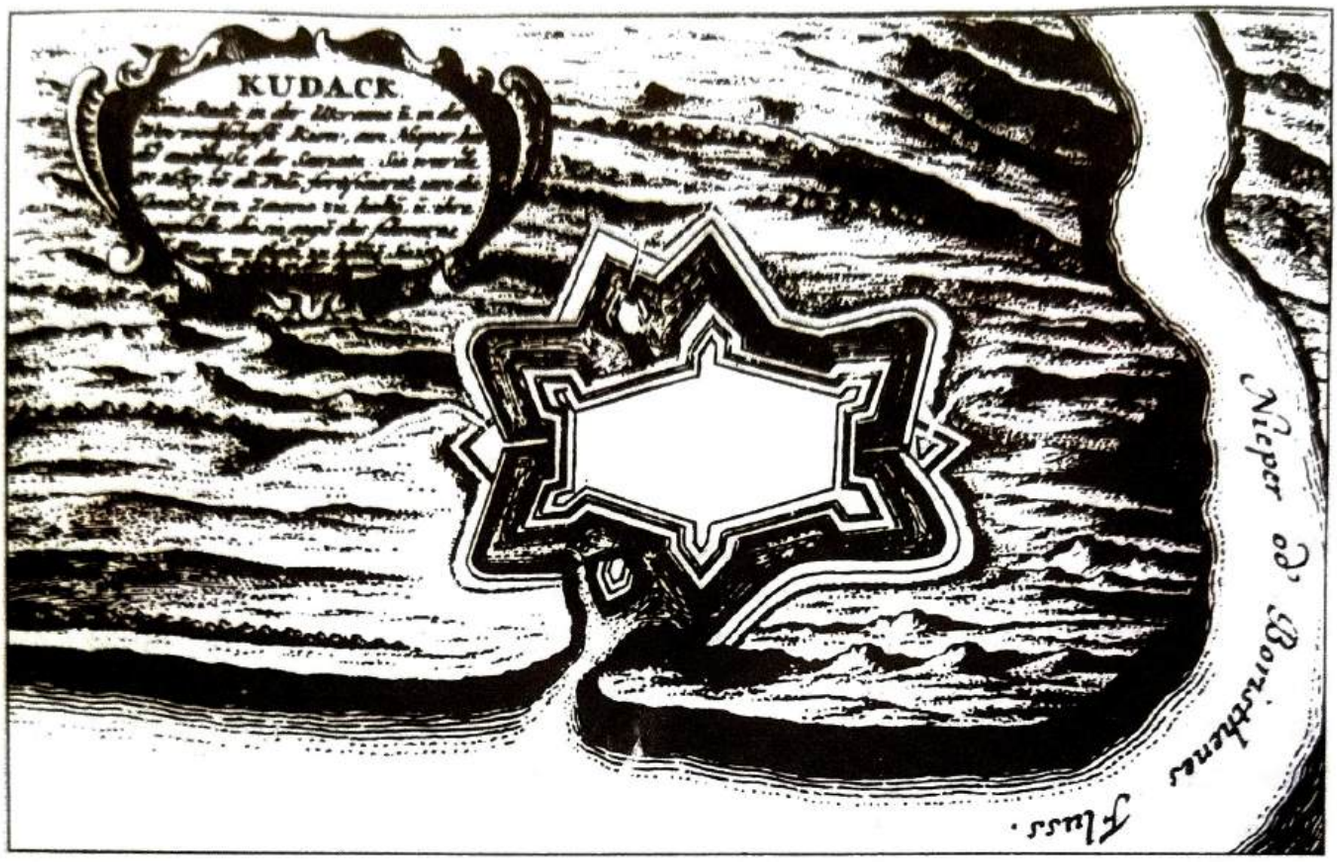

План фортеці Кодак. *Гравюра XVII ст.*

Ясна річ, запорожці вбачали в будівництві фортеці небезпеку для себе. Здавалося, фортеця була незборимою: навколо неї глибокі рови, за ними височенні земляні вали, а на них — дубова засіка з вікнами й бійницями для гармат та рушниць. Брама в Кодаку була міцна, кована залізом, обабіч неї стояли дві вежі. Зі сходу й півдня фортецю захищали дніпрові кручі, з півночі — глибокі байраки, із заходу лежав рівний степ, і тому тут були найміцніші укріплення.

Існує переказ, нібито С. Конецпольський, ідучи оглядати фортецю, глузливо говорив козакам, що тепер їхній вольниці настав кінець. Тоді ж присутній на оглядинах сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький засміявся. «Ти чому смієшся?» — запитав гнівно Конецпольський. «Тому, ясновельможний гетьмане, — відповів Хмельницький, — що маю думку: все те, що людина може збудувати, вона може й зруйнувати».

ІВАН СУЛИМА

Восени 1635 р. з морського походу повернувся кошовий отаман й побачив поблизу фортецю. Скликана на Січі рада обрала його гетьманом. І тоді через два тижні фортецю було зруйновано. Ось як описує штурм Кодака Андріян Кащенко в історичному оповіданні «Над Кодацьким порогом»:

«Сулима, лишивши козаків у діброві, сам з курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З

Гострої могили він дуже добре розглядав башти й вали Кодака й зрозумів, що зі степу неможливо наблизитись непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з другого — попід скелями Дніпра.

Він наказав робити драбини, рубати чагарник і в'язки в'язати. У кожного козака за плечима була в'язка хмизу, а на всяку півсотню одна драбина. Рушили до фортеці.

У Кодаку стояв тоді полк жовнірів під командуванням француза полковника Маріона.

Ніч. Всі спали. Тільки вартові перегукувалися.

З поля Сулима тільки три сотні козаків поставив, щоб переймати втікачів. По гаслу (пугували сичі) у рівчаки полетіли в'язки хмизу, і кожен курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Вартові не могли зрозуміти, що робиться за окопом. Коли вибухнув перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й посунули на шанці. Тепер козаки вже не таїлися, навколо Кодака збилася буча. Стріляли у вартових, тягли драбини до стін, рубали сокирами засіки, палили хмиз, щоб підпалити засіки...»

Гарнізон був перебитий, фортецю зруйнували дощенту. Її відбудували поляки в 1639 р, гарнізон фортеці збільшився втричі. Через 9 років після тривалої облоги фортецю візьмуть козаки Б. Хмельницького. До наших днів збереглися залишки фортеці в селі Старі Кодаки неподалік аеропорту м. Дніпропетровська.

Взяття фортеці розпочало нове козацьке повстання, яке тривало недовго. Внаслідок зради реєстровців Сулиму та його прихильників схопили й відправили до Варшави. Там вони були страчені.

ПОВСТАННЯ 1637 – 1638 РОКІВ

Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «випищиків», а й серед реєстрових козаків, які навіть ціною зради І. Сулимі не домоглися собі привілеїв чи хоча б якихось полегшень. Про причини селянських виступів уже зазначалося в попередніх розділах.

Улітку 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його керівниками були талановиті полководці — Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яцько Острянин (Остряниця). Селяни швидко вливалися в ряди повстанців, громили своїх панів.

У битвах під Кумейками (біля Черкас) і Боровицею (біля Чигирина) козаки зазнали поразки від переважаючого польського війська. Почалися переговори, у яких посередником виступав польський комісар Адам Кисіль (київський воєвода, прихильник козаків). Він переконав реєстровців погодитися на умови поляків, запевняючи, що Павлюк не буде покараний. Та коли у поляків опинився Павлюк і колишній козацький гетьман

Томиленко, їх було негайно страчено. Скидану й Гуні вдалося пробитися на Запорожжя.

Козаки змушені були дати розписку про свою покору. У ній згадується ім'я військового писаря Богдана Хмельницького. Польський гетьман Микола Потоцький призначив старшим над реєстровцями Іллю Караїмовича.

Незважаючи на обіцянку, реєстровцям не вдалося приборкати Запорожжя. Повстання продовжувалося і на Лівобережній Україні.

Навесні 1638 р. козаки на чолі з Я. Острянином вийшли із Запорожжя і розбили поляків під Голтвою. Проте загони Я. Острянина захопилися переслідуванням відступаючих поляків, які змогли розбити їх поодинці. Бої під Лубнами й Жовнином закінчилися поразкою запорожців. Я. Острянин з частиною козаків перейшов кордон Московської держави й поселився на Слобожанщині.

Незабаром козаки Д. Гуні змушені були також піти на переговори з урядовими військами й капітулювати. Сам Гуня з частиною запорожців врятувався на Дону. А Карпо Скидан поранений потрапив у полон і, очевидно, був страчений.

ОРДИНАЦІЯ 1638 РОКУ

Ще до закінчення повстання польський сейм схвалив «Ординацію Війська Запорозького реєстрового». Згідно з «Ординацією» реєстр мав право включати 6 тисяч чоловік, інші оголошувалися кріпаками. При цьому ліквідовувалася виборність козацьких старшин.

Керівником козаків призначався комісар із шляхти. Те ж саме стосувалося осавулів і полковників. З козаків можна було обирати лише сотників і отаманів. Тоді ж чигиринським сотником став Б.Хмельницький. Селянам і міщанам заборонялося вступати до козаків і видавати за них заміж своїх дочок. Козаки мали право жити тільки в прикордонних містах (Черкасах, Каневі, Чигирині, Корсуні та ін.).

Відбудовувався Кодак, збільшувався його гарнізон.

Після поразки повстання козаки змушені були визнати польську «ординацію». Здавалося, що Україна вже не має сил для подальшої боротьби за своє національне визволення.

ОПРИШКИ

Не залишалися осторонь визвольної боротьби українського народу й західноукраїнські землі. У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний та національно-визвольний рух відбувався у формі опришківства. Вперше у документах опришки згадуються 1629 р. Як на східних землях Запорожжя, так на західних — Карпати були опорним пунктом борців. Саме туди, у гори, втікали скривджені селяни й міщани, створювали там невеликі загони, потім спуска-

лися з гір і нападали на маєтки шляхти, орендарів, корчмарів, лихварів. Захоплене майно, як правило, роздавали бідноті.

Опришків підтримувало місцеве населення. Їх партизанська тактика із раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. На цьому етапі зброєю опришків були луки, списи, сокири (векери). Серед ватажків опришків відомі М. Гатала, Г. Кардаш, С. Солінка, В. Чепець та ін.

Оскільки опришківство мало антифеодальний характер, то в ньому брали участь також селяни тих країн, які жили на українських землях, — молдавани, поляки, словаки, угорці.

«ЗОЛОТИЙ СПОКІЙ»

Придушивши повстання, польський уряд, магнати, шляхта розпочали жорстокий терор на українських землях. Один із сучасників писав: «А повернувши ляхи додому, в городах, яких хотіли, козаков брали і на паль вбивали і з своїх маєтностей... виганяючи, великое з них посмевиско чинили». Порятунок від цього фізичного винищення й сваволі народні маси знаходили у втечах — на Запорозьку Січ, на Слобожанщину й на Дон.

Масові втечі й переселення козаків, міщан, селян непокоїли шляхетську Польщу, і вона вживає заходів, щоб покінчити з цим явищем. По-перше, влітку 1639 р. спішно була відновлена Кодацька фортеця й посилений гарнізон з метою перепинити потік втікачів на Січ. На самій же Січі для контролю за діями запорожців було поставлено гарнізон урядових військ. По-друге, Польща вимагала від московського уряду видачі українських переселенців із Слобожанщини й Дону. Але повернути їх назад було неможливо. На нових місцях переселенці засновували нові слободи й міста та влаштовували на неосвоєній землі своє життя на козацький лад.

Десятилітній період після придушення козацько-селянських повстань характеризується відносним затишшям, хоча документи свідчать про різні форми прояву протесту проти соціального й національно-релігійного гніту. Польський уряд вважав, що йому вдалося встановити «золотий спокій» на українських землях. Та він недооцінив потенційної енергії, захованої у збунтованих масах. Народ принишк, чекаючи сприятливих обставин для нового виступу.

ДОКУМЕНТИ

«Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Остряницю» (історична пісня, записана в 1928р. в Харкові від кобзаря П.Древченка, в основі якої лежать реальні події)

Не схотіли сучі ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, —
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю,
Ще й прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Їде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо,
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.
Обізвався серед Січі
Курінний Сулима:
«Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Обізвавсь Павлюк — хорунжий:
«Допомоги дати!
Щоб ту лядську перепону
Нащент зруйнувати!»
Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували —
Військо вибили дощенту,
Кодак зруйнували.
Як зачув це Конєцпольський,
Зібрав своє військо,
Обступили пани-ляхи
Всю Січ Запорозьку.
А ще взяв той Конєцпольський
З козаків данину –
Хорунжого Павлюка,
Ще й Павла Сулиму,
Та й повезли ж у Варшаву
Павлюка й Сулиму,
Та й на тяжку муку-кару
Всім ляхам на диво.
Наробили вражі пани
У Варшаві дива,
Як помирав на майдані
Курінний Сулима.
А Павлюк, на диво шляхті,
Жив-здоров лишився,
Бо Замойко Хома, писар,
За нього вступився.
Повернувсь Павлюк додому,
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилую.
Знайшов Павлюк побратима –
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровицю.
То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають —
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати
Старшина козацька.
Звеселився пан Потоцький
Про таку негоду,
Під Кумейками в неділю
Напав на голоту.
Ой превражі пани-ляхи,
Що ж ви наробили?
Скільки ж бідних запорожців
Ви з світу згубили!
А старшини боровицькі
Лиш про себе дбали,
Потоцькому Павлюка
Самі упіймали.
Везуть пани Павлюка
Селом Боровицею,
Ще й скрутили йому рученьки
Назад сирицею.
Ой повезли ж Павлюка
Ляхи у Варшаву,
Шляхті вражій на потіху,
На тяжкую кару.
За отаманом Остряницею
Женуть ляхи кіньми
Ще й біжать піщаницею;
Пани хочуть Остряницю
упіймати
А славне Військо Запорозьке
Щоб посікти-порубати.
А що ж отаман Остряниця?
Перелетів Дніпро з кошем,

Як лебідь-птиця.
Що за річкою за Сулою
Остряниця прогнав панів-ляхів
До болота до Супою...
Та й повів свій кіш
Отаман Остряниця

У московські землі,
Щоб там поселиться.
Уклонився Остряниця
Воєводі Білгородському,
Та все ж таки не смердючому
Ляхові Потоцькому.

(Історичні пісні. — Київ, 1961. — С.176–178).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Чим були викликані повстання 20–30-х років?* ***2.*** *Які наслідки повстань 20–30 років?* ***3.*** *Уважно прочитайте текст пісні й визначте її відповідність історичній дійсності.*

1 ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У ГЛИБОКУ ДАВНИНУ

Закарпаття — складова частина етнічної й державної території України. З глибокої давнини і до нашого часу цей регіон називали по-різному: Карпатська Русь, Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Закарпатська Україна, а також просто «Закарпаття».

На підставі археологічних досліджень можна собі уявити історію Закарпаття, починаючи з періоду кам'яного віку. Поява й зростання кількості населення обумовлюється тут передусім сприятливими кліматичними умовами, багатством флори й фауни, запасом солі та корисних копалин. Найбільш ранні сліди проживання людей на цій території датуються 10 тисячами років до н.е.

Змінювалися тисячоліття — змінювалися й археологічні культури. Оскільки назви племен у дописемний період невідомі, то кажуть: племена такої-то археологічної культури. Археологи відкрили на території Закарпаття багато культур, що належать до різних епох і мають відмінності між собою. Проте з віками відбувався досить помітний процес уніфікації культур цього регіону. Археологічні знахідки свідчать, що вже в останні століття до н.е. в культурі населення Закарпаття чітко простежуються елементи протослов'ян.

У III–I ст. до н.е. на Закарпатті проживали люди так званої латенської культури. Археологи відкрили близько 50 поселень цієї культури.

У середині I ст. до н.е. Закарпаття з його високорозвинутою металургією, ювелірною й гончарною промисловістю, землеробством потрапляє під владу Римської імперії.

Велике переселення народів (IV–VII ст.) змінило етнічну й політичну ситуацію в Центральній Європі, а водночас і в Закарпатті. Тут інтенсивно розселяються слов'яни та неслов'янські племена. Вони проживають у долинах річок і займаються переважно землеробством і скотарством.

ЗАКАРПАТТЯ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Нестор-літописець, описуючи розселення слов'янських племен у

долинах річок, в Подунав'ї згадує про білих хорватів. За свідченням того ж Нестора, «київський князь Олег у 907 р., ідучи в похід на Візантію, взяв із собою багато воїнів — полян, древлян, сіверян, хорватів, тіверців». Остання згадка про білих хорватів як одне із східнослов'янських племен Київської Русі належить до 992 р. (за князя Володимира). Ці хорвати мають спільне походження з хорватами, котрі проживають нині на Балканах.

Хорвати в IX–X ст. жили по обидва боки Карпат, мали «гради» — укріплені центри, навколо яких виникали поселення. Так з'явилися перші міста, і тоді ж утворилося перше політичне об'єднання з центром в Унгограді (Ужгороді) на чолі з князем Лаборцем.

Проте в IX–X ст. слов'янське населення Закарпаття потрапило в сферу політичного й культурного впливу Першого Болгарського царства і Великої Моравії. Більше того, у період розквіту Великої Моравії частина Закарпаття, що примикала до Словаччини, входила до її складу. А наприкінці IX ст. в Південно-Східній Європі виникла Угорська держава.

Угри, чи мадяри, прийшли на Дунай зі Сходу — з приазовсько-донських степів, а ще раніше вони жили в передгір'ях Південного Уралу. Ці племена кочівників-скотарів на чолі зі своїми вождями Альмашем і Арпадом у 896 р. перейшли через Карпати й зайняли територію верхів'я р. Тиси й Середнього Дунаю. Слов'яни чинили опір завойовникам, проте сил для протистояння угорській кінноті було замало. Князя Лаборця спіймали угорці й стратили. Власне, Закарпаття було врятоване лише завдяки тому, що політичні інтереси угорців були спрямовані на Подунав'я, Південну й Західну Європу та Візантію (походи в Італію, Німеччину, Болгарію, Візантію). І тільки після поразок, завданих німецькими королями (середина X ст.), угорці припинили свої походи на захід і остаточно осіли на Подунав'ї, зайнявшись землеробством.

У період розквіту Київської Русі Закарпаття було її південно-західним рубежем. Економічно, політично й духовно Закарпаття залишалося органічною частиною єдиної обширної держави. Назвемо лише кілька факторів, які не могли не вплинути на долю Закарпаття. Це — звичайні для того часу сепаратистські прагнення місцевих князів (як і інших, що призвело до феодальної роздробленості Русі), сусідство з новоутвореною Угорською державою, яка прагнула до розширення своєї території, послаблення Київської Русі й напади кочівників Північного Причорномор'я.

Угорські феодали завойовували землі Карпатської Русі поступово. Першими були підкорені Ужгород, Мукачеве, Берегове, Севлюш, Хуст. Таким чином, до середини XIII ст. Угорщина завоювала всю територію Закарпаття. Далі на меті угорських королів

була Галичина, але галицькі князі успішно протистояли цим прагненням, більше того, робили спроби визволити Закарпаття. За період правління Льва Даниловича вдалося приєднати частину Закарпатської Русі до Галицько-Волинського князівства — від Вишкова до Шариської жупи з містами Мукачеве та Берегове. Але утримувати це володіння галицькі князі змогли тільки сорок років (згадаймо складне політичне становище в Галицько-Волинському князівстві наприкінці XIIIст. — на початку XIVст.). Потім Закарпаття завоювала Угорщина, і воно почало називатися «Угорська Русь».

ПІД ВЛАДОЮ УГОРСЬКИХ ФЕОДАЛІВ

У складі Угорщини Закарпаття (XIII ст.) було поділене на три комітати (жупи): Ужанський, Березький і Угочанський. Коли в Галицько-Волинському князівстві відвоювали й східне Закарпаття, то в 1303 р. виник ще одни комітат — Мараморoський. На чолі комітатів стояли призначені королем іспани (жупани), які мали адміністративну, військову й судову владу.

На Закарпатті було багато укріплених фортець («градів»), навколо яких розміщувалися королівські володіння («домінії»). Військово-служила знать місцевого походження швидко змадяризувалася, тобто слов'янський елемент зник із середовища аристократії. Його носіями залишалися селяни, міщани, дрібна шляхта, православне духовенство. Що стосується православ'я, то воно тут утвердилося ще в IX ст. Найбільшими монастирями вважалися Мукачівський, Грушівський, Краснобрідський. Але сильнішими й багатшими були католицькі монастирі.

ГОСПОДАРСТВО

Поступово зростало феодальне землеволодіння, а разом з ним і населені пункти — міста й села. Найвищими станами суспільства були магнати й військово-служилі люди — немеші. Господарська діяльність феодалів пов'язувалася переважно із землеробством і скотарством.

Селянство складалося з різних за правовим становищем груп. Загальна ж тенденція була такою: кількість вільних селян-общинників зменшувалася й відповідно збільшувалася кількість залежних селян. Відтак все селянство перетворилося на категорію панщинних селян, які виконували панщину й платили податки. Що стосується вільних селян, то це були переселенці-угорці.

Чільне місце в господарській діяльності належало садівництву й виноградарству. З другої половини XIII ст. важливу роль в економіці Закарпаття відігравав ліс, площа якого становила 75 від-

сотків території. Його використовували насамперед як будівельний матеріал, окрім того, робили посуд, діжки, бочки, коші для зберігання збіжжя тощо, а також використовували деревину для добування смоли, поташу, випалювання вугілля.

Серед промислів значне місце належало добуванню солі. У XIV ст. центром солевидобування було м. Солотвине. Видобуток солі давав прибуток, тому вважався королівською монополією. Серед інших промислів можна назвати борошномельний та використання мінеральних вод.

У XVI–XVII ст. на Закарпатті було багато мануфактур (особливо в Мараморощині) з обробки деревини, заліза й шкіри. Феодали мали свої каменоломні, лісопильні, водяні млини. У середині XVII ст. з'явилися мануфактури по виробництву скла й паперу (папірні).

Закарпатські міста поділялися на державні (королівські) й приватні (феодальні). Найбільшими королівськими містами вважалися Ужгород, Мукачеве, Берегове, Севлюш, Хуст. Характерною ознакою міського життя було цехове ремесло. Перші відомості про цехи зустрічаються наприкінці XIV ст. Найбільш поширеними ремісничими спеціальностями були каменярство, кравецтво, шевство, пекарство, столярство.

Розвиток сільського господарства, зростання міст, ремесел і промислів вимагали торгового обміну продукції. Торгівля на Закарпатті мала дві форми — щотижневі торги й сезонні (або річні) ярмарки. На право проведення ярмарків необхідно було отримати королівський привілей. Це давало значні прибутки державній казні й місту, де вони проводились. Ярмарки проводилися також у великих селах. На них реалізовувалася продукція не лише місцевого виробництва (як на торгах), а й привезена з віддалених земель.

Жваву торгівлю закарпатські купці вели (крім різних міст Угорщини) з Молдавією, Словаччиною, Чехією, Галичиною, Польщею та Балканськими країнами. Торгували виробами з деревини, шкіри, сукном, вином, сіллю, худобою, поташем. А привозили в Закарпаття металеві, ювелірні й скляні вироби, дорогий посуд, зброю, шовкові тканини, прянощі.

ІНОЗЕМНА КОЛОНІЗАЦІЯ

Після завоювання Закарпаття Угорщиною туди переселилися угорські феодали, які одержали від королів земельні маєтки. Зі сходу насувалася волоська колонізація — із Семиграддя йшли волохи з худобою, які на «волоському» праві засновували в гірських долинах села, користувалися самоуправлінням, сплачуючи землевласникові чинш (грошовий податок).

На запрошення угорських королів у Закарпаття переселились також німецькі колоністи. Вони осіли у низинних районах, у ба-

сейнах річок Тиса, Тереса, Теребля, Боржава, Латориця. Найбільше німців колоністів було в Мукачеві, Берегові, Севлюші, Хусті, Тячеві, Солотвині, Сігеті. Німці не створювали окремих поселень, а селилися поруч з українцями та угорцями. Але вони отримали привілеї на користування своїм німецьким правом. Німецькі колоністи були здебільшого ремісниками.

АНТИФЕОДАЛЬНИЙ РУХ

Експлуатація народних мас призвела до антифеодальних повстань. Найбільше повстання в Угорщині, що охопило й Закарпаття, вибухнуло весною 1514 р. Його очолив семиградський селянин Дьєрдь (Юрій) Дожа, котрий за хоробрість у боях з турками одержав титул немеша (шляхтича). Приводом до повстання послужив заклик папи римського і угорського короля про організацію загонів куруців (хрестоносців) для боротьби з турками. Всім їм обіцяли відпущення гріхів, міщанам — звільнення від мита, а селянам — звільнення від панщини. Влітку таких куруців налічувалося майже 100 тисяч.

Протидія феодалів і переслідування ними куруців (своїх підданих) призвели до того, що куруци повернули зброю проти них, вимагаючи скасування кріпацтва й розподілу землі. Вони розправлялися із землевласниками та місцевою адміністрацією.

Найактивнішими були повстанці в Мараморoському, Угочанському, Ужанському та Березькому комітатах. Спільно із селянами діяли також бідні священики та ченці.

У липні-серпні того ж року повстання було придушене, почалися жорстокі розправи над його учасниками. Д. Дожу, наприклад, спалили живим. Із селян стягнули матеріальні збитки, завдані феодалам. Восени 1514 р. угорський сейм схвалив ряд заходів, спрямованих на посилення влади феодалів. Заходами передбачалося знищити всіх учасників повстання, конфіскувати маєтності заможних повстанців і віддати їх тим, хто придушував антифеодальний та антиурядовий виступ, позбавити міста привілеїв. Становище кріпосного селянства стало ще тяжчим.

КАТАСТРОФА 1526 РОКУ

Кривава розправа над куруцами стала прологом політичної трагедії Угорщини. У 1526 р. в битві під Могачем турки розбили об'єднану угорсько-чеську армію. Наслідком цієї поразки був поділ Угорщини на три частини — між Туреччиною, Австрією та Семиграддям. Закарпаття було поділене між Семиграддям (Мукачеве, Берегове, Севлюш, Хуст, Тячеве) та Австрією (Ужанський комітат). Таким чином, Закарпаття перетворилося на терен, на якому відбувалися безперервні бої. Тут воювали між собою Семиграддя й

Австрія, тут грабували міста й села турки й татари, сюди прорівалися шляхетські війська Польщі.

Ці воєнно-політичні події привели до змін етнічного складу населення Закарпаття. У Мараморoському й Березькому комітатах збільшилася питома вага німецьких колоністів (в основі переселення були релігійні причини). Наприкінці XVI ст. посилилася колонізація галицьких русинів (лемків, бойків, гуцулів). Як і скрізь, колоністи отримували на певний час пільги, а згодом поповнювали ряди кріпосних селян. Влада ж феодалів над селянами була настільки необмеженою, що вони навіть визначали, який одяг та взуття мають носити селяни.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

У XVI ст. на Закарпатті почали поширюватися лютеранство й кальвінізм. Ідеї Реформації з Німеччини та Швейцарії знайшли відгук як у селянському, так і в феодальному середовищі. Але проникнення нової віри супроводжувалося здебільшого збройними сутичками між протестантами й католиками, а також великим руйнуванням протестантських храмів.

Католицька церква, втративши частину пастви, що перейшла в протестантизм, мала намір зміцнювати свої позиції шляхом проголошення унії з православною церквою. На відміну від Польщі, тут католики згодні були піти на поступки православним, тобто збереження їх обрядовості, богослужіння рідною мовою, при умові визнання зверхності папи римського.

Підготовка до запровадження унії тривала кілька років. Вона завершилася 1646 р. проголошенням унії. Все це була справа вищого католицького й православного духовенства. Однак насильницьке запровадження унії викликало протест народних мас.

РЕЛІГІЙНИЙ ТА АНТИФЕОДАЛЬНИЙ РУХИ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Цей період на Закарпатті позначився поширенням такої форми антифеодального й визвольного руху, як опришківство. Цьому сприяли природні умови: гори, ліси, печери і т. д.

На початку XVII ст. Закарпаття охопило антигабсбурзьке повстання на чолі з І. Бочкаї, в основі якого лежали релігійні мотиви. Австрійський цісар Рудольф II підтримував католиків, а Бочкаї був кальвіністом. У результаті Бочкаї став правителем Угорщини й Семиграддя, а угорцям надавалося право обіймати всі державні посади. На сеймах 1608 і 1609 рр. було визнано право українців Закарпаття на автономію.

Після смерті Бочкаї Закарпаття було втягнуте в релігійні війни між католиками й протестантами.

У 1631 р. в Північній Угорщині вибухнуло могутнє селянське повстання, що охопило й Закарпаття. Його очолив П. Чесар. Угорські, словацькі, русинські (українські) селяни виступали за стару віру, проти феодальної експлуатації. Наступного року об'єднані сили австрійського імператора Фердинанда III і князя Трансільванії (Семиграддя) Ракоці I придушили селянське повстання.

Подальший антифеодальний і визвольний рух на Закарпатті пов'язаний із впливом Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.

ДОКУМЕНТИ

Розвиток освіти в Закарпатті в XV–XVII ст.

Новим у розвитку освіти в Закарпатті, як і в усій Угорщині, є поява в XV–XVI ст. парафіяльних шкіл у містах і містечках, в окремих великих селах, де зосереджувалася значна кількість ремісників, торгівців, організовувалися ярмарки й базари. Серед них слід у першу чергу назвати початкову школу, відкриту в 1401 р. в Ужгороді. Пізніше такі ж школи були відкриті в Берегові (1467р.), Мукачеві (1552р.), Севлюші та Хусті, у ряді містечок Мараморощини — Тячеві, Сігеті, Солотвині тощо. Ці школи продовжували перебувати під контролем священиків, церковних управ.

Про роботу парафіяльних шкіл достовірних відомостей немає. Вважається, що навчання в них проводили наймані, переважно мандрівні, вчителі, частина з яких приїжджала з Галичини, Словаччини чи навіть з Чехії. Згодом у містах з'явилося по кілька парафіяльних шкіл. В Ужгороді нова школа згадується в середині 80-х років XVI ст., а в Мукачеві — у 1627р. В ужгородській школі, що знаходилася на Цегольнянській вулиці, у середині XVII ст. працював найманий «руський учитель» М. Мамайдович, який, ймовірно, навчав дітей рідною мовою. У цей час виникали школи і в ряді сіл — Бедевлі, Чорному Потоці, Великій Копані, Чинадієві, Великих Лучках, Чорнотисові та ін. Після поширення в Закарпатті ідей протестантизму в XVI–XVII ст. у містах і селах почали виникати реформаторські школи. Особливо це було характерним для південних районів Закарпаття та окремих населених пунктів Мараморощини, де проживало чимало німецьких переселенців — солекопів, лісових майстрів, ремісників. Усього в 80-х роках XVII ст. у Закарпатті діяло щонайменше 40 шкіл.

(З книги «Нариси історії Закарпаття». — Ужгород, 1993. — Т.1. — С.166.).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** У чому полягають особливості історичного розвитку Закарпаття? **2.** Дайте характеристику національного складу населення Закарпаття в XIV–XVII ст. **3.** Визначте, у чому проявлялися взаємовідносини Закарпаття з іншими українськими землями.*

12 СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

ДАЛЕКА ОКРАЇНА

Окрему, відмінну від інших земель, історію мала Слобідська Україна, або Слобожанщина. Нині — це українські та російські землі: Харківської, Сумської, частини Донецької (до р. Бахмутка), частини Луганської (до р. Айдар), Воронезької (правобережжя Дону від Коротояку до Богучару і м. Калач на лівому березі Дону), Курської (Глушково, Суджа) областей.

У період Київської Русі це була окраїнна територія держави, населення якої, займаючись господарством, несло ще й сто-

Карта Московської держави. 1562 р.

рожову службу, бо по сусідству кочували тюркські племена — половці, печеніги. Під час монголо-татарського іга ці землі були спустошені. Люди, котрим вдалося врятуватися від смерті та полону, переселилися за Дніпро. А територія, надзвичайно мало залюднена, входила до обширного Дикого Поля (див. попередні розділи).

У XVI ст. через цю територію пролягав один із головних шляхів татарських набігів на українські та російські землі — Муравський шлях. Він починався в Криму, далі — через Перекоп, по межиріччю Дніпра й Сіверського Дінця в напрямку до м.Тули. Від цього шляху відгалуджувались ще два шляхи — Ізюмський та Кальміуський, що також пролягали по Слобожанщині.

Уряд Московської держави, прагнучи колонізувати ці землі, а отже, і закріпити їх за собою, а також з метою охорони населення будує укріплені лінії із замками й фортами («засіками»).

З розширенням кордонів Московської держави на південь тут поселяються втікачі-невільники та прикордонна сторожа. Цю сторожову службу в XVI ст. виконували переважно українські козаки. Отаманами козацьких загонів були М. Черкашенін, М. Федоров, Т. Сліпецький, С. Висоцький, які не лише давали відсіч татарам, а й за завданням царя чи з його дозволу самі ходили в походи проти них. У боротьбі проти татар слобожанські козаки діяли спільно з донськими козаками.

З другої половини XVI ст. українські переселенці брали активну участь у будівництві міст. Так, є документи про будівництво «черкасами» й «дніпровськими козаками» міста Цареборисова (період правління Бориса Годунова). Ці ж «черкаси» були й сторожовим гарнізоном Цареборисова.

У XVI ст. тут виник Святогірський монастир (на правому березі р. Сіверський Дінець, неподалік від впадіння в нього р. Оскол). Його споруди збереглися до нашого часу. На своїх землях монастир прихистив селян, котрі стали постійними жителями цього краю.

Сторожові пости українських козаків першої половини XVII ст. поклали початок багатьом нині існуючим містам і селам Слобожанщини.

НОВА ХВИЛЯ КОЛОНІЗАЦІЇ

Більш активне переселення українців на Слобожанщину і прикордонні рубежі Московської держави припадає на 30–40 роки XVII ст. Це було викликане, з одного боку, зростанням небезпеки з боку татар, що викликало зацікавленість уряду у притокові переселенців, а з другого — поразкою українських козаків у повстаннях 30-х років. Після цих повстань почалися репресії, які змушували не

лише козаків, а й представників інших станів українського суспільства переселятися разом із сім'ями, майном та худобою на Слобідську Україну.

Одним із перших переселенців на Слобожанщину був гетьман Яцько Острянин, керівник козацько-селянського повстання проти польсько-шляхетського гніту 1637–1638 років. Після поразки в битві з польським військом біля с. Жовнине (нині Черкаської обл.) він зі своїм полком (понад 1000 козаків) відійшов на територію Московської держави. По дорозі до них приєдналися сім'ї козаків, селяни, міщани. Так що на нові землі прибуло майже 3 тис. осіб. Всі вони поселилися біля Чугуєва. А незадовго до приходу Я. Острянина тут осіла двотисячна група українських переселенців.

Царський уряд всіляко підтримував українських козаків, селян і міщан. Адже це були здебільшого відважні воїни, котрі мали великий досвід у боротьбі з татарами. Тому й вимоги Польщі повернути їй підданих залишалися без позитивних наслідків. Наприклад, після повстання 1637–1638 рр. польські посли вимагали від царського уряду видати 20 тисяч українців. Бояри ж і представники Думи відповіли: «Про перебіжчиків у докончанні (договорі), щоб їх віддавати, не написано, а ніхто їх не кличе, а хто сам прйде, як же його віддати».

УПРАВЛІННЯ

Переселенці утворювали окремі поселення або осідали в існуючих містах — Білгороді, Курську, Валуйках, Воронежі, Єльці, Карачеві та ін. Тут вони проживали поряд з московським людом. Якщо в місті була значна кількість переселенців-українців, то вони створювали окрему слободу («черкаську»). На чолі української общини стояв отаман, якому підпорядковувалися сотники, а сотникам — десятники. Тобто управління тут було організоване за козацьким зразком. Контроль над переселенцями здійснював воєвода, призначений царським урядом.

Кожен, хто ставав на царську службу, приймав присягу за відповідним текстом («запись целовальная»). Це відбувалося в Путивлі, де втікачів-українців розподіляли по місцях поселення. Переселенцям давали хліб і гроші на облаштування нового помешкання, а також зброю і боєприпаси. Людям служилим, крім земельних наділів, призначалася щорічна платня.

Таким чином, українські переселенці, найактивнішу частину серед яких становили козаки, заселяли майже всі безлюдні степи Дикого Поля, колонізуючи південні рубежі Московської держави й захищаючи їх від турецько-татарської агресії.

У період визвольної війни українського народу почнеться новий етап заселення українцями Слобідської України.

ДОКУМЕНТИ

Зі статті Г.Ф.Квітки-Основ'яненка «Про Харків і повітові міста Харківської губернії» (1838 р.)

...Губернське місто Харків, звичайно, поселене в числі перших слобід українських з 1646 року. Старожили розповідали, що перші його поселенці заснували своє помешкання з декількох дворів над річкою Харків, біля лугів і озер, при джерелі, що нині називається Білогородська криниця. З примноженням прихожих поселення поширювалося вниз по річці, по правому березі і всередину нинішнього міста. Коли ж по горі й по низу, над озерами й болотами, що нині є Поділ, біля церкви Св.Трійці, примножилися жителі, і кримські татари, бачучи твердий намір новопоселенців утримати край за собою, посилили свої набіги, то й жителі, а може бути, вже тоді існуюче начальство полкове приступили до побудови «фортеці», як тоді називали. За записками харків'ян полкове місто відоме з 1653 року. Фортеця ця споряджена була, по можливості, гарматами різних калібрів, з власності полковника й старшини. Існує переказ, що, приступаючи до будівництва міста і в ньому храму Божого, харківці звернулися до духовного начальства, прохаючи молитв і благословення від чернігівського архієрея, під чиїм відомством у церковному відношенні вони знаходилися в попередніх своїх місцях проживання. За їх бажанням прислані були духовні чини з усією святинею для влаштування в новозбудованих в цьому краї церквах священнослужіння і священики та причет, котрі побажали тут поселитися...

(Твори. — Київ, 1981. — Т.7. — С.52–53).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте на карті межі Слобідської України. ***2.*** *Чому саме на Слобожанщину був спрямований основний потік українських переселенців наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.?* ***3.*** *У чому полягає зв'язок переселенців з їхніми попередніми місцями проживання?*

13 УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

ФАКТОРИ Й ОБСТАВИНИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Як уже вказано в попередніх розділах, українські землі в даний період перебували під владою різних держав. Після Люблінської унії 1569 р. переважна їх більшість входила до складу Речі Посполитої. Посилюється соціальний (впровадження фільварків і використання в них панщинної праці) і національно-релігійний гніт (поступове витіснення української мови, переслідування православної віри тощо). В цей час виникає й набуває розвитку козацтво як явище і Запорозька Січ як політичний і військовий організм. Боротьба проти всіх різновидів дискримінації українського народу й козацький ідеал (гордий, відважний, незалежний, вільний від кріпацтва) пронизують всі сфери української культури цього періоду, будь то твори письменників-полемістів, літописців, поетів чи усна народна творчість, шкільництво чи образотворче мистецтво, друкарство чи архітектура.

Період XVI – першої половини XVII ст. для українського народу був часом постійної боротьби проти турецько-татарської агресії, тої агресії, що своїм наслідком мала спустошені українські землі, невільницькі ринки в Криму, прикованих невільників на турецьких галерах. Ця загроза породила особливий вид світської та церковної архітектури й цілий пласт усної народної творчості (наприклад, невільницькі плачі). Героїка боротьби з турецько-татарською агресією – друга значна тема, що червоною ниткою проходить через українську культуру.

Українська культура цього періоду використовує традиції та духовну спадщину Київської Русі. Але перебування українських земель під іноземним пануванням мало своїм наслідком, з одного боку, постійний опір духовної культури українського народу спробам її знищити, з другого – неминучий вплив польської культури на культуру України. Саме через Польщу в Україні набули поширення ідеї гуманізму та реформації.

Українські письменники, церковні й культурні діячі були бага-

томовними, що давало їм можливість ознайомитись з культурними надбаннями європейських країн.

На цей період припадає один із найбільших винаходів людства — поява друкарського верстату, що вивів книгу з церков і монастирів у широкі маси.

Кінець XVI — перша половина XVII ст. — це був час національно-культурного відродження, формування національної свідомості українського народу, що знайшло свій найвиразніший прояв у братському русі, всіх жанрах літератури та в усній народній творчості.

ПОШИРЕННЯ ГУМАНІЗМУ

Гуманізм — це напрям у європейській культурі, котрий звертався до скарбів класичної грецької та римської культури, що відкрили світ людських почувань, героїзму, краси. Тоді відкрився шлях до свободи думки й наукового дослідження природи. Провісниками Гуманізму стали італійські поети Данте, Петрарка, Бокаччо. А далі гуманістична хвиля охопила Європу й досягла України. Ці ідеї проникали в Україну двома шляхами: через навчання дітей українських магнатів, шляхти, купців у італійських університетах та в Празькому й Краківському, а також через твори гуманістів. Зокрема, на українських письменників мав вплив Максим Грек, котрий працював у Московській державі, і Франциск Скорина з Білорусії.

Зачинателями гуманістичної культури в Україні були Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський. Всі вони навчалися в західноєвропейських університетах і працювали в Галичині. Їхня діяльність була спрямована проти утисків народних мас і на утвердження світського світогляду, поваги до гідної наслідування античності. Вони одними з перших у європейській філософії заперечували божественне походження влади й держави, відстоювали невтручання церкви у державні справи. Вони вважали, що людина має право на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри. У творах українських гуманістів знаходимо нові погляди

Юрій Дрогобич

на історію, роль і місце в ній людини як творця історії.

Названі вище гуманісти та їхні послідовники вважали історію засобом пробудження самосвідомості народу, його історичної пам'яті, засобом виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни. Після Люблінської унії 1569 р. українські гуманісти, крім того, проголошували ідеї згуртованості громадян, їхнього обов'язку захищати рідну землю, виступали за справедливість і політичні свободи.

Друга культурно-релігійна хвиля з Заходу пов'язана була із Реформацією. Вона викликала потребу у вищій освіті та сприяла поширенню шкіл, збільшенню кількості книжок і прагненню наблизити літературну мову до мови народної.

ОСВІТА Й ШКІЛЬНИЦТВО

Навчання на українських землях проводилось в школах, які існували при церквах і монастирях. Тут учні вчилися не лише читати й писати, а й набували деяких знань з богослов'я (теології), літератури, грецької мови. Вчителями в таких школах були дяки («бакаляри», «дидаскали») — здебільшого молоді люди, які потім ставали священиками. Найздібніші міщани й шляхтичі (у студентських списках

Лекція в університеті

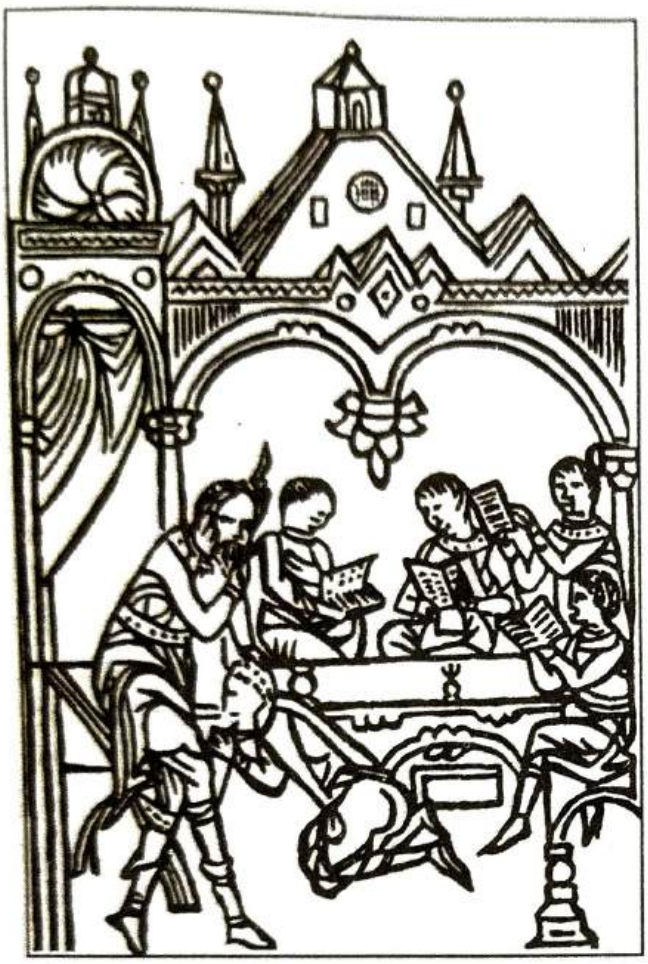

Школа в Україні. Гравюра XVII ст.

вони були записані як «рутені») навчалися в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії. Деякі з них згодом ставали видатними вченими з європейською славою. До таких належали Юрій Дрогобич з Дрогобича — професор медицини й астрономії при Краківському й Болонському університетах (і навіть був ректором останнього). Він написав досить відому у свій час працю «Прогностична оцінка 1483 року», яку того ж року було надруковано в Римі. Це була перша друкована книга українського автора. У ній, крім астрономії, подано наукові відомості з астрології, філософії, економіки, географії. Відомі були й інші його праці: «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року», «Трактат із шести розділів про затемнення» (1490). Вони поширювались в Італії, Франції, Німеччині та Угорщині. Вчений підтримував видавничу діяльність основоположника кириличного друкарства Швайпольта Фіоля. Одним з учнів Ю. Дрогобича був славетний польський астроном Миколай Коперник.

У зв'язку з активним проникненням в Україну католицизму українці й білоруси намагалися зберегти національний характер школи з навчанням слов'яно-руською мовою і збереженням православ'я.

У середині XVI ст. розвиток освіти в Україні суттєво змінюється. Протестанти засновують школи, до яких охоче йдуть діти українців. Відтак виникають єзуїтські школи (колегії) з бурсами, у яких працюють кваліфіковані педагоги. У таких школах українських дітей перевиховували на католиків. Навчання велося латинською мовою.

Першою українською школою вищого ступеня була Острозька слов'яно-греко-латинська академія, заснована в 1576 р. у місті Острозі, що належало князеві К. Острозькому. Її ректором був український шляхтич із Поділля Герасим Смотрицький, а працювали в ній викладачами випускники європейських університетів, відомі культурні діячі Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський, учений грек Кирило Лукаріс (згодом константинопольсь-

Місто Падуя (Італія) в XV ст.

кий патріарх), ієромонах з Острога Кипріян, котрий навчався в Падуї й Венеції, та ін.

Цю академію закінчили видатні політичні й церковні діячі, серед яких були гетьман Петро Сагайдачний, Іов Борецький та інші борці за православ'я. Протягом 60 років (1576–1636) в академії навчалося 500 осіб. Після смерті князя К.Острозького (1608) академія почала занепадати. Пізніше князева онука Анна-Алоїза на місці академії заснувала в Острозі єзуїтський колегіум.

Згодом в Україні почали створюватись православні братства.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ

Школа Львівського Успенського братства була відкрита у 1586 р. для підготовки учителів і священиків, а також як протидія антиукраїнським єзуїтським школам. У ній викладали грецьку та старослов'янську мови, а також «вільні науки». Найвидатнішими її викладачами були богослов Кирило Транквіліон-Ставровецький, Іван Борецький (пізніше — митрополит Іов), Ісайя Козловський, філософ, пізніше запрошений викладати в Києво-Могилянській коле-

гії. У бібліотеці школи були твори Аристотеля, Платона та інших філософів. Учні школи (спудеї — від лат. studeo, навчатися) — вихідці з різних станів українського суспільства — оволодівали науками, а кращі учні одночасно проповідували в церквах.

Організатори братської школи добре розуміли значення шкільної освіти. У 1609 р. у братській друкарні вийшов збірник «О воспитанії чад», який зберігся до наших днів. У кінці XVI ст. у школі нараховувався 61 учень. Братські школи існували і при інших церквах.

Братчики Львівського ставропігійського братства

Школа Львівського Успенського братства була зразком для братських шкіл усієї України. Найзначнішими ж були братства у Львові, Луцьку, Києві.

У 1615 р. відкрилась Київська братська школа, у якій заснували друкарню й паперову фабрику (папірню). У ній також працювали видатні культурні діячі України Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Єлисей Плетенецький та ін. Важливою матеріальною й морально-політичною підтримкою в діяльності школи та Київського братства був вступ до нього гетьмана Петра Сагайдачного «з усім Військом Запорозьким». У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася зі школою Києво-Печерської лаври. Це сталося за архімандрита Петра Могили. Так виникла знаменита протягом півтора століття Києво-Могилянська колегія (пізніше — академія) — вищий навчальний заклад, якому підпорядковувались братські школи у Вінниці, Гощі, Кременці.

У цілому освіченість серед широких мас України була дуже високою, що відзначали іноземні мандрівники. Архідиякон Павло Алепський, котрий зі своїм батьком антиохійським патріархом Макарієм пробув в Україні 100 днів (1654), у своєму щоденнику відзначив високу грамотність українців: «Починаючи з міста Рашкова над р.Дністром, тобто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їхні жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

Багато відомих церковних і культурних діячів України закінчили зарубіжні вищі навчальні заклади. Так, у польській Замост-

ській академії (м.Замостя) навчалися Касіян Сакович, Сильвестр Косів, професор Києво-Могилянської академії; у Вюртемберзькому університеті (Німеччина) — М. Смотрицький; Галльському університеті (Німеччина) — вчитель Г. Сковороди Симон Тодоський; в Оломоуцькому університеті (Чехія) — ректор Києво-Могилянської академії Варлаам Ясинський. Так, згідно зі списками студентів Падуанського університету (Італія) за XVII ст., у ньому нараховувалось 1946 студентів з Литви, України й Білорусії.

Зауважимо, що в Україну приїздили працювати також освічені іноземці, котрі українізувалися й зробили великий внесок у розвиток української культури. Наприклад, німці Бенедикт Гербест та митрополит Інокентій Гізель, молдаванин Петро Могила — засновник Києво-Могилянської колегії та ін.

ДРУКАРСТВО

В Європі друкарство виникло в середині XV ст. Винахід німця Йогана Гутенберга (1450) швидко поширився в Європі. Першою друкованою слов'янською книгою була «Троянська хроніка» (1468 р., м. Пльзень). 1491 р. у Кракові Швайпольт Фіоль надрукував кирилицею «Октоїх» і «Часослов». У східнослов'янських народів засновником друкарства став білорус з Полоцька, доктор медицини Франциск Скорина, котрий надрукував у Празі кирилицею «Псалтир» (1517) і «Біблію руську» (1519), а потім у Вільно — «Апостол» і «Малую подорожную книжицу» (1525).

Остання сторінка львівського Букваря. 1574 р.

В Україні першим із відомих друкарів вважався Іван Федорович (Федоров). Він прибув до Львова на початку 70-х років XVI ст. після своєї видавничої діяльності в Москві та Заблудові. Отримавши матеріальну допомогу від львівських міщан-ремісників і небагатих купців, Федоров у 1574 р. видав

«Апостол» і «Буквар». «Апостол» започаткував українське книгодрукування. У 1576 р. Федоров на запрошення князя К. Острозького переїхав до Острога. Тут він надрукував майже 30 видань, серед яких вирізнялась «Біблія» — шедевр поліграфічного мистецтва XVI ст. Останні роки свого життя І. Федоров провів у Львові. Він помер 5 грудня 1583 р. і був похований в Онуфріївському монастирі. На надгробній плиті було написано: «Іоан Федорович Друкар Москвитин, который своїм трудом друкуванне занедбалое обновил... Друкар книг пред тим невиданих». Друкарню Івана Федорова у Львові викупили братчики. Згодом у ній вийшло з друку багато творів полемічної літератури.

Титульна сторінка Острозької Біблії. 1581 р.

Крім Острога, Львова, Києва, друкарні працювали і в ряді інших міст і навіть у селах при монастирях (напр., у Почаєві). Були також «мандрівні» друкарні у приватних осіб.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Для дітей, які вивчали кириличну писемність, Іваном Федоровим у 1574 р. у Львові був виданий перший друкований на Україні підручник — Буквар. Хоча навчальні тексти Букваря було складено церковнослов'янською мовою, оволодіння ними давало учням змогу читати й писати не тільки українські та білоруські тексти, а й тексти, складені іншими східнослов'янськими та південнослов'янськими мовами. Для вивчення мови особливе значення також мала слов'янська граматика «Адельфотес», написана у 1591 р. учнями Львівської братської школи під керівництвом визначного грецького філолога архієпископа Арсенія, першого управителя цієї школи. «Адельфотес» складено двома мовами — грецькою й слов'яно-руською. Підручник повинен був служити вступом до діалектики, риторики, музики та інших наук. У граматиці подана класифікація частин мови, граматичні категорії.

Мелетій Смотрицький

ЛЕѮІКОНЪ
СЛАВЕНОРОССКІЙ,
И ИМЕНЪ
ТЛЪКОВАНІЄ

Лексикон славенороський Памва Беринди

«Граматика словенска язика», видана у Вільні 1596 р. українським вченим Лаврентієм Зизанієм, як і «Адельфотес», поділялася на 4 частини, а додатком до неї був словник перекладів церковнослов'янських слів на народну українську мову («Наука ку читаню і розумінню письма слов'янского»).

У 1616 р. у друкарні Віленського братства вийшла «Граматики словенскія правильное синтагма» Мелетія Смотрицького. Майже до кінця XVIII ст. вона була основним підручником граматики в школах України, Білорусії, Росії, Болгарії й Сербії. Вона перевидавалася в 1648, 1721, 1723, 1755 рр. Цією «Граматикою» користувався великий російський вчений М. В. Ломоносов.

У зв'язку з розвитком мови виникла потреба словників. І у 1627 р. з'являється «Лексикон славеноросський і імен толкованіє» вченого-лінгвіста Памва Беринди. 30 років він працював над своїм словником, давши тлумачення всіх слов'янських і запозичених слів. Він переклав на українську мову понад 8 тисяч слов'янських та іншомовних термінів і цим збагатив тогочасну літературну мову України.

Найкращим зразком української народної мови того часу є «Пересопницьке євангеліє», перекладене з болгарської мови (1556–1561). Назва походить від монастиря в с. Пересопниця на Волині. А переклад здійснив за дорученням княгині А. Заславської син протопопа з м. Сянока Михайло Василевич.

Це пам'ятка надзвичайної ваги не лише з мовного боку, але і з погляду на її мистецьке оформлення заставок, мініатюр, ініціалів. Мета перекладу сформульована так: «для ліпшого розуміння люду християнського посполитого».

Поява «Пересопницького Євангелія» свідчила про те, що у церковну літературу проникає українська народна мова.

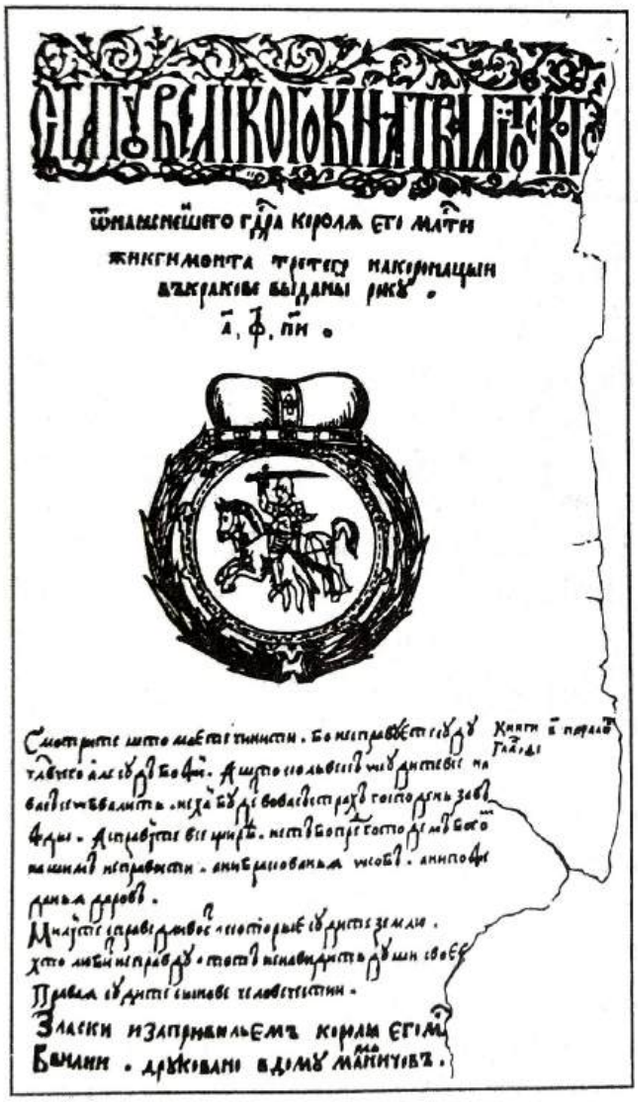

Титульна сторінка Статуту Великого князівства Литовського. 1588 р.

Тексти українською мовою зустрічаються в офіційному листуванні та в приватних листах. Писемна мова в Україні XV–XVI ст. називалася «руською мовою», вона була урядовою у Великому князівстві Литовському. Цією мовою написаний «Судебник» Казимира (1468), «Литовські статути» (1529, 1566, 1588). У Литовському статуті 1588 р. записано: «А писар земський має по руску літерами і слови рускими всі листи, виписи і позви писати, а не іншим язиком». Ця писемна мова все більше зближується з народною, що проявляється у полемічній літературі, а ще більше — в усній народній творчості.

ЛІТЕРАТУРА

Провідне місце серед літературних творів XV–XVI ст. належить творам релігійного змісту. У цей період з'явилися нові видання богослужебних книг і нові переклади писань діячів церкви. Так, під наглядом митрополита Петра Могили у світ вийшло нове видання «Требника» для узгодження обрядів і богослужіння, збірка «Молитв і поучень» для студентів, «Антологія» та ін. Підручником теологічних наук для священиків була збірка «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького, котрий був також автором збірки віршів «Перло многоцінное».

Характерною рисою літературного процесу в Україні в цей період були: багатомовність, національне відродження, боротьба за православ'я, орієнтація на засво-

ення кращих зразків європейської культури, розвиток культури власної, поширення ідей Гуманізму в Україні. Їх приносили й поширювали вихідці з України, які здобували освіту за кордоном. Видатними українськими поетами XVI ст. вважалися основоположник гуманістичної поезії в Польщі й перший гуманістичний поет України Павло Русин, збірку його творів було видано у 1509 р. у Відні; Севастян Кленович — автор поеми латинською мовою «Роксоланія» (тобто «Україна», 1584). Історик та філософ Станіслав Оріховський із Перемишля, випускник Краківського університету, переїхавши до Німеччини, близько познайомився з видатним діячем Реформації Мартином Лютером. Свої твори («Зразковий піддани́й», «Промова на похорони Сигізмунда І» «Напучення королеві польському Сигізмунду Августу») підписував подвійним прізвищем: Оріховський-Русин або Оріховський-Роксолан, чим підкреслював свою національну приналежність. У своїх творах полемізував із католиками, захищав православ'я, нещадно критикував шляхетське свавілля. Усі вони писали твори польською та латинською мовою — мовою вищої школи і науки всієї Європи епохи Відродження. Окрім них, були також професор Краківського університету Гр. Тичинський, Щасний Гербурт, Шимон Зіморович і Шимон Шимонович.

Наприкінці XVI ст. набуває розвитку полемічна література, ідейний зміст якої спрямований проти полонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Полеміку почали єзуїти Бенедикт Гербест і Петро Скарга, які переконували у необхідності заключення унії. З письменників, котрі взяли участь у релігійній полеміці, найпомітнішими були Мелетій Смотрицький та Іван Вишенський.

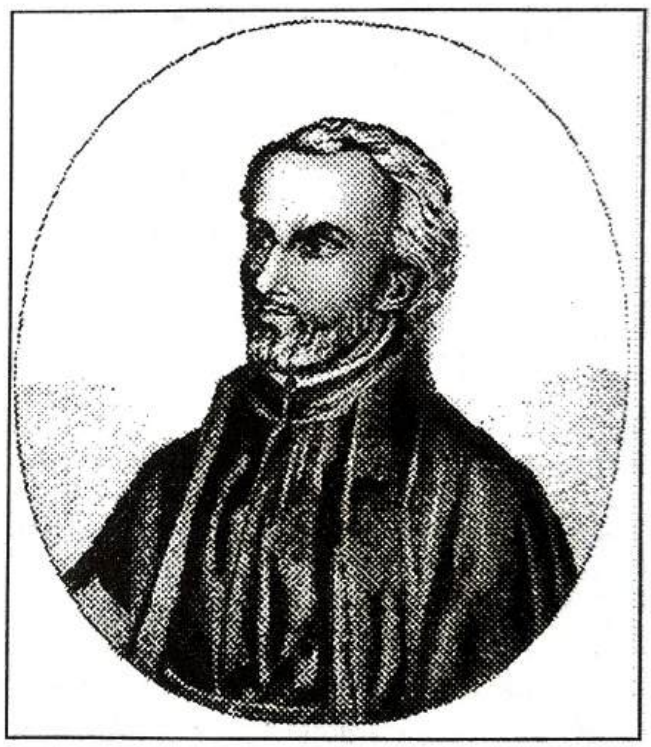

Петро Скарга

М. Смотрицький, який вищу освіту здобув у західноєвропейських університетах, 1610 р. написав польською мовою твір «Тренос» («Плач»). У ньому він зобразив занепад православної церкви під натиском католиків та уніатів. Ось як голосить зі сторінок твору православна церква: «Горе мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невиносимими тягами! Руки мої в оковах, ярмо

на шиї, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь невгасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування!..» Його книга мала великий вплив на православних і викликала полемічну відповідь єзуїта Петра Скарги. Пізніше М. Смотрицький був єпископом у Полоцьку. Під час перебування в Римі він прийняв унію і написав на захист унії «Апологію», чим викликав появу полемічних творів на захист православ'я. Помер М. Смотрицький у 1633 р.

Найбільш відданим православ'ю полемістом цієї доби був Іван Вишенський (1550–1621). Народився і жив у місті Судова Вишня в Галичині, де й отримав первісну домашню освіту. Тоді ж мав зв'язки з представниками латинсько-польської освіченості, був близький і до протестантів (соцініан), бо його ідея церкви без владних — явно реформаторська. Після зіткнення з єзуїтами зблизився зі львівськими братчиками, мета яких була кріпити православ'я. Певний час був зв'язаний з острозькими вченими, літераторами, полемістами. Потім доля завела його на Афон (Греція) — на той час оплот православної віри. І тут він не живе відлюдницьким життям, а прагне використати Святу гору як місце, звідки можна вести пропаганду своїх думок. З Афонської гори, де він прожив майже 40 років, І. Вишенський відправив в Україну зо два десятки «посланій» — князеві К. Острозькому, братствам, єпископам, взагалі українцям. Він докоряє єпископам за непорядки в православній церкві, картає духовних і світських панів за знущання над простим людом: «А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, виссавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напихаєте». Його послання поширювалися в Україні в рукописах, вони будили в людей голос сумління, змушуючи їх замислитись над вадами церковного і громадського життя.

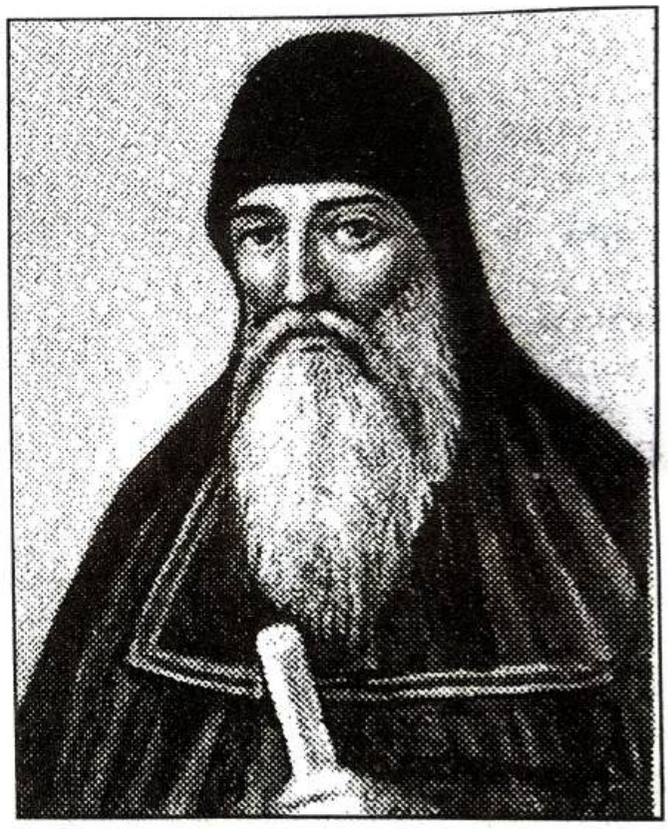

Захарія Копистенський

На оборону православ'я виступили й інші відомі письменники-полеміст: Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Стефан Зизаній, Христофор Філалет, Захарія Копистенський, Клірик Острозький, Юрій Рогатинець.

Серед авторів творів віршованої літератури слід назвати Памву Беринду, Касіяна Саковича, Павла Русина із Кросна.

ЛІТОПИСАННЯ

Особливим літературно-історичним жанром були літописи. Найвизначнішим узагальнюючим літописом першої половини XVII ст. був Густинський літопис (від Густинського монастиря на Полтавщині, де було знайдено один із його списків), у якому висвітлюється стародавня історія слов'ян, період Київської Русі – аж до 1598 р. Тут же коротко зображена й історія козацтва в окремій частині «О началі козаков». Надзвичайно цікава передмова літопису написана автором або ж переписувачем, у якій підкреслюється значення для людини історичних знань: «Для чого каждому чоловікові читанне гисторій есть бардзо потребно? Коли б не описано було і світові не оголошено, разом з тілом безвісти все пішло б у землю і люди б, як у темряві, перебували б, не знали б, що в минулі віки діялося... Коротко кройніку прочитавши, можеш передати знання іншим, що мають у них потребу, юним, до яких пророк Моїсей промовляє: запитай отця твого і він сповістить тобі, старших за тебе і вони скажуть тобі». Як бачимо, мова Густинського літопису дуже близька до народної.

Свідченням мовного й національно-культурного розвитку українського народу початку XVII ст. є «Київський літопис» (автор невідомий), знайдений у бібліотеці Межигірського монастиря. Це окремі короткі повісті й записи, запозичені з давніх літописів періоду Київської Русі й пізніше, а також із творів польських істориків: Стрийковського, Гваніньї, Бєльського та ін. Виклад доведено до 1620 р. (розповідь про П. Сагайдачного). У цьому літописі вперше звертається увага на українське багате міщанство. Мова літопису також близька до народної.

Польський історик Мацей Стрийковський

У першій половині XVII ст. виникли так звані місцеві літописи. Найзначнішими з них є «Острозький літописець» та «Львівський літопис». Особливо цінними у них є описи козацько-селянських повстань та боротьби українського народу проти національно-релігійного гноблення.

У 20-х рр. XVII ст. виник український «Хронограф», у якому зображено боротьбу проти монголо-

татарського іга, висвітлено політичну історію Литви, України й Московської держави XV–XVII ст.

ЗАРОДЖЕННЯ ТЕАТРУ

Театр виріс із церковних обрядів та народних звичаїв (веснянки, весільні пісні, скоморохи тощо). Але в період поширення ідей гуманізму в школах для кращого засвоєння учнями латинської мови ставили комедії давніх римських авторів. Але їх було мало і за змістом вони не завжди підходили шкільній молоді. Тоді вчителі шкіл створювали власні твори. Так виникла шкільна драма.

В Україні шкільна драма виникла в стінах братських шкіл. Це були веселі побутові сценки, що їх показували в антрактах великих релігійних драм для розваги глядачів. За змістом це були гумористичні пригоди людини, сцени обману, ошуканства з використанням народних дотепів і народної мови. Такі вистави називалися інтермедіями.

Однією з перших була інтермедія, додана до польської релігійної драми Я. Гаватовича «Усікнення голови Іоанна Хрестителя» (1619 р.), під назвами «Продав кота в мішку», «Найкращий сон». Їхні сюжети взяті з українського фольклору, написані вони народною мовою і вперше в українській літературі в них з'являється образ простої людини — селянина.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. в Україні зароджується мандрівний народний музичний ляльковий театр — вертеп. На відміну від народних хороводів і дійств, вертепні вистави характеризувалися певним сюжетом з провідною роллю музики, з дійовими особами, декораціями й костюмами. Сама ж вистава відбувалася на спеціально виготовленій для цього дерев'яній двоярусній сцені заввишки в зріст людини. Верхній ярус був призначений

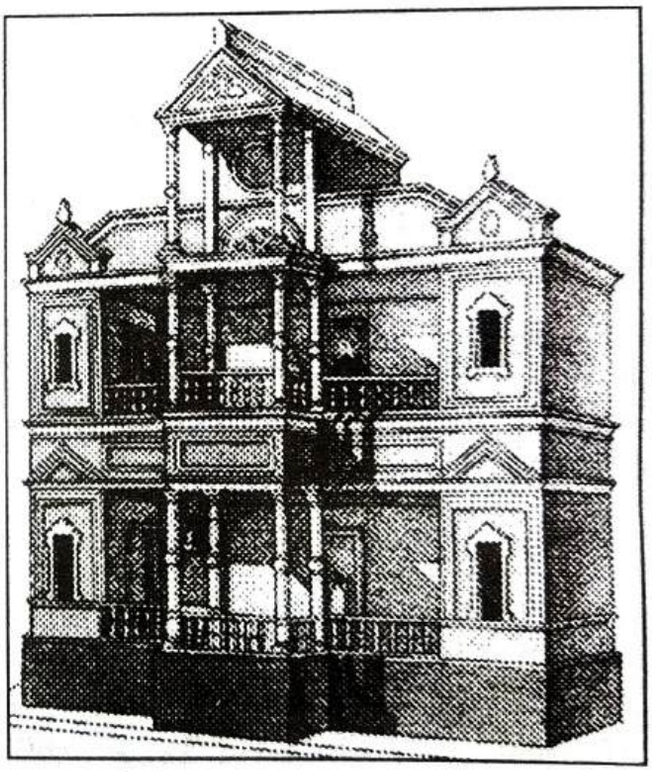

Вертеп

для показу вистав релігійного змісту, нижній — для комічних побутових п'єс. Авторами й виконавцями (ляльководами, співаками, інструменталістами) спектаклю були учні братських шкіл і колегіумів. Вертеп набув великої популярності в Україні і став улюбленим народним музично-драматичним спектаклем. Цей театр виступав із виставами на ярмарках, на міських і сільських площах у святкові дні.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Усна народна творчість у XV — першій половині XVII ст. розвивалась на основі давньоруських традицій та з появою нових сюжетів, продиктованих політичним життям українських земель, тобто боротьбою проти турецько-татарської агресії, визвольною боротьбою проти іноземного поневолення.

Характерною особливістю народних дум є, по-перше, відображення реальної дійсності, а по-друге, вони мають велике виховне значення. Теми більшості дум — це любов до Батьківщини, дружба й братерство, товариський обов'язок, подвиги синів українського народу у боротьбі з ворогами. Деякі думи мають повчальний характер, відбиваючи високі етичні погляди народу на родину, ставлення до батьків тощо. Зародилися думи в козацькому середовищі, а вперше згадуються на початку XVI ст. За тематикою і сюжетами найдавнішими є думи про боротьбу з татарами і турками: «Втеча трьох братів із города Азова із турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та ін. Поряд з думами важливе місце в українському фольклорі посідають історичні пісні. Народні пісні й думи виконували кобзарі, лірники, а співали їх скрізь по Україні.

Поширеними були також колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні, соціально-побутові (весільні, поховальні та ін.), колискові, дитячі пісні й примовки. Усна народна творчість була важливим елементом української національної культури.

Співаки на церковних хорах. *Фрагмент ікони кінця XVII ст.*

МУЗИКА

Поряд з усною народною творчістю відбувався процес становлення професійної музики. Цьому сприяло те, що в братських школах як обов'язкові предмети ввели церковний спів по нотах і музичну грамоту. Підготовка в школах регентів церковних хорів, учителів співу й музикантів давала змогу зберігати українську культуру в умовах колонізації.

У XVI ст. в ряді церков України вже існував багатоголосий спів, який наприкінці століття був узаконений константинопольським патріархом. Недосконалу крюкову нотацію замінило нотно-лінійне письмо на п'ятилінійному нотному стані, що давало змогу точніше фіксувати багатоголосні музичні твори.

Зароджується і світська музика в таких її жанрах, як міська побутова пісня (кант), цехова інструментальна музика й театральна музика. На зразок ремісничих цехів в українських містах існували музичні цехи, члени яких грали на весіллях та святах.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО Й АРХІТЕКТУРА

Для образотворчого мистецтва цього періоду властиві художнє використання народних і релігійних традицій. У XIV–XVI ст. церковне малярство на українських землях було настільки розвинутим, що польські королі доручали українським майстрам розписувати в Польщі найголовніші храми. Фрески українських майстрів збереглися у багатьох храмах.

Про український іконопис П. Алепський писав: «Козацькі іконописці взяли красу форм, фігур, фарб від західних майстрів, єднаючи запозичення з потребами православної ікони». До найкращих зразків української іконографії та церковного різьблення цього періоду належить іконопис в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, Богородчанський іконостас у Скиті Манявському у Галичині видатного маляра й різьбяра Іова Кондзелевича.

Окрім того, розвивалося й образотворче мистецтво малих форм — оформлення рукописних і друкованих книг, заставок тощо. До перших ілюстрованих видань належить

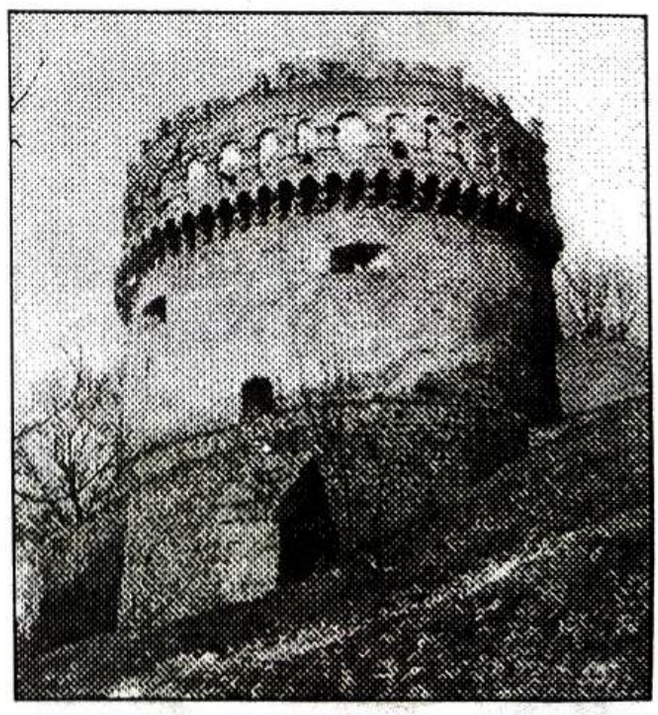

Башта Нова Острозького замку. XVI ст.

«Антологіон» (1618) та вірші Касіяна Саковича на похорон гетьмана Петра Сагайдачного (1622), прикрашені численними гравюрами.

Своєрідною галуззю мистецтва було людвисарство (лиття з міді) і конвисарство (лиття із золота). Дуже поширеним було виготовлення гармат та іншої вогнепальної зброї. Визначним майстром по відливанню гармат був Юрій зі Львова. Популярним і необхідним було лиття дзвонів. Виготовляли й інші металеві предмети — висячі замки, канделябри тощо.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. в українському мистецтві набувають поширення ідеї Гуманізму, тобто митці у своїх творах звертаються до світу людини, її почуттів і настроїв, духовного возвеличення й морального очищення. Це знайшло прояв у розвитку портретного малярства.

У живописі світського характеру найпопулярнішим стає легендарний образ безсмертного козака Мамая,

Покровська церква-фортеця в с. Сутківцях. XV ст.

доброго, лагідного характерника, котрий у найскрутнішу хвилину невідомо звідки з'являвся на допомогу людині, який міг вибратися з будь-якої ситуації, адже був характерником-чаклуном. Цей образ малювали прості сільські малярі, але картинами їхніми прикрашалися і панські світлиці, і сільські хати.

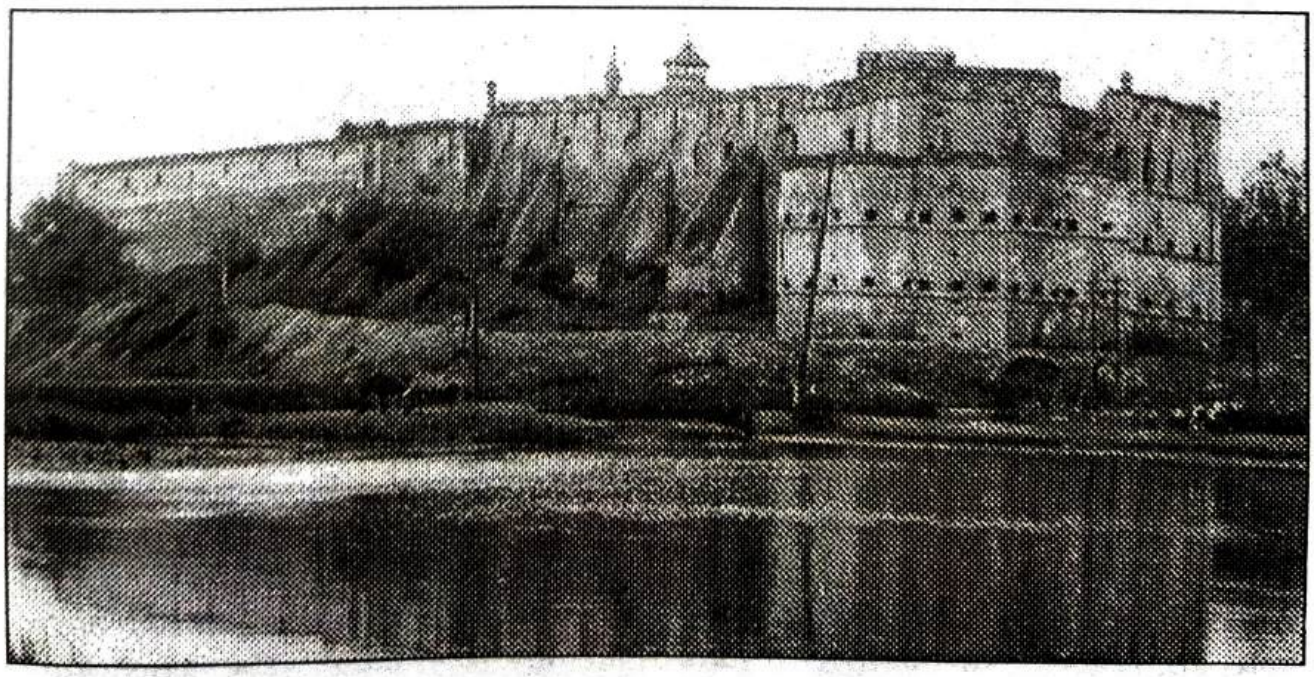

Замок у Меджибожі. XVI ст. Сучасний вигляд

Архітектура XV–XVI ст. знаменита насамперед замковими спорудами. Досить згадати містофортецю Кам'янець-Подільський, замки Луцька, Острога, Меджибожа, Кудринців, Старого Села й багатьох інших. Активно велося і церковне будівництво, причому архітектори надавали оборонного значення деяким монастирям (Межиріч) та церквам (Сутківці).

У першій чверті XVI ст. у Галичині набуває поширення ренесансний стиль у архітектурі (наприклад, «Чорна кам'яниця на Ринковій площі у Львові, Корняктова вежа, каплиця Трьох Святих і церква Успіння Богородиці). Видатними архітекторами цього стилю були П.Красовський та італійці Петро з Барбони і його учень Павло Домінічі Римлянин. Ознаки ренесансного стилю є і в церковних спорудах Києва, Чернігова, Переяслава, Канева.

У житловому будівництві як будівельний матеріал використовували переважно дерево. Тому дерев'яні будівлі того часу до наших днів не збереглися.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Перші симптоми національно-культурного відродження проявилися у сфері релігійній. Організаторами захисту православної церкви від тиску католицтва стали братства, котрі взяли православні храми й віруючих під свій захист і опіку. Братства не обмежуються вирішенням питань, пов'язаних із церковною обрядовістю, а починають обговорювати питання про дисципліну й моральність у церковній сфері.

Діяльність братств співпала з викликаним поширенням ідей Гуманізму й Реформації в Європі інтересом до літератури, освіти, історії. Розвиток друкарства сприяв задоволенню цього інтересу. Активізація протестантів та єзуїтів у організації шкіл викликала на противагу їм появу братських шкіл. Крім багатьох міщан, меценатами друкарства, освіти й літератури виступали православні українські магнати (напр., К. Острозький). Об'єктивно національно-культурному відродженню в Україні сприяла Берестейська церковна унія 1596 р., бо питання про унію викликало хвилю полемічної літератури. Останнім з полемічних творів був виданий у Києві у 1622 р. церковно-історичний трактат «Палінодія» («Книга оборони»), написаний Захарією Копистенським у відповідь на трактат уніатського церковного письменника Л. Кревзи «Оборона унії». У «Палінодії» використано твори античних, візантійських та західноєвропейських істориків, польські хроніки, давньоруські літописи, тогочасну антиуніатську літературу.

При всій розбіжності інтересів різних станів українського суспільства об'єднуючим фактором була боротьба за православну віру,

що тоді набувала значення загальнонаціональної справи.

Сини багатьох українських магнатів і шляхти, навчаючись у європейських університетах, де навчання велося латинською мовою, з часом засвоювали польську мову й приймали католицтво. Вони не продовжили меценатства своїх батьків.

Втративши багатьох покровителів, православні братства шукають нової сили, здатної їх захистити. І знаходять її в козацтві (згадаймо П. Сагайдачного), бо воно було суто православним і представляло широкі маси. Це була сила, здатна допомогти матеріально й збройно. Зрештою, центр культурно-релігійного життя переміщується зі Львова і Вільна до Києва, ближче до козаччини. Вихідці з Галичини Є. Плетенецький, З. Копистенський та ін., переїхавши до Києва, перетворюють Києво-Печерську лавру на осередок церковно-національного життя. Вінцем його стало створення Києво-Могилянської академії, котра більше 100 років випускала у світ вчених, культурних і релігійних діячів та була єдиним на східнослов'янських землях вищим учбовим закладом.

Отже, релігійно-національний рух, розпочатий зверху міщанством, вищим православним духовенством, патріотично настроєними магнатами й шляхтою, з'єднався з рухом знизу, тобто з козачиною як явищем, породженим суспільно-політичними, економічними та національно-релігійними процесами. Приблизно в середині 20-х рр. XVII ст. козацтво перетворюється у провідний фактор збереження православ'я і українського народу як етнічної єдності.

Києво-Могилянська академія та її студенти. Гравюра XVII ст.

ДОКУМЕНТИ

Шкільні звичаї XVI--XVII ст.

Братські школи мали свій «Статут» або «Порядок». У ньому ставилися суворі вимоги до учнів і до учителів. Вимоги до учителя формулювалися

так: «Дидаскал, або учитель цієї школи, має бути благочестивий, розумний, смиренно-мудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не завісник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник єресей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра у всьому... Дидаскал, взявши доручену йому дитину, має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі...»

Важливою шкільною нормою була рівність учнів: «Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні. Дидаскал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і синів убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити».

Учні слідкували за чистотою і порядком у школі.

Для заохочення учнів до навчання було придумано чергу місць у класі — від перших до останніх. Найкращий учень називався імператором і сидів поруч з учителем. На перших лавках сиділи найкращі учні — сенатори, які складали сенат. Хто хотів потрапити у сенатори чи імператори, повинен був скласти «Записку», у якій занотовував помилки тих, хто вважався кращим за нього. Коли «імператор» чи «сенатор» помилився у відповіді, повинен був уступити своє місце переможцю, інколи клас поділявся на дві частини — «греків» і «римлян» — які змагалися в навчанні.

Оскільки добре знання латинської мови було обов'язковим, діти повинні були розмовляти латиною в школі і дома. У деяких школах застосовувався «калькулюс» — особливий зошит, у якому записували прізвище учня, який порушував правило і говорив «простою» мовою, і віддавали «калькулюс». Він носив його до тих пір, доки не зловлював іншого учня на тій же провині, і тоді «калькулюс» переходив до іншого. Винні, записані в зошиті, каралися. Найбільш нетямущі сиділи на останній «ослячій» парті і ризикували отримати від своїх товаришів шапку з ослячими вухами.

За шкільні провини карали різками. Кару здійснював один із старших учнів, що виконував обов'язки цензора і повинен був дбати про порядок у школі.

(З книги «Історія української культури». За ред. І. Крип'якевича. — Київ, 1990. — С.126–128).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** З якими суспільно-політичними процесами пов'язано піднесення української культури наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.? **2.** Хто з відомих історичних та культурних діячів навчався в Острозькій академії? **3.** На підставі «Документа» та іншого додаткового матеріалу, пов'язаного зі школами, визначте, яку роль у навчальному та виховному процесі відігравали самі учні?*

4 РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ ПІСЛЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ

Берестейська церковна унія 1596 р. спричинила посилення національно-культурного руху в Україні. Захист православ'я був одним з основних гасел визвольної боротьби українського народу. Ця боротьба послаблювалася релігійною роз'єднаністю народу. З різних мотивів і за різних обставин кількість уніатів (греко- католиків) збільшувалася, головним чином, у Галичині, де сильнішим був тиск католицизму. Також їхня кількість збільшувалась за рахунок відомих релігійних ідеологів. Наприклад, визначний церковний і культурний діяч Мелетій Смотрицький у 20-х роках XVII ст. прийняв греко-католицизм. На початку XVII ст. в Україні вже не було жодного православного єпископа.

З іншого боку, греко-католицька церква не була урівняна з католицькою. Більш того, католицьке духовенство негативно ставилося до унії, бо вона нібито стала на перешкоді подальшому окатоличенню українського та білоруського народів. Що стосується королівської влади, то вона віддавала греко-католикам перевагу над православними, але визнавала їх «нижчими» від католиків. Слід зазначити, що греко-католицька церква відігравала роль культурного містка між Україною і Західною Європою.

Згодом на захист православної церкви стало козацтво. Загострилася міжконфесійна боротьба. Козаки не допустили переїзду до Києва греко-католицького митрополита Іпатія Потія і його наступника Йосифа Рутського. 1615 р. у Києві виникло Богоявленське братство, а при ньому й школа. У Києво-Печерській лаврі архімандрит Єлисей Плетенецький заснував друкарню і видавав книжки, що сприяли зміцненню православ-

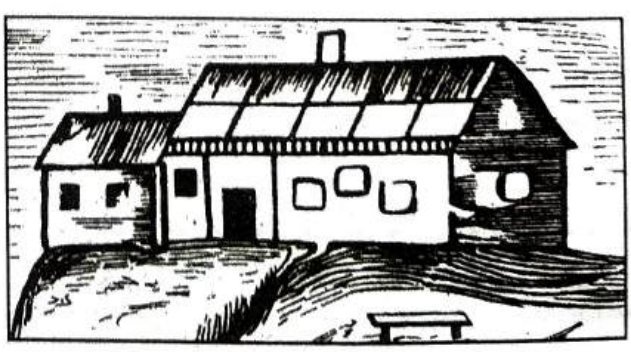

Будинок лаврської друкарні.
З гравюри 1638 р.

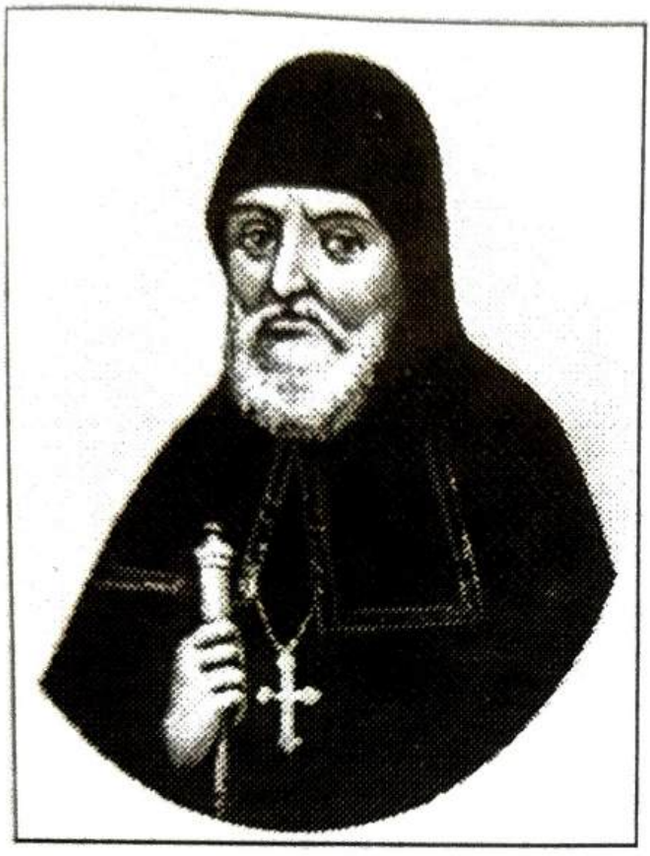

Єлисей Плетенецький

План Києва 1638 р. Афанасія Кальнофойського

вної віри. У 1620 р. гетьман Петро Сагайдачний разом з усім Кошем запорозьким записався до Богоявленського братства, чим засвідчив, що козацтво стає на бік православ'я і що Київ є духовною столицею українського народу. У тому ж році, скориставшись перебуванням у Києві єрусалимського патріарха Феофана, Сагайдачний домігся від нього висвячення нового православного київського митрополита і п'ятьох єпископів для єпархій. Але ці ієрархи не були затверджені польським королем.

ІВАН (ІОВ) БОРЕЦЬКИЙ

Однією з видатних постатей України першої третини XVII ст. був Іван Борецький родом з Галичини. У 1604 році він призначається ректором Львівської братської школи, у 1615–1616 рр. — ректором Київської братської школи, згодом стає ігуменом Михайлівського монастиря у Києві.

І. Борецький був автором ряду полемічних творів на захист православ'я. Він вважав, що недостатня освіта була головною причиною занепаду культурно-національного життя в Україні. У творі «Пересторога» І. Борецький пише: «Вельми зашкодило державі Руській, що не могли поширити шкіл і наук всенародних і їх не засновували, бо якщо науку мали б, то через несвідомість свою не прийшли б до такого занепаду».

Великий вплив на піднесення національно-культурного життя в Україні мав київський осередок, до якого належав І. Борецький.

Осередок був тісно пов'язаний з козацтвом у боротьбі за православ'я. Саме гетьман П.Сагайдачний під час перебування в Україні єрусалимського патріарха Феофана переконав його в необхідності висвятити нових православних єпископів і київського митрополита Іова — Івана Борецького (1620).

Хоча на захист православ'я стало українське козацтво, Іов у 1625 р. відправляє посольство в Москву з проханням взяти православну Україну під царський захист. Московський уряд відмовив, остерігаючись відкритої конфронтації з Польщею. Помер І. Борецький у 1631р.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА (УНІАТСЬКА) ЦЕРКВА

Після Берестейської унії й розколу в стані православних, внаслідок чого виникла греко-католицька церква, виявилося, що польський уряд не визнає за грекокатолицькими єпископами прав, якими користувались католицькі єпископи, зокрема, вони не дістали місць у сенаті. Польські правлячі кола не хотіли визнавати греко-католицьку церкву з огляду на національну належність греко-католиків. Православні, у свою чергу, почали звинувачувати їх у зраді православ'я. Почалося взаємне переслідування українців-православних і українців-грекокатоликів. У цій боротьбі ніяких правил не існувало. Була гостра ідеологічна боротьба, були пограбовані й зруйновані церкви й монастирі, були криваві сутички і не поодинокі. Зрозуміло, що така боротьба перешкоджала консолідації національних сил для протистояння покатоличенню українського народу.

Після смерті Михайла Рогози греко-католицьким митрополитом став Іпатій Потій (1600–1613) — єпископ володимирський і берестейський. Це був один із головних ідеологів Берестейської церковної унії, людина дуже освічена й багата (з магнатського роду). Будучи митрополитом, Іпатій Потій у проповідях і друкованих творах намагався довести, що українська церква завжди була католицькою, а Берестейська унія лише узаконила те, що вже нібито існувало.

Користуючись підтримкою короля та певної частини шляхти, греко-католики на чолі з І. Потієм почали силоміць відбирати у православних храми й монастирі та віддавати в руки греко-католицьких єпископів. Різні духовні посади давались тільки греко-католикам, а православних священиків насильно примушували зрікатись православ'я і приймати греко-католицизм.

Резиденцією І. Потія було Вільно, бо козаки не впустили його до Києва.

За митрополита Йосифа Рутського (1613–1637) греко-католицька церква також пережила внутрішню реформацію — чернечого життя, дисципліни духовенства, семінарій для підготовки духовен-

ства. Він домігся від папи римського декрету, який забороняв греко-католикам перехід у католицьку віру. Окрім того, Йосиф Рутський боровся за чистоту грецького обряду в богослужінні, за церкву, у якій закріплювалися б українські звичаї. Богослужіння в храмах відбувалося церковнослов'янською мовою, у яку включалася велика кількість слів з народної лексики. На середину XVII ст. остаточно витворюється тогочасна українська літературна мова.

Таким чином, змін зазнавали обидві церкви, але разом з тим на цьому грунті посилювалося роз'єднання одного народу. Як тоді казали, «Русь нищить Русь», тобто українці протистоять українцям. Водночас перед наступом католицизму обидві церкви перебували в тяжкому стані.

Тоді в середовищі вищих православних і уніатських ієрархів виникла ідея об'єднання обох церков шляхом утворення Київського патріархату, який мав би своє самоуправління, але при верховній владі папи римського. Однак справа об'єднання, започаткована М. Смотрицьким і Й. Рутським, не вирішувалася тривалий час. Король Владислав IV у 1632 р. видав «Пункти заспокоєння обивателів грецької віри», згідно з якими єпархії поділилися та узаконилося існування двох митрополитів. Православним митрополитом став Петро Могила, який до того був архімандритом Києво-Печерської лаври.

ПЕТРО МОГИЛА

Петро Могила народився 21 грудня 1596 р. в сім'ї молдавського господаря Симеона й угорської князівни Маргарети. Польська історична геральдика пов'язує родовід Могил з римським родом Сцевол. Взагалі, рід Могил дивним чином пов'язаний з Україною. Двоюрідні

Митрополит Петро Могила

сестри П. Могили були віддані заміж за синів польських магнатів, які мали маєтності в Україні, — Вишневецьких, Корецьких, Потоцьких. Його батько й два дядьки дотримувалися пропольської орієнтації. Проте Єремія і Симеон були прихильниками непорушності свобод православної церкви, більше того, на їх пожертвування

у Львові була збудована церква Львівського братства на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Двоюрідна сестра П. Могили Раїна Вишневецька заснувала православний Мгарський монастир біля м. Лубни, володіння Вишневецьких, а менша Анна, яка була за краківським воєводою С. Потоцьким, залишалася православною й була членом Львівського Успенського братства.

Раїна Вишневецька

Після смерті Симеона у 1607 р. родина Могил переселилася до Польщі. На той час П. Могилі виповнилося 11 років. Львівське братство дало добру освіту синові свого мецената. Потім він навчався у вищих учбових закладах Польщі та Західної Європи. Він досконало знав українську, польську, румунську, латинську й грецьку мови, мав добру світську й релігійну освіту.

П. Могила був старшиною польської армії і під опікою коронного канцлера й гетьмана С. Жолкевського брав участь у битві з турками під Цецорою і Хотином. У битві під Хотином він вперше побачив у дії українське козацтво на чолі з П. Сагайдачним.

Невідомо з яких причин у 1621 р. П. Могила переселяється до Києва і після смерті З. Копистенського вступає в сан києво-печерського архімандрита. Тут він познайомився й подружився з митрополитом І. Борецьким, який мав великий вплив на формування його релігійного світогляду. На цій посаді він, крім турботи про оздоблення й збагачення Києво-Печерської лаври, велику увагу приділяв виданню книг релігійного змісту. За 5 років їх у лаврській друкарні вийшло 15.

Проте найзначнішою справою П. Могили в період його архімандритства було перетворення заснованої Є. Плетенецьким лаврської школи у вищий навчальний заклад. Він вступив до Київського Богоявленського братства, котре мало свою школу. І в 1632 р. внаслідок злиття братської школи з лаврською виникла Києво-Могилянська колегія (пізніше — академія). На Великдень 1632 р. спудеї колегії піднесли П. Могилі

панегірик «Евхаристеріон альбо вдячність», під яким стоїть близько 160 підписів.

Навколо колегії П. Могила згуртував визначних вчених і культурних діячів. Вся ця релігійно-культурна діяльність Петра Могили висунула його на перше місце в українській православній церкві.

У 1634 р. П. Могила був обраний київським митрополитом і затверджений королем. Ісайя Копинський, котрий до того займав цю посаду, через певний час боротьби змушений був поступитися місцем новому митрополитові. 14 років П. Могила обіймав цю посаду. Він помер у кінці 1647 р. і був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Створена ним Києво-Могилянська академія збереглася до наших днів. За великі заслуги перед православною церквою 12 грудня 1996 р. він був канонізований, тобто причислений до лику святих.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЗАХОДИ П. МОГИЛИ

П. Могила склав кілька значних релігійних творів. Першим був «Літургіярон» (Служебник), Собором 1629 р. проголошений як обов'язковий для кожного священика. Його «Православне ісповідання віри», написане у співавторстві з ігуменом Києво-Печерського монастиря І. Козловським, у 1643 р. було затверджене патріаршим собором. Цей катехізис спростував думку про занепад богословської науки в православній церкві. Він видавався різними мовами і поширювався серед католиків і протестантів різних країн. Це говорить не лише про значення цієї праці, але й про толерантне відношення авторів до інших конфесій християнства. У 1646 р. П. Могила видав «Требник» — описи різних молебнів з використанням українських звичаїв і обрядів на випадок недуги, неврожаю, освячення нової хати тощо.

Крім сприяння розвитку братств і створення Києво-Могилянської колегії, П. Могила будував і перебудовував храми, впорядкував Києво-Печерський монастир, при ньому в монастирі було 700 ченців. Шукаючи поховання князя Володимира Святого, П. Могила провів розкопки руїн Десятинної церкви. Він зробив заходи по канонізації всіх печерських угодників (120 прізвищ), котрі внесені були у святці Московською патріархією в 1762 р.

ЦЕРКОВНА РЕФОРМА

Для відновлення авторитету й сили православної церкви П. Могила провів грунтовну реформу церковної справи. Він розпочав її введенням суворої дисципліни й моральності серед ченців і духовенства. Для нагляду за охороною юридичних прав церкви та розгляду судових справ були введені

посади 2-х митрополичих намісників,також було введено єпархіальні собори для участі всіх священиків єпархії. Загальноцерковний Помісний собор було проведено у 1640 р., і він виявився останнім до з'єднання української православної церкви з Московською патріархією (1686). Для слідства й церковного суду над духовенством було створено Духовну консисторію.

Перешкодою у реорганізації церкви було право патронажу магнатів над церквами у межах їх володінь. Крім того, з розвитком братств в Україні посилився вплив мирян на церковні справи, часто братства підпорядковували собі духовенство. Могила вважав неприпустимим, щоб влада мирян перевершувала владу духовенства. Ці перешкоди П. Могила подолав двома шляхами: а) він дістав від константинопольського патріарха грамоту, за якою вся українська церква підпорядковувалася тільки йому; б) він зібрав навколо себе освічене духовенство, яке взяло в свої руки церковні справи, усунувши становище, за якого освічені братчики вирішували різні релігійні питання. Свою роль у врятуванні православної церкви у найбільш скрутні для неї часи братства виконали. Настали нові часи, які вимагали консолідації церкви.

ІДЕЯ ЗБЛИЖЕННЯ ЦЕРКОВ

П.Могила виношував ідею союзу між православними і католиками. Він вважав, що вони мають між собою багато спільного, що дає основу для компромісу. Союз може бути при збереженні внутрішньої незалежності — автокефалії. Компроміс міг бути у догмах, але не в обрядності, бо обряд витворювався «різними історичними умовами, тому в нього вноситься елемент національний». Захищаючи східний обряд, Могила обороняв специфічні вірування українського народу. Він вважав, що українська православна церква повинна мати автокефалію у своїй внутрішній організації, що не виключало визнання вселенськості християнської церкви, тобто порозуміння між Константинополем і Римом. Це на той час була досить революційна ідея. Тому вона не знайшла підтримки ні в українському суспільстві, ні в католицькому світі.

Таким чином, релігійна ситуація в Україні наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. була складною і драматичною. Як у Західній Європі в XVI ст. від католицизму відокремився протестантизм, так в Україні й Білорусії від православної відокремилася греко-католицька церква.

ДОКУМЕНТИ

Військовий лист гетьмана І.Петрижицького і всього Війська Запорозького про згоду на об'єднання Богоявленської братської школи з лаврською. 12 березня 1632 р.

Во имя Отца и Сына и святаго Духа, Пресвятыя и Животворящія Троицы, ку вечной тоей речи памяти станься, аминь.

Мы, Иван Петрижицкій гетман, асаулове, полковники и все Войско его королевской милости Запорожское, видячи, иж их милость господинове отцеве и пастыреве наши, все духовенство православное посполу з старшим и зверхнейшим своим, его милостію господином отцем митрополитом кир Исаіею Копинским, тутеж их милост панове шляхта, обыватели воеводства Кіевского, и все инныи уписные до Братства кіевского православного, послушенства святейшого архіепископа константинопольського, патріарха вселенского, при церкви святых Богоявленій в Кіеве уфундованого, згодне и едностайне просили превелебнейшаго его милость господина отца кир Петра Могилу, воеводича земель Молдавских, на той час будучого архимандриты печерскаго кіевского, абы школы, от его милости в монастырю Печерском кіевском на подпору всего православія восточного фундованіи и в них будучих научителей, братію того ж монастыря Печерского Кіевского перенести зезволил до Кіева, на месце при церкви выш помененной святых Богоявленій брацкой кіевской, и там оные веспол з научительми их вечне уфундовати, яко при ставропигіи святейшого архіепископа Константинопольского, патріархи вселенского, и яко на месце способнейшом до выхованья учащимся...

(Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898, — Т.І. — С.418)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** У чому полягає зв'язок між релігією і культурою? **2.** Що споріднює і що відрізняє І. Борецького і П. Могилу? **3.** Спробуйте визначити причини, з яких католики вороже сприймали греко-католицьку церкву.*

15 УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

ІСТОРИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

У першій половині XVII ст. Річ Посполита, яка володіла більшістю українських земель, була однією з найбільших європейських країн. Але в соціально-політичному відношенні вона була відсталою порівняно з іншими країнами. У ній панували сваволя магнатів і анархія шляхти.

На захоплених українських землях магнати й шляхта, господарюючи, знищували природні багатства, спалювали ліси задля виробництва поташу та продажу цієї необхідної для мануфактурного виробництва сировини на західноєвропейських ринках. Багаті землевласники майже не займалися господарством, частіше вони віддавали свою землю в оренду або під заставу середній шляхті. За період оренди останні, намагаючись взяти максимальний прибуток, руйнували селянське господарство, вводили нові податки. У селян забирали кращі землі, а повинності їх у зв'язку із збільшенням кількості фільварків зростали. Більшість селян мала наділи від 5 до 7 десятин, що ледь-ледь забезпечували прожитковий мінімум їхніх сімей. Панщина в районах поширення фільварків досягала 5–6 днів на тиждень. Крім того, селяни виконували для панів додаткові сільськогосподарські роботи. За всяку непокору селян жорстоко карали. Кожен пан мав свої загони гайдуків, а магнати — військові загони найманців з Угорщини й Німеччини, з допомогою яких тримали підданих у покорі. Ці ж загони на чолі з магнатами і шляхтою здійснювали напади («наїзди») на володіння інших шляхтичів, внаслідок чого страждали насамперед селяни.

Намагаючись уникнути кріпосного гніту й розорення, багато селян втікало на Брацлавщину, Південну Київщину й Лівобережжя, де відбувався процес колонізації та виникали нові слободи. Слободи були вимушеною поступкою місцевих магнатів і шляхти, котрі потребували робочих рук. Тому вони й проголошували пільги на 10–15 років, а потім перетворювали слобожан у кріпаків. Тоді деякі селяни переходили на інші місця. Втечі й переходи були

однією з форм протесту народних мас проти соціального гніту.

У 40-х роках XVII ст. в Україні налічувалося майже тисяча міст і містечок. З них 80 % перебували в приватній власності. Міста потребували розвитку ремесла й торгівлі, чому перешкоджав весь суспільно-політичний устрій Речі Посполитої з її анархією і сваволею, системою оренд і застав, постоями військ на утриманні міщан, митною системою. Магдебурзьке право не захищало від анархії навіть великі міста. У містах, де проживали поляки й німці, українці були позбавлені права працювати в цехах, а заняття ремеслом поза цехами суворо переслідувалося. Все це викликало у міського населення незадоволення й спонукало їх до боротьби за своє визволення.

Річ Посполита посилила наступ і на Запорожжя. Лише невелику кількість козаків взяли на службу і вписали до реєстру, надавши їм юридичне право на існування і отримання платні. Інші перебували під загрозою повернення в кріпацтво. Реєстрове військо також було неоднорідним. Козацька верхівка володіла хуторами, млинами, рибними, поташними, селітреними промислами. Більшість козаків наймалася на роботу в господарства старшини й багатих козаків. По суті, все козацтво було зацікавлене у визволенні України від польсько-шляхетського панування, бо ж навіть реєстрові, заможні козаки постійно потерпали від сваволі магнатів, які захоплювали їхні землі й промисли, не хотіли визнавати їхніх привілеїв, визначених королівськими грамотами.

Складовою частиною боротьби українського народу за своє визволення було також прагнення звільнитися від національно-релігійного гніту. Польські магнати й шляхта, католицьке духовенство презирливо ставилися до української мови й культури. Після Берестейської церковної унії 1596 р. польська шляхта планомірно і цілеспрямовано насаджувала українському населенню католицизм, забороняла вживати українську мову в установах та учбових закладах. Отже, виникла пряма загроза існуванню українського народу як етнічної єдності. Все це зумовлювало історичну необхідність визвольної війни українського народу. Важливим фактором, що впливав на виникнення й поширення визвольного руху, була Запорозька Січ.

ХАРАКТЕР, ЗАВДАННЯ І РУШІЙНІ СИЛИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Основною рушійною силою в боротьбі було українське селянство — найбільш безправна маса населення, що й виявила найбільшу активність у боротьбі за своє соціальне та національне визволення. Поряд із селянством стояли козацькі низи, міська біднота й частина нижчого духовенства. Усі

вони вели боротьбу як проти феодально-кріпосницького, так і проти національно-релігійного гніту.

Основна маса заможного козацтва, міської заможної верхівки, української шляхти й середнього православного духовенства належала до поміркованої частини учасників визвольного руху. Вони прагнули позбутись влади польської королівської адміністрації в Україні, знищити національно-релігійний гніт і розширити свої станові привілеї.

Певні кола заможного козацтва, міського патриціату, шляхти й вищого православного духовенства становили угодовський напрямок. Вони виступали проти союзу з селянством і міськими низами, здебільшого йшли на поступки, не враховуючи інтересів народних мас.

У визволенні від соціального та національно-релігійного гніту селяни вбачали вихід із тяжкого економічного становища. Їхнім ідеалом було козацтво. Міське населення чекало від визвольної війни ліквідації сваволі королівських намісників та урядників у містах, що перешкоджала розвиткові ремесла й торгівлі. Козацька старшина, шляхта та православне духовенство сподівались вибороти право мати своїх підданих.

Виходячи із завдань, що стояли перед повстанцями в цілому й селянством як основною рушійною силою, можна визначити війну як визвольну, спрямовану проти польсько-шляхетського панування, і антифеодальну, спрямовану проти феодально-кріпосницького ладу.

ДОКУМЕНТИ

Уривок з першої української п'єси «Милость Божія» (1728р.)
Монолог Богдана Хмельницького

Егей, слави нашея упадок послідній!
Чого в світі живучи дождал козак бідний!
Докозаковалися і ми под ляхами...
Честь і славу в нивочто нашу обращають,
Козацькоє потребить ім'я помишляють.
Се ли ми от тебе, ляше, ожидали
Плати, єгда вірності нашей показали
На землі і на морі знаменія многа,
Будуща тя врагов сі сокрушая рога?
Се ли достойная мзда? Сія ли заплата
За службу нашу? Се ли зиск наш і інтрата
За неізчислиміє приятіє рани,
За смерті различніє на различной брани,
За толикіє і толь славніє побіди
Терпіли толикіє, толь тяжкіє біди:
Грабленія, насильства, утиски, досади,

Узи і прочая, без всякой отради?
О, і вспоминати то воістину студно;
...Страдати
Кая нужда єсть, аще честь за честь воздати
Можем! Татаре, турки і німці бували
Не страшні: і ляхи ли ужасні нам стали!
Сверіпіє льви, тигри, вепрі побіждати
Удоб було: от зайцов ли станем втікати?
Когда шабля при нас єсть: не совсім пропала
Многоіменитая оная похвала
Наша; доказовала чуждой слави много
Она: студа ж своєго не отмстить такого,
Не отобрали єще ляхи нам остатка:
Жив Бог, і не умерла козацкая матка!

(Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С.306–307).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Які основні передумови початку визвольної війни?* ***2.*** *Які основні рушійні сили визвольної війни і чим відрізнялась позиція і мета кожної з них?* ***3.*** *Яка соціальна група більше відчувала на собі гніт соціальний, а яка — національно-релігійний?* ***4.*** *Уважно прочитайте «Монолог Б. Хмельницького» і визначте, яку основну думку він виражає.*

16 БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

РОДИНА

Визначне місце в історії України належить Богдану Хмельницькому, котрий очолив її народ на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського ладу і заклав основи нової держави.

Батько Богдана — Михайло Хмельницький — був дрібним українським шляхтичем, який за звичаєм того часу перебував на службі багатого польського магната С. Жолкевського. Як людина енергійна й освічена, він привернув до себе увагу корсунсько-чигиринського старости й незабаром став підстаростою. Михайло Хмельницький заснував ряд міст і сіл на прикордонні з малозаселеним степом, зокрема власну слободу Суботів. Бувши православним шляхтичем, одружився з козачкою, що за законами Речі Посполитої означало втрату шляхетства.

ДИТИНСТВО

Богдан Хмельницький, імовірно, народився в Суботові 1595 р. Оскільки ім'я Богдан (по-церковному Теодор) давали дітям, народженим у день св. Теодора Начертаного, то, ймовірно, день його народження припадає на 27 грудня. Було в нього й друге ім'я — Зиновій, яким його величали під час особливих урочистостей.

Богдан успадкував від своїх батьків гордість і непокірність, холодний розум, здатність прийняття оптимальних рішень, а ще — великі здібності до навчання. Початкову освіту здобув удома та в школі при одному з київських монастирів. Згодом, шести років батько віддав Богдана на навчання до Львівської єзуїтської колегії, де він грунтовно вивчив латинську й польську мови. Проте навчання в колегії не призвело до зречення православної віри.

ПЕРШІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛУЖБУ

Після навчання молодий Хмельницький вступає до Чигиринської козацької сотні, ходить у походи, набуває військового досвіду. Саме в цей час козацьке військо перебувало під булавою сла-

ветного запорозького гетьмана Петра Сагайдачного. У 1620 р. разом з батьком, який очолював козацьку сотню, Богдан відправився за наказом уряду Речі Посполитої до Молдавії.

Богдан Хмельницький.
Гравюра XVII ст.

У вересні 1620 р. в битві під Цецорою було знищено тисячі воїнів і мирних жителів, яких турки-переможці безжалісно вбивали, переслідуючи залишки польської армії С. Жолкевського. У цій битві загинув і сотник Михайло Хмельницький, а Богдан потрапив у полон до турків, де перебував два роки. Під час поневіряння в неволі оволодів турецькою мовою, що пізніше стало йому в пригоді. Потім після звільнення з полону, з якого, можливо, був викуплений матір'ю, а можливо, був обмінний козаками на полонених турків, Богдан Хмельницький опинився на Запорожжі, де брав участь у повстанні козаків (1625) під керівництвом Марка Жмайла. Ходив він і в морські походи. Особливо успішним був похід на Цargород (1629), звідки козаки привезли багату здобич. Відтак повернувся до Чигирина й продовжував службу як реєстровий козак. Десь у цей період Богдан одружився з Ганною — дочкою переяславського козака Сомка. З нею він мав трьох синів (Тимоша, Юрія й невідомого на ім'я) та двох дочок (Степаниду й Катерину).

НАБУТТЯ ВІЙСЬКОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ДОСВІДУ

Документи першої половини 30-х років XVII ст. не зберегли відомостей про Богдана Хмельницького та його ставлення до повстання 1630 р. Великий вплив на формування його політичного та воєнного досвіду мало повстання 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка). Після придушення повстання уряд затвердив новий склад старшини реєстрового козацтва на чолі з Ілляшем Караїмовичем. Б. Хмельницький обійняв посаду військового писаря. Це був високоосвічений військовий і політик, який володів латинською, польською, турецькою, татарською мовами. Тому й не дивно, що на козацькій раді, котра відбулася в

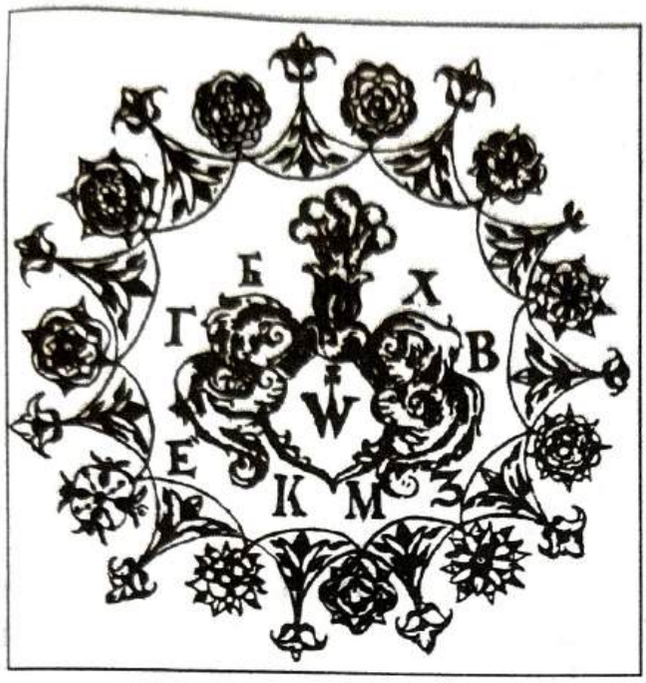

Герб Богдана Хмельницького

Києві 30 серпня 1638 р., його обрали членом посольства до короля, яке мало своїм завданням домогтися пом'якшення умов «Ординації». Восени того ж року козаки Чигиринського полку обрали Б. Хмельницького своїм сотником. Обирався він також і до складу посольства на сейм 1639 р. для вирішення «козацького питання».

Авторитет сотника Б. Хмельницького був настільки високим, що восени 1644 р. у Варшаві відбулася його зустріч із французьким послом графом де Брежі, на якій велися переговори про найм Францією козаків для участі в бойових діях у ході Тридцятилітньої війни в Європі. Наступного року переговори продовжувались у Франції, де Б.Хмельницький був разом із січовим отаманом Іваном Сірком, котрий також особливо прославився в пізніший період. Восени 1645 р. понад дві тисячі козаків, які прибули до Франції, взяли участь в облозі й захопленні фортеці Дюнкерка на французькому березі протоки Па-де-Кале.

Так поступово формувався політик і полководець, який згодом очолив національно-визвольну боротьбу українського народу.

ДОКУМЕНТИ

Із записок венеціанського посла Альберто Віміно про Б. Хмельницького (1650 р.)

Росту він скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і цим з'єднує собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки...

(В.Січинський. Чужинці про Україну. — Київ, 1992. — С.80).

ЗАПИТАННЯ

***1.** Коли і де почалась військова служба Б. Хмельницького? **2.** Які події сприяли формуванню Б. Хмельницького як полководця і політика? **3.** Які найважливіші риси керівника відмітив венеціанський посол?*

17 ПЕРЕДУМОВИ ТА ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО ЗРУШЕННЯ

Після придушення народного повстання 1637–1638 рр. особливо напружена ситуація склалася в південно-східних районах України. Саме тут закінчувався термін пільг у слободах, і для слобожан реальною постала загроза перетворення їх у кріпаків. Крім того, магнати й шляхта прагнули повернути козаків, котрі не потрапили до обмеженого після повстання реєстру, знову до злиденного селянського або міщанського стану.

Щоб зрозуміти магнатську й шляхетську сваволю, яка чинилася в Україні, досить згадати кривду, якої зазнав український шляхтич, козацький сотник Богдан Хмельницький. Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський задумав привласнити собі хутір Суботів, родову маєтність Б. Хмельницького (чотири ставки, млини, лани, сіножаті та інші угіддя), і випросив привілей на цю землю в коронного хорунжого О. Конєцпольського. Але, захищаючись, підтверджувальний привілей на свій хутір від короля все ж таки одержав Б. Хмельницький.

У цей час Польща готувалася до чергової війни з Туреччиною і хотіла використати козацьке військо. У переговорах з козацькими послами було вирішено, що козаки виготовлять 60 човнів-чайок і здійснять морський похід до Туреччини. Організатором походу король призначив військового осавула Івана Барабаша. Залучаючи до цієї справи значну кількість козаків, король відповідно побоювався зворотної реакції польських магнатів і шляхти. Тому, надавши козацьким послам привілей, корогву та гетьманську булаву, він тим самим зобов'язав їх не розголошувати відомостей про переговори. Проте восени 1646 р. внаслідок зміни політичної ситуації козацькій старшині на сеймі було наказано знищити виготовлені човни й відмовитись від походу. Серед старшини реєстрового козацтва стався розкол. Одні, на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, вважали за необхідне підкоритися наказові. Інші, серед них був і Б. Хмельницький, продовжували готуватися до походу.

Наприкінці 1646 р. в одній із сутичок з татарами неподалік Чигирина поляки зробили замах на Б. Хмельницького, рубонувши його шаблею, ніби татарина. Тільки випадково Б. Хмельницькому вдалося врятуватись. А незабаром за наказом того ж таки Д. Чаплинського його слуги, скориставшись відсутністю господаря, двічі нападали на Суботів, пограбували й спустошили його, побили сотникового сина. Таким чином Д. Чаплинський привласнив собі хутір Суботів.

Б. Хмельницький марно шукав захисту з боку уряду. На скаргу Хмельницького король порадив йому самотужки звести рахунки з Чаплинським. У той же час король доручив Б. Хмельницькому замість І. Барабаша знову готуватися до морського походу.

Та Б. Хмельницький разом з впливовою козацькою старшиною (Ф. Вешняк, К. Бурляй, М. Нестеренко, брати Нечаї, Ф. Джеджалій, М. Кривоніс та ін.) вже готували повстання проти польсько-шляхетської сваволі в Україні. Наявність у Хмельницького королівського привілею, що дозволяв морський похід, надавала йому змогу збирати під свої знамена козаків. А козаки, у свою чергу, дізналися, що дії Хмельницького супроти властей були нібито дозволені самим королем, якого не слухається шляхта.

Довідавшись про підготовку повстання, О. Конецпольський наказав заарештувати Б. Хмельницького. Однак з допомогою друзів Б. Хмельницькому вдалося втекти з чигиринської в'язниці на волю. А наприкінці грудня 1647 р. він вже був на Запорожжі.

ПОЧАТОК ВІЙНИ І ПЕРША ПЕРЕМОГА

Оскільки на Січі (на Микитиному Розі) після придушення повстання 1637–1638 рр. розмістилася польська залога, Б. Хмельницький зупинився неподалік, на острові Томаківка, де його

Богдан Хмельницький з полками

прийняли незадоволені польською владою реєстрові козаки. Заручившись підтримкою реєстровців, Б. Хмельницький у січні 1648 р. здобув Січ, повністю очистивши Запорожжя від польських військ.

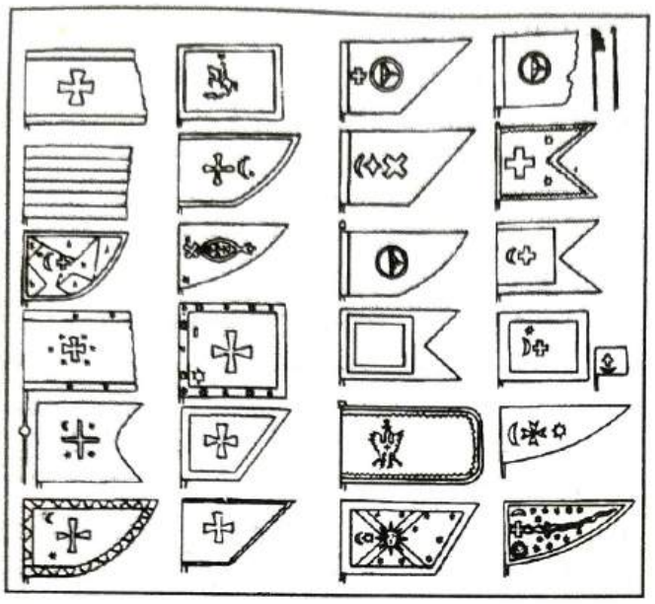

Зразки прапорів козацького війська

Почалася визвольна війна українського народу.

На початку квітня 1648 р. Б. Хмельницький, заспокоївши і перехитривши гетьмана Миколая Потоцького, таємно відправився в Бахчисарай, де уклав угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, згідно з якою той зобов'язувався надати повстанцям військо перекопського мурзи Тугайбея. Хан погодився на це тому, що знав про план антитурецької війни короля Владислава IV. Вдала війна проти Польщі також зміцнила б авторитет хана в Криму.

18 квітня Б. Хмельницький повернувся на Січ і був урочисто зустрінутий кошовим отаманом, курінними старшинами і пішим військом.

На другий день на січовому майдані зібралось до тридцяти тисяч запорожців. Тут кошовий отаман разом з Хмельницьким оголосив про початок великої військової операції проти Польщі. За наказом кошового отамана Хмельницькому вручили військові клейноди: корогву, бунчук, булаву й військову печатку. Після цього Хмельницький був обраний гетьманом.

На нараді гетьмана з кошовим та курінними отаманами було вирішено відрядити Хмельницькому 9 тисяч козаків, а решта в повній бойовій готовності повинна була залишитись поблизу Січі на випадок необхідності.

Від упійманих на шляху до Січі шпигунів Хмельницький дізнався, що проти нього йдуть два загони: один — суходолом, другий — водою, по Дніпру.

Дізнавшись про плани поляків, гетьман 22 квітня виступив разом

Король Владислав IV

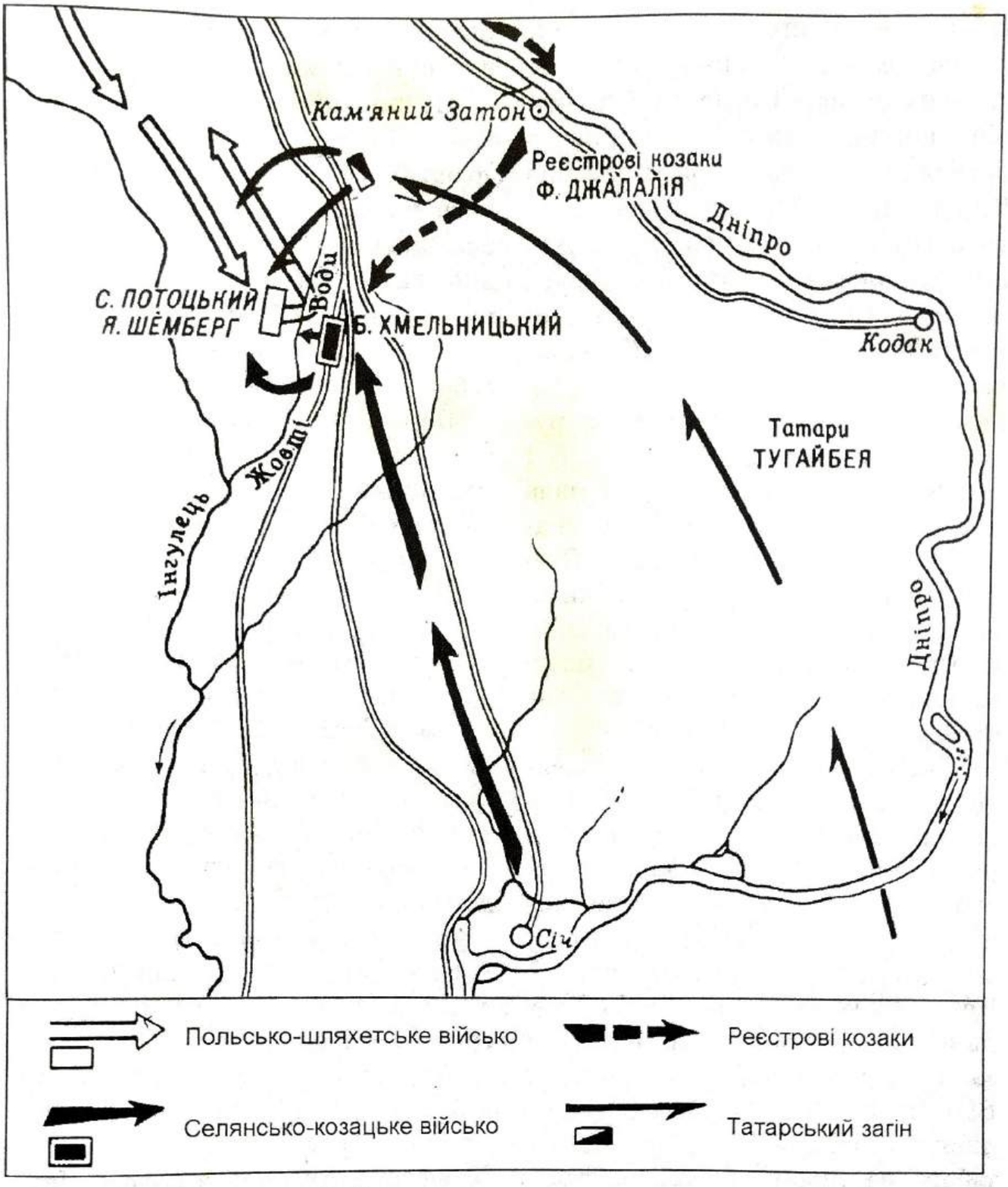

Битва під Жовтими Водами

з військом з Січі. Але, не бажаючи залишати фортецю Кодак у себе в тилу, взяв її в облогу, а потім підійшов до р. Жовті Води і балки Княжий Байрак, де й влаштував табір із возів. Тугайбей разом з трьома тисячами татарських кіннотників йшов позаду Хмельницького, а прийшовши до Жовтих Вод, став окремо, у засідці.

План поляків полягав у тому, що коронний гетьман Миколай Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський, зібравши військо, розділили його на дві час-

тини: одна з них, 4 тис. чоловік, що складалась з українських реєстрових козаків і німецької піхоти під командуванням реєстрового осавула Івана Барабаша та Ілляша Караїмовича, повинна була рухатись водою до Кодака, де знаходився польський гарнізон; друга частина, 12 тис. польських жовнірів та драгунів на чолі з 26-річним сином коронного гетьмана Стефаном Потоцьким, повинна була рухатись від Черкас суходолом і також підійти до Кодака, де мала з'єднатись з реєстровими козаками, які пливли по Дніпру. Стефанові Потоцькому було наказано пройти лісами й степами, знищити козаків, а керівників повстання захопити та привести на страту.

Хмельницькому було відомо, що по Дніпру проти нього йдуть послані поляками реєстрові козаки-українці. А тому, залишивши табір, Хмельницький направився до урочища Кам'яний Затон, де ще 3 травня висадились реєстровці. Через своїх таємних агентів Хмельницькому вдалося організувати заколот реєстровців, які, вбивши Барабаша та Караїмовича, з'єдналися з козаками Хмельницького в таборі на лівому березі р. Жовті Води.

Вибір місця для розташування табора був дуже вдалим. До того ж козаки оточили його чотирикутним земляним валом.

Крім того, ця позиція була доступною тільки з одного, північного боку. Та й Хмельницький добре знав, що Стефанові Потоцькому не минути Жовтих Вод. І він не помилився.

Потоцький, нічого не підозрюючи, підійшов до правого берега Жовтих Вод і почав переправлятись на лівий, але в цей час, дізнавшись про небезпеку, повернув війська назад, і біля правого берега річки поляки збили вози в чотирикутник, насипали поперед себе вал і поставили гармати.

Бойові дії почались 4 травня, коли за наказом Хмельницького невеликий загін татар вдарив у тил польського війська.

Через декілька днів запеклих сутичок поляки вимушені були відступати в західному напрямку до балки Княжі Байраки, не підозрюючи, що в їхньому тилу стоїть кіннота Тугайбея. До того ж Хмельницький, передбачивши цей відступ, завчасно наказав пішим козакам вирити в ярах рови і канави, завалити дорогу стовбурами дерев і камінням, що зробило відступ неможливим. 8 травня блискавична атака татарської кінноти з чотирьох боків довершила розгром польського війська.

Авангард карального польського війська було розгромлено вщент. Стефан Потоцький та комісар Шемберг потрапили в полон. Незабаром син коронного гетьмана помер від ран. План Хмельницького був реалізований, виправдав себе й вимушений союз із Кримом.

Та перша блискуча перемога була лише початком. Попереду були роки кровопролитних боїв, отже, треба було розвивати наступ.

БИТВА ПІД КОРСУНЕМ

Б. Хмельницький зі своїм військом, тепер уже значно поповненим реєстровими козаками, швидко рушив назустріч основним силам противника. М. Потоцький, дізнавшись звістку про розгром посланого ним авангарду і про

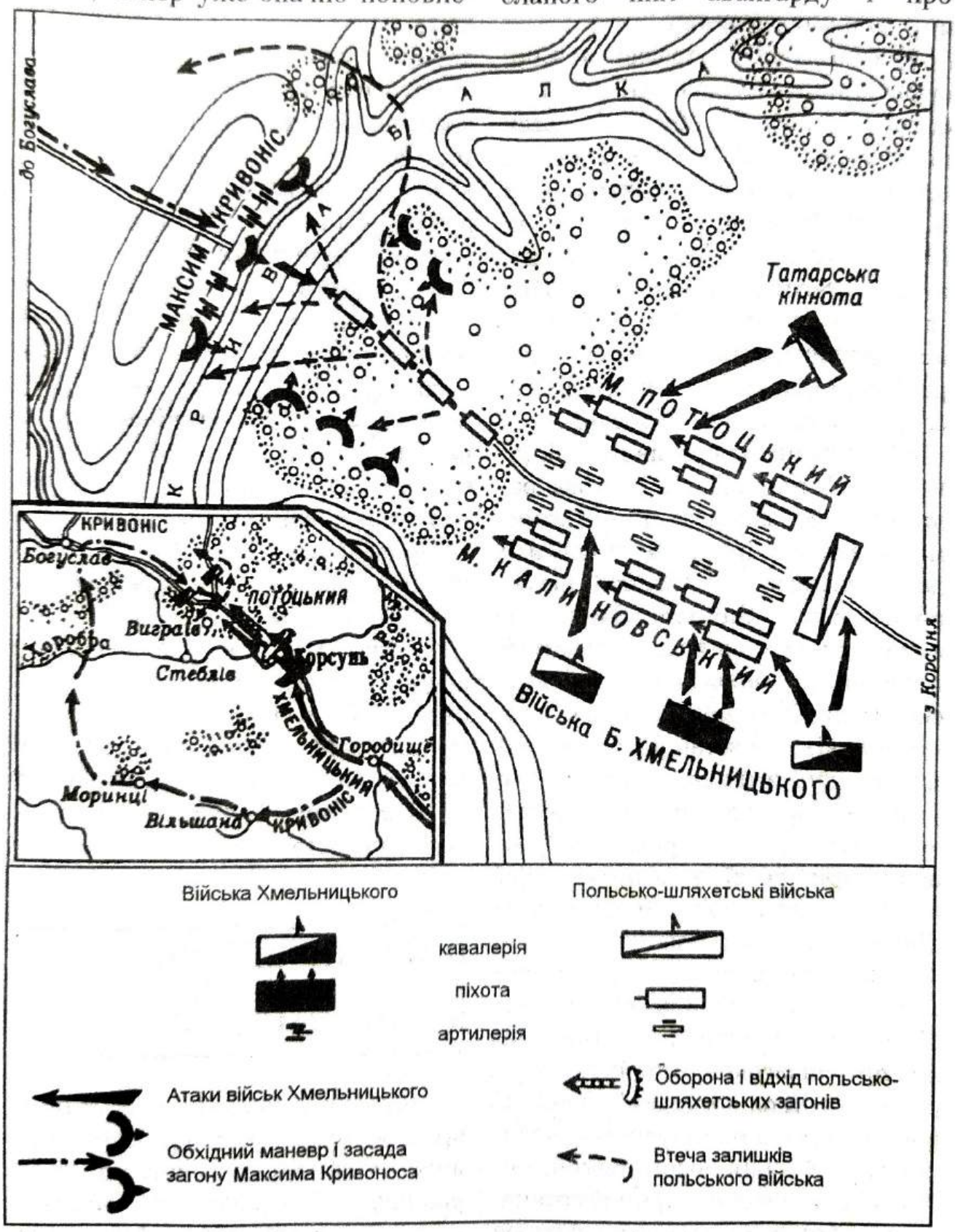

Корсунська битва

смерть сина та знаючи про наближення повстанців, вирішив не ризикувати й спішно відступив від Чигирина до Корсуня. Тут поляки отаборилися, викопали шанці й зайняли оборону.

Протягом 14–15 травня до Корсуня (нині Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) підійшли повстанські полки, поділені на 4 підрозділи, якими командували Максим Кривоніс, Іван Богун, Мартин Пушкар, Матвій Гладкий, а також загін Тугайбея. Польський табір був оточений. Аби поляки не змогли використати для оборони р. Рось, козаки загатили її під Стеблевом, за милю від Корсуня.

Оцінивши оперативну обстановку, Потоцький і військова рада визнали свої позиції нездатними до захисту й вирішили перейти до Богуслава та Паволочі. Реєстровий козак Самійло Зарудний, який повинен був виступати в ролі провідника польського війська, сповістив Хмельницького про плани поляків. Повстанці організували засідку на їхньому шляху — в урочищі Горохова Діброва. Козаки викопали на шляху рови, зробили шанці для своєї піхоти, а в лісі поставили артилерію. Керував цією підготовкою М. Кривоніс.

Польське військо, котре на світанку 26 травня (за ст. стилем 16 травня) вирушило з Корсуня по Богуславському шляху, використало чисто козацький прийом, воно йшло прямокутним «табором» — 8 рядів возів прикривали військо всередині прямокутника, з усіх боків — гармати. Але це запозичення не принесло успіху урядовому війську.

Першими з боків почали обстрілювати поляків татари. Але польське військо просувалося вперед і дісталося Горохової Діброви. Тут дорога була вузька й не могла пропустити прямокутник з 8 рядів возів, а обабіч — грязюка й болото. Ось тут і вдарила із засідки козацька артилерія, а з шанців почала стріляти козацька піхота. Коней, які тягнули гармати, було вбито, вози застрявали в болоті й не могли рухатися. За свідченнями очевидця й учасника бою, польського жовніра, «табір увійшов у цю діброву, як у якийсь мішок: не міг далі просуватися через перекопані й стиснуті дороги. На тил табору всією силою напирали татари, спереду і з боків козаки із пристосованих шанців завдавали великої шкоди».

Вороже військо було розчленоване, і кожна частина знищена окремо. Польська армія перестала існувати. М. Потоцький, М. Калиновський та інші офіцери були взяті в полон. Переможний шлях повстанців продовжувався.

ПОШУКИ ШЛЯХІВ ДО ЗАМИРЕННЯ З ПОВСТАНЦЯМИ

Поразки польських військ були вражаючими. Уряд терміново став шукати шляхів до миру із Запорожжям і відправив до Хмельницького свого посланця Адама Ки-

селя. То був український магнат, сенатор польського сейму, православний, який претендував на роль головного представника православної України в сеймі. Та це був прихильник Польщі, котрий брав участь у придушенні козацько-селянських повстань 30-х років. Козаки називали його зрадником.

Надгробок Адаму Киселю у Покровській церкві с. Низкинич

А. Кисіль, почавши переговори із запорожцями, хотів добитися роз'єднання повстанських сил. Він став обіцяти козацькій старшині повернути їхні права й вольності, лише б вони залишилися «у вільній державі», тобто під Польщею. І ще він хотів, щоб «мужики орали, а козаки воювали». Для нього це була актуальна вимога, оскільки Жовтоводська та Корсунська битви одним із наслідків мали не тільки влиття до повстанського війська багатьох міщан і селян, але й вибух повстань міщан і селян проти своїх панів по всій Україні.

Б. Хмельницький розумів, що його війську потрібен перепочинок і реорганізація полків, а ще більше те, що успіх розпочатої справи буде залежати від розгортання всенародної боротьби, недарма ж він любив повторювати: «чернь моя права рука». Тому він із старшиною, супроти волі більшості повстанців, почав переговори з Киселем. Вони спорядили посольство у Варшаву на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком. У листах до короля Хмельницький причиною повстання називав дії польських магнатів і шляхти.

Козацькі умови припинення повстання зводилися до повернення їм «давніх прав і привілеїв», збільшення козацького реєстру до 12 тис. чоловік, виплати жалування, припинення утисків православної церкви. Проте переговори обидві сторони використовували для зібрання сил. Важко пояснити точно всі наміри Хмельницького. Деякі новіші дослідження вказували на те, що польська шляхта як привілейований стан не хотіла вести рівних переговорів із зухвалими підданими, «слугами». Б. Хмельницький хотів вступити в переговори із самим королем Владиславом IV, але той передчасно помер. Сейм оголосив мобілізацію і скликання шляхетського ополчення — «посполитого рушення», а також визнав за необхідне просити іноземної допомоги.

ДОКУМЕНТИ

Розповідь літописця про Жовтоводську битву

...Переночувавши, Хмельницький перед світом рушив з усім військом назустріч полякам і, коли дістав од своєї сторожі звістку, що поляки відступили на Жовту Воду і там окопалися, наблизився й сам до тої Жовтої Води, ставши обозом проти польського обозу. Він наказав належно влаштувати оборону, оточивши шанцями табір довкруж, і лишив там одну піхоту. Після того почалася звичайна, від обозу до обозу, гарматна перестрілка. Сам Хмельницький з Тугайбеєм і з усім кінним військом перетнув в іншому місці річку Жовту Воду й міцно вдарив на поляків, які виїхали проти нього зі своїх окопів. Поляки не встояли проти нього й години і, лігши на кілька тисяч трупів, з великим тріском і жахом ледве вскочили за свої окопи в обоз. Це сталося 5 травня в суботу, на п'ятому тижні після Великодня. Ці перші нещастя й ця поразка поляків уселили в серця всіх їхніх начальників дуже великий страх, вони навіть почали відчаюватися, що не вийдуть звідсіля живими. Одначе ще до вечора того ж таки суботнього дня вони спробували знову вступити в бій із Хмельницьким та Тугайбеєм. Цього разу вони втратили свого товариства півтори тисячі і були ввігнані шаблями назад до свого окопу — багато з них дістали тоді біду собі й рани.

Неділя 5 травня минула без військових сутичок. У понеділок 7 травня поляки спробували втретє вийти за вали, і багато з них, у тому числі й каштелян, гетьманський син та інші пани й військові начальники, знайшли собі тут смерть. 8 травня, у вівторок, на шостім тижні після Великодня, перед обідом, Хмельницький остаточно розгромив поляків. Одним із них доля наказала не жити, а гнити на Жовтій Воді, а іншим показала пряму стежку до Криму. Від цього погрому не врятувалося навіть десяток поляків. Потім Хмельницький з Тугайбеєм переправив через річку Жовту Воду обоз і поставив його біля польських окопів.

...Хмельницький забрав польський обоз з усім достатком і скарбами і, обдарувавши з цієї здобичі значним почесним даром Тугайбея, все інше дав забрати козакам і татарам. Узяв там Хмельницький вісім добрих польових гармат з достатньою кількістю пороху й куль, кільканадцять пар котлів з довбишами до них, кількадесят хоругов, два бунчуки, дві булави, кількадесят чоловік трубачів та чимало інших обозових служок, яких до числа війська не прираховували. Було полонено військових панів Шемберка, Сапігу, комісара й інших значних шляхтичів, загальним числом до п'ятдесяти чоловік. Рядового товариства було взято в неволю три тисячі з лишком. Їх усіх відпровадили під охороною значної кількості козаків та татар до Чигирина з письмовим суворим від Хмельницького наказом чигиринській старшині. Наказано було на лядських начальників накласти міцні кайдани й поселити їх у кількох вигідних та чесних кватирях; годувати їх веліли щедро. Рядове ж товариство мали позамикати по тюрмах і в Чигиринському замкові й обставити надійно сторожею. Годувати їх наказано по змозі, але голодом не морити, поранених гоїти і всіх їх доглядати пильно.

(Літопис С.Величка. — Київ, 1991, — Т.1. — С.67–68).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Чого добивався Б.Хмельницький на початку війни?* ***2.*** *Які пам'ятки історії і культури, що увічнюють події чи окремих героїв визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, вам відомі на території вашого краю?* ***3.*** *На підставі наведеного уривку з літопису визначте підсумки Жовтоводської битви.*

18 РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНІ (1648–1649 РОКИ)

РОЗГОРТАННЯ ВСЕНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ

Переможні Жовтоводська й Корсунська битви мали своїм наслідком не лише абсолютний розгром польських військ, підняття бойового духу Війська Запорозького і впевненість у можливості перемоги, але й сприяли розгортанню визвольного руху по всій Україні. Першими на боротьбу піднялися міста й містечка Подніпров'я — Чигирин, Крилов, Сміла, Черкаси, Мошни, Городище тощо. Вони виганяли поляків, власників міст та урядовців і вливалися у військо Б. Хмельницького. У літопису Самовидця записано: «Народ посполитий по Україні, послишавши о знесенню войск коронних і гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тиє, которие козаками бивали, але хто й нігде козацтва не знал».

Почався процес покозачення селян і міщан. Велику роль у цьому відігравали універсали Б. Хмельницького, у яких він закликав населення виганяти ненависне панство і вливатися в ряди повстанського війська з метою повного визволення України. Але ж всі не могли влитися у військо, кероване безпосередньо Б. Хмельницьким. Тоді на допомогу повстанцям Лівобережжя, котрі зіткнулися з військами Я. Вишневецького, було послано 10-тисячний козацький загін на чолі з М. Кривоносом. Він допоміг населенню Переяслава вигнати поляків. У подальшому його загін значно зріс за рахунок народних мас Лівобережжя.

Населення міст і містечок та навколишніх сіл створювало й свої загони. Іноді вони діяли спільно з козаками. Наприклад, у Новгороді-Сіверському стояв великий жовнірський гарнізон і проживало багато шляхти. Козаки ніяк не могли здобути це добре укріплене місто. Жителі міста вночі вирили підземний хід під стіною фортеці, впустили через нього козаків, спільно з ними знищили сторожу й відчинили міську браму. Гарнізон було знищено, місто звільнено від польсько-шляхетського володарювання.

Визвольна боротьба розгорталася й на Правобережній Україні.

Воєнні походи Богдана Хмельницького ⇒

Варшава
Стародуб
РІЧ ПОСПОЛИТА
МОСКОВІЯ
Волинь
Чернігів
Конотоп
Правобережжя
Ніжин
Слобідська
Замостя
Берестечко
Київ
Лівобережжя
Львів
Збараж
Переяслав
Україна
Пилявці
Зборів
Біла Церква
Полтава
Черкаси
Корсунь
Галичина
Чигирин
Бар
Кам'янець-Подільський
Брацлав
Жванець
Жовті Води
Кодак
Батіг
Сучава
Запорозька Січ
МОЛДАВІЯ
Ясси
Територія України, що контролювалася Б.Хмельницьким
Переміщення військ Хмельницького:
у 1648 р.
у 1649 р.
у 1651 р.
у 1652-1653 рр.
Кордони сучасної України
КРИМСЬКЕ
ХАНСТВО
АЗОВСЬКЕ
МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ

Разом із козаками міщани й селяни знищували шляхетську владу на Київщині. Підкоморій Опалінський писав: «Руські міста самі піддаються Хмельницькому добровільно й охоче».

Гетьман прагнув оволодіти важливими й укріпленими містами Правобережжя: Кам'янцем-Подільським, Баром, Брацлавом, Вінницею, Старокостянтиновом, Меджибожем та ін. Там знаходилися значні військові сили Польщі. Ці ж міста хотів використати й Ярема Вишневецький.

На початку червня 1648 р Б. Хмельницький послав на Поділля черкаського полковника Максима Кривоноса, а також Білоцерківський полк І. Гирі та Уманський полк І. Ганжі. Міщани повсюдно повставали, виганяли поляків зі своїх міст і йшли на з'єднання з козацьким військом. За короткий час ці повстанські загони завдяки М. Кривоносу перетворилися в могутнє бойове з'єднання.

Взяття козаками, міщанами та навколишнім селянством кожного окремого міста — сюжет для окремої героїчної розповіді. Влітку 1648 р. більшість міст Поділля була звільнена. Видатною перемогою М. Кривоноса було взяття укріпленої фортеці — м. Бар, у якому не лише зосереджувалася залога польських жовнірів і німців-найманців, але й шляхта, якій вдалося втекти з районів розгортання народної боротьби. При штурмі м. Бара було використано «московські гуляй-городи» — дерев'яні осадні башти на колесах.

Останнім польським бастіоном на Поділлі був Кам'янець-Подільський — унікальне місто, розташоване на кам'яному острові, утвореному р. Смотрич, яка тече в глибокому каньйоні. Та взяти його Кривоніс не встиг, бо був відкликаний гетьманом для виконання іншого завдання.

БІЛОЦЕРКІВСЬКІ ТУРБОТИ ГЕТЬМАНА

Після корсунської перемоги Б. Хмельницький та Тугайбей пішли на Білу Церкву. На цьому шляху козацьке військо зросло до 30 тисяч чоловік.

Гетьман розіслав універсали, у яких звертався до селян і міщан із закликом братися за зброю.

У цей же час перед Б. Хмельницьким постала проблема стосунків між козаками й татарами. Тугайбей став виявляти прихильність до поляків і без дозволу хана не хотів продовжувати похід. Головне ж було в тому, що татари не тільки захоплювали собі більшу частину здобутих воєнних трофеїв, але й грабували українські міста й села, що суперечило умовам союзу з Кримом. Незадоволені цим козаки скликали раду з вимогою не єднатися з ординцями. Хмельницькому, якому потрібна була швидка татарська кіннота, ледве вдалося залагодити конфлікт. Домовились про розподіл здобичі, про те, що татари не будуть брати за ясир «людей православної віри».

Але кримський хан вступив у переговори з королем Владиславом IV і розпустив свої чамбули для грабежів. На шляху до Криму татари спустошували міста й села України. Все це ускладнило ситуацію і змусило гетьмана почати переговори з поляками.

Перебуваючи в Білій Церкві, Б. Хмельницький вжив заходів до укріплення міста та організації розвідки по всій Україні. Він добре знав, що Польща формує нову армію з метою придушити повстання.

Перед гетьманом стояв цілий ряд важливих завдань: формування полків, відправка козацьких загонів на допомогу селянам-повстанцям в інші регіони України, вирішення згаданої вище татарської проблеми, врахування небезпеки удару з тилу силами війська литовського гетьмана Радзивілла. Насамкінець, необхідно було з'ясувати питання про ставлення московського уряду до повстання. Адже роком раніше було укладено польсько-московський союз проти татар. Оскільки ж татари виступили союзниками Хмельницького, московський уряд почав мобілізацію військ у порубіжних з Україною регіонах. Тому гетьман почав листуватись з білгородським і хотмижським воєводами.

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА

На початку осені 1648 р. польсько-шляхетське військо Яреми Вишневецького зосередилося на Волині в районі Збаража — Старокостянтинова. Сюди ж у похід виступив і Б. Хмельницький. Він спинився за 25 км на південний схід від Старокостянтинова під с. Пилявці. У цій лісистій, порізаній балками і річкою Пилявкою місцевості гетьман вирішив отаборитися. Він побудував свій оборонний табір за старим козацьким звичаєм. А сам зі штабом розташувався в невеликому пилявецькому замку. Окремим табором осторонь стояло військо Кривоноса. Більше 100 тисяч козацького війська було зосереджено під Пилявцями, тут же були три селянських полки й 600 найманих кримчаків. Дещо пізніше підійшло татарське військо.

З метою оточення ворога Хмельницький вислав сильні загони на Волинь і Поділля, тримаючи головні сили в таборі. Польське військо підійшло до Старокостянтинів, де їх вогнем зустріла сильна козацька застава. Протримавшись день, козаки вночі несподівано залишили Старокостянтинів. Цей відступ ворог витлумачив як панічну втечу. Але то був тактичний маневр Хмельницького з метою заманити ворога на свої оборонні позиції під Пилявці.

11 вересня розгорілася перша завзята битва за греблю, яка захищала доступ до козацького табору. Тут оборону тримала козацька піхота, підтримувана з табору артилерією. Кілька разів гребля переходила з рук в руки, доки її остаточно не захопили поляки.

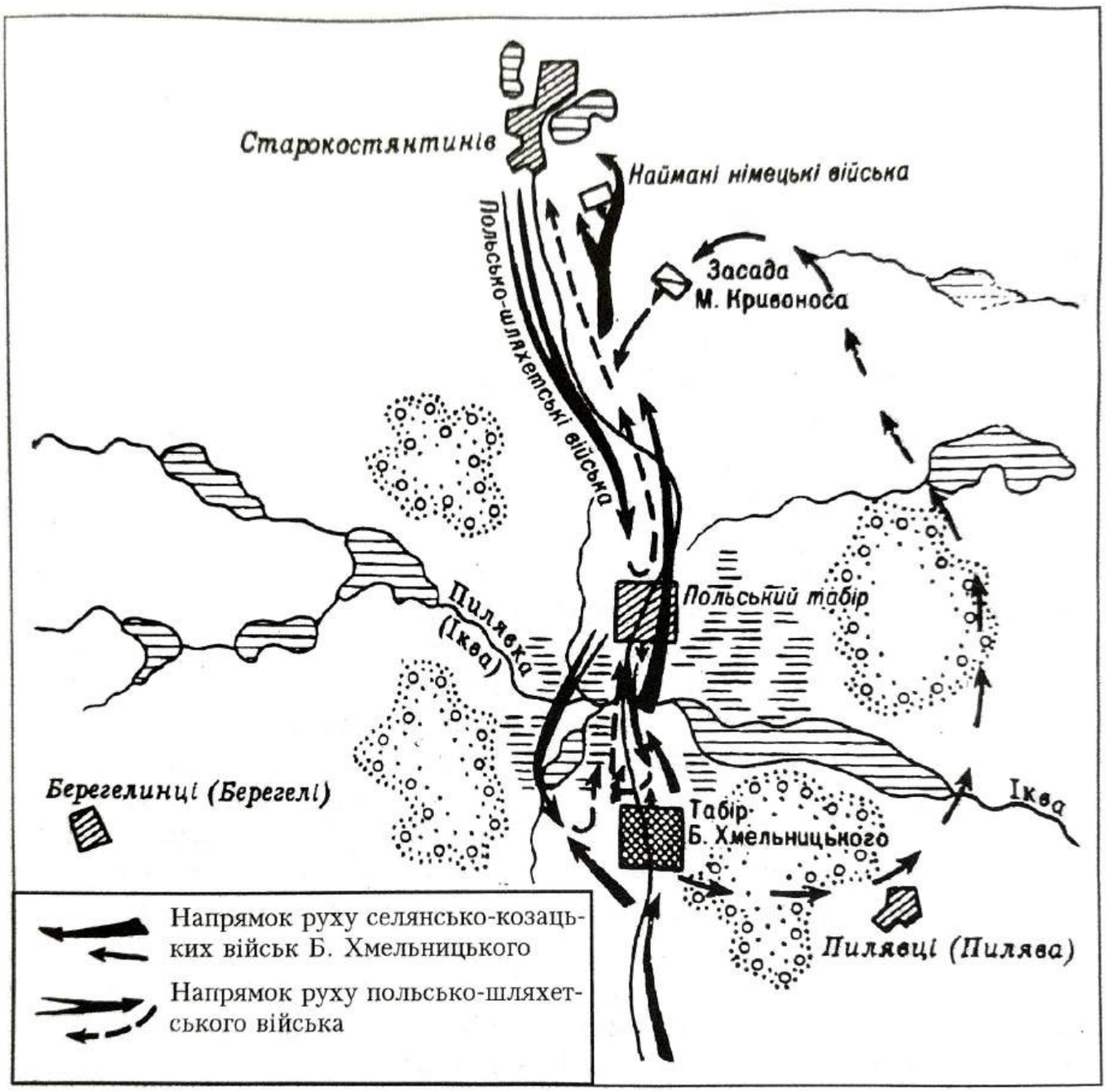

Пилявецька битва

12 вересня бою не було, тільки бажаючі з обох боків виїздили для бою сам на сам — на так званий «герць».

Перевагою повстанського війська було не лише вигідне для оборони місце, але й встановлена гетьманом сувора дисципліна. Надвечір 12 вересня до Хмельницького прибули білгородські (буджацькі) татари. Для бою вони не були потрібні гетьманові, але він зумів використати їх для морального тиску на поляків. Гетьман наказав привітати прихід татар пострілами з гармат, щоб привернути увагу ворога. План виявився вдалим — паніка серед поляків була посіяна.

Вранці 13 вересня Б. Хмельницький повів свої полки в наступ, а з іншого табору наступав М. Кривоніс. Польське військо виступило в поле, аби чекати козаків на рівнині, порізаній кіль-

кома глибокими балками. Унаслідок неузгоджених дій польська кіннота вступила у бій раніше запланованого, почалася метушня, якою скористався Б. Хмельницький і кинув на польські шанці свої свіжі сили.

Розбивши передові польські укріплення, козацькі полки наступали на польський військовий табір. Спішно скликана одним із трьох воєначальників, або регіментарів, князем Д. Заславським військова рада вирішила відступати в бойовому порядку, під прикриттям табору в напрямку на Старокостянтинів, щоб там окопатися. Та Хмельницький розгадав цей план і посилив наступ, змусивши ворога покинути табір і втікати. Це була панічна втеча. Зброя, панцирі, артилерія й запаси пороху дісталися переможцям. Таким чином, Пилявецька битва була ще однією блискучою перемогою Б. Хмельницького. А відносна легкість перемоги — результат стратегічного плану полководця. Адже протягом двох-трьох місяців до неї він не вводив у дію головне військо, посилаючи вперед окремі загони, котрі разом з жителями міст, містечок і сіл очищали ці райони від ворога й виснажували його бойові сили.

Через тиждень після Пилявецької битви на Дніпрі капітулювала польська фортеця Кодак, не витримавши майже піврічної облоги. Прослуживши полякам менше 10-ти років, фортеця Кодак відтоді стала важливою військовою базою запорозьких козаків.

ГАЛИЦЬКИЙ РЕЙД АРМІЇ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Пилявецька битва здійняла нову хвилю повстанського руху в Україні, зокрема в Галичині. Повстання почали міста Кам'янка Струмилова й Сокаль, а потім воно охопило все Руське воєводство. Б. Хмельницький вважав необхідним підтримати ці повстання й послав бічними шляхами окремі полки. А сам з головною армією вийшов із Старокостянтинова в напрямку на Львів — через Збараж, Тернопіль, Зборів. Більше як 100-тисячне військо взяло захищений мурами й валами Львів у облогу.

Повстанці здобули навколо міста укріплені католицькі монастирі, а 5 жовтня М. Кривоніс здобув Високий замок. Заможна частина жителів Львова вступила з Хмельницьким у переговори. Запропонований ними великий викуп врятував місто від татарського погрому. Гетьман зняв облогу Львова і рушив далі на Замостя. У районах рейду армії Хмельни-

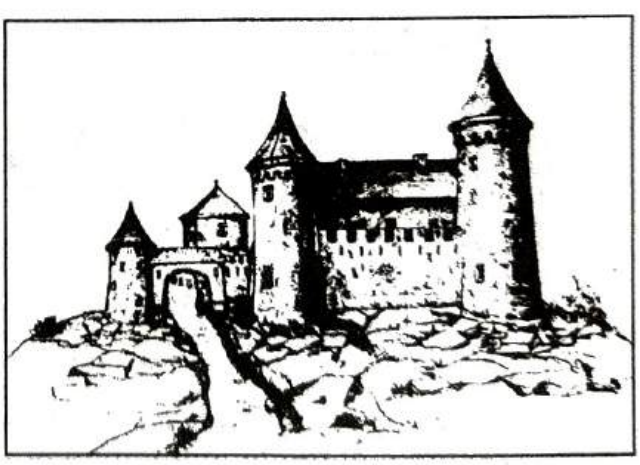

Високий замок у Львові

Облога козаками Львова

цького особливо активізувалися дії міщан і селян.

У листопаді українське військо обложило Замостя, а окремі козацькі полки дійшли аж до р. Вісла. Проте Б. Хмельницький великих воєнних дій не розгортав. Він уважно стежив за ходом обрання нового короля Речі Посполитої. Військо було стомлене довготривалим походом. Один із претендентів на королівський престол Ян Казимир вступив у переговори з Хмельницьким, бажаючи залучити його на свій бік. Хмельницький у листі до сенату викривав віроломство польських магнатів і шляхти, а особливо звинувачував Конецпольського і Я. Вишневецького.

Обраний королем Ян Казимир, розуміючи, що Польща не готова до масштабної війни, обіцяв Хмельницькому розглянути скарги Війська Запорозького, щоб козаки «не мали над собою багато панів», і пропонував мир. До Варшави бу-

Король Ян Казимир

ло відправлено козацьке посольство на чолі з Іваном Гирею. Універсалами король і гетьман сповістили своїм народам про мир.

УРОЧИСТИЙ МАРШ ВИЗВОЛИТЕЛЯ

Через Сокаль, Дубно, Острог, Житомир козацькі війська Б. Хмельницького повертались на Наддніпрянщину. В Острозі гетьман видав універсал з вимогою до шляхти «не мати ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії...»

11–14 грудня в Києві спалахнуло повстання проти польської шляхти, котра стікалася сюди з усієї Київщини. Влада в місті перейшла до повстанців. 23 грудня Київ урочисто зустрічав Б. Хмельницького. А разом з киянами вітали полководця єрусалимський патріарх Паїсій та київський митрополит Сильвестр Косів. Патріарх називав гетьмана «світлішим князем». Студенти Києво-Могилянської колегії вітали «орацiями й акламаціями, як Мойсея, спасителя, освободителя і визволителя народу з лядської неволі, добрим знаком названого Богданом — від Бога даним». А замок і місто салютували з гармат.

Український шляхтич Й. Єрлич, вороже настроєний до повстанців, писав: «Кияни були йому раді вдвічі, у десять разів більше, ніж якому своєму воєводі, і честь йому більшу показували».

Так, тріумфом, закінчилися воєнні дії 1648 р.

ЛІТНЯ КАМПАНІЯ 1649 РОКУ

Не вірячи в довготривалість досягнутого восени 1648 р. замирення, обидві сторони передбачали неминучість подальшої війни й готувалися до неї.

У травні 1649 р. польські війська перейшли р. Случ, котра розділяла ворогуючі сторони, і почали атакувати пограничні українські залоги. Водночас литовські війська рушили в напрямку до Києва. Б. Хмельницький послав проти них на Полісся військо на чолі з полковником М. Кричевським. Під м. Лоєвом вони зустрілися. Литовське військо Радзивілла було зупи-

нене, а М. Кричевський загинув у бою.

Гетьман же, провівши широку мобілізацію, рушив з Білої Церкви, де був головний козацький табір, на Волинь і відтіснив поляків до Збаража. Під час цього походу армія Б. Хмельницького складала близько 360 тисяч воїнів, із яких було сформовано 17 полків. У поході по флангах козацьких полків йшли татари.

Збараж було взято в облогу, почалися запеклі бої. Тоді був

Михайло Кричевський

важко поранений вінницький полковник Іван Богун, загинув полковник Станіслав Морозовицький (у народній пісні — Морозенко). Козацька розвідка доповіла, що на допомогу обложеним у Збаражі полякам іде з військом король Ян Казимир. За голову Хмельницького він обіцяв 10 тисяч злотих. Король не мав точних відомостей про стан справ під Збаражем, про це «потурбувався» Б. Хмельницький. Козацький гетьман залишив біля Збаража частину військ під командуванням військового обозного Черняти, а сам із полками пішов назустріч Янові Казимиру, котрий наближався до Зборова. Всі ці маневри робились таким чином, щоб про те не довідалися ні обложені в Збаражі, ні розвідка короля.

Раптовий удар по королівських військах з тилу і з флангів козацької і татарської кінноти застав польське військо не готовим до бою, окремі полки не могли підтримувати один одного і вже у першому бою загинуло 4 тисячі поляків. Очевидець писав: «Не битва це була, а скоріше різня. Перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога».

Польсько-шляхетське військо внаслідок кількаденних боїв і облоги його козаками було деморалізоване. Король ледве не потрапив у полон. Обставини змусили Яна Казимира почати переговори з Б. Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм.

ЗБОРІВСЬКИЙ МИР

Під натиском хана Б. Хмельницький пішов на переговори з поляками. Переговори розпочав Ян Казимир, використавши в ролі посередника кримського хана. Козацька старшина свої вимоги сфор-

мулювала у 17-ти «Пунктах про потреби Запорозького Війська».

18 серпня 1649 р. був укладений Зборівський договір. Основні його положення: число реєстрового війська визначалося 40 тисячами; козаки мали право жити в трьох воєводствах — Київському, Брацлавському, Чернігівському, у яких дозволялося жити лише православним; справа про унію повинна бути вирішена на сеймі; київський митрополит ставав членом сейму; у Києві єзуїтам було заборонено засновувати єзуїтські школи; оголошувалася амністія православній шляхті, яка брала участь у повстанні, з поверненням конфіскованого майна.

Загальна ситуація, зокрема зрада хана, змушувала Б. Хмельницького зі старшиною підписати угоду, хоча вона не задовольняла ті вимоги, які старшина подала в 17-ти статтях. І все ж Зборівська угода давала можливість Б. Хмельницькому зайнятися державним будівництвом.

ДОКУМЕНТ

Розповідь секретаря французького посольства в Польщі про початок переговорів ворогуючих сторін (1663 р.)

Коли його величність польський король погодився на переговори і було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Оссолінський. Візир зажадав від імені свого володаря постійної плати, яку Річ Посполита звичайно давала ханові за послуги, що він їх виконував для Польщі, а король Владислав відмовився від її сплати. Далі візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати у цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати. Під час цих переговорів тривало перемир'я, проте його кілька разів переривали ворожі дії. Наступного дня, тобто 17 серпня, уповноважені знову прийшли на те саме місце; кожного з них супроводжували два інші уповноважені: з польським канцлером прийшли київський воєвода та литовський підканцлер, а з візиром Сефер-казі і Сулейман-ага. До уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті, після деяких суперечок укладено того самого дня мир з татарами і козаками на таких умовах...

(П'єр Шевальє, Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 110).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Яку роль у перемогах Б. Хмельницького відігравали повстання по всій Україні?* ***2.*** *Що змушувало Б. Хмельницького йти на переговори з польським урядом?* ***3.*** *За документом визначте мету, якою керувалися татари у війні між козаками й поляками.*

19 УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

КОЗАЧЧИНА ЯК ІСТОРИЧНА ПЕРЕДУМОВА ДЕРЖАВНОСТІ

У ході визвольної війни українського народу виникла Українська козацька держава. Зразком організації державного життя була Запорозька Січ.

Запорозька Січ і козацтво як окремий стан суспільства сформувалися в XVI ст., а вже наприкінці його та в першій половині XVII ст. Запорозька Січ перетворилася на своєрідну козацьку республіку на окраїні Речі Посполитої, на незаселених землях. Тобто козаки проживали на цій території одні й не підпорядковувалися загальнодержавному адміністративному апаратові та законам. Тому й змогли виробити свій особливий устрій.

На чолі козаків стояв гетьман, обраний на невизначений термін і відповідальний перед козацькою радою. Він мав військові, адміністративні й судові повноваження. При гетьмані обиралася старшинська рада як дорадча колегія. На загальній січовій раді було присутнє все військо. Запорозьке Військо поділялося на полки й сотні. Запорозька Січ мала свою територію, прапор, печатку. Вона вступала в дипломатичні зносини з іншими державами.

Успішні воєнні походи козаків і захист своєї землі від турецько-татарської агресії настільки підвищували міжнародний авторитет Запорозької Січі та її силу, що козаки поступово відходили від королівської влади й діяли незалежно від Польщі. Так, у королівській інструкції на сеймики 1625 р. зазначалось, що козаки зреклися підданства, створили свою державу, вся Україна покірна їм; по містах і селах вони вводять свої порядки, посилають послів, укладають договори, вирішують питання війни й миру.

Незалежний характер козаків простежується і в інших історичних джерелах. Так, у 1628 р. семиградський князь Б. Габор у бесіді зі шведським послом висловив думку, що «народ козацький може затопити Польщу, якщо знайде розумного та шляхетного вождя». Під час цієї бесіди обговорювалось також питання, чи здатні запорожці створити свою окрему державу. Отже, виникнення козацької держави не було несподіванкою ні для кого.

ПОЧАТКИ ДЕРЖАВНОСТІ

За Зборівським договором 1649 р. у межах Речі Посполитої утворювалася автономна область із земель Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, на яку поширювалася виключно тільки влада гетьмана. Договір означав фактичне визнання на міжнародному рівні статусу України як держави. Гетьман, таким чином, мав свою територію і свою армію.

У 1649–1650 рр. Б. Хмельницький займається великою державною діяльністю: він зміцнює козацьку адміністрацію, проводить адміністративно-територіальний поділ підвладної території на полки й сотні. Полковники, сотники й міські отамани мали на підвладних їм територіях адміністративну, військову й судову владу. Були введені контроль за фінансами, оподаткуванням населення, охороною торгівлі та ремесла. Здійснювалися активні дії по налагодженню дипломатичних зв'язків.

Білоцерківський мир 1651 р. на певний час призупинив державне будівництво, але воно знову пожвавилося після Батозької битви 1652 р. Державний апарат управління створювався під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького і з допомогою сильного старшинського угруповання, вихідців з української шляхти й заможних козаків — людей освічених і енергійних. Серед соратників Б. Хмельницького шляхетського походження були Іван і Данило Виговські, Григорій Гуляницький, Михайло Криса, Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Самійло Зарудний та інші, котрі, включившись у боротьбу проти панування Польщі, прагнули збудувати свою вільну й незалежну державу. Впливовими були також вихідці із «старовинних» козаків — полковники Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй, Філон Джеджалій, Іван Богун, Матвій Гладкий, генеральний обозний Іван Чернята та ін.

У воєнних умовах складається становий державний устрій — усі адміністративні функції після ліквідації польсько-шляхетського державного апарату виконувала козацька старшина. Сама старшина піклувалася тільки про інтереси козацтва, а не всього населення. Але невдовзі військово-старшинське управління охопило всю цивільну адміністрацію, судочинство, земельну власність, фінанси. Всі інші стани й соціальні групи визнали також державне керівництво старшини, маючи самоврядування в межах своїх громад — сільських і міських (сільські громади, магістрати й ратуші в містах та містечках, церковне управління).

СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ ДЕРЖАВНОСТІ

Держава передусім мала свої чітко визначені кордони («козацьку лінію»). Ці кордони укріплю-

вались військовими заставами. Оскільки відбувалась війна, кордони змінювалися в міру визволення земель від польсько-шляхетського панування. Для означення нової держави вживалася давня назва — «Русь» або «Руська земля». У розмові з московським посланцем Арсенієм Сухановим (1650) гетьман говорив: «Я і себе віддаю йому, государеві, і всю землю Руську». А в листі до волинської шляхти він зазначав, що миру не буде, доки «Русь не буде, як від віків бувало». Інколи вживалися назви «Запорожжя», «Військо Запорозьке». Проте поступово утверджувалась народна назва — «Україна». У документах Б. Хмельницького зустрічаються такі формулювання: «щоб Україна неділимою залишалася», «Ляхи ні про що так не печуться, тільки щоб Україну завоювати» і т. ін. Після Переяславської ради московський уряд називав Україну «Малою Росією», або «Малоросією», включаючи її до свого царського титулу.

Державною емблемою України був герб Війська Запорозького — козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Щодо прапора Війська Запорозького, то точних даних немає, а поодинокі свідчення, що зустрічаються в історичних джерелах, дуже суперечливі щодо кольорів і щодо емблем. На той час остаточно ще не утвердився державний прапор, а свідчення стосуються лише прапорів окремих військових підрозділів і міст.

Територія гетьманської України поділялася на полки й сотні. У 1649 р. налічувалось 16 полків, потім їх кількість збільшувалась (в умовах війни кількість не була стабільною). Полки поділялися на 10–20 сотень з центрами в містах і містечках. За кількістю жителів і територією полки й сотні не були однаковими. У межах полку чи сотні вся адміністративна, військова й судова влада належала полковникам і сотникам, а в окремих населених пунктах отаманам.

Як і на Запорозькій Січі, головним органом влади в новій державі були Генеральна (загальна) рада козаків, яка вирішувала найважливіші військові та політичні справи. Але дуже швидко зростало значення старшинських рад як органу більш оперативного управління. До старшинської ради входили посадові особи, люди переважно освічені й досвідчені в політиці. На чолі всього державного апарату стояв гетьман.

Створення державного апарату вимагало великих фінансових затрат. Державна казна поповнювалася з трьох джерел: із земельного фонду, доходів від промислів і торгівлі та з податків. Молода держава користувалася різними грошовими одиницями: польськими (золоті, таляри, червоні золоті), російськими (рублі, ефимки), турецькими (леви, левки). Була спроба карбувати власну монету — чех.

ВНУТРІШНІ Й ЗОВНІШНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Важливою функцією будь-якої держави, крім адміністративного управління, є утримання в підпорядкуванні владі всього населення. Б. Хмельницький намагався протидіяти спробам окремих соціальних груп поставити себе в привілейоване становище. У першу чергу гетьман вжив заходів щодо утримання під своєю владою Запорозької Січі, направивши туди загін реєстрового козацтва.

Українська козацька держава захищала своїх громадян, котрі перебували за її межами, мала свою дипломатичну службу й розвідку.

Європейські держави визнавали суверенітет України, надсилали до неї своїх посланців, укладали договори. Переконливим свідченням державності України є те, що московський уряд вступив у міждержавні переговори з нею, які завершилися союзом двох держав у 1654 р.

Таким чином, Б. Хмельницький мав авторитет великого державного діяча й творця нової держави, полководця й дипломата, блискучого адміністратора. Як писав автор «Історії Русів», «таких людей провидіння Боже віками тільки народжує в людстві для особливих його намірів і призначень».

ДОКУМЕНТИ

Про заходи гетьмана по організації держави

Визвольна війна на Наддніпрянщині знищила польсько-шляхетську адміністрацію і судочинство. Хмельницький організував новий державний апарат, який охоплював всю територію Запорозького війська. Була утворена мережа полків і сотень, які служили водночас і базами для набору війська, й адміністративними центрами. Між окремими населеними пунктами існували такі міцні і добре налагоджені зв'язки, що гетьман міг швидко передавати адміністративним органам свої накази та проводити мобілізацію військових сил на місцях. У розпорядженні державного апарату були кадри спеціалістів — для війська, адміністрації, фінансів, дипломатів та ін.

Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з різними державами, намагаючись системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність.

(Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.—Львів, 1990.—С. 338)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Які ознаки державності мала Запорозька Січ?* ***2.*** *Назвіть ознаки, властиві кожній державі.* ***3.*** *Що було зроблено Богданом Хмельницьким для побудови державного життя в Україні?*

20 ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ 1650–1653 РОКІВ

ВИМУШЕНИЙ ДОГОВІР

Народні маси України протестували проти Зборівського миру, та гетьман змушений був з ним рахуватися. Адже Польща відродила армію і могла продовжувати боротьбу з повстанцями. До того ж непевною була позиція хана, не було воєнної допомоги з боку Московської держави, на яку розраховував Б. Хмельницький. Тому гетьман вів дуже обережну політику, щоб не викликати спалаху нової війни передчасно. Треба було укріпити свої сили для подальшої боротьби. Він дозволив А. Киселеві як київському воєводі зайняти замок на горі Київці та відновити дію земських і гродських судів, а також скликати сеймик Київського воєводства.

Б. Хмельницький та старшина зволікали зі складенням реєстру в 40 тисяч козаків, «випищики» залишалися у війську під виглядом джурів і обозної служби. Зі свого боку гетьман вимагав, щоб польський уряд не переслідував учасників повстання, щоб польське військо не наближалося до «козацької лінії» і не провокувало прикордонних конфліктів.

Наприкінці 1649 р. до Варшави було відправлено посольство на чолі з М. Нестеренком, щоб вимагати затвердження на сеймі умов Зборівського договору, зокрема в питанні про унію та амністію. На сеймі польська шляхта виступала проти «миру й релігійних поступок православним». І хоч у підсумку сейм затвердив «Декларацію ласки короля» (так поляки іменували Зборівський мир), проте виконувати свої зобов'язання не збирався. Це видно було в усьому — шляхта повертала у свої маєтки, примушувала селян відбувати повинності, карала селян за участь у повстанні тощо. Назрівав новий вибух повстання.

Польські війська почали концентруватися на кордоні України, і Б. Хмельницький сприймав це як виклик до війни.

МОЛДАВСЬКИЙ ПОХІД

Молдавський воєвода (господар) Василь Лупул був союзником Польщі, і Хмельницький хотів розірвати цей зв'язок. Ініціатором молдавського походу був кримський хан, який мав свої рахунки з

Василь Лупул

Молдавією. 70-тисячне військо Б. Хмельницького й татарське військо несподівано перейшли молдавський кордон. Передові полки брацлавського полковника Данила Нечая ввійшли в молдавську столицю Ясси. В. Лупул пішов на переговори й прийняв умови Хмельницького: не підтримувати Річ Посполиту, для зміцнення молдавсько-українського союзу віддати дочку Розанду за гетьманового сина Тимоша, який згодом мав стати господарем Молдавії.

1650 р. у польському сеймі все більшої сили стала набирати «партія війни». Король звинувачував гетьмана у зв'язках з різними державами, на що Б. Хмельницький відповідав: «Просимо наполегливо в.м. панів, не приводьте нас до крайнього відчаю, до якого нас жаль і гніт приневолює, і не змушуйте до цього, щоб ми деінде шукали допомоги».

Оскільки Польща інтенсивно шукала собі зовнішньої допомоги для боротьби з Україною, то Б. Хмельницький, котрий теж шукав союзників, заявляв: «Ми, охо-

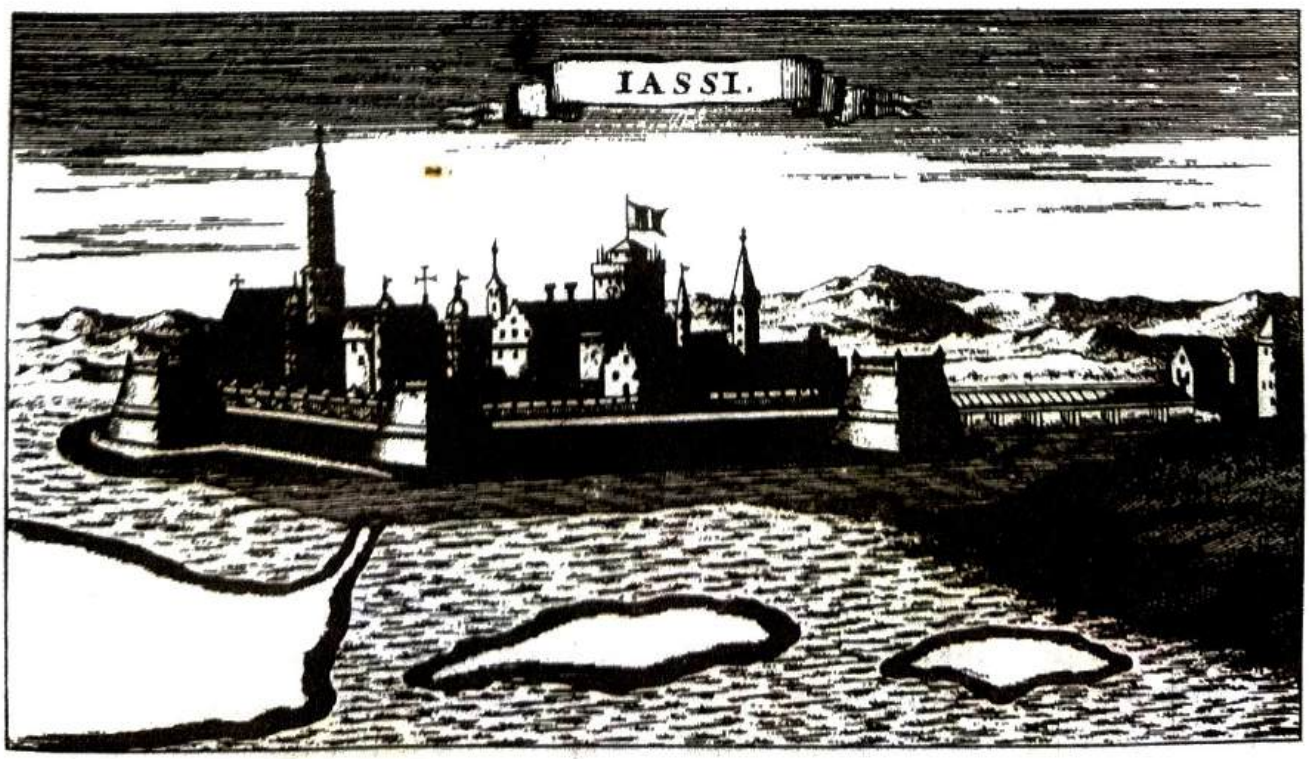

Місто Ясси Гравюра XVII ст.

Розанда Хмельницька

Тимофій Хмельницький

роняючи наші голови й запобігаючи нашому лихові, мусимо шукати приятелів». Особливо активними в цей період були дипломатичні зносини Хмельницького з турецьким султаном. Отже, обидві сторони розуміли тимчасовість Зборівського миру.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

За ухвалою сейму Ян Казимир у січні 1651 р. дав наказ готуватися до наступу на Україну. Б. Хмельницький, отримавши відомості про підготовку Польщі до війни, став готуватися до оборони. Він звернувся за допомогою до кримських татар і турок.

Головні сили противників зійшлися на Волині під Берестечком.

Вранці 30 червня обидві армії почали готуватись до бою. Польська армія була розміщена вздовж р. Стир і поділена на три частини. Лівим крилом командували М. Калиновський та Я. Вишневецький. Тут була зосереджена коронна і шляхетська кіннота, а також полк німецької піхоти, позаду стояли полки посполитого рушення з різних воєводств.

Праве крило стояло під лісом на правому березі Стиру. Загальне командування полками на цьому фланзі здійснювали М. Потоцький та С. Лянцкоронський.

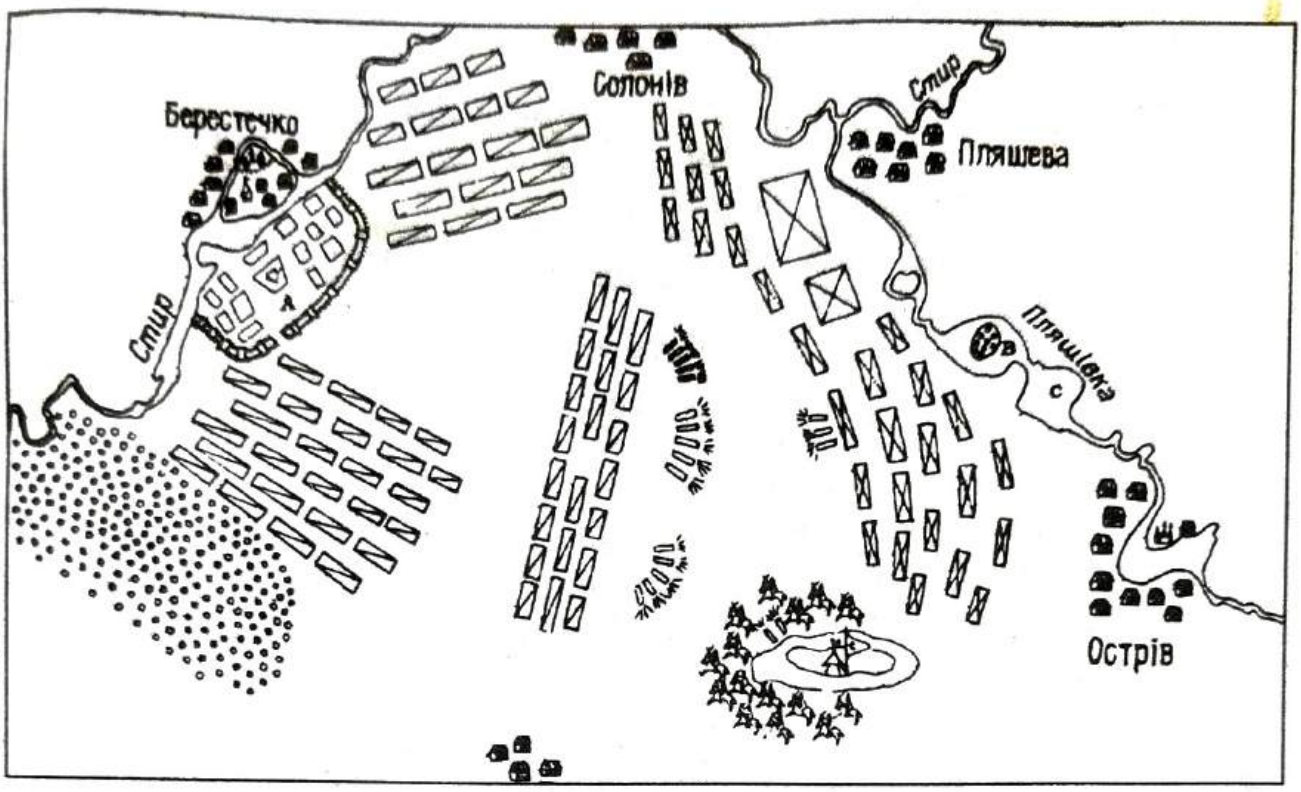

Розташування козацьких, татарських і королівських військ під Берестечком

Центром армії командував сам король. Він поставив тут іноземну піхоту, частину найманої кінноти, свій гусарський полк та всю артилерію. У самому центрі стояв король в оточенні своєї гвардії та королівських гусарів. Польська армія налічувала 150 тис. воїнів, включаючи 20 тис. німецьких найманців.

Б. Хмельницький на чолі селянсько-козацьких полків зайняв невисокі пагорби на березі р. Пляшівка на правому фланзі військ. На горбі лівого флангу розташувались півмісяцем татарські війська і невеликий загін турків. У центрі півмісяця поставлено ханський намет, а біля підніжжя пагорба розташовано гармати. Козацько-татарське військо налічувало 100 тис. козаків і 50 тис. татарської кінноти.

Вдень 30 червня першим рушило на козаків з'єднання Я. Вишневецького з 22-х хоругв і 3-х полків. Козацький табір, що складався зі з'єднаних ланцюгами десяти рядів возів, був ще недобудований. Але козаки й селяни, підтримані татарами, відігнали кінноту Вишневецького і перейшли у контрнаступ, але були зупинені німецькими найманцями. Після невдалої атаки Вишневецького король розпочав наступ центральною частиною свого війська на зайнятий татарами пагорб, обстрілюючи його з гармат та мушкетів. Хан, а за ним вся орда почали втікати на містечко Лешнів, після чого повернули на Рідків, Хотин, Боратин до переправи через р. Пляшівка біля Козина. Загнані на переправу татари вночі спалили Козин, а жителів вирізали.

Король Ян Казимир і польські гусари проти козацької піхоти під Берестечком

Після втечі татар король повернув фронт наліво проти козацького табору, і цілу ніч під дощем поляки обстрілювали його з гармат.

Хмельницький, доручивши командування військом Ф. Джеджалію, разом з І. Виговським і чотирма козаками поїхав вслід за ханом, сподіваючись його повернути, але хан захопив його в полон і вирушив в напрямку на Крим.

Втеча хана відіграла фатальну роль у ході Берестецької битви. Вона оголила лівий фланг козацької армії, даючи змогу полякам охопити її півколом облоги.

Вранці 1 липня поляки побачили козацький табір уже оточеним потужними укріпленнями. 4 липня вони оточили козацький табір з півдня, зайняли пагорб, на якому раніше стояв хан. Тим часом козаки й селяни постійно робили вилазки й непокоїли королівські війська.

6 липня козаки вислали до короля на переговори миргородського полковника Матвія Гладкого, чигиринського полковника Михайла Крису й військового писаря Івана Петрашевського. Король запропонував видати сімнадцятьох полковників, здати всю зброю і повернутися до умов Куруківської угоди. Після відмови козаків король наказав розпочати артилерійський обстріл козацького табору. 9 липня Лянцкоронський на чолі 2000 кінних перейшов на другий берег Пляшівки, зайнявши тили козацької армії. Вночі з 9 на 10 липня козацька старшина скинула Джеджалія і обрала наказним гетьманом Івана Богуна. Він скликав раду для вирішення питання про вихід з

Вступ військ Я. Радзивілла до Києва. Малюнок 1651 р.

облоги. Ухвалили збудувати міст через Пляшівку, щоб відігнати Лянцкоронського і прокласти шлях для відступу всього війська.

Вдосвіта 10 липня Іван Богун з двома тисячами козаків і двома гарматами перейшов за переправу з метою її укріпити. У козацькому таборі запідозрили зраду, і почалась панічна втеча його оборонців. Побачивши безладний відхід армії через болото, Богун повернувся, закликаючи відступаючих зупинитись, але встановити лад йому вже не вдалось.

На переправі скупчилася маса людей, котрих неможливо було привести до порядку. Вони тонули в болоті, а тим часом польське військо вдарило на табір. Тоді й козацькі полки стали організовано відступати. І більша частина козацької армії вийшла з оточення. Загони ж, які опинилися в оточенні, героїчно відбивалися, доки всі не загинули. Це була перша відчутна поразка повстанців. У ході битви під Берестечком загинуло 4 тис. повстанців. Втрати поляків також були значні: тільки визначних шляхтичів загинуло понад 300 чоловік.

Та боротьба народних мас не припинилася. Повернувшись із татарського полону після викупу козаками, Б. Хмельницький став готувати оборону проти наступу королівських військ. Універсалами він закликав селян і міщан до подальшої боротьби і зібрав знову 50 тис. козаків і селян та 40 тис. татар. Центром його оборони була Біла Церква, яку він укріплював.

Януш Радзивіллл

Обидві ворогуючі сторони були виснажені боями. До того ж у кінці липня в Київ увійшло 10-тисячне польсько-литовське військо з Янушем Радзивіллом на чолі. Після смерті кн. Яреми Вишневецького польське командування запропонувало Хмельницькому перемир'я, і він прийняв пропозицію, як того вимагала ситуація.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ МИР ТА ЙОГО УМОВИ

18 вересня 1651 р. у Білій Церкві було підписано мир. За ним козацький реєстр скорочувався до 20 тисяч козаків. «Випищики» повинні були повернутися до своїх колишніх панів як кріпаки. Влада гетьмана обмежувалася лише Київським воєводством. Шляхта діставала право займати свої землі й всякі «пожитки». Гетьман зобов'язувався розірвати союз з Кримом і відіслати з України татарські загони. Це були дуже тяжкі для України умови. Але гетьман зберіг основну територію Війська Запорозького — Наддніпрянщину.

Одним із негативних наслідків поразки під Берестечком і Білоцерківського миру було переселення зневірених в успіхові боротьби козаків, селян та міщан на Слобожанщину. Там люди рятувалися від небезпеки польсько-шляхетського терору й закріпачення. Саме в цей час на Слобідську Україну з 2-ма тисячами козаків переселився Іван Дзиковський. Ці козаки склали пізніше Острогозький полк. Однак переселення ослаблювало повстанські сили.

Народні маси України й запорозькі козаки були невдоволені Білоцерківським миром у такій мірі, що Б. Хмельницькому довелося їх втихомирювати. Боротьба повинна була розгорітися з новою силою.

ВОЄННИЙ РЕВАНШ

З осені 1651 р. центр збройної боротьби змістився на Правобережну Україну. У зв'язку з тим, що Білоцерківський договір не був затверджений сеймом, Б. Хмельницький вважав себе вільним від необхідності дотримання його умов і готував сили для подальшої боротьби. Так само діяла й Польща. 22–23 травня 1652 р. неподалік гори Батіг (Вінницька обл.) відбула-

ся жорстока битва, в якій 60-тисячне польське військо Калиновського було знищене. Цю перемогу Б. Хмельницького сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала (216 р. до н.е.) над римлянами під Каннами. Українські війська знову зайняли територію по р. Случ.

У результаті Батозької перемоги й повсюдних повстань козаків, селян та міщан більша частина українських земель була визволена від польського гніту. Ця перемога суттєво вплинула на хід українсько-московських переговорів про надання Б. Хмельницькому допомоги з боку Московії, переговорів, котрі велися впродовж усієї війни.

ДРУГИЙ МОЛДАВСЬКИЙ РЕЙД

Влітку 1653 р. розвиток подій у дружній на той час Молдавії — заколот і усунення від влади господаря Василя Лупула — змусив гетьмана організувати похід у Молдавію, про що просив його сам Лупул, батько Розанди, дружини Тимоша Хмельницького.

8 квітня 1653 р. 8-тисячне козацьке військо на чолі з сином гетьмана Тимошем вирушило в похід. Тиміш був людиною хороброю, але здібностей політика й воєначальника ще не проявив. Рішення гетьмана про Молдавський похід було не зовсім продуманим кроком. Цей похід втягнув Україну в конфронтацію з Валахією та Трансільванією й підштовхнув їх до укладення воєнного союзу з Річчю Посполитою.

Українське військо Тимоша Хмельницького перейшло через Брацлавщину, поповнившись 2-ма тисячами опришків, форсувало біля Ямполя р. Дністер, зайняло фортецю у м. Сороки і взяло курс на Ясси. 20-тисячне угорсько-валаське військо відступило, і Тиміш вступив у столицю Молдавії, забезпечивши повернення влади В. Лупулу. Та молдавський господар вирішив скористатися присутністю козацьких військ, щоб захопити Валахію. Гетьманич погодився на цей похід, хоча козацька старшина й вказувала йому на згубність цього кроку. Внаслідок легковажності Тимоша українське військо зазнало великих втрат. Більше того, в одному з боїв Тиміш був тяжко поранений у стегно, почалася гангрена й через кілька днів він помер.

ЖВАНЕЦЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ

Восени 1653 р. король Ян Казимир з 20-тисячним військом вторгнувся на Поділля й збудував оборонний табір під м. Жванець поблизу Кам'янця-Подільського. Туди ж рушив Б. Хмельницький і зупинився під м. Гусятин. Його союзник хан Іслам-Гірей розташувався табором ближче до Жванця. Польсько-шляхетське й наймане королівське військо потрапило в оточення.

Обидві армії були в досить скрутному становищі. Для поляків ця

ситуація була просто катастрофічною. І знову зрадницькі дії кримського хана, котрий за спиною Б. Хмельницького вступив у переговори з Яном Казимиром, зашкодили справі. Козацькому командуванню були нав'язані переговори, але сам гетьман відмовився брати в них участь. Поляки обіцяли повернутися до умов Зборівського договору. На той час гетьман вже знав про рішення Земського Собору Московської держави щодо надання йому допомоги й вступу у війну з Польщею. Починався новий етап війни за повне визволення України від влади Речі Посполитої.

СОРАТНИКИ ГЕТЬМАНА

Уже на початку війни серед повстанців особливо помітними були сподвижники гетьмана — видатні полководці й дипломати: Іван і Данило Виговські, Іван і Данило Нечаї, Павло Тетеря, Іван Сірко, Михайло Кричевський, Григорій Лісницький, Іван Богун, Максим Кривоніс та ін.

У Жовтоводській та Корсунській битвах прославився черкаський полковник Максим Кривоніс. Гетьман Б.Хмельницький вважав його своєю правою рукою, незважаючи на те, що між ними були незгоди, зокрема в питанні про союз з татарами та про переговори з поляками. Однак саме йому гетьман доручив командування п'ятьма полками в західному напрямку воєнних дій.

Вирішальну роль відіграв М. Кривоніс у Пилявецькій битві. Незважаючи на своє поранення, він все ж продовжував бойовий похід до Галичини. Восени 1648 р. М. Кривоніс раптово помер. У визвольній боротьбі його справу продовжував син Кривоносенко.

Ще один з найвидатніших полковників — сподвижників Б. Хмельницького — Іван Богун. Він походив із старовинного українського шляхетського роду, певний час жив на Слобожанщині. Коли розпочалася національно-визвольна війна українського народу, І. Богун опинився в рядах повстанців. У козацькому реєстрі 1649 р. він уже згадується як кальницький (вінницький) полковник. Польський сучасник так пише про нього: «Найбільш запеклі заворушення й бунти свавільних холопів відбуваються звичайно на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуна».

І. Богун перемагав найсильнішого противника. Тому восени 1648 р. оборону Поділля від поляків Б. Хмельницький доручив саме йому. А навесні 1653 р. на Поділля прийшли польські каратели й оточили козаків І. Богуна в дерев'яному замку містечка Монастирища. І. Богун з козаками вийшов із замку через підземний хід, переодягнувшись у татарський одяг. Козаки вдарили в тил полякам, здобувши таким чином перемогу.

Відстоюючи інтереси українського народу, він брав участь у бурхливих подіях тогочасної України; не приїхав до Переяслава на раду в 1654 р. і рішуче відмо-

вився присягати московському цареві. У той же час до нього писали поляки, пропонуючи прийняти підданство Речі Посполитої і обіцяючи надати йому шляхетство, найперше в Україні староство, а з часом зробити його гетьманом. Але він не погодився на пропозиції поляків. Після смерті Б. Хмельницького тільки Богун і полковник Зеленський рішуче виступили проти присутності московських військ і воєвод в Україні.

Про таких як І. Богун, писав до короля коронний обозний Андрій Потоцький: «Їхня найвища державна рація, щоб не бути ні під Вашою королівською Милістю, ані під царем».

27 лютого 1664 р. І. Богун був розстріляний поляками під Новгородом-Сіверським.

Це лише дві короткі характеристики героїв, котрі належали до оточення Б. Хмельницького. Взагалі ж його велич як полководця й державного діяча полягала в тому, що він зумів наблизити до себе цілу плеяду видатних людей, котрі служили інтересам свого народу.

ДОКУМЕНТИ

З розповіді літописця С. Величка про події під Жванцем.

Тим часом, порадившись із Хмельницьким, хан постановив обов'язково піти на польське військо вальним наступом, знаючи напевне від «язиків», що число їхнє значно зменшилося проти літнього числа — вісімдесяти тисяч: одні вимерли з холоду й голоду, інші повтікали з обозу, а решта так підохляла, що ледве жила й валилися від вітру. Також із п'ятнадцяти тисяч піхоти, яка була влітку, тоді залишилося ледве чотири тисячі, й то бідної та нужденної, і, як сказано вище, валив її, наче очерет, вітер — вони вже мало що могли вдіяти.

Коли поляки довідалися про це, їх пойняв великий відчай за своє життя. Вони постановили обов'язково скінчити тодішню війну, уклавши трактат. Для цього, бачивши, що їх обходить довкола козацьке й татарське військо, вони вийшли з обозу ушиковані, наче до битви, але послали водночас до хана свого тлумача, закликаючи його до згоди з собою і до укладення трактату.

Самійло Величко. Літопис. — К., 1991. — Т.1. — С.124.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Які наслідки для України мала поразка під Берестечком? **2.** Чому умови Білоцерківського договору були важчими для України у порівнянні з умовами Зборівського договору? **3.** Яке значення має перемога військ Богдана Хмельницького під Батогом? **4.** Прокоментуйте наведений уривок з літопису С. Величка.*

21 ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ

ПЕРЕДІСТОРІЯ

На початку визвольної війни Б. Хмельницький шукав союзників, ведучи активні дипломатичні зносини з Туреччиною, Кримом, Молдавією. Особливу надію покладав Б. Хмельницький на єдиновірну Московську державу. Коли наприкінці 1648 р. гетьман урочисто в'їхав до Києва, він зустрівся з вищим православним духовенством. Учасники наради дійшли висновку, що необхідно звернутися до московського царя з проханням надати військову й дипломатичну допомогу. Гетьман просив єрусалимського патріарха Паїсія, який їхав через Київ до Москви, сприяти успіхові в переговорах з царем. З Паїсієм відрядили до Москви полковника Силуяна Мужиловського.

Однак, незважаючи на велике бажання Московії взяти реванш над Польщею за втрати земель після Деулінського перемир'я (1618) і Поляновського миру (1632), вона не наважилася порушити мирний договір, хоч і контактів з Б. Хмельницьким царський уряд не поривав. Для вивчення ситуації в Україні з Москви було відряджено посольство Григорія Унковського.

Обмін посольствами тривав протягом усього періоду визвольної війни. Не йдучи на рішучий розрив із Польщею і не надаючи військової допомоги Б. Хмельницькому, царський уряд все ж відвів свої війська від кордонів з Україною і дозволив купцям продавати хліб в Україні в період неврожаю та почав дипломатичний тиск на польський уряд.

Коли стало зрозуміло, що ослаблена тривалою війною Польща не зможе успішно воювати з сильною державою, московський цар Олексій Михайлович погодився задовольнити прохання Б. Хмельницького про надання допомоги. 1 жовтня 1653 р. у Москві був скликаний Земський собор із широким представництвом від різних соціальних станів. Учасники собору висловилися за таке рішення: «Гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами й землями прийняти». До України спорядили велике посольство на чолі з тверським боярином В. Бутурліним.

РАДА В ПЕРЕЯСЛАВІ

Стольники Р. Стрешнєв і дяк М. Бредихін, послані попереду посольства в Україну для підготовки міждержавних переговорів, повідомили Б. Хмельницького про рішення Земського собору й вияснили, яке місто обере гетьман для офіційної зустрічі делегації. Гетьман обрав Переяслав, не розорене війною місто на лівому березі Дніпра, де були фортеця й запаси зброї, де полковником був його майбутній зять Павло Тетеря.

31 грудня 1653 р. посольство В. Бутурліна прибуло до Переяслава, де на нього вже чекала полкова старшина. Б. Хмельницький у цей час перебував у Чигирині на похоронах сина Тимоша, який загинув під час походу в Молдавію. Він приїхав до Переяслава ввечері 6 січня 1654 р. Тоді ж прибула й генеральна старшина.

Відбулися перші переговори між гетьманом із старшиною і посольством. Посли пропонували такий порядок: вранці 8 січня провести таємну раду Б. Хмельницького з козацькою генеральною старшиною та полковниками, потім оголосити царську грамоту, після чого зібрати старшинську раду і на завершення прийняти присягу в церкві від гетьмана й старшини. А вже затим їхати в українські міста й села для прийняття присяги іншими жителями.

Однак старшинська рада вирішила не порушувати козацьких звичаїв і зібрати генеральну раду. Посли на ній були відсутні. Б.Хмельницький виступив на раді з промовою, у якій змалював тяжке становище України, виснаженої шестирічною війною. Він вказав на можливих союзників, готових взяти покровительство над Україною і надати їй допомогу. Але перевагу віддав православному московському цареві. Всі учасники генеральної ради були одностайні: «Волим під царя московського православного».

Гетьман і старшина відправилися до «посольського дому», де відбулася їх аудієнція з посольством В. Бутурліна. Посли вручили гетьманові царську грамоту, у якій цар «велел принять под свою высокую руку гетьмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями и будет вспомоществовать им против недругов ратными людьми». Потім глави делегацій обмінялися промовами.

ПРИСЯГА

Наступним кроком переяславської зустрічі мала бути присяга гетьмана й старшини в Успенській соборній церкві. Однак між сторонами виникла неузгодженість: хто кому має присягати? Б. Хмельницький із козаками готовий був присягати на вірність цареві, але ставив вимогу, щоб посли також присягнули від імені царя, що цар не порушить прав і вольностей, надасть їм грамоти на маєтності.

Однак В. Бутурлін від присяги категорично відмовився, посилаючись на традиції Московської держави, у якій присягали тільки піддані. Після кількох запевнень В. Бутурліна, що цар всіляко оборонятиме й захищатиме Хмельницького і його козаків, гетьман змушений був погодитися з такою односторонньою присягою. Він боявся зірвати переговори й потрапити під удар чергового наступу польських військ.

Московський цар Олексій Михайлович

Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, присутні в Переяславі полковники, сотники, осавули й козаки різних полків — всього 284 особи. Іменний список їх зберігся. Від Запорозької Січі представників на раді не було. Не присягали один із сподвижників Б. Хмельницького Іван Сірко, а також уманський та брацлавський полковники Йосип Глух та Іван Богун.

Через кілька днів представники посольства й гетьманського уряду відправились у різні міста й села приймати присягу від козаків і міщан, селяни не повинні були присягати. Не скрізь були одностайними козаки, міщани та духовенство. Київське духовенство на чолі з митрополитом С.Косовим і шляхта відмовились присягати. Але присягнули Полтавський і Кропив'янський полки. Опір присязі чинили різні міста й містечка.

Та все ж гетьман і старшина домагалися від царя письмових договірних гарантій та зобов'язань відповідно правовим і політичним традиціям Речі Посполитої та інших європейських держав. Однак В. Бутурлін відмовився дати «гарантійний» лист за своїм підписом і порадив старшині вислати послів до Москви «бити чолом» про свої «права і вольності». Таким чином, у Переяславі жодних умов союзу не було визначено та жодних документів не підписано.

«СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»

Для вирішення умов союзу двох рівноправних учасників договору — Московії та України — до Москви було споряджено українське посольство на чолі з

переяславським полковником Павлом Тетерею та генеральним суддею Самійлом Зарудним. Переговори тривали з 13 по 28 березня 1654 р. Посольство Б. Хмельницького подало проект договору, сформульованого в окремих статтях (пунктах, параграфах). Їх було 23. На проекті стояли підпис Б. Хмельницького й печатка Війська Запорозького. Внаслідок кількох офіційних зустрічей з представниками царського уряду українські посли подали нову редакцію проекту договору, який складався з 11 статей. Ці статті були затверджені царською грамотою, яка підтверджувала права й вольності Війська Запорозького, право козаків обирати гетьмана, визначала 60-тисячний козацький реєстр та ін. Ще дві царські грамоти передавали у власність Б. Хмельницькому Чигиринське староство та маєтності козацькій старшині.

Погоджені в Москві статті — російсько-український договір — мають три назви: «Березневі статті», «Московські статті» і «Статті Богдана Хмельницького». В офіційних паперах другої половини XVII — середини XVIII ст. найчастіше вживалася остання назва. Підписаний міжнародний договір водночас мав і конституційний характер, оскільки в ньому визначався державно-правовий устрій України — вона отримала статус автономії. Однак не всі питання були вирішені. Наприклад, українська церква не визнавала зверхності московського патріарха. Селянство взагалі не брало участі в Переяславській раді й не присягало, про нього не згадувалося в договірних документах.

ДОКУМЕНТИ

Витяги із «Статей Б.Хмельницького»

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би право їх ламати і які устави заводити, і то було б прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Щодо цієї статті царське величество пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величество і віддавати до государевого скарбу тим людям, которих пришле царське величество, і ті прислані люди, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді...

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли щось противне царському величеству, мусять вони сповіщати царське величество.

До цієї статті царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і щиро, зачим

вони приходять і з чим їх отправлено. А котрі посли будуть присилатися з справами, противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати у війську та писати про них зараз до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин...

11. Кодак город на кордоні з Кримом, там гетьман постійно по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, — бо його не можна самого без людей лишати.

До цієї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що у вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було 60000. То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом прислав негайно царському величеству.

(Грушевський М.С. Історія України-Руси.— Київ, 1922.—Т.VIII, ч. III.—С. 215–217)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Чому тривалий час московський цар не наважувався вступити у війну з Польщею?* ***2.*** *У чому полягав головний зміст суперечностей, що виникли на переговорах у Переяславі?* ***3.*** *Чи дійсно одностайним було бажання українців приєднатися до Росії?* ***4.*** *Із змісту документа визначіть, які статті обмежували права України.*

22 МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ЄВРОПІ КІНЦЯ XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Як уже показано в попередньому матеріалі, з кінця XVI ст. збройні сили України — козацтво та Запорозька Січ — стають важливим фактором міжнародних відносин. Уже в 20–30-х роках XVII ст. багато європейських політиків розцінювали Україну як «ахіллесову п'яту» Речі Посполитої, де відбувалися часті й могутні козацько-селянські повстання, де точилася релігійно-політична боротьба. Проте вражаючим для Європи був розмах національно-визвольної війни. Адже до цього Річ Посполита була найсильнішою державою Європи, з якою більшість країн вважала необхідним якщо й не дружити, то жити в мирі. І раптом на її широких просторах вибухає могутній народний рух, котрий вона не в змозі погасити.

Слід згадати й головні події в Європі в першій половині XVII ст. Як відомо, після широкого реформаційного руху почався період контрреформації, провідниками якої були Австрія, Іспанія, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита й папський Рим. Вони ж складали так зв. габсбурзький блок у Тридцятилітній війні 1618–1648 рр. Річ Посполита була оплотом католицтва в Європі. У другій половині XVI — на початку XVII ст. відбувалася Нідерландська буржуазна революція.

Повстання в українських землях Речі Посполитої 20–30 рр. не дали їй можливості активно діяти на боці Католицької ліги. А на початку 1648 р. вибухнуло могутнє повстання під проводом Богдана Хмельницького, яке переросло в національно-визвольну війну, завдавши серйозного удару Речі Посполитій. У тому ж році Австрія та Іспанія потерпіли поразку, а Вестфальський мир 1648 р. означав кінець Тридцятилітньої війни. Більше того, у тому ж році в Англії почалася буржуазна революція.

Все це означало корінний перелом в історії Європи. Провідна роль на континенті переходить до країн, які стали на шлях буржуазного розвитку (Голландія, Анг-

лія), і тих, де склалася абсолютна монархія нового типу (Франція). Стали формуватися нові союзи, з'являлися нові політичні орієнтири держав, провідні ролі відігравали інші держави, й у цьому процесі не останнє місце належало Україні. Адже національно-визвольна війна 1648–1654 рр. привела до радикальної зміни ситуації у Східній Європі, а через неї вплинула на загальноєвропейську ситуацію. Річ Посполита, втративши значну частину своєї території, а разом з тим і козацьку воєнну силу, почала занепадати, хоча кілька десятиліть намагалася повернути втрачені землі. Навпаки, Московія, внаслідок приєднання значної частини України, з часом набула значення головної військово-політичної сили на європейському сході.

Насамкінець, ще одним фактором, який впливав на політичну ситуацію в Європі, була Османська імперія та її васал Кримське ханство. По-перше, ряд держав або намагався звільнитися від османської влади і сформувати нові коаліції держав, або прагнув не допустити поширення впливу турок у Західній Європі. По-друге, буфером між ними й турецько-татарською загрозою була Україна.

Отже, міжнародні відносини України в часи Б. Хмельницького визначалися не лише його прагненням знайти союзників у своїй боротьбі, але й політичними інтересами європейських держав.

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКІ ВІДНОСИНИ

Головною метою дипломатичних заходів Богдана Хмельницького було отримання допомоги у війні з Річчю Посполитою. Першою його дипломатичною акцією був союз з Кримом. Хоча Кримське ханство своїми нападами приносило багато лиха українському населенню, Б. Хмельницький вважав за першочергове завдання укласти союз із татарами. Татарська кіннота надавала суттєву допомогу повстанцям. Але значення мало не стільки використання татар як допоміжного війська, скільки забезпечення повстанцям спокійного тилу, бо татари могли стати на бік Речі Посполитої.

Для Хмельницького союз із Кримом давав можливість використати татарську кінноту як допоміжне військо, оскільки вони були майстрами несподіваного нападу, знищення обозів, оточення невеликих загонів. Це був рівноправний українсько-кримський союз, хоча поляки розцінювали його як підданство Б. Хмельницького Криму.

Козацька старшина погодилася платити татарам за службу (як іноземним найманцям) або грішми, або частиною здобичі та полонених. Брати ясир із людей православної віри заборонялося. Хоча насправді татари не дотримувалися цих умов.

Унаслідок татарських грабежів українського населення та зради

хана під Зборовом і Берестечком відносини із Кримом ускладнювалися. Але Хмельницький не йшов на розрив з Кримом. У розмові з представником константинопольського православного духовенства Б. Хмельницький говорив у 1651р.: «Таке велике зло сталося через зраду кримського хана — який же близький друг кримський хан гетьманові? Але і за таке велике зло гетьман не пішов на розрив, і далі, до часу, не може вчинити розриву і буде терпіти всякі обиди від нього тому, що якби гетьман пішов на розрив, то кримський хан порозумівся б з польським королем та почне проти нас воювати, — тим кримський хан для нас грізний».

У 1653 р. Б. Хмельницький дозволив татарам відбудувати на Дніпрі замок Іслам-Кермен (біля нинішнього міста Каховки), що дало ханові можливість контролювати всі шляхи сполучення на Нижньому Подніпров'ї.

ВІДНОСИНИ З ОТТОМАНСЬКОЮ ПОРТОЮ

Б. Хмельницький добре знав турецьку проблему. Адже чверть віку тому він був у татарському полоні і два роки жив у Константинополі. Він знав турецьку мову й звичаї та устрій Османської імперії. Спочатку він установив дипломатичні зв'язки з Портою, щоб забезпечити собі допомогу її васала — Криму. Потім ініціатива перейшла до султана, який хотів добитися підданства йому гетьмана Хмельницького. Коли у відповідь на місію турецького посла Османа влітку 1651 р. гетьман послав у Стамбул посольство на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем і своїм родичем Павлом Яненком-Хмельницьким, султанський двір прийняв їх з великою увагою і султан обдарував їх коштовними дарунками. Оскільки в Стамбулі було багато іноземних послів, поширилися чутки про можливе підданство Хмельницького Оттоманській Порті.

Молдавський похід Б. Хмельницького хоч і стривожив Стамбул, але загалом не вплинув на відносини з гетьманом. Стамбул схиляв Хмельницького до підданства, а гетьман погоджувався на рівноправний договір. Дипломатичні зв'язки були дуже інтенсивними. Грек Фома Іванов у серпні 1653 р. писав з Константинополя: «Часто приїздять сюди козацькі посли від гетьмана Хмельницького, і тут турки цих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязні». Хоч як настирно посли турецького султана пропонували Хмельницькому прийняти турецьке підданство, гетьман завжди вважав Порту ворогом України, оскільки вона або благословляла татарські орди на грабіжницькі походи в Україну, або разом з ними грабувала українські міста й села.

Переговорів вимагали обставини. Цим забезпечувалася допомога кримського хана. Оттоманська Порта сама не надавала Б. Хмельницькому воєнної допомоги, бо він не погоджувався на підданство.

УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКІ ВІДНОСИНИ

Молдавія перебувала у васальній залежності від Оттоманської Порти, але й була в досить дружніх відносинах з Річчю Посполитою. Коли в Україні почалася національно-визвольна війна, у Молдавії активізувався рух опришків, але господарю вдалося його придушити.

У 1648 р. в Молдавію прибули посли Хмельницького і зажадали не пропускати втікаючих з України шляхтичів і купців. Лупул вів подвійну гру, залишаючись прихильником Польщі. Тому у вересні 1650 р. Б. Хмельницький здійснив блискавичний похід у Молдавію і змусив В. Лупула погодитися на шлюб Тимоша й Розанди, що не лише скріплювало українсько-молдавський союз, але й піднімало авторитет Б. Хмельницького.

Після поранення при облозі Сучави Тимоша Хмельницького династичні наміри гетьмана зникли, але він не залишив Молдавію поза увагою. Коли молдавським воєводою став Стефан Георгіца, між Молдавією та Україною було укладено мирний договір.

ВАЛАХІЯ І ТРАНСІЛЬВАНІЯ

Оскільки Україна не мала з Валахією (сучасною Румунією) безпосередніх кордонів, особливого значення Б. Хмельницький спочатку їй не надавав. Валаський воєвода Матвій Басараб у 1651 р. першим запропонував гетьманові військову допомогу. З тих пір між ним та Хмельницьким склалися добрі відносини. Оскільки Басараб у 1653 р. підтримував на молдавському престолі С. Георгіцу, то прихід Тимоша Хмельницького негативно вплинув на ці відносини. Однак згодом вони знову налагодилися.

У васальній залежності від Оттоманської Порти знаходилося Семиграддя (Трансільванія). Його князь Бетлен Габор ще раніше мав дипломатичні контакти з Військом Запорозьким. Коли почалася національно-визвольна війна українського народу, семиградський князь Юрій Ракоцій I через українського шляхтича Юрія Немирича встановив зв'язки з Хмельницьким з метою добитися його підтримки в прагненні зайняти польський королівський престол. Перше посольство до Трансільванії очолив військовий писар Іван Виговський.

У своїй політиці Б. Хмельницький дуже розраховував на Трансільванію, оскільки вона могла загрожувати Польщі з півдня, з боку Карпат. Юрій Ракоцій II теж примірявся до польського престо-

лу в майбутньому, а тому підтримував тісні контакти з Б. Хмельницьким. Але на війну з Польщею всі названі князі не відважувалися. Це вносило прохолоду в дипломатичні стосунки між ними.

Похід Тимоша Хмельницького разом з В. Лупулом у Валахію призвів до заключення Семиграддям воєнного союзу з Польщею. У 1653 р. Молдавія, Валахія і Трансільванія утворили ворожий Україні політичний блок. Пізніше Трансільванія знову буде шукати контактів з Хмельницьким.

ШВЕЦІЯ У ДИПЛОМАТИЧНИХ ПЛАНАХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Внаслідок перемоги в Тридцятилітній війні Швеція перетворилася у могутню європейську державу, котра панувала на Балтійському морі, тримала під своїм впливом Німеччину, загрожувала Московії та Польщі. Гетьман думав, що, почавши війну з Польщею, Швеція тим самим допоможе Україні. Проте з початку війни Хмельницькому не вдавалося встановити з нею контакти. Однак шведські агенти та дипломати збирали відомості про Україну (наприклад, Й. Майєр, який влітку 1651 р. проїхав з Криму у Швецію через Україну). Лише в 1653 р. він відправив до Швеції посольство на чолі з полковником, досвідченим дипломатом Кіндратом Бурляєм, але внаслідок напружених відносин зі Швецією московський уряд відмовився пропустити його через свій кордон. Тому українсько-шведські відносини набули розвитку тільки в 1655–1657 рр.

ВЕНЕЦІЯ

Венеція знаходилася в стані постійної конкуренції з Османською імперією за вплив на Балканському півострові. Тому вона шукала спільника для боротьби проти Османської імперії і звернула увагу на запорозьких козаків, які уславилися в Європі своїми морськими походами. Ось чому в 1650 р. в Україну прибув посол Венеціанської республіки Альберто Віміно, який склав рукописну «Реляцію», описавши в ній походження й звичаї козаків. Хмельницький дякував за прихильність, але спільний похід проти Османської імперії не вважав на той момент слушним.

АВСТРІЯ

Австрія не мала спільних кордонів з Україною, але мала їх з володіннями Османської імперії. Вона боялася турецької агресії і уважно слідкувала за морськими походами запорозьких козаків. Коли почалася визвольна війна України проти Речі Посполитої, Австрія однозначно стала на бік Речі Посполитої.

Австрійська дипломатія підбурювала проти України Молдавію, Валахію і Трансільванію. Віденський двір наказував своєму послові в Стамбулі всіма можливими засобами шкодити політичним контактам Хмельницького з султаном.

Австрія негативно сприйняла союз України з Московською державою в 1654 р. Пізніше її дипломати виступлять посередниками між Річчю Посполитою і Московською державою при підписанні Віленського перемир'я 1656 р., куди представники України не були запрошені. Але на початку 1657 р., коли Україна, Швеція і Трансільванія спільно воювали проти Польщі, до Хмельницького прибуло австрійське посольство П. Парчевича з метою схилити гетьмана до миру з Річчю Посполитою.

АНГЛІЯ

Найдалі від України з усіх названих вище країн була Англія, охоплена буржуазною революцією з її антикатолицькими гаслами. Звідси боротьба українського народу проти Речі Посполитої і католицизму сприймалася як боротьба проти спільного ворога. Олівер Кромвель написав послання Б. Хмельницькому, називаючи його «генералісимусом військ і стародавньої грецької релігії та церкви», «володарем усіх запорозьких козаків», «викорінювачем римських священиків». У 1656 р. Кромвель відправив до Бранденбургу генерала Джефсона, щоб через нього налагодити зв'язки з Хмельницьким.

Іншим каналом для встановлення зв'язків з Б. Хмельницьким була протестантська Трансільванія. Є відомості, що до налагодження зв'язків між Англією та Україною був причетний великий чеський філософ, письменник і педагог Ян Амос Коменський, котрий тоді жив у Трансільванії.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

Перші відомості про повстання Б. Хмельницького московський уряд отримав від київського каштеляна і брацлавського воєводи Адама Киселя, котрий брав участь у складенні польсько-московського договору і був знайомий з московськими порубіжними воєводами.

Першого листа цареві Олексію Михайловичу Б. Хмельницький написав 8 червня 1648 р., перебуваючи в Черкасах. У листі він повідомляв про перемоги під Жовтими Водами й Корсунем та висловлював побажання бачити царя на польському королівському престолі у якості свого покровителя.

У наступних листах до царя й порубіжних воєвод Б. Хмельницький просив військової допомоги. Для встановлення контактів з царем Б. Хмельницький використовував посередництво єрусалимського патріарха Паїсія. Першим посланцем у Москву від України на початку 1649 р. був Силуян Мужилов-

ський. А в квітні того ж року до Чигирина приїхав царський посол Григорій Унковський.

У травні 1649 р. до Москви було відправлено перше велике посольство на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком, яке було прийняте з великими почестями. Про деякі результати цих українсько-московських стосунків уже згадувалося. Крім того, у 1649 р. московський уряд дозволив купцям вільну безмитну торгівлю хлібом в Україні, що для неї мало суттєве значення в зв'язку з неврожаєм 1648 р. Інтенсивні дипломатичні зв'язки завершилися Земським Собором 1 жовтня 1653 р. і укладенням українсько-московського союзу.

ДОКУМЕНТИ

Із свідчення венеціанського посла А.Віміно про державний устрій України (1650р.)

По містах існують начальники, котрі чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важних справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Що торкається точної кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно відоме? Скільки голів, стільки, можна сказати, і вояків, бо всі вони більш охоче беруться за зброю, ніж за плуг...»

(В.Січинський. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С.81).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягають особливості міжнародного становища України в середині XVII ст.? 2. Визначте основні напрями політичних контактів України на різних етапах війни. 3. Які особливості державного устрою України відмітив А. Віміно?

23 НОВИЙ ЕТАП ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ПАНУВАННЯ В УКРАЇНІ

ВОЄННІ ДІЇ В БІЛОРУСІЇ

У березні 1654 р. польсько-шляхетське військо почало воєнні дії на Правобережній Україні, що прискорило підготовку московсько-українських військ до війни. Власне, боротьбу проти загарбників почали не регулярні війська, а народні маси міст і містечок Поділля й Волині. Саме героїчна боротьба місцевого населення змусила поляків відступити.

На початковому етапі кампанії 1654 р. головні воєнні дії розгорнулися на Смоленщині і в Білорусії, де разом з царськими військ-

Смоленськ. Гравюра XVII ст.

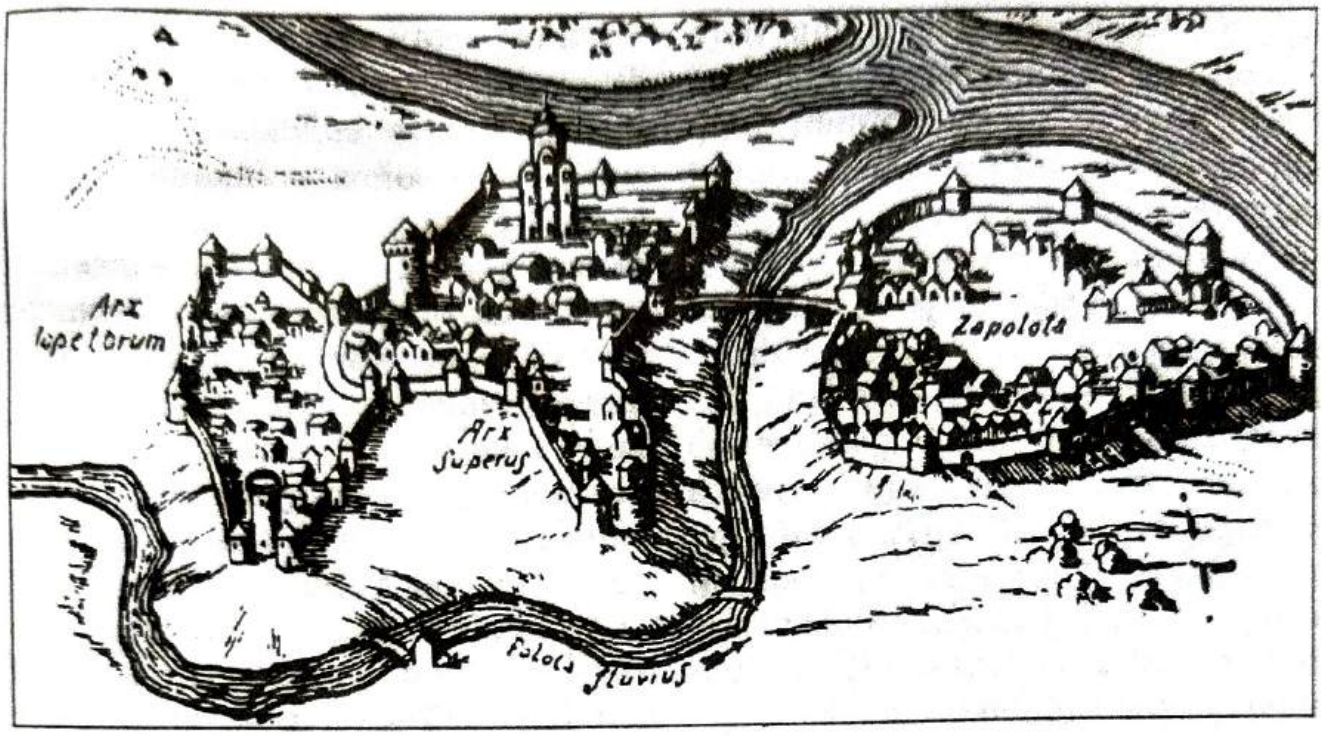

Полоцьк. Гравюра XVI ст.

ками в боях брали участь 18 тисяч козаків Ніжинського, Чернігівського і охотницького полків на чолі з ніжинським полковником Іваном Золотаренком. На початку червня було взято міста Білу і Дорогобуж, почалася облога Смоленська. Літописець засвідчив: «А его царское величество просто под Смоленск подступил и там оного доставал разними способами, где и козаков пришло немало с братом Золотаренковим до его царского величества под Смоленск». 23 вересня Смоленськ було взято.

Війська О. Трубецького, що вийшли з Брянська, у липні-серпні взяли міста Рославль, Мстиславль, Дубровку, Шклов та ін. Одночасно війська І. Золотаренка взяли Гомель, Чечерськ, Новий Бихів. 26 серпня був зайнятий Могилів, а 17 листопада армія В. Шереметева здобула Вітебськ і Полоцьк. Всі ці події сприяли розгортанню народної боротьби в Білорусії проти польсько-шляхетського панування.

Козацькі полки І. Золотаренка поповнювалися білоруськими селянами й міською біднотою.

БОРОТЬБА ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА ВОЛИНІ Й ПОДІЛЛІ

Головні сили козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким діяли на Волині. Разом з ними у боях брали участь кілька полків московської армії. Розгромивши польські війська, Б. Хмельницький повернув на Подніпров'я.

Та пізньої осені 1654 р. Річ Посполита направила свої війська на Поділля. Авангард польського війська на чолі з коронним обоз-

ним С. Чарнецьким захопив Бар, Шаргород та інші міста. Народні маси чинили відчайдушний опір ворогові, котрий руйнував міста й села, знищував населення. Героїчним прикладом самовідданої боротьби за свою землю є оборона жителями сотенного містечка Брацлавського полку Буші. Коли загарбникам вдалося увірватися до міської фортеці, дружина сотника Олена Зависна висадила в повітря пороховий погріб, підірвавши себе й багато ворогів. Майже все населення Буші загинуло, обороняючи своє містечко.

На початку 1655 р. польсько-шляхетське військо і кримська орда попрямували з Поділля до Умані і взяли її в облогу. Оборона міста була доручена вінницькому полковникові Іванові Богуну. Козаки та місцеві жителі зробили фортечні вали неприступними для ворога. Облиті водою вали перетворилися на неприступні льодові гори. Через деякий час поляки зняли облогу і відступили.

БИТВА ПІД ОХМАТОВОМ

Весь 1654 р. і початок 1655 р. Татари разом із польськими військами нападали на українські землі та грабували населення. У січні 1655 р. об'єднані українсько-московські війська Б. Хмельницького і В. Шереметєва вирушили назустріч польській шляхті й татарам. Як відзначає літописець, вони вирушили «із Ставища ку Уманю і там за Пятигорами на Дрижиполю в полях споткалися з ордою і тими войсками короннимі, і стала война великая».

В авангарді українсько-московських військ ішов Полтавський полк Мартина Пушкаря. Польсько-татарське військо зуміло оточити Пушкаря, який зайняв оборону в невеликій фортеці Охматів на р. Буг. На виручку йому поспішали українські козаки та московські ратні люди.

19 січня почалася жорстока битва, яка продовжувалася чотири дні й ночі. У вирішальний момент на підмогу підійшов з Умані полк І. Богуна і вдарив у тил полякам і татарам. Зазнавши значних втрат, противник був змушений спішно відступати за р. Буг. Обложене в Охматові козацьке військо М. Пушкаря було звільнене. Відступаючи, татарські загони грабували українські міста й села. Взагалі, протягом 1651–1655 рр. внаслідок воєнних дій і просто грабежів Поділля, Брацлавщина й південна Київщина були страшенно спустошеними. За словами сучасника, 270 міст і тисячі храмів перетворилися на попелище. Не враховуючи загиблих, 200 тисяч людей потрапило в неволю.

ПОХІД НА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

1 липня 1655 р. козацькі полки на чолі з Б. Хмельницьким і московські війська В. Бутурліна та

Г. Ромодановського виступили з Києва в похід на західноукраїнські землі, де під Львовом була зосереджена польська армія. Ці об'єднані сили йшли через Поділля, разом з місцевими жителями визволяючи його від іноземних військ. Щоб не допустити чергового походу татар і поляків, було організовано морський похід на Крим запорозьких і донських козаків. Розрахунок був вірним.

Не одержавши допомоги від татар, польське військо нездатне було зупинити рух українсько-московських військ по території Поділля, хоч у них в руках і були значні міста-фортеці. Воно відступало в напрямку до Львова. 19 вересня 1655 р. під м. Городок, поблизу Львова, польське військо, кероване М. Потоцьким, було вщент розбите. Українсько-московські війська взяли в облогу Львів, а окремі полки відтіснили за Віслу залишки польських військ. Виникла реальна можливість підпорядкувати західноукраїнські землі гетьману Б. Хмельницькому.

Герб міста Вільно

Восени 1655 р. на Поділля вторглися татари, що змусило українсько-московські війська відійти від Львова й повернутися на Подніпров'я.

Річ Посполита неспроможна була далі вести успішні бойові операції по захопленню чи утриманню українських земель. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої, в липні 1655 р. їй оголосила війну Швеція й згодом окупувала значну частину її території.

ДИСПОЗИЦІЯ КІНЦЯ 1655 РОКУ

Внаслідок успішних бойових дій козацьких та московських військ проти польських і литовських на території Великого князівства Литовського були взяті Вільно, Ковно, Гродно, Туров, Пінськ. Повністю було розгромлене військо литовського гетьмана К. Сапеги.

ВІЛЕНСЬКА УГОДА 1656 РОКУ

Оскільки Швеція була серйозним суперником Московської держави на Балтійському морі, уряд останньої раптово припинив воєнні дії проти Речі Посполитої у квітні 1656 р., а в травні розірвав дипломатичні відносини зі Швецією.

Почалися тривалі мирні переговори Московії з Річчю Посполитою, а одночасно московське командування намагалося взяти під свій контроль звільнені спільно з козацькими військами українські землі.

24 жовтня 1656 р. переговори завершилися підписанням Віленського перемир'я між Московською державою та Польщею. Оскільки переговори велися за спиною гетьмана, то й підписання перемир'я відбулося без участі українських делегатів. Це викликало обурення Б. Хмельницького. Він вважав справу визволення України незавершеною, а Віленське перемир'я — віроломством. Тим більше, що момент для об'єднання більшості українських земель під гетьманською булавою був дуже сприятливим.

Тому Б. Хмельницький продовжував боротьбу проти шляхетської Польщі. Він вступив у воєнний союз із Трансільванією та Швецією. Шведський король Карл Густав передав Хмельницькому декларацію про визнання прав козацької держави на західноукраїнські землі. Король пропонував Хмельницькому виступити посередником у досягненні миру між Швецією і Московією, на що Хмельницький погодився. Та його передчасна смерть не дала можливості здійснити цей дипломатичний крок, а також довести до кінця справу визволення України від влади Речі Посполитої.

ВОЄННІ ДІЇ КІНЦЯ 1656 – 1657 РОКІВ

У листопаді 1656 р. між Швецією та Трансільванією був укладений воєнний союз, спрямований проти Речі Посполитої. До нього приєднався й Б. Хмельницький. У січні 1657 р. трансільванський князь Ю. Ракоцій з військами перейшов Карпати та увійшов у Галичину. Тут до нього приєдналися

Краків. Гравюра XV ст.

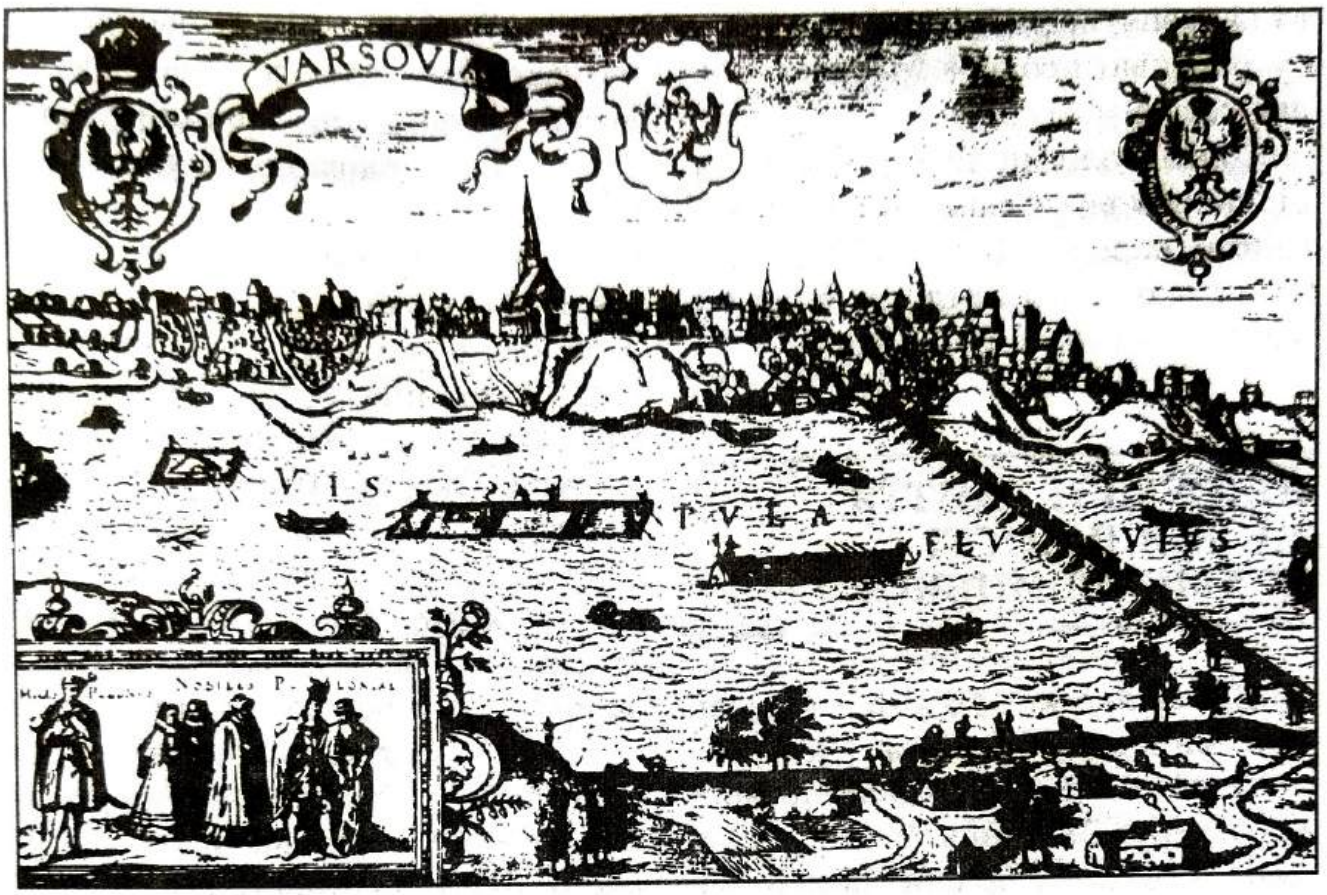

Варшава. Гравюра XVI ст.

українські козаки на чолі з полковником Антоном Ждановичем. Ракоцій зайняв Краків і окружним шляхом через Сандомир, Замостя, Люблін дійшов до Варшави, взявши її з допомогою шведських та українських військ. Але закріпити свій воєнний успіх він не міг і згодом під натиском Яна Казимира відступив у Галичину. Ю. Ракоцій вороже ставився до Ждановича і взагалі до Війська Запорозького. Тому гетьман відкликав Ждановича ча Подніпров'я. Залишившись сам на сам з королівськими військовими силами, Ракоцій 12 липня 1657 р. капітулював під Чорним Островом на Поділлі.

Похід А. Ждановича на західноукраїнські землі мав велике значення. Протягом першої половини 1657 р. українські війська зайняли територію Східної Галичини й Поділля. Гетьман оборонним універсалом від 9 березня обіцяв львівським міщанам постійний захист. Ці успішні дії українських козаків у Галичині та на Волині мали серйозний вплив на південну Білорусію, православна шляхта якої присягнула на вірність Війську Запорозькому.

Воєнні успіхи Б. Хмельницького активізували дипломатичну діяльність урядів держав Центральної Європи — Австрії, Бранденбургу, Трансільванії та ін. Це викликало незадоволення московського уряду, і Б. Хмельницький мусив пояснювати, чому він увійшов у союз зі Швецією і Трансільванією,

та запевняти, що він не має наміру розривати союз з Московською державою.

Цими подіями завершилася національно-визвольна війна українського народу 1648–1657 рр., хоча далеко не всі землі ще були визволені від іноземної влади.

ПІДСУМКИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Ще навесні 1656 р. Богдан Хмельницький захворів і хвороба поступово набирала небезпечного характеру. 27 липня 1657 р. великий гетьман України помер від крововиливу в мозок і був похований в Іллінській церкві свого рідного Суботова.

Б. Хмельницький належить до найвидатніших постатей в історії України. Він не лише очолив національно-визвольну боротьбу в Україні, але й зміг об'єднати для цієї мети зусилля різних станів українського суспільства. Це був видатний полководець європейського масштабу. Він створив одну з найкращих у Європі армій. В історії воєнного мистецтва він стоїть на одному щаблі з найвидатнішими полководцями XVII ст. — Олівером Кромвелем, Густавом II Адольфом, Яном Собеським, Євгенієм Савойським.

Б. Хмельницький започаткував будівництво Української козацької держави. На звільненій від польсько-шляхетського панування території було ліквідоване магнатське й шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання й кріпосницькі відносини. Кріпосницькі закони Речі Посполитої перестали діяти в Україні, люди отримали особисту волю й право на спадкоємне володіння землею та угіддями. Земля перейшла в розпорядження Скарбу Війська Запорозького. Селянська власність на землю, придбану за правом займанщини, по суті своїй була буржуазною, тобто могла бути проданою, подарованою і т. ін.

Козацькі господарства переростали в господарства фермерського типу, головними ознаками якого було використання найманої праці і зв'язок з ринком. Відбувся грандіозний соціально-економічний переворот. Серйозних змін зазнали й суспільні відносини в Україні. Життя в Україні організовувалося на основі звичаєвого права, а в містах — Магдебурзького.

Б. Хмельницький був видатним дипломатом, який зумів у корот-

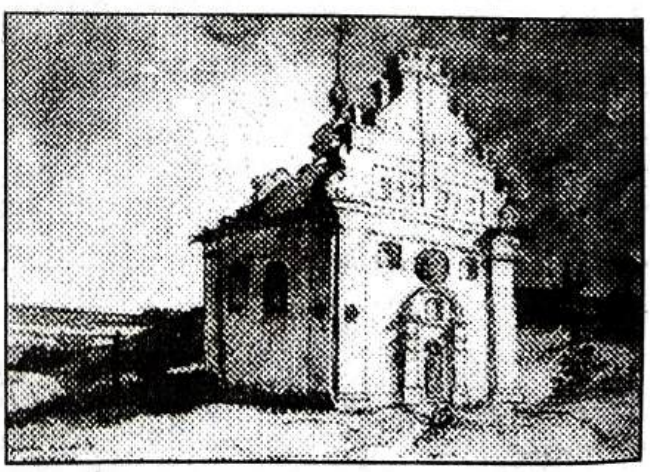

Іллінська церква в Суботові. 1653 рік. Малюнок Т.Г. Шевченка

кий термін налагодити дипломатичну службу, паралізувати дії Речі Посполитої по створенню антиукраїнської коаліції ряду європейських держав.

Гетьман був високоосвіченою людиною. Маючи необмежену владу, він не потребував розкошів і жив дуже скромно.

Тільки загальна воєнна розруха в період так званої «Руїни» привела Україну до злиття з самодержавно-кріпосницькою Московською державою.

ДОКУМЕНТИ

Опис подій в Україні шведського посла Готгарда Веллінга до Хмельницького (1657р.)

... Той (цар)... був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти Вашого королівського величества. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні зі шведами), як він собі то уявляв, і затривоживши, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, він незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готовий зробити все, що гетьман хоче. На це гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з Вашим королівським величеством. Казав упімнути великого князя, щоб він постарався, аби війна з Вашим королівським величеством була якнайскоріше скінчена, і попередив, що він Вашого величества приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти Вашого величества...

... Рада ухвалила не вступати в ніякі трактати, доки Ваше королівське величество не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано...

В.Січинський, Чужинці про Україну. — К., 1992. — С.103.

ЗАПИТАННЯ

***1.** Чи була в цей період реальна можливість визволення з-під влади Речі Посполитої всіх українських земель? **2.** Чому московський уряд пішов на укладення перемир'я з Річчю Посполитою, не врахувавши інтереси України? **3.** Як зображує українсько-московські та українсько-шведські відносини шведський посол?*

24 УКРАЇНА В ПЕРІОД «РУЇНИ»

ПЕРШЕ ГЕТЬМАНСТВО ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Відчуваючи близьку смерть, Б.Хмельницький турбувався про свого спадкоємця. Всупереч суспільно-політичному устрою молодої держави він мріяв передати гетьманську булаву у спадок старшому синові, здібному й хороброму воїнові Тимошеві. Але той загинув у 1653 р. в Молдавії. Заручившись підтримкою царського уряду на обрання гетьманом його другого сина Юрія, Б.Хмельницький зібрав старшинську раду, яка одностайно висловилась за обрання Юрія, котрому на той час виповнилось лише 16 років.

Гетьман Юрій Хмельницький

Богдан Хмельницький помер 27 липня 1657 р. Лише один місяць після похорону батька тримав булаву його син. «Слабий духом і тілом», він відмовився від гетьманства й відправився на навчання до Києво-Могилянського колегіуму. Гетьманом став генеральний писар і дорадник Юрія Іван Виговський. Це відбулося в жовтні 1657 р. на Корсунській генеральній раді, на яку, до речі, не запросили запорожців.

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ (1657–1659)

Шляхтич за походженням, він навчався в Києво-Могилянському колегіумі, служив при королівському дворі. Під час гетьманства Б.Хмельницького був генеральним писарем, брав участь у багатьох

посольствах і переговорах. І.Виговський в основному продовжував державну програму гетьмана Б. Хмельницького, намагаючись утримати всі українські землі під гетьманським управлінням (регіментом). У жовтні 1657 р. він завершив розпочаті Б. Хмельницьким переговори зі Швецією і уклав з

Гетьман Іван Виговський

нею союз, що мав оборонний характер. І. Виговський відновив союз із Кримом, почав переговори з Польщею. Він не хотів розривати союзу і з Московією, але вважав, що союз повинен бути рівноправним. Гетьман І. Виговський хотів, щоб царський уряд не втручався у внутрішні справи України — військові, фінансові, суспільний устрій, щоб воєводи в українських містах не привласнювали собі цивільної влади. Він вимагав визнання гетьмана єдиним представником української держави, тобто, щоб царський уряд у разі його відсутності не вів переговори з групами старшини, духовенством та запорожцями. Це було важливим, оскільки Запорожжя, яке ігнорували на виборах гетьмана, і старшина південних полків, котра звинувачувала гетьмана в симпатіях до Польщі, створили опозицію, яку царський уряд вміло використовував.

Період правління І. Виговського був дуже складним: погіршилося міжнародне й внутрішнє становище України, царські воєводи в українських містах поводилися свавільно, тривала війна розоряла народні маси, які в цій ситуації особливо гостро сприймали зростаюче посилення позицій козацької старшини, посилювалися суперечності між правобережними й лівобережними козацькими полками. І. Виговський, на відміну від Б. Хмельницького, не зміг врахувати напруження ситуації й стати на захист покозачених і озброєних народних мас. Більше того, деструктивну позицію щодо молодої держави зайняла Запорозька Січ, яку Б.Хмельницький міг тримати в покорі. Точилася боротьба за гетьманську булаву.

ПОВСТАННЯ 1658 РОКУ

Опозиція І. Виговському в 1658 р. розв'язала громадянську війну. Спочатку опозиційні сили

вжили дипломатичних заходів, пославши посольство до Москви, яке звинувачувало І. Виговського в тому, що він був обраний гетьманом на вузькій Корсунській раді. Проте царський уряд визнав повноваження гетьмана, хоча й не припинив зносин з опозицією. Тоді запорожці, очолювані кошовим отаманом Яковом Барабашем і полтавським полковником Мартином Пушкарем, перейшли до активних дій. Навесні 1658 р. вони підняли повстання проти І. Виговського. Головні воєнні дії відбувалися на Полтавщині. Опозиція вміло використала незадоволення народних мас. Як не намагався І. Виговський умовити керівників повстання припинити воєнні дії, однак ті були настроєні на рішучу боротьбу. Та все ж І. Виговському вдалося придушити повстання. М. Пушкар довго оборонявся в Полтаві і був убитий в бою. Я. Барабаш втік під захист царських військ, але незабаром потрапив у полон і був страчений Виговським.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР

Взявши Полтаву, гетьман спустошив місто за участь у повстанні. У цій громадянській бойні обидві сторони втратили майже 50 тисяч чоловік.

Опозиція не припинила боротьби, вона діяла «по приказу царскому», як наголошували її керівники у своїх відозвах. На противагу їй невеличка група освічених осіб, прихильників І. Виговського, розробила план збереження незалежності України. До цієї групи, крім гетьмана та його родичів, належали генеральний суддя С. Зарудний, генеральний писар І. Груша, генеральний обозний Т. Носач, а також полковники Г. Лісницький, П. Тетеря, П. Дорошенко, І. Богун, М. Ханенко та ін. Ідейним натхненником групи був видатний правник і дипломат Юрій Немирич, котрий мав європейську освіту й добре знав устрій багатьох держав.

Ю. Немирич був автором програми об'єднання України на державних засадах з Польщею. Його прихильники остерігалися царського абсолютизму в Московії і цим пояснювалась їхня орієнтація на Польщу, а народні маси, навпаки, боялися панщини та національно-релігійного гніту Польщі, і тому проект Ю. Немирича був приречений на невдачу.

16 вересня 1658 р. у м. Гадячі скликали козацьку раду для обговорення питання про заключення союзного договору з Польщею. Після досить емоційного виступу польського посла Беньовського з посиланням на тяжке становище українського народу в союзі з Московією козацька рада ухвалила укласти союз з Польщею. Зміст Гадяцького договору був такий: Україна стає незалежною державою і на рівноправних засадах входить до федерації з Польщею й Литвою під назвою Велике князівство Руське. Законодавча

влада належить Раді, що складається з представників від усіх полків, сотень та міст, а виконавча — гетьманові, що обирається «доживотно» і затверджується королем. Україна повинна була мати свою власну судову систему з українською мовою в діловодстві, свою казну й монету, своє військо (30 тисяч козаків і 10 тисяч найманців). Всі найвищі посади повинні були обійняти українці. Польське військо не мало права переходити кордони України, а якщо траплялося так, то ним мав командувати гетьман. Унія скасовувалася, а митрополит і п'ять православних єпископів допускалися на засідання загального сейму нарівні з католицькими єпископами. В Україні передбачалося заснувати два університети, інші освітні заклади та друкарні. Гетьман отримував право подавати королеві списки козаків на шляхетське звання.

Звичайно, це була дуже привабливa політична програма подальшого розвитку України. Гадяцький договір не мав антимосковського спрямування, оскільки існувала можливість для укладення союзу Польщі й Московії через обрання царя Олексія водночас польським королем. Проте народні маси, які скинули польсько-шляхетську владу, мали загалом яскраво виражені антипольські настрої, чим і скористалася опозиція І. Виговському. Негативне ставлення народних мас до соціальної політики гетьмана та Гадяцького договору підсилювалося військовим союзом І. Виговського з кримським ханом. Все це й призвело до розв'язання громадянської війни в Україні. А оскільки царський уряд відкрито став на бік опозиції, то громадянська війна переросла у війну з Московською державою.

КОНОТОПСЬКА БИТВА

В Україні на той час стояло 100-тисячне московське військо під командуванням князя О. Трубецького, а окремими підрозділами керували князі Г. Ромодановський, С. Пожарський, С. Львов, Ф. Куракін. Серед воєначальників гетьмана були полковники І. Нечай, Г. Гуляницький, П. Дорошенко, П. Уманець, Ф. Гаркуша, Самійло і Данило Виговські та ін.

Наприкінці 1658 р. І. Виговський зібрав козацьку раду і узгодив з нею план розгрому опозиції та царських військ. Він закликав також на допомогу кримського хана Магомет-Гірея IV. Бойові дії розпочалися на різних фронтах у грудні того ж року. Війна набирала все більшого розмаху, втягуючи нові сили й резерви з обох сторін. У травні 1659 р. Варшавський сейм затвердив Гадяцький трактат (союз), але практичної допомоги І.Виговському Польща не надавала. Татари робили епізодичні короткочасні походи, більше турбуючись про здобич, аніж про успіх військової операції. Московія, зібравши великі військ-

кові сили, користувалася козацькою опозицією.

У травні 1659 р. величезна московська армія взяла в облогу місто Конотоп, де зосередилось 4–5 тисяч гетьманців на чолі з Г. Гуляницьким. Понад два місяці тривала облога Конотопа. Тимчасом І. Виговський зібрав козацьке військо й наймані загони (60 тис.), а також татарське 60-тисячне військо на чолі із ханом. Вони й рушили на допомогу обложеним гетьманцям у Конотопі. Неподалік міста, біля р. Соснівка, відбулася грандіозна битва, у якій загинуло 40 тисяч і потрапило в полон 15 тисяч воїнів московської армії. Князь С. Пожарський також потрапив у полон. І. Виговський втратив 4 тисячі козаків, а хан — 6 тисяч ординців. О. Трубецькой із залишками війська втік до Путивля. У Московії почався переполох — боялися наступу гетьмана.

ПОВСТАННЯ В ПЕРЕЯСЛАВІ 1659 РОКУ

Успіх І. Виговського був вінцем його воєнних дій. В тилу активізувалася опозиція. Князі Шереметев і Барятинський з Києва здійснювали рейди окремими загонами. Коли ж князь О. Трубецькой з відома царя хотів запропонувати І. Виговському мир на умовах договору 1654 р., то до князя приїхав ніжинський протопоп Мефодій Филимонович і повідомив, що в тилу І. Виговського готується повстання. До групи козацької старшини, яка готувала антигетьманське повстання, належали Яким Сомко, Василь Золотаренко, Іван Богун, Іван Сірко, Іван Брюховецький, Тиміш Цицюра. Це були вихідці з лівобережних українських земель, які виступали проти польської орієнтації гетьмана, боячись водночас можливої війни з Московією, оскільки це призвело б до абсолютного спустошення Лівобережжя.

Антигетьманське повстання розпочалося в Переяславі. Переяславський полковник Тиміш Цицюра, оволодівши містом, закликав на допомогу царські війська. Повстанці взяли Ніжин, Корсунь та інші міста. Повстання охопило значну частину Лівобережної України. Саме в цей час біля містечка Кобижча було вбито Юрія Немирича. До Переяслава, Ніжина, Полтави вже поспішали московські війська.

ОСТАННІЙ ПЕРІОД ГЕТЬМАНСТВА І. ВИГОВСЬКОГО

Гетьман І. Виговський потрапив у дуже скрутне становище. Повстання перекинулося на Правобережну Україну, де його очолив Іван Богун. Іван Сірко активно діяв проти татар, і тому сподіватися на допомогу хана гетьман не міг. Юрій Хмельницький вирішив скористатися складною ситуацією. Він послав у Січ свого слугу Івана Брюховецького зі скаргою на Ви-

говського, нібито той «силоміць видер з його рук гетьманство, на яке його обрало військо і благословив батько». А невдовзі антипольськи настроєні запорожці проголосили гетьманом Ю. Хмельницького.

Не маючи змоги покращити ситуацію в Україні та втративши підтримку більшості українського населення, І. Виговський скликав у с. Германівка поблизу Василькова на Київщині генеральну раду й склав перед нею гетьманські клейноди. Прихильники союзу з Московією вдруге обрали на гетьманство Юрія Хмельницького.

Кількох родичів І. Виговського (братів, племінників) заарештували і відправили на заслання до Сибіру, де вони й закінчили своє життя. І. Виговський втік під захист польського короля. Деякий час жив у м. Барі на Поділлі. Коли ж на Правобережній Україні вибухнуло повстання проти шляхетської Польщі та гетьмана П. Тетері, І. Виговського звинуватили у зв'язках із повстанцями, а отже, у державній зраді. За наказом П. Тетері І. Виговський був заарештований і розстріляний в березні 1664 р.

ДОКУМЕНТИ

З дослідження про Івана Виговського

...Про молоді роки майбутнього гетьмана не відомо майже нічого. Він здобув добру освіту, ймовірно, у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах». Не випадково пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колегіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем — видатним українським церковним і культурним діячем, ректором Києво-Братського колегіуму в 1653—1655 роках, ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря (1655—1672), письменником, теологом та істориком. Не випадковістю є й те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні сосуди й ризи. Майбутній гетьман був членом православного Луцького братства, яке в боротьбі проти Речі Посполитої обстоювало права української мови й православної релігії.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську «товаришем», тобто рядовим шляхтичем — професійним вояком (такі, зазначимо, складали кістяк армії Речі Посполитої). У роки панування короля Владислава IV (1632—1648) Виговський відзначився в боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто в боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у Луцькому гродському суді. 1635 року став намісником луцького староства, ще трьома роками пізніше — писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі

Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637—1638 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Богданом Хмельницьким — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького, принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу...

(Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 193—194).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Чим було викликане Переяславське повстання 1659 р.? **2.** У чому полягав головний зміст Гадяцької угоди? **3.** На підставі документу дайте характеристику гетьманові І. Виговському.*

25 «РУЇНА». ГЕТЬМАНСТВО ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 РОКУ

Першою політичною акцією нового гетьмана стало зречення Гадяцького договору на козацькій раді біля м. Ржищів. Нове випробування долі молодим гетьманом обіцяло продовження справи батька. Його оточували освічені й загартовані в боях батькові соратники — луцький полковник Петро Дорошенко, генеральний осавул Іван Ковалевський, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко та ін. Повернення «під високу царську руку» старшина обумовлювала вимогами більшої незалежності гетьманської влади, незалежності української церкви від московського патріарха та виведення царських військ з України.

Царський уряд погодився з вибором генеральної ради щодо гетьмана. Проте подані старшиною на затвердження договірні статті про «права і вольності» не були прийняті. Більше того, князь О. Трубецькой зачитав козакам на раді в Переяславі кілька нових у порівнянні зі «статтями Б. Хмельницького» статей, які обмежували владу гетьмана в судових та адміністративних справах. Гетьманові заборонялися міжнародні зносини, митрополит київський підпорядковувався московському патріархові, право призначати полковників і генеральну старшину передавалося раді. Царські воєводи з військами повинні були стояти не лише в Києві, а й Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Утримувало військо (квартири, підводи, харчі, фураж) місцеве населення. Окремим пунктом обумовлювалося право кожного українця скаржитися в будь-якій справі безпосередньо представникам царського уряду, обминаючи гетьмана. Це призводило до втрати ним контролю над подіями й поширення практики доносів старшини на своїх супротивників.

Затверджуючи дані статті, московська сторона посилалася при цьому на «Статті Богдана Хмельницького». Старшина заперечувала існування такого тексту договірних статей 1654 р., а оригінали вже зникли. Доля їхня невідома й досі. Козацький літописець свідчить: «Після цих церемоній і гулянь у Переяславі частина стар-

шини й козацької черні була розпущена по домівках, а інша, більша частина, від'їхала з гетьманом Хмельниченком до Чигирина і там при бенкетуванні, як перед гетьманом, так і поміж себе, генеральний обозний, судді, осавули, писар та інша старшина немало буркотіли й невдоволилися на ті, дані Хмельниченкові в Переяславі, статті, бо побачили в них дещо новододане, якого не було в старих статтях Хмельницького. Особливо невдоволилися полковники Богун, Ханенко, Гоголь та інші, які не були при постановленні в Переяславі Хмельниченка гетьманом, але лишалися з військами на кордоні проти поляків».

ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ 1660 РОКУ

Влітку 1660 р. в м. Василькові відбулася рада московського командування на чолі з боярином В. Шереметєвим і козацької старшини. Рада вирішила йти супроти польських військ у напрямку Волині й Львова. Війська В. Шереметєва та козацькі полки під орудою переяславського полковника Т. Цицюри за планом вирушали через Котельву на Львів, а Юрій Хмельницький зі своїм загоном — окремим маршем до Слободищ. Літописець С. Величко зазначає, що коли гетьман від'їхав з ради до своєї ставки, В. Шереметєв нібито сказав: «Годилося б цьому гетьманеняті ще гуси пасти, а не гетьманувати». Це стало відомо гетьманові. По суті, то була правда, бо він не мав здібностей ні державного діяча, ні воєначальника. Зрозуміло, що слово боярське надто вразило його.

С. Величко, не маючи симпатії до Юрія, пише, що «зважаючи на заміну в певних угодах батькових пактів Переяславськими пактами, а особливо через додаток до тих пактів, де говориться, щоб козацьким залогам виступити з Білої Русі та Старого Бихова і щоб там не чувати й імені запорозького, — це завжди ганилося й засуджувалося старшиною та полковниками».

Та все ж дії Юрія Хмельницького визначалися складною на той час воєнно-політичною ситуацією. Війська В. Шереметєва й Т. Цицюри біля м. Любар на Волині несподівано зіткнулися із сильним з'єднанням польських військ та їхніх союзників татар. Гетьман із загоном був тоді за 90 верстов від місця зіткнення супротивників. В. Шереметєв і Т. Цицюра відступили до Чуднова, де майже два тижні вели тяжкі бої. Тоді ж Шереметєв пожалкував, що роз'єднав свої сили із силами «гетьманеняти».

А гетьмана в цей час зустріли поляки під Слободищами, за 25 верстов від Чуднова. Можливості пробитися до В. Шереметєва не було. Коли ж стало зрозуміло, що і В. Шереметєв не витримає натиску, Ю. Хмельницький згодився на пропозицію поляків заключити Слободищенський трактат (15–17 жовт-

ня 1660 р.). Після цього він повернувся до Чигирина, віддавши наказ переяславському полковникові Т. Цицюрі припинити дії проти поляків. Польські війська атакували В. Шереметєва, знищили його військо, а самого боярина полонили й віддали татарам.

Так, внаслідок бездії та поступок Юрія Хмельницького поляки знову прибрали до своїх рук значну частину України. Лише Переяславський, Ніжинський та Чернігівський полки не скорилися ворогу. На Переяславській раді (1660) прихильники союзу з Московією проголосили наказним гетьманом Якима Сомка — рідного дядька Юрія Хмельницького.

ВОЄННІ ДІЇ ТА РОЗРУХА В УКРАЇНІ

На багатостраждальній Україні продовжувалася війна. То Ю. Хмельницький з козаками, поляками й татарами візьмуть в облогу якесь місто і виб'ють з нього прихильників Я. Сомка, а заразом загублять і життя багатьох міщан, то наказний гетьман Я. Сомко з московськими військами Г. Ромодановського нападуть на котресь місто і переб'ють прибічників Ю. Хмельницького. Це продовжувалося до поразки Ю. Хмельницького, якої він зазнав під Переяславом від об'єднаних військ Г. Ромодановського і Я. Сомка. Тоді, 16 липня 1662 р., Ю. Хмельницький втратив 26 тисяч козаків і поляків, а сам з невеликим загоном втік до Чигирина.

Юрій звернувся до татарської орди за допомогою, але ціна її була надто тяжкою для українського народу, оскільки ординці грабували дорогою населення міст і сіл. Так, Юрій втрачав рештки тих, хто його ще підтримував. Проти гетьмана виступили запорожці, звинувачуючи його в тому, що «глибоко занурився у гріховне, вельми згубне озеро, коли підняв чварну війну і нещадне кровопролиття братів наших заради гетьманської влади зі своїм дядьком, подібним до себе владолюбцем Сомком». Вони вимагали від гетьмана «не горнутися під лядську руку; припинити кровопролиття і скласти клейноди гетьманської влади». Невиконання козацьких вимог загрожувало гетьманові смертю і ганьбою.

Неспроможний відплатити за поразку під Переяславом, втративши в Україні грунт для здійснення своєї гетьманської влади, охоплений постійним страхом за своє життя, Юрій наприкінці 1662 р. скликав поблизу Корсуня старшину й полковників і зрікся гетьманства. Він передав булаву новообраному гетьманові Павлові Тетері.

Але на цьому не закінчилося політичне життя Ю. Хмельницького. У майбутньому воно пов'язане з турецько-татарською агресією, якої зазнала Україна через десятиліття.

ДОКУМЕНТИ

Про становище в Україні в період «Руїни»

Суне сила велика в бідну Україну,
Котра тридцять вже років плаче на руїну.
Геть обдерта з багатства ворогами чужими
Та найбільше у чварах між синами своїми,
Розшматована тими, що в злій ворожнечі
Хату жаром спалили із власної печі!
Боже, Боже! В ці літа люто тне щербата —
Батька син убиває, брат іде на брата.

(З твору поета XVII ст. О. Бучинського-Яскольда «Чигирин». — Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 304).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Чим різнилися між собою договірні статті 1654 і 1659 рр.?* ***2.*** *Які наслідки мала Чуднівська кампанія?* ***3.*** *Прокоментуйте зміст уривка з твору О. Бучинського-Яскольда.*

26 КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Громадянська війна в Україні тривала, гостріше розмежувавши політичні та економічні інтереси старшини. Правобережна старшина, більш пов'язана майновими й родинними зв'язками з Польщею та підвладними їй українськими землями, переважно дотримувалася польської орієнтації, а лівобережна — вбачала вигоди від союзу з Московією. Вона ж (старшина) була пов'язана також із Запорожжям, яке хотіло вести свою самостійну політику. Ситуацію, що склалася, найкраще охарактеризував літописець С. Величко: «Відтак єдина матір наша... прийшла через незгоду кривих розумом і марнославних синів своїх у повторний, як це було й за Виговського 1658 року, розлам і роздвоєння». Таким чином, українська державність опинилася в стані великої кризи. Правобережжя зазнавало все більш посиленого впливу з боку Польщі, Лівобережжя — з боку Московської держави.

Гетьман Павло Тетеря

ПАВЛО ТЕТЕРЯ (1663—1665)

Павло Тетеря (Моржковський) за походженням шляхтич, брав участь у визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького та у створенні Української козацької держави, мав добру освіту. Перший раз був одружений із сестрою Івана Виговського, другий — з дочкою Б. Хмельницького Оленою. До

війни служив канцеляристом. Його освіченість і дипломатичні здібності високо цінував Б. Хмельницький. П. Тетеря був у складі українського посольства під час укладення в Москві (1654) договору з Московською державою, був одним із творців Гадяцького договору 1658 р. У 1657 р. він став переяславським полковником. А в 1659 р. жив у Варшаві, маючи в Україні великі маєтності. У жовтні наступного року за його участю був підписаний Слободищенський трактат.

За королівської влади П. Тетеря вважався знавцем українських справ. Тому в 1662 р. його як посла короля й сейму послали до Чигирина, де перебував Ю. Хмельницький. Після зречення Ю. Хмельницьким гетьманської влади рада в Чигирині обрала гетьманом П. Тетерю, влада якого фактично поширювалася лише на Правобережну Україну. Однак його політична програма проголошувала об'єднання правобережних і лівобережних земель під єдиною владою. Саме до такої позиції П. Тетеря намагався схилити й наказного гетьмана Якима Сомка (шурина Б. Хмельницького). Проте з цього нічого не вийшло. Тоді П. Тетеря почав посилати на Лівобережжя невеликі загони, які агітували на його бік жителів окремих міст і містечок. На боці гетьмана були І. Лісницький, М. Ханенко, С. Богданович-Зарудний, Г. Гуляницький, О. Гоголь та ін.

Правобережний гетьман поставив перед королівською владою такі вимоги: поважати права й вольності козаків та гідність гетьмана, випустити з в'язниці полковника І. Богуна та іншу козацьку старшину, дозволити дипломатичні зносини з Молдавією і Волохією, повернути православні храми й ліквідувати унію, розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Московською державою з метою визволення ув'язненої козацької старшини, готувати похід на Лівобережну Україну з метою її повернення під єдину гетьманську булаву, гарантувати допомогу татар. Більшість вимог польський уряд прийняв. Але, як і у випадку з Виговським, дуже яскраво виражений пропольський характер політики П. Тетері та ігнорування ним інтересів народних мас («черні») призвели до того, що він поступово втрачав широку соціальну опору своєї влади.

«ЧОРНА РАДА» В НІЖИНІ ТА ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ І. БРЮХОВЕЦЬКОГО

Оскільки постало питання про обрання гетьмана на Лівобережжі, то першим претендентом на гетьманську булаву був Яким Сомко, виходець із заможних міщан, брат дружини Б. Хмельницького. Другим претендентом був ніжинський полковник Василь Золотаренко, котрий через амбітність втрачав популярність серед народних мас.

За наказом царя 17 червня 1663 р. за Московськими воротa-

ми Ніжина скликали «чорну раду», тобто загальну раду козаків, на якій були присутні також селяни, міщани й духовенство. Рада відбувалася під наглядом князя Великогагіна. На ніжинській раді надзвичайно яскраво виявлялися суперечності між старшиною і простим народом — козаками, міщанами, селянами. І справа державної ваги — обрання гетьмана — супроводжувалася тут бійкою між прихильниками різних кандидатів на гетьманство. Настрої «черні», підсилені відповідною попередньою агітацією, мали своїм наслідком обрання «демократичного» гетьмана — Івана Брюховецького, кандидатуру якого виставили запорожці.

І. Брюховецький був простим козаком чигиринської сотні, а згодом — слугою Б. Хмельницького та його сина Юрія, коли той навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Він мав прекрасні ораторські здібності, а тому брав участь у засіданнях різних посольств та переговорах. Посланий Юрієм Хмельницьким на Січ (за підтримкою в боротьбі з І. Виговським), І. Брюховецький залишився там, а вже через два роки його було обрано кошовим отаманом. Цього він домігся завдяки тому, що був добрим демагогом і оратором.

І. Брюховецький виставляв себе захисником простого люду, виступаючи проти всілякого панства; він вороже ставився до Польщі, що імпонувало запорожцям. У 1662 р. разом із козацьким загоном він прийшов до військового табору Г. Ромодановського, щоб допомогти йому в поході проти Юрія Хмельницького. Це викликало довіру до нього з боку царського уряду. Тому, виставляючи І. Брюховецького кандидатом на гетьманство, запорожці мали підтримку з боку царського уряду. На раді вони активно агітували за «свого», «народного» гетьмана, котрий захищатиме інтереси простих людей. Це, зрештою, й вирішило справу. Гетьманом став І. Брюховецький, а його супротивники В. Золотаренко і Я. Сомко були страчені. Новий гетьман проголосив себе підданим царя: «Мене ні страх, ні ласка неприятеля, ні меч, ні вогонь від православного і єдиновірного монарха нашого розлучити і відділити не зможе». Таким чином, І. Брюховецький був антиподом П. Тетері, який володарем своїм вважав польського короля.

ПРОТИБОРСТВО ГЕТЬМАНІВ І ДЕРЖАВ

Восени 1663 р. об'єднані польські, козацькі і татарські війська перейшли через Дніпро на Лівобережну Україну й зайняли Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин та інші міста. Цьому успіхові значною мірою сприяла участь у поході легендарного Івана Богуна, хороброго сподвижника Б. Хмельницького. Але тріумфальний похід завершився на початку 1664 р.

поразкою. По-перше, на Правобережній Україні почалося повстання проти Павла Тетері. По-друге, опір місцевого населення підсилювався грабежами і розореннями, які чинили окупанти. У воєнній поразці поляки звинуватили І. Богуна нібито за зв'язки із московитами і розстріляли його біля м. Новгорода-Сіверського.

Поштовхом для повстання на Правобережній Україні став похід (1664) Івана Сірка на буджацьких татар. На зворотному шляху кошовий отаман направився до гетьманської столиці — Чигирина. У таборі П. Тетері на той час визріла змова. Серед змовників були В. Дрозд (Дрозденко), І. Сербин, Юрій Хмельницький, київський митрополит Йосип Тукальський, І. Виговський та ін. На Правобережжі з'явилися посланці І. Брюховецького із загонами Семена Височана, Степана Сулименка, Василя Варяниці. Повстанці знищували польсько-шляхетські війська, а ті жорстоко відплачували їм та жителям, які прихильно ставилися до повстанців. Поляки зруйнували Корсунь, Ставище, віддали в ясир татарам жителів Стеблева, спалили Суботів, викинули з домовини тіло покійного Богдана Хмельницького.

Повертаючись з Лівобережної України, вони разом із П. Тетерею винесли смертний вирок І. Виговському, заарештували Ю. Хмельницького і митрополита Йосипа Тукальського, відправивши їх у прусську фортецю Маріенбург, звідки ті незабаром втекли в Україну і поселилися в Умані. П. Тетеря, неспроможний придушити повстання, а головне, не сподіваючись, що зуміє й надалі управляти народом, який зневажав його, втік до Польщі.

Подальша доля П. Тетері була такою. Після підписання в Андрусові перемир'я між Польщею і Московською державою польські магнати почали вимагати від нього компенсації за розорені козаками їхні маєтки в Україні. Справою займалися суди, сейм і король. Тоді колишня дружина П. Тетері Олена, прийнявши католицтво, стала черницею у Вільні, а він демонстративно вступив до Львівського ставропігійного братства, яке обороняло православ'я. Відтак П. Тетерю почали переслідувати, через що з Польщі він утік до Молдавії, жив у Яссах. Потім султан Магомет IV запросив його як знавця польських та українських справ до Адріанополя. Навесні 1671 р. польські агенти отруїли П. Тетерю. Похований він в одній із православних церков Адріанополя.

ДЕРЖАВНА І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА І. БРЮХОВЕЦЬКОГО

Провал походу об'єднаних військ на Лівобережжя та повстання на Правобережжі давали змогу об'єднатися Україні під однією гетьманською булавою — Івана Брюховецького. Але цього не ста-

лося, оскільки царський уряд допомоги не надавав. А в Брюховецького сил на об'єднання не вистачало, більше того, згодом він втратив підтримку й тих, хто вручив йому булаву.

І. Брюховецький не зміг виконати обіцянок, які він давав народу. Нова старшина, прихильники гетьмана, намагаючись швидше збагатитися, чинили здирства з народу. Ці утиски були набагато сильнішими, ніж за його попередників. Крім того, політика І. Брюховецького сприяла зміцненню в Україні царської влади. У 1665 р. він разом із старшиною та полковниками Забілою, Шийкевичем, Дворецьким, Гвинтовкою, Гамалією, Єрмоленком поїхав до Москви в супроводі почту понад 500 чоловік. Там гетьман, аби отримати довіру й підтримку для зміцнення своєї влади, просив, щоб в українських містах і на Запорожжі збільшили кількість воєвод (з 12-ма тисячами війська). Що й було записано в договірні «Московські статті 1665 р.». За цими статтями посилювалася адміністративна та фінансова залежність України від царської влади. Воєводи діставали право втручатися в адміністративні та судові справи. А гетьман позбавлявся права вступати в міжнародні зносини з будь-якими державами. Його повинні були обирати «по указу великого государя». І. Брюховецький просив прислати з Москви до Києва митрополита. У «Московських статтях» підтверджувалися привілеї козацької старшини, права і вольності козаків. Зібрані із селян і міщан України податки мали надходити не до гетьманської, а до царської казни. З цією метою в наступному році в Україні планувалося провести перепис населення.

Отже, це був перший український гетьман, який здійснив поїздку до Москви. Та, окрім цього, сталося ще кілька новацій. У Москві Іван Брюховецький одружився з дочкою князя Д. Долгорукого, а цар надав йому титул боярина. За поданням гетьмана кілька старшин одержали звання дворян (Многогрішний, Горленко, Апостол, Острянин, Гречаний), а вся делегація — грамоти на маєтності в Україні.

Це був важкий удар для української державності. Політика І. Брюховецького викликала обурення в Україні. Заведення нових порядків народ вбачав не лише в боярському титулі гетьмана («у нас зроду бояр не було») і дворянстві кількох старшин, а, головне, у втраті державності, у переписі населення, що сприймалося як крок до закріпачення вільного селянства.

У 1666 р. відбувся перепис населення, після чого були встановлені розміри податку до царської казни. Тоді ж збільшилася кількість царського війська в Україні. Воєводи не зважали на місцеві порядки й звичаї, втручалися в адміністративне управління й суд, захоплювали землі. Не відставала в утисках народу і козацька старшина. І як наслідок — влітку 1666 р. розгорілося Переяславське повстання, що було пов'язане з повстанням коза-

ків і селян на Дону під проводом Василя Уса. Повстанці нападали на двори «начальних» людей воєводського гарнізону, козацької старшини й купців. Вони вбили полковника Єрмоленка й обрали собі нову старшину (Максима Хоменка та ін.). У цьому повстанні брали участь донські козаки, а також втікачі — ратні люди з воєводських військ. Через місяць повстання придушили гетьманські та царські війська.

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я

30 січня 1667 р. в с. Андрусовому поблизу Смоленська Московська держава і Польща, ослаблені тривалою війною, заключили перемир'я на тринадцять з половиною років. Українських представників у Андрусове не запросили, хоча справа, що вирішувалася тут, мала надзвичайно важливе для України політичне значення. Без відома гетьмана Україну було поділено навпіл по Дніпру: Лівобережжя закріплювалося за Московією, а Правобережжя — за Польщею. Київ через два роки повинен був відійти до Польщі. Запорожжя, якому відводилася функція оборонця кордонів обох держав від турецько-татарських нападів, підпорядковувалося водночас владі царя й владі короля. Так, ціною передишки для обох знесилених держав стала Україна.

Умови Андрусівського перемир'я щодо України викликали загальне незадоволення всіх верств українського суспільства; воно поширювалося також і на гетьмана І. Брюховецького, який проводив антинародну політику. У 1667 р. козацький літописець Самовидець записав: «А козацтво щодалій в злость ся утравляли, а звлаща і тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство і у подачку его царского величества воєводам, що юже отвикли били давати подачок. И с того найболше бунти почали вставати».

На початку 1668 р. на Лівобережній Україні вибухнуло народне повстання. Повстанці відмовлялися платити податки, громили орендарів, виганяли чи вбивали московських воєвод і ратних людей за грабежі. І. Брюховецький, рятуючи себе й старшину, намагався спрямувати повстання проти воєвод та інших представників царської влади. У Гадячі він скликав «вузьку раду», на якій було ухвалено рішення вигнати з України московських воєвод і просити протекції Туреччини.

Проти І. Брюховецького царський уряд послав військо під командуванням князя Григорія Ромодановського. Водночас з Правобережжя через Дніпро до ставки І. Брюховецького біля м. Опішня на Полтавщині направився з козаками гетьман Петро Дорошенко. Козаки виступили проти І. Брюховецького і вбили його, а гетьманом всієї України проголосили Петра Дорошенка.

ПЕТРО ДОРОШЕНКО (1665—1676)

Після втечі П. Тетері в Польщу розпочалася боротьба претендентів за гетьманську булаву. Спочатку гетьманом проголосив себе медведівський сотник Степан Опара. Потім за булаву боровся брацлавський полковник Василь Дрозденко. Однак переможцем вийшов Петро Дорошенко. Внук запорозького гетьмана Михайла Дорошенка, він народився у 1627 р., брав участь у визвольній війні українського народу. У 1657 р. гетьман Б. Хмельницький призначив його прилуцьким полковником. П. Дорошенко пройшов добру військову й дипломатичну підготовку, брав участь у різних посольствах. Служив під знаменами І. Виговського, брав участь у переговорах, пов'язаних з Гадяцьким договором (1658), хоч і не був гарячим прихильником політики І. Виговського. Пізніше підтримував Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, був чигиринським полковником, виконував обов'язки наказного гетьмана.

Гетьман Петро Дорошенко

Гетьманство П. Дорошенка почалося в надзвичайно складній ситуації, коли українська козацька держава була розчленована на дві частини, зруйнована й спустошена 17-річними воєнними діями. Майже всі міста Правобережжя зруйновувалися по декілька разів, внаслідок чого населення зменшилося на 65–70 відсотків. Тому П. Дорошенко вважав першочерговим завданням зміцнити насамперед владу, спираючись при цьому на народні маси, а потім уже об'єднати всю козацьку Україну під своєю булавою. Він намагався обмежити польську владу на українських землях. Продовжуючи політику попередників щодо об'єднання українських земель, П. Дорошенко був змушений користуватися військовою допомогою Криму. Але цей союз з татарами не мав підтримки серед народних мас, оскільки татари грабували українське населення.

У 1668 р. П. Дорошенко перейшов на Лівобережжя, де його проголосили гетьманом усієї України, але за союз з татарами й турками його не підтримали запорожці. Звістка про активізацію поль-

ських військ змусила його знову повернутися на Правобережжя. Наказним гетьманом на Лівобережжі П. Дорошенко призначив Дем'яна Многогрішного. Довідавшись про відсутність реальної загрози з боку Польщі, П. Дорошенко вирішив не повертатися на Лівобережжя, і тут він припустився серйозної помилки.

Політична ситуація в Україні вкрай ускладнилась. Запорожці обрали гетьманом писаря Петра Суховія, котрого підтримав і кримський хан. У вересні 1668 р. московські війська перейшли в наступ на Лівобережну Україну. Дем'ян Многогрішний та частина полковників погодилися прийняти підданство царя при умові виведення московських гарнізонів і підтвердження «Статей Б. Хмельницького».

На початку 1674 р. татарська орда спустошила землі між Дністром і Бугом. Г. Ромодановський та Іван Самойлович залишили Правобережжя, населення якого досить прихильно сприйняло об'єднання України. Оскільки П. Дорошенко був підданим турецького султана, народні маси, проклинаючи гетьмана, активно переселялися на Лівобережжя. На Брацлавщину наступали війська Яна III Собеського. Через спустошення й грабежі, що чинили турки й татари в Україні, загострилися відносини між П. Дорошенком і кримським ханом. Становище П. Дорошенка було надзвичайно скрутним.

Як останню спробу змінити розвиток подій і зберегти українську державність П. Дорошенко вирішив прийняти підданство Московії: З цією метою він присягнув їй перед кошовим отаманом І. Сірком. А той доповів про це І. Самойловичу. Оскільки Запорожжя не визнавало законності гетьманства І. Самойловича, то була надія навесні 1676 р. скликати генеральну раду для обрання гетьмана всієї України.

Московський уряд не визнав цей акт присяги й вимагав повторної присяги перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем.

У вересні 1676 р. до Чигирина прибули Г. Ромодановський та І. Самойлович з військами. Тоді ж П. Дорошенко склав гетьманські клейноди й присягнув цареві. Так завершилася політична кар'єра великого патріота й борця за незалежність і територіальну цілісність України.

Деякий час П. Дорошенко жив у Чигирині та Сосниці, а в березні 1677 р. за наказом царя його відправили до Москви. У 1679–1682 рр. П. Дорошенко був воєводою у В'ятці. Потім з родиною жив у своєму маєтку — с. Яропольче Волоколамського повіту. Помер у 1698 р. Його правнука Наталія Гончарова була дружиною великого російського поета О. С. Пушкіна.

ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ (1669–1672)

На початку 1669 р. П. Дорошенко розбив загони П. Суховія і намагався дійти згоди з Д. Мно-

гогрішним, вказуючи на згубність поділу України на дві частини в складі різних держав. Та 16 березня 1669 р. у Глухові на загальній козацькій раді в присутності князя Г. Ромодановського Д. Многогрішного обрали гетьманом Лівобережної України. «Глухівські договірні статті» передбачали перебування царських воєвод з військами в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі. Вони не мали права втручатися в адміністративні справи й суд. Податки з населення повинні були надходити до гетьманської скарбниці. Козацький реєстр визначався в 30 тисяч чоловік. Незважаючи на складну політичну ситуацію, в якій підписувалися «Глухівські статті», вони все ж таки були певним досягненням Д. Многогрішного.

У період гетьманства Д. Многогрішного з'явилися наймані війська — «компанійці» (спочатку 1 тис. чол.). Окрім того, у 1670 р. на прохання гетьмана цар прислав загін стрільців як особистих охоронців Д. Многогрішного. З того часу царська охорона була при кожному гетьманові.

Ставши гетьманом, Д. Многогрішний переніс гетьманську резиденцію (столицю) з Гадяча до Батурина. Прагнучи встановити в підвладній йому частині України порядок і спокій, він придушував будь-які прояви народних заворушень, при цьому використовуючи «компанійців». Гетьман сам призначав полковників і сотників, карав без суду тих, хто порушував встановлений порядок. Він вважав, що тільки тверда влада зможе повернути державу на шлях нормального розвитку, твердо дотримувався ідеї державності України. Саме завдяки Д. Многогрішному на Лівобережній Україні закінчився період «Руїни» і вона вступила в новий етап суспільно-політичного розвитку.

Проте самоправність гетьмана при його простому походженні викликала опозицію старшини, яка вважала його ставлеником Москви. Однак скинути його з гетьманства можна було тільки за допомогою Москви. І змовники почали писати на Д. Многогрішного доноси, звинувачуючи його у зраді цареві, зносинах з С. Разіним і П. Дорошенком. 23 березня 1672 р. генеральні старшини П. Забіла, К. Мокрієвич, І. Самойлович, І. Домонтович і скинуті гетьманом з посад полковники Дмитро Райча і Рославець, змовившись із московськими стрільцями, вночі заарештували Д. Многогрішного в його ж будинку в Батурині і, закувавши в кайдани, відправили до Москви. А разом з ним заарештували його родину та близьких соратників П. Грибовича і М. Гвинтовку. Після катувань і допитів заарештованих із сім'ями відправили до Сибіру. Д. Многогрішний жив у Селенгінську та Іркутську, брав участь у підписанні Нерчинського договору (1686) між Московською державою і Китаєм. Де й коли помер — невідомо.

МИХАЙЛО ХАНЕНКО (1669–1674)

Після поразки П. Суховія, якого підтримували татари, у липні 1669 р. козаки трьох правобережних полків на раді в Умані обрали своїм гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. Він народився близько 1620 р. в козацькій родині. Його батько служив під знаменами славетного Петра Сагайдачного. М. Ханенко мав добрі військово-організаторські здібності, брав участь у визвольній війні, у 1656 р. став уманським полковником. Він дотримувався пропольської орієнтації. Під час гетьманства Ю. Хмельницького призначався наказним гетьманом.

Отже, у 1669 р. в Україні водночас було три гетьмани — Д. Многогрішний, П. Дорошенко і М. Ханенко. Вони мали різну політичну орієнтацію. Між П. Дорошенком і М. Ханенком зав'язалася кривава і руйнівна війна. М. Ханенко, спираючись на запорожців, намагався налагодити добрі стосунки з Кримом. Але основною своєю опорою гетьман вважав Польщу. У 1670 р. було укладено польсько-український договір, який обмежував права України в порівнянні з попереднім договором, але «стимулював» М. Ханенка у боротьбі з П. Дорошенком. Навесні 1671 р. 14-тисячне польське військо вступило на Поділля для допомоги М. Ханенкові. Та союзники не мали між собою згоди. Січовики були незадоволені малою платнею. Почалися незгоди між гетьманом та запорозьким кошовим отаманом І. Сірком, який досить часто змінював свою політичну орієнтацію.

Влітку 1672 р. в Україну прийшли турецькі війська Магомета IV. Назустріч йому під Кам'янець-Подільський рушив П. Дорошенко з 27-тисячним козацьким військом. М. Ханенко з 18-тисячною армією при спробі перетнути шлях П. Дорошенку був розбитий, після чого відступив до Білої Церкви, а пізніше зі своїми загонами пішов у Галичину, де разом із поляками воював проти татар і турків.

Після захоплення турками Кам'янця-Подільського 27 липня 1672 р. майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на вірність П. Дорошенкові, а М. Ханенко з родиною знайшов притулок у Польщі. Згодом він брав участь зі своїми козацькими загонами у походах польських військ. У вересні 1673 р. біля Києва відбулася битва між полками М. Ханенка і П. Дорошенка, у якій Ханенко зазнав поразки. З-під Києва він подався на Січ. Але цього разу запорожці його не підтримали, і М. Ханенко почав вести переговори з царським урядом про своє підданство.

Коли навесні 1674 р. на Правобережну Україну для боротьби з П. Дорошенком прийшли московські війська князя Г. Ромодановського і українські війська гетьмана І. Самойловича, М. Ханенко зібрав 500 козаків і вирушив до Чигирина назустріч їм. Ці сили

розбили двохтисячний загін Григорія Дорошенка, брата гетьмана. 17 березня 1674 р. в Переяславі відбулася рада правобережного козацтва. На ній гетьманом «обох берегів Дніпра» проголосили Івана Самойловича, а М. Ханенко склав військові клейноди. Так закінчилось його гетьманство.

М. Ханенко поселився у Козельці. Через кілька років він написав листа польському королеві Яну III Собеському з пропозицією про співробітництво. Але листа перехопила служба І. Самойловича, і Ханенка заарештували й кинули до батуринської в'язниці, де він помер у 1680 р.

ДОКУМЕНТИ

Суперник Петра Дорошенка

Ім'я майбутнього гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка стає помітним у козацькому війську ще за часів Богдана Хмельницького. Вже тоді він став полковником уманським. Довгий час мав на Запорожжі добру репутацію, бо належав до відомого козацького роду, брав участь в успішних походах на Крим і турецькі міста.

Але, судячи з його вчинків, був Михайло Ханенко людиною вельми честолюбивою і підступною. Він мріяв вирвати гетьманську булаву з рук Петра Дорошенка і для досягнення цієї мети не зупинявся ні перед якими засобами. Писав доноси на Дорошенка московському цареві, шукав підтримку у Варшаві, запевняючи польський двір, що, коли стане гетьманом Правобережжя, буде в усьому слухняним васалом Варшави. Польща підтримала Ханенка, й у вересні 1669 р. на раді біля Умані, де була присутня зовсім незначна кількість козацтва, Ханенка обрано гетьманом. І Польща, й Москва, яких однаковою мірою не задовольняв самостійний Петро Дорошенко, зробили ставку на Ханенка, допомагаючи в його боротьбі з непокірним гетьманом.*

(Із книги Михайла Слабошпицького «З голосу нашої Кліо» — К., 1993. — С. 163—164).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Про які явища й процеси свідчила «чорна рада»? **2.** Спробуйте дати порівняльну характеристику діяльності названих гетьманів. **3.** Чому Андрусівське перемир'я стало для України трагедією?*

---

*Правильна дата на ст. 212.

27 АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Держава, створена Б. Хмельницьким у роки визвольної війни, проіснувала понад століття. За цей період вона пройшла значну еволюцію. Передусім козацька держава не мала правової дискримінації за національною ознакою. Московські переселенці-старовіри, білоруси північних районів Гетьманщини, татарські полонені, євреї, греки, серби, молдавани, поляки — всі, хто проживав на території України, були рівними перед законом. Так, у Ніжині наприкінці XVII ст. сформувалося Грецьке ніжинське братство, яке мало своє самоуправління і не залежало від місцевої влади.

Суспільство козацької держави, як і інші європейські країни того часу, було становим. Воно складалося із шляхти, знатного військового товариства, духовенства, козацтва, міщанства й селянства — нерівних за обсягом своїх привілеїв і обов'язків суспільних груп. Однак ці групи не були абсолютно замкненими, українське право давало змогу перейти з одного стану до іншого, хоча згодом пануючий стан намагався не допустити у своє середовище представників інших станів.

СТАНИ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В СУСПІЛЬСТВІ

Шляхта, фактичний творець державного апарату управління й суду, кількісно була незначною. Згодом вона розчинилася в заможній верхівці козацтва. До цієї верхівки належала покозачена шляхта, реєстрові козаки, особливо здібні, освічені та хоробрі козаки з нововписаних. Із цієї ж верхівки виникло й так зване знатне військове товариство, що становило групу заможних козаків, які відійшли від влади сотенної і полкової старшини, і підпорядковувалося безпосередньо гетьманові. Знатне військове товариство називалося бунчуковими товаришами, тобто тими, хто перебував під гетьманським бунчуком. Заможні козаки не обіймали ніяких посад, а виконували окремі доручення

гетьмана, вони брали участь у старшинських радах, отримували маєтності і, власне, були кандидатами на вакантні посади. Трохи пізніше виникла аналогічна група, тільки нижчого рангу, так звані значкові товариші. Вони підпорядковувалися безпосередньо владі полковника й мали такі ж права й привілеї, як і бунчукові товариші, але на рівні полку.

З другої половини XVI ст. в українському становому суспільстві, що мало подібність до інших держав, існував «молодий» стан. Це передусім воїни, котрі відбували військову службу за власний кошт, самі обробляли своє господарство або ж наймали когось для роботи. Не належачи в цілому до зверхнього стану, козацтво мало право брати участь у засіданнях генеральних рад та у виборах посадових осіб.

У XVIII ст. козацтво вже не було тим ідеалом, до якого прагнули селяни й міщани. Тягар військових походів і трудових повинностей, внаслідок чого гинула третина запорожців і розорялося козацьке господарство, призводив до того, що частина козаків переходила до селянського стану.

Духовенство, маючи певні риси становості, хоч і підпорядковувалося церковній ієрархії, але роль його в державі була досить вагомою. Про це свідчить не лише участь духовенства в засіданнях генеральних рад, а й вплив його на сферу вищої політики. Біле духовенство не було замкненою кастою, вихідці з нього могли бути козаками і навіть досягти високих посад (як, скажімо, полковник Іван Попович, гетьман Іван Самойлович). У XVIII ст. зросла й роль громади у виборі священиків.

І тільки міщани залишалися тим єдиним станом, привілеї якого були чітко визначені Магдебурзьким правом попередніх років. Жителі деяких міст звернулися до царя (як раніше до короля) з проханням підтвердити їм право на самоуправління. Такими привілейованими містами були Київ, Переяслав, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Почеп, Погар, Остер, Мглин, Гадяч. Жителі інших міст не просили царських грамот. На практиці вони також користувалися нормами Магдебурзького права. Міщани були учасниками генеральних рад. Найчастіше їхні інтереси на радах представляли війти й бурмистри.

Найнижчу верству населення Гетьманщини становили селяни. Після визвольної війни вони вже не були кріпаками й могли вільно переходити з місця на місце, записуватися в козаки чи міщани. Селяни були вільними хліборобами, що давало змогу нормально розвивати власні господарства. Однак невдовзі після війни в умовах загальної розрухи частина селян поступово втрачала землю, перетворюючись на підсусідків. Селяни мусили виконувати «послушенства» на власників маєтків чи на «ратушу», і, хоч їхня залежність від землевласників збільшувалася з кожним роком, кріпаками вони не були аж до 1783 р.

ОРГАНИ ВИЩОЇ ВЛАДИ

Вища влада в державі належала гетьманові (за винятком періодів, коли гетьманство скасовувалося). Гетьман був головнокомандувачем усього козацького війська, головував на старшинських зібраннях, очолював верховне законодавство, адміністративне управління й суд, від його імені здійснювалися міжнародні зносини (поки не були заборонені договірними статтями). Починаючи з І. Скоропадського, гетьманська влада була обмежена Малоросійським приказом, київським генерал-губернатором, резидентом при гетьманові та воєводами у великих містах.

Генеральна рада як вищий орган влади після Б. Хмельницького скликалася тільки при обранні нового гетьмана. Більшого значення мала рада старшин, яка збиралася на великі свята в гетьманській резиденції. Старшинська рада як верховний орган влади існувала під час гетьманства І. Самойловича та І. Мазепи. Це був своєрідний зародок станового парламенту (у XVIII ст. в засіданнях старшинських рад брали участь і урядовці великих міст), однак цей процес був невдовзі перерваний. Після І. Скоропадського старшинська рада перетворилася на дорадчий орган при гетьмані. Лише в період гетьманування Кирила Розумовського відбулося відродження старшинської ради як органу центральної влади.

У засіданнях старшинської ради брали участь полкова й сотенна старшина, вище духовенство, міські урядники. На засіданні головував гетьман, питання для обговорення готувалося заздалегідь. Старшинська рада мала широку компетенцію та вирішувала питання політичного, фінансового, адміністративного, військового й судового характеру.

Оскільки старшинська рада була державним органом республіканського типу, то і в Конституції гетьмана Пилипа Орлика 1710 р., складеній у вигнанні за межами України, передбачалися старшинські з'їзди на Різдво, Великдень, Покрову. У період відсутності гетьмана управління державою здійснювала старшинська рада. До складу генеральної старшини входили: генеральний писар (він же керував дипломатичними зносинами), генеральний обозний (керував військовими справами), два генеральних судді (відали «привілейованими» судовими справами), генеральний підскарбій (завідував фінансами держави), генеральний осавул (людина для особливих доручень гетьмана, йому ж були підпорядковані всі полковники), генеральний хорунжий і генеральний бунчужний (охоронці прапора й бунчука), генеральний арматний отаман (начальник артилерії).

Генеральна старшина (за посадою) і бунчукові товариші (за дорученням гетьмана) виконували військові, адміністративні, дипломатичні та судові функції.

У 1720 р. виник новий орган центрального адміністративного управління — Генеральна військова канцелярія як колегіальна установа. До її складу входили кілька генеральних старшин на чолі з генеральним писарем. У період безгетьманства після смерті І. Скоропадського справами управляла Колегія генеральної старшини (під контролем Малоросійської колегії), що також свідчить про роль і місце вищої козацької старшини.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ ТА УПРАВЛІННЯ

В адміністративно-територіальному й військовому відношенні держава ділилася на 10 полків: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський, Лубенський і Миргородський. Полк мав від 7 до 20 сотень з центрами в містах та містечках. Як територія, так і кількість населення в полках і сотнях були різними. Адміністративне управління й суд організовувалися відповідно до територіального поділу.

На чолі полку стояв полковник — виборна (або призначувана гетьманом, пізніше — царем) особа, котра у своєму полку відала всіма військовими, цивільними та судовими справами. Управління полком полковник здійснював за допомогою військової старшини — обозного, судді, писаря, хорунжого, двох осавулів, канцеляристів. Аналогічно полковому, тільки більш обмежено, діяло ще сотенне управління. У селах управляли курінні отамани. Міщани для управління й суду мали магістрати й ратуші.

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

За «Статтями Б. Хмельницького» (1654) козацьке військо складалося з 60 тисяч козаків, згодом (1669, 1687 рр.) з 30 тисяч. Крім реєстрових козаків, гетьмани мали полки найманих, охотницьких військ (сердюки й «компанійці») — в основному з поляків, німців, сербів, молдаван, греків. Кількість козаків у сотнях і полках не була однаковою (200–300 чол. у XVII ст. і від 400 до 1000 чол. у XVIII ст.). Козацька сотня складалася з декількох куренів. Все військо поділялося на кінне й піше. Піші козаки в походи переважно не ходили, а відбували сторожову службу. Після реформи 1735 р., що поділила козацьке військо на «виборних» і «підпомічників», піші козаки становили категорію «підпомічників», вони забезпечували все необхідне для походів виборних козаків.

Джерелом державних прибутків були податки та оренди. За документами чітко простежується вперта боротьба між гетьманським та царським урядами за фінансову автономію України.

Таким чином, у другій половині XVII і у XVIII ст. на Лівобережній Україні склався особливий тип держави, система адміністративного та військового управління якої базувалася на зразках Запорозької Січі, і яка формувалася у складних умовах визвольної війни українського народу на чолі з Б. Хмельницьким.

ДОКУМЕНТИ

Про гетьманську владу

Керівник козаків завжди звався гетьманом. Цю назву запозичено в поляків, які так іменували своїх командувачів ще до того, як почали існувати козаки.

Спочатку влада гетьмана була дуже обмежена. Він не наважувався нічого почати, не порадившись зі старшиною й не здобувши схвалення усього козацького народу.

Маєтності гетьмана спочатку становило єдине Чигиринське староство. Згодом до нього додалося Гадяцьке староство, і нарешті його прибутки перевищили 100 000 карбованців.

Той, хто мріє про гетьманську булаву, має бути воїном, народитися в законному шлюбі і здобути прихильність усіх козаків і цілого народу, бо все військо завжди обирає гетьмана одноголосно.

(З «Літопису Малоросії» французького посла в Росії Ж.-Б. Шерера. — К., 1994. — С. 52).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Чи була на Гетьманщині національна й релігійна дискримінація?* ***2.** Яким було козацтво другої половини XVII і XVIII ст.?* ***3.** Простежте зміну органів влади протягом другої половини XVII — XVIII ст.*

28 БОРОТЬБА ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

РУЙНІВНІ ПОХОДИ ТАТАР НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 50–60-Х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ

Від 1654 р., коли почалася московсько-польська війна, Туреччина була союзницею Польщі. Польський уряд заради відновлення своєї влади над Україною дозволяв туркам грабувати населення українських земель. Напади продовжувалися понад 10 років. У середині XVII ст., коли на Правобережній Україні було обрано гетьманом Петра Дорошенка (1665), ситуація дещо змінилася. Саме тоді в Туреччині султаном став Адиль-Гірей, який повинен був укласти союз з Московською державою проти Польщі.

П. Дорошенко, прагнучи звільнити Україну від будь-якої іноземної влади, опирався на допомогу Туреччини й Криму. Але тяжкою була плата за допомогу, бо, ще починаючи від Б. Хмельницького, союзники постійно грабували українські міста й села, забирали людей у полон. Коли восени 1666 р. між Московією та Польщею відбувались переговори про укладення перемир'я (ціною поділу України між ними), П. Дорошенко в союзі з татарами завдав нищівної поразки польським військам біля Брацлава. Наступного року гетьман П. Дорошенко з 24 тисячами козаків і кількома тисячами татар оточили польську армію біля Підгайців у Галичині. Але водночас запорожці під проводом кошового отамана Івана Сірка напали на Перекоп, після чого татари уклали сепаратний мир з поляками. П. Дорошенко визнав підданство Польщі.

ЗАВОЮВАННЯ ТУРКАМИ ПОДІЛЛЯ

У 1672 р. Туреччина в союзі з П. Дорошенком вела війну з Польщею. За Бучацьким договором (1672) Польща відмовилася від Поділля й частини Галичини, що стали турецькою провінцією. Інша частина правобережних земель належала козацькій Україні на чолі з гетьманом і перебувала під протекторатом султана. Населення спішно залишало рідні місця і втікало в спокійніші райони Лівобережної

України. Бо ті, які залишалися, гинули під час постійних воєнних сутичок, що точилися протягом кількох років. Багатий колись край перетворювався на пустелю.

Тоді ж турки полонили під Уманню Юрія Хмельницького, вивезли його до Криму, а звідти — до Стамбула, де він став ченцем одного з монастирів.

У 1676 р. гетьман Лівобережної України І. Самойлович перейшов з військами на правий берег Дніпра. П. Дорошенко, розчарований у результатах своїх спроб добитися визволення та об'єднання України, склав перед ним гетьманські клейноди. Однак Туреччина не допустила об'єднання двох частин України під владою гетьмана І. Самойловича.

КОШОВИЙ ОТАМАН ІВАН СІРКО

Велику роль у боротьбі проти татар і турків відіграв запорозький кошовий отаман Іван Сірко. Ще молодим він ходив у морські походи, у 1646 р. разом з Б. Хмельницьким перебував у Франції, де брав участь у битві під Дюнкерком, пізніше у визвольній війні українського народу.

Його політична орієнтація щоразу змінювалася. Разом із козаками Запорозької Січі у 1654 р. він не прийняв присягу цареві, але виступив проти І. Виговського і П. Тетері за їх пропольську політику. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. перебував в антимосковській опозиції, водночас ведучи воєнні дії проти татар.

У 1667–1668 рр. І. Сірко з родиною жив у слободі Артемівці (біля Мерефи), потім обирався харківським полковником і брав участь у повстанні на Слобожанщині проти свавілля царської адміністрації. У 1668 р. І. Сірко знову перейшов на Запорожжя і продовжував боротьбу з турецько-татарською агресією. Лише за один рік він здійснив чотири походи в Крим. У 1672 р. І. Сірко претендував на гетьманську булаву, але гетьманом було обрано І. Самойловича. Супротивник І. Сірка полтавський полковник Федір Жученко схопив його і видав царській владі. І. Сірка заслали до Тобольська. Але на вимогу запорожців і польського короля Яна III Собеського, котрий наполягав на звільненні І. Сірка у зв'язку із зростаючою загрозою наступу Туреччини й Кримського ханства на володіння Московії та Польщі, царський уряд був змушений звільнити його.

Щойно повернувшись із заслання, І. Сірко разом із козаками здійснив кілька походів на турецькі фортеці Аслам-Кермень та Очаків. Він був настільки небезпечним для ворогів, що турецький султан видав спеціальний фірман (указ), у якому розпорядився молитися в мечетях про загибель І. Сірка. Татари називали його «шайтаном».

У 1674 р. турецький султан Магомет IV разом з кримським ханом несподівано напали на За-

Фортеця Очаків. Гравюра XVII ст.

порожжя, але були розбиті. Навесні наступного року І. Сірко із запорожцями та союзниками — донськими козаками й калмиками — вщент розбили турецьких яничар і ханські орди, які напали на українські землі.

Саме з цими подіями пов'язаний знаменитий сатиричний лист запорожців турецькому султану, що послужив сюжетом для картини Іллі Рєпіна «Запорожці». На вимогу султана Магомета IV покоритися й не турбувати його своїми нападами запорожці дали йому їдку, сатиричну відповідь: «Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар, що голою с...ою їжака не вб'єш. Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо биться з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колісник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу й підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден ти матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за це ось куди нас!»

У наступні роки І. Сірко також здійснював блискучі бойові походи, що стримували напади туре-

цько-татарських військ на українські землі. Він брав участь в організації відсічі ворогам під час чигиринських походів. Останній раз І. Сірко пішов у похід 1680 р., і того ж року 1 серпня він помер. Поховали його біля с. Капулівка Нікопольського району на Дніпропетровщині. Він став героєм багатьох переказів, народних дум, пісень, художніх творів.

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ

У 1677 р. турки й татари надумали взяти Чигирин та Київ. Султан наказав зняти чернецтво з Юрія Хмельницького і відправити його в Україну як гетьмана («князя Сарматського»). Влітку турецько-татарські війська Ібрагім-паші, а разом з ними 120 козаків-невільників на чолі з Ю. Хмельницьким підступили до Чигирина і взяли його в тривалу облогу. Московські війська воєводи Г. Ромодановського, козаки гетьмана Самойловича й запорожці кошового отамана І. Сірка не тільки відбили всі напади турків, а й перебили багато їхніх вояків. Там загинув і ханський син. А пашів, котрі втекли з-під Чигирина, скарав на смерть сам султан. Ю. Хмельницький не був покараний — його роль у Чигиринському поході була ніякою. Йому наказали готуватися до нового походу в Україну.

Другий похід на Чигирин турецького й татарського війська був здійснений у 1678 р. 200-тисячному турецько-татарському війську протистояло вдвічі менше московсько-українське військо воєводи Ржевського і полковника Коровченка. Відстояти Чигирин не вдалося. Турецько-татарські нападники дощенту зруйнували місто й отаборилися неподалік у Капустяній Долині. Звідти «князь Сарматський» Ю. Хмельницький, котрий очолював до 300 козаків, розіслав у різні українські міста універсали, закликаючи жителів до підданства. Жителі деяких міст, перебуваючи під впливом Ю. Хмельницького і боячись розорення, погодилися на це. А жителі Канева категорично відмовилися визнати його своїм зверхником, і за це місто було повністю спалене. Потім турки, повертаючись з походу, спалили на своєму шляху ще багато інших українських міст та сіл.

«ПРАВИТЕЛЬ УКРАЇНИ»

Розоривши Чигирин, турецько-татарські війська відступили, а правителем України залишили свого ставленика Ю. Хмельницького. Своєю резиденцією він обрав місто Немирів на Брацлавщині. Контроль над ним здійснював турецький паша, котрий мешкав у Кам'янці-Подільському.

На початку 1681 р. в Бахчисараї між Московією, з одного боку, і Туреччиною та Кримом — з другого, було укладено перемир'я на 20 років. За ним визначалося: «Дніпру бути кордоном між Мос-

ковською і Турецькою державами, Києву з містами Васильковом, Трипіллям і Стайками належати Московії, від Києва до Запорожжя міст не будувати». Південна Київщина, Брацлавщина й Поділля залишалися під владою Туреччини. Ними управляв Ю. Хмельницький. Але того ж року турки відправили Хмельницького до Стамбула, а на його місце призначили молдавського воєводу Дуку.

У 1685 р. турки знову повернули Юрія Хмельницького на підвладну територію України, зробивши його гетьманом (цього разу втретє). Новоявлений гетьман жив у Немирові. Як свідчить літописець С. Величко, всього за півроку гетьманування немирівський князь «по містах і селах утяжив був жителів небувалими податками й здирствами та незносними роботизнами». Жорстокість і немилосердя до людей, зрештою, й згубили цього гетьмана. На скаргу одного із скривджених купців турецький паша наказав заарештувати Ю. Хмельницького й доставити його до Кам'янця-Подільського. Наприкінці 1685 р. Ю. Хмельницького задушили мотузкою й скинули з мосту у р. Смотрич.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬК

Після укладення Московією «Вічного миру» з Польщею у 1686 р. і вступу її до антитурецької «Священної ліги» (Австрія, Польща, Венеція) вона була зобов'язана розірвати Бахчисарайське перемир'я з Туреччиною і здійснити воєнний похід у Крим. Незважаючи на аргументи гетьмана Лівобережної України І. Самойловича про неможливість здійснення походу проти татар без серйозної підготовки, весною 1687 р. 100-тисячне московське військо боярина В. Голіцина і 50-тисячне гетьмана І. Самойловича розпочали похід у Крим. Але небувала спека, нестача води, продовольства й фуражу та підпалений татарами за р. Самарою степ змусили головнокомандувача цього походу В. Голіцина повернутись. Звинувативши у провалі походу І. Самойловича, скинувши його з гетьманства і обравши нового гетьмана, В. Голіцин почав готуватись до другого Кримського походу.

Навесні 1689 р. почався другий Кримський похід московсько-українських військ. Цього разу вдалося дійти до Перекопа, але сил для його взяття вже не вистачило. Військо знову відступило. А двірцевий переворот у Москві різко змінив і долю В. Голіцина. Як і гетьмана І. Самойловича, боярина В. Голіцина також заслали в «обитель Архангельську».

АЗОВСЬКІ ПОХОДИ 1695—1696 РОКІВ

У 1695 р. цар Петро І зробив спробу вийти до Чорного моря. З

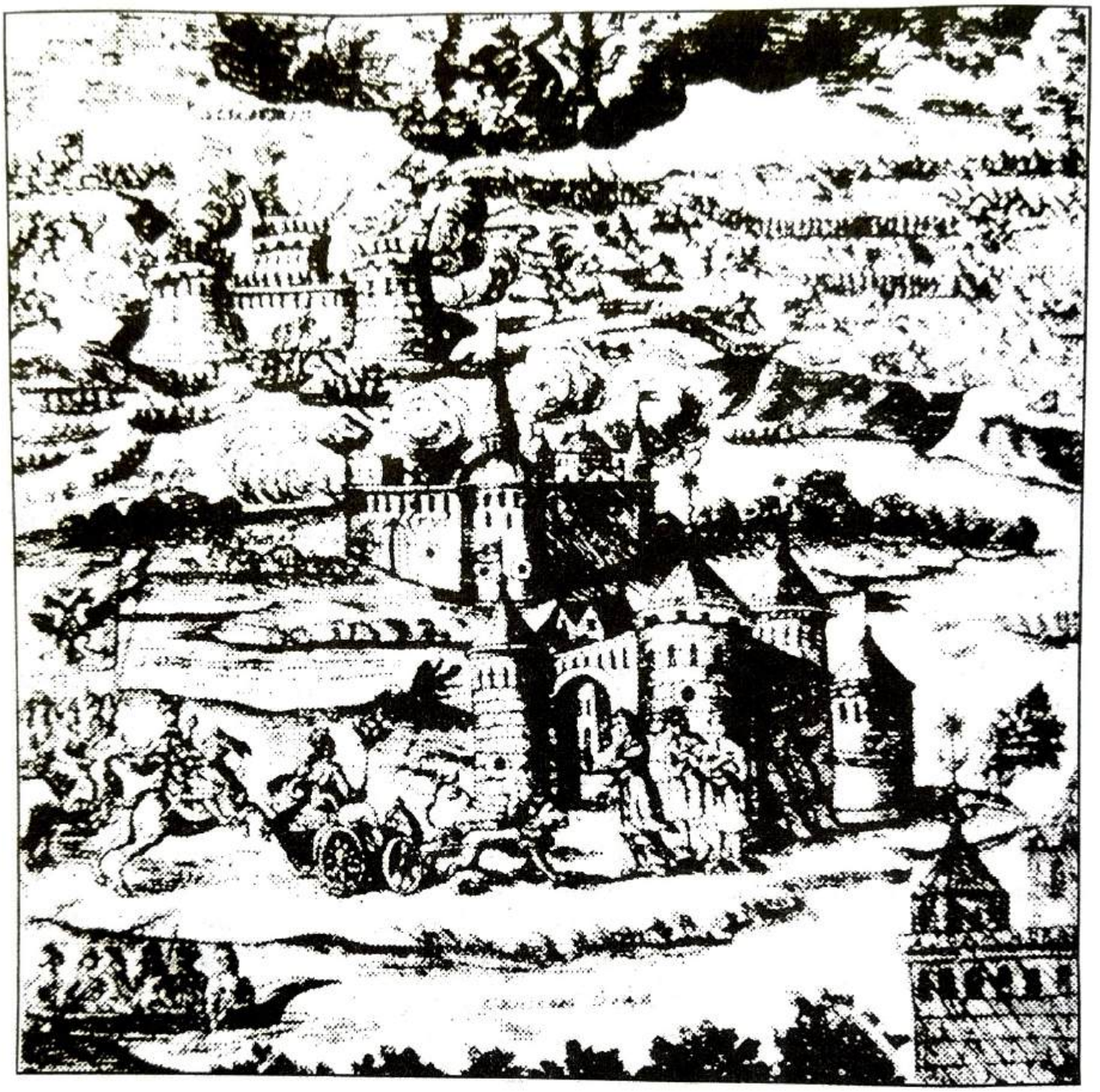

Здобуття фортеці Кизи-Кермень. Гравюра XVII ст.

цією метою він послав війська у двох напрямках: 35-тисячне московське військо — на Азов (у гирло Дону) та 120-тисячне московсько-українське військо під командуванням Б. Шереметева — на взяття фортець у пониззі Дніпра: Кизи-Кермень, Тавань та ін. Азов здобути не вдалося, а дніпровські фортеці Нижнього Подніпров'я капітулювали.

Наступний похід на Азов було здійснено 1696 р. Тоді Петро I з кінним і пішим військом, гетьман І. Мазепа із значною кількістю козаків та новостворений флот, спустившись по Дону в Азовське море, блокували Азов і майже місяць тримали його в облозі. 19 липня внаслідок штурму турецький гарнізон Азова капітулював.

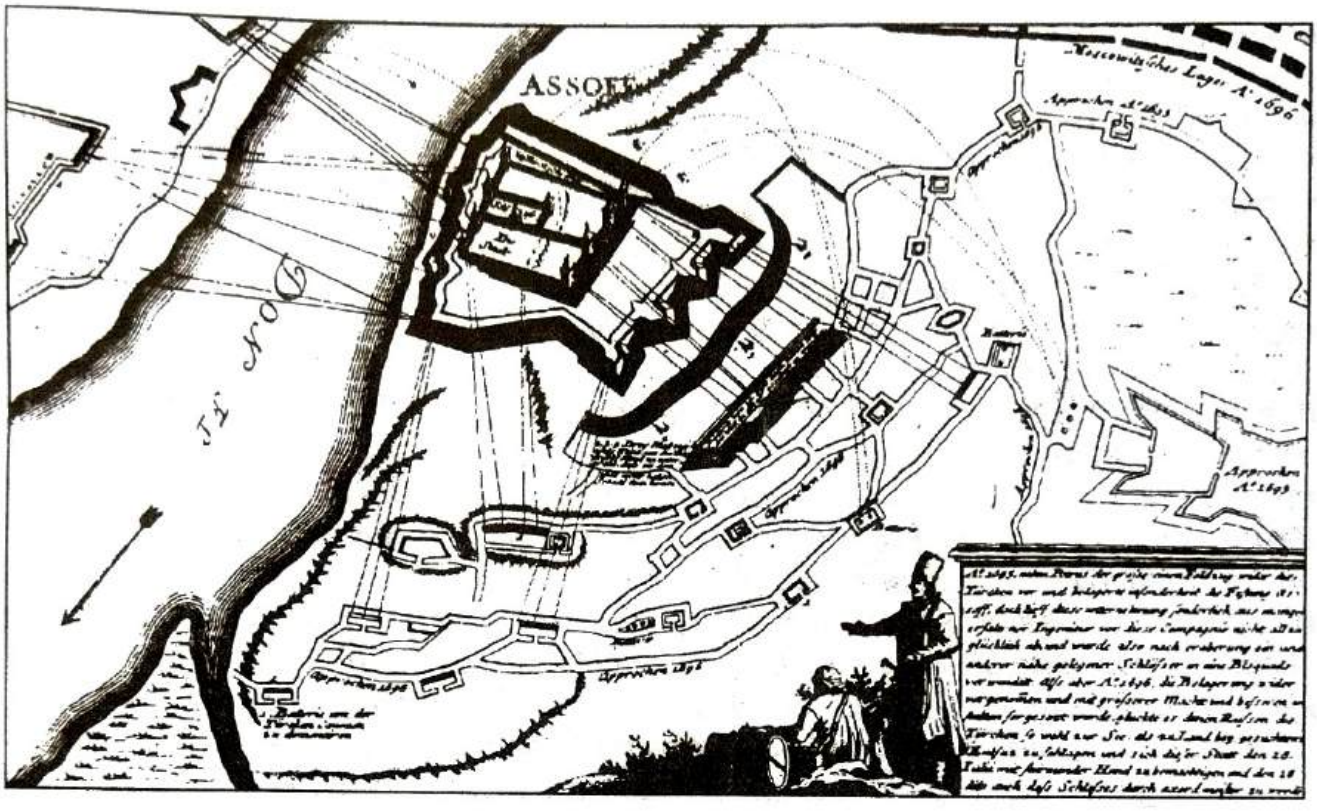

План битви за Азов. Гравюра XVII ст.

У 1699 р. в Карловцях країни «Священної ліги» підписали з Туреччиною мир, згідно з яким вона повернула Польщі Південну Київщину, Поділля й Брацлавщину. Московія уклала з Туреччиною спочатку перемир'я на 2 роки, а в 1700 р. — Константинопольський мир, закріпивши таким чином за собою Азов.

ДОКУМЕНТИ

Розповідь очевидця про турецько-татарські розорення в Україні

Року від створення всього живого 7185, а від господнього утілення 1677... Тоді наступило на Україні від турчина, замість Божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через висяклу в них любов до інших), остаточне і всеконечне розорення й запустіння. А турчин після Кам'янецької, Хотинської, Ладижино-уманської війни відпочивав тільки один рік і відразу замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогобічної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. Одну проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигрині Дорошенка, його турецького союзника, другу проти Чигрина, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха. Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигрин, а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву. А скоро (весна зодягла землю)

травами і красноквітними злаками, приємними людському зорові, відразу отой ненаситний візантійський смок, що завжди жадає християнської крові, виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі пропонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодло магометан. А коли їх, кінних і піших, зібралося під ту хоругву величезне число, тоді він, придавши їм багато гармат, можчирів, бомб і великих муроломних картарів, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапасив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагран-пашу трапезонтського з товаришами, що перед тим дізнав сподіваного щастя під Кандією і на інших місцях у воєнних оказіях і повернувся до свого цісаря зі значною вислугою; приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика козацького Юрія Хмельниченка, який мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

(Літопис Самійла Величка. — Київ, 1991. — Т.2. — С.212–213).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Як можна оцінити політичну й військову діяльність Івана Сірка?* ***2.*** *Якими були наслідки Чигиринських походів?* ***3.*** *Прокоментуйте уривок з літопису.*

29 БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

СТАРШИНСЬКА ОЛІГАРХІЯ

Після арешту Д. Многогрішного протягом трьох місяців правління Україною здійснювала група старшини, яка усунула гетьмана від влади (Петро Забіла, Іван Домонтович та ін.). Старшинська олігархія дбала про забезпечення собі державної влади, недопущення сильної гетьманської влади, а також недопущення простих козаків до участі у вирішенні державних справ.

У квітні 1672 р. в Батурині зібралася старшинська рада, яка вирішила звернутися до Москви з проханням обрати нового гетьмана без участі рядового козацтва. Старшина виклала свої умови обрання гетьмана в чолобитній цареві Олексієві Михайловичу. Старшина намагалася обмежити владу гетьмана (як у Польщі шляхта обмежувала владу короля). У всіх питаннях зовнішньої і внутрішньої політики гетьман повинен був радитися із старшиною. Вона домагалася, щоб старшину судив не гетьман, а військовий суд, щоб без участі старшини гетьман не мав закордонних зносин і не тримав при собі наймане військо («компанійців»). Старшину до Москви супроводжував чернігівський полковник Іван Лисенко.

Саме в цей час запорозький кошовий отаман І. Сірко зробив спробу заволодіти гетьманською булавою. Але авторитетний серед козаків І. Сірко, представник запорожців, не влаштовував ні московський уряд, ні українську старшину. Тому І. Сірка заарештували і відправили до Тобольська.

Лазар Баранович

17 червня 1672 р. в містечку Козача Діброва поблизу Конотопа відбулася старшинська рада для обрання гетьмана. На раді були присутні воєвода Г. Ромодановський, чернігівський архієпископ Лазар Баранович, архімандрит Новгород-Сіверського монастиря Михайло Лежайський, а також загін стрільців для охорони. Рядове козацтво, міщан і селян на раду не запросили.

Новий гетьман був обраний з дотриманням відповідного ритуалу: Г. Ромодановський зачитав царську грамоту, Л. Баранович прочитав молитву і освятив раду. Присутні рекомендували на гетьманство генерального суддю Івана Самойловича. Полковники Дмитро Райча і К. Солонина підхопили його під руки і поставили на стіл у центрі кола. Генеральний обозний Петро Забіла вручив І. Самойловичу булаву, інші полковники, покривши його прапором, вручили бунчук. На раді обрали також кількох генеральних старшин.

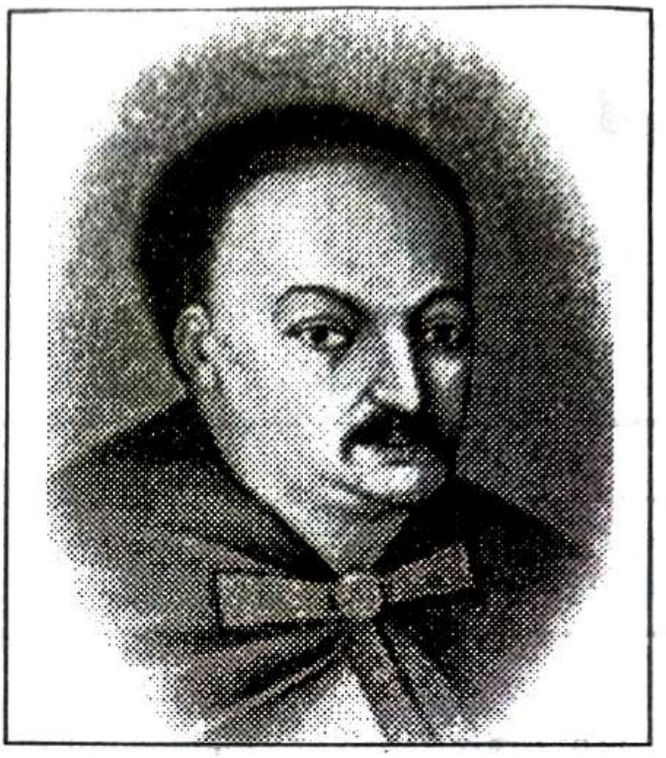

Гетьман Іван Самойлович

ІВАН САМОЙЛОВИЧ (1672–1687)

І. Самойлович (рік народження невідомий) був сином священика з містечка Ходорів на Житомирщині. Після визвольної війни родина Самойловичів переселилася на Чернігівщину, в м. Красний Колядин. І. Самойлович здобув високу освіту в Киево-Могилянському колегіумі, мав природні здібності до наук. Літописець С. Величко свідчить, що «в письмі козацько-руським справний, розумний, гарної вроди, до людей чемний і прихильний».

Духовна кар'єра не приваблювала І. Самойловича, тому він вступив на службу до козацького війська, ставши писарем Красноколядинської сотні. Відтак одружився з дочкою заможного місцевого козака Голуба — Марією. Мав трьох синів (Семена, Григорія, Якова) і двох дочок. Його освіченість помітили, і невдовзі він став значковим товаришем, потім сотником Веприцької сотні Гадяцького полку. Невдовзі обіймав посади наказного полковника, полковника й полкового осавула.

І. Самойлович брав участь у повстанні 1668 р. на боці І. Брюховецького. Після його загибелі приєднався до Д. Многогрішного. Був обраний генеральним суддею.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І. САМОЙЛОВИЧА

Обрання гетьмана супроводжувалося підписанням нових договірних статей, подібних до «Глухівських статей» 1669 р.

Соціальна політика І. Самойловича характеризувалася посиленням влади старшинської верхівки. Гетьман вирішував справи тільки із старшинською радою і не збирав генеральних рад, у засіданнях яких брали участь прості козаки. Саме при ньому із синів старшини з'явилася привілейована категорія бунчукових товаришів (фактично — гетьманська гвардія). Однак І. Самойлович зумів зберегти свою незалежність і авторитет, він міг вирішувати важливі політичні справи всупереч старшині: не розпустив наймане військо, ввів нові податки тощо.

Під час його гетьманства утвердився адміністративно-територіальний поділ Лівобережної України, сформувалися судово-адміністративні установи, які протрималися ціле століття.

Багато уваги приділяв І. Самойлович економічному розвиткові держави. Він нагороджував маєтками старшину і духовенство, водночас не допускаючи надмірного визиску селян і міщан власниками маєтків. Як багата людина, він роздавав також маєтності своїм синам. Старший син Семен був стародубським полковником, а після його смерті у 1685 р. його місце посів молодший син Яків. Середній син Григорій був чернігівським полковником.

Виходячи з політичних міркувань І. Самойловича, можна припустити, що він виношував ідею єдності (соборності) українських земель. Гетьман прагнув об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну під 'своїм управлінням («регіментом») і під протекторатом Московської держави. З цією ж метою він вживав заходів, щоб узяти під контроль Запорозьку Січ.

У 1674 р. І. Самойловичу передав свою булаву гетьман Правобережної України М. Ханенко, а в 1676 р. — і гетьман П. Дорошенко. Таким чином, І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох берегів Дніпра». Гетьман звертався до царського уряду з пропозицією приєднати до свого регіменту і Слобідську Україну, але згоди на це не дістав.

Під час російсько-турецької війни (1677–1681) І. Самойлович проявив військові здібності полководця і адміністратора, вживав заходів для укріплення фортець, оборони міст, приведення до бойової готовності козацьких полків. Під час Чигиринських походів (1677–1678) гетьман доклав великих зусиль для оборони українських земель від турецько-татарської агресії. Коли царський уряд за обставин, що склалися, радив зректися Чигирина, І. Самойлович заявив: «Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то краще заздалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві не потрібен». Однак відстоя-

ти Чигирин не вдалося. За наказом Г. Ромодановського війська були виведені з Чигирина, а замок підірваний. Населення перегнали за Дніпро, на Лівобережжя («великий згін»), і поселили в малозалюдненій прикордонній степовій зоні.

Розорення Чигирина було символом загибелі козацтва на Правобережній Україні. Літописець оплакував це так: «Паде, паде красная козацкая Україна тогобочная, аки древній оний Вавилон, град великий... чрез незгоду тогдашную козаки всі пропали, самі себе звоювали».

ПЕРЕМИР'Я І «ВІЧНИЙ МИР»

У 1681 р. Московія і Туреччина заключили в Бахчисараї на 20 років перемир'я. Згідно з умовами перемир'я жодна із сторін не мала права заселяти територію між Бугом та Дніпром, тобто середня і південна Київщина залишалася безлюдною пустелею в самому центрі України, держави, створеної Б. Хмельницьким.

У 1683 р. під час Віденської битви об'єднані війська Австрії, Німеччини, Польщі та інших країн вщент розгромили турецькі війська. У ній взяли участь також українські козаки на чолі із запорозьким полковником Семеном Палієм.

Ослабленням могутності Туреччини скористалася Польща, яка прагнула витіснити турків з Поділля. Польський уряд розпочав переговори з Московією про укладання договору, спрямованого проти Туреччини й Криму. Це співпало з планами Московії щодо боротьби за Чорноморсько-Азовське узбережжя.

Коли восени 1684 р. розпочалися московсько-польські переговори, гетьман не радив вступати в союз із поляками, які відвоювали Правобережну Україну. Саме з цією метою він посилав до Москви В. Кочубея.

21 квітня 1686 р. Московська держава і Річ Посполита підписали «Вічний мир», за умовами якого ці держави вступали у воєнний союз проти Туреччини і Кримського ханства. Окрім того, цим документом підтверджувався існуючий відповідно до Андрусівського перемир'я поділ України по Дніпру. Київ закріплювався за Московією. Її ж владі підпорядковувалося й Запорожжя. Як і в Андрусові, представників України при підписанні «Вічного миру» не було. І. Самойлович вбачав у цьому певну загрозу українському народові й відверто висловлював незадоволення договором, який навпіл розірвав Україну. Він заявив, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України: «Не так воно станеться, як нам Москва у своїх мировых умовах з поляками постановляє, — зробимо так, як нам треба!» Такі висловлювання гетьмана доходили й до царя, викликаючи його незадоволення. Саме цим і скористалися згодом супротивники гетьмана із старшинського середовища.

І. САМОЙЛОВИЧ І УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Як відомо, українська православна ієрархія була висвячена єрусалимським патріархом Феофаном у 1620 р. Восени 1684 р. московський патріарх звернувся до І. Самойловича з пропозицією обрати такого київського митрополита, який би погодився залежати не від константинопольського, а від московського патріарха. Гетьман порадив обрати митрополитом луцького єпископа князя Гедеона Четвертинського.

29 червня 1685 р. в храмі Святої Софії в Києві відбулися вибори митрополита, на яких була присутня козацька старшина: І. Мазепа, В. Борковський, Я. Жураховський, Л. Полуботок, І. Коровченко. Митрополитом обрали Гедеона Четвертинського.

Посвячення Гедеона в сан київського митрополита відбулося в Москві 8 листопада 1685 р. в Успенському соборі в присутності вищого духовенства й царів Івана та Петра. До Константинополя було відправлено московського дяка М. Алексеєва та полковника Івана Лисицю з грамотами до патріарха Діонісія та проханням визнати підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Під впливом великого турецького візира Діонісій погодився на це. У 1686 р. він розіслав грамоту до всіх віруючих і священиків Київської митрополії з проханням визнати Гедеона митрополитом, а також підпорядкувати Київську митрополію московському патріархові. Так закінчилася незалежність (автокефальність) української православної церкви.

Гетьман І. Самойлович допомагав матеріально православній церкві. На його кошти в Глухові збудували кам'яну Успенську церкву, а в Густинському монастирі (поблизу м. Прилуки) у стилі українського бароко — головну Троїцьку церкву.

ТРАГЕДІЯ ГЕТЬМАНА

15 років тримав гетьманську булаву Іван Самойлович. Але старшинська олігархія не могла спокійно сприймати, що «попович» має таку сильну і авторитетну владу і не дуже зважає на старшину. Тому проти І. Самойловича готувалася старшинська змова, що ставила за мету за допомогою царя скинути його з гетьманства. Старшина, яка колись сприяла його гетьманству, почала писати доноси цареві. Але серйозного приводу для розправи із гетьманом не було.

Невдовзі після провалу першого Кримського походу 1687 р. І. Самойловича звинуватили у зраді, хоча він і попереджав царів, що в похід треба йти ранньою весною, а не тоді, коли степ горить від спеки. Донос царям, переданий через боярина і князя В. Голіцина 7 липня 1687 р., вміщував 23 пункти

звинувачень. Його підписали генеральний обозний В. Борковський, суддя М. Воєхович, писар С. Прокопович, осавул І. Мазепа, полковники К. Солониця, Я. Лизогуб, Г. Гамалія, Д. Райча, С. Забіла, канцелярист В. Кочубей. Головне звинувачення полягало в тому, що гетьман нібито замислив позбутися московської протекції і створити незалежну державу.

Коли російсько-українське військо отаборилося на річці Коломак (притока Ворскли), з Москви прибув посланець Ф. Шакловитий з царською грамотою, у якій В. Голіцину наказувалося заарештувати І. Самойловича. У ніч на 23 липня 1687 р. царські війська оточили ставку гетьмана, а вранці, коли І. Самойлович із сином Яковом був на молитві в походній церкві, їх заарештували. Через кілька днів у Кодаку заарештували й другого сина гетьмана — полковника Григорія Самойловича.

Гетьмана заслали до Тобольська, Якова — до Єнісейська, а Григорієві відрубали голову в Севську. Їхнє майно конфіскували (половину — до царської казни, половину — до гетьманської). Іван Самойлович помер у Тобольську в 1690 р., а невдовзі помер і його син Яків.

ДОКУМЕНТИ

Конотопські статті (1672 р.)

... 3. Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав. Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні — обозний Петро Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв, — полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке Військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим [карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством], і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних — обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, — всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке Військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

...7. Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служилих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив заказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускав приймати тих утікачів. І нині безперервно

б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стольники, стряпчі, дворяни, всякого чину служилі і посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усілякий розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині та всьому Запорозькому Війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути на цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

(Літопис Самійла Величка. — Київ, 1991. — Т.2. — С. 156–157).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте, яка з наведених статей не була подана старшиною?
2. Визначте: статті подано до виборів гетьмана чи після?

30 ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Після бурхливих подій 50–70-х років значна частина українських земель залишилася у складі Речі Посполитої, що остаточно було закріплено умовами «Вічного миру» 1686 р. На цій території створили чотири воєводства — Київське, Волинське, Брацлавське й Подільське. Внаслідок жорстокої боротьби різних держав за Правобережжя ці землі були спустошені і майже обезлюднені. Щоправда, бували періоди затишшя, і тоді люди поселялися на вільних землях. Але змінювалася воєнно-політична ситуація, і супротивники знову вогнем і мечем знищували міста й села, перетворюючи місцевість на пустелю. Дуже влучну характеристику стану Правобережної України початку 80-х років XVII ст. дав очевидець, козацький літописець Самійло Величко: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних і пусті вали... що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів. Мури ж, як то у Чолганську, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі, що тільки на шляху нам у поході військовому трапилися, бачив я одні малолюдні, інші цілком розвалені...»

За Бахчисарайським миром, який у 1681 р. підписали Московська держава з Туреччиною і Кримським ханством, землі між Південним Бугом і Дніпром не повинні були заселятися. Поділля, Південну Київщину і Брацлавщину в 1672 р. загарбала Туреччина.

ВІДНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА

Запустіння українських земель змушувало польських та українських магнатів і шляхту оголосити слободи з тривалими пільговими строками для поселенців, що сприяло заселенню краю. Магнати Потоцькі, Сапеги, Конецпольські, Ясинські, Радзивілли, Любомирські та інші володіли на Правобережжі величезними маєтностями. Якщо щодо панщини селяни й отримали деяке послаб-

лення, то становище ускладнювали релігійні конфлікти.

Щоб інтенсифікувати заселення спустошених земель, король Ян III Собеський у 1685 р. домігся сеймової постанови. У ній зазначалося, що люди, котрі запишуться в козаки й оселяться в Південній Київщині, будуть вільними і визнаватимуть лише владу призначеного королем гетьмана та

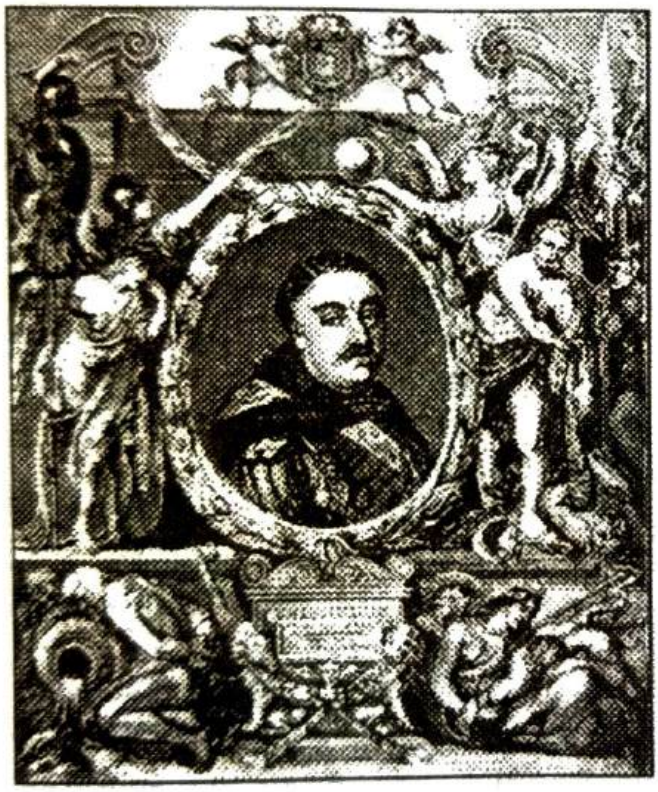

Король Ян III Собеський

полковників. Тоді ж король видавав «приповідні листи» на право набирати полки. Так відродилися Богуславський полк на чолі з полковником Самійлом Івановичем (Самусем), Корсунський — на чолі із Захаром Іскрою, Брацлавський — на чолі з Андрієм Абазином та Білоцерківський — на чолі із Семеном Гурком (Паліем). Заохочуючи утворення козацьких полків, уряд ставив за мету не лише заселити безлюдні землі, а й мати надійну та постійну охорону кордонів.

Таким чином, почалося надзвичайно швидке заселення території, на якій стояли ці полки. Втомлені багаторічною небезпекою та розрухою, люди, почувши про відродження козацтва, йшли сюди з усієї України. Так виникали нові слободи й містечка, вільні від панщини й підпорядковані владі полковників.

СЕМЕН ПАЛІЙ (1640–1710)

Серед козацьких полковників особливо авторитетним у народі був білоцерківський полковник Семен Палій. Він народився у містечку Борзна, що на Чернігівщині, у козацькій родині. Закінчив Києво-Могилянський колегіум, мав добрі організаторські та військові здібності. Певний час служив у Ніжинському полку, потім перебував на Запорожжі, служив у гетьмана П. Дорошенка. С. Палія добре знали й поважали запорожці.

Коли уряд оголосив про формування козацьких полків, Палій разом з кількома сотнями запорожців переселився в Південну Київщину, отримав «приповідний лист» короля й зробив центром свого полку м. Фастів.

С. Палій став господарем території, що охоплювала колишні Білоцерківський, Канівський, Чиги-

ринський та Уманський полки. Цей регіон по суті став місцем швидкого заселення, куди український народ переселявся з інших регіонів України, зокрема з Лівобережжя й Запорожжя. Незабаром тут виникли містечка й слободи, у яких були збудовані православні храми.

Відновлення козацтва занепокоїло польську шляхту у зв'язку з реальною загрозою існуванню панщини в її володіннях. На звільненій від польського панування території життя народних мас стало набагато легшим. Про таке становище шляхта скаржилася урядовим особам, але ті були безсилі приборкати С. Палія. Тоді польські пани зі своїми загонами почали нападати на «Паліївщину». Між Палієм і шляхтою точилася безперервна боротьба.

Проти польсько-шляхетського панування С. Палій очолив активну боротьбу в другій половині 80-х років, коли за «Вічним миром» Правобережжя було віддано полякам. Він прагнув добитися возз'єднання Правобережної та Лівобережної України, задля чого звертався з листами до царського уряду. Але той, посилаючись на мир із Польщею, не погоджувався на таку акцію, натомість пропонуючи С. Палієві перейти зі своїми козаками на Січ, тобто в московське підданство. С. Палій, звісно, на таку пропозицію не міг погодитися, бо це не вирішувало питання визволення Правобережжя від польського панування.

У 1689 р. С. Палій з невеликим загоном козаків напав на м. Немирів — резиденцію ставленика поляків гетьмана Гришка. Взяти місто не вдалося, а самого Палія польські урядовці, обхитривши, заарештували й відправили до німецького міста-фортеці Магдебурга, де він перебував в ув'язненні майже рік, поки його не визволили козаки.

ПОВСТАННЯ 1702–1704 РОКІВ ПІД ПРОВОДОМ С.ПАЛІЯ

У 1699 р. польським королем став Август II, який уклав з Туреччиною Карловицький мир. Таким чином, Правобережна Україна, якою володіли турки з 1672 р., була повернута Польщі.

З огляду на мирну угоду сейм ухвалив розпустити козацьке військо. Тоді козаки вирішили боротися за свою землю й волю.

Коронний гетьман Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові. Це було на початку Північної війни Росії зі Швецією. На захист міста стали всі жителі. Коли польські шляхтичі й жовніри після невдалої облоги міста пішли зимувати на Поділля, С. Палій із повстанцями вигнав магнатів і шляхту з маєтків на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й частково на Волині. Соратниками його були козацькі полковники Абазин, Іскра, Самусь. Польський уряд порівнював повстання С. Палія з визвольною війною 1648–1657 років.

Найбільшого розмаху повстання набуло у 1702–1704 рр. після наради у Фастові, де керівники повстання вирішили активізувати боротьбу. У листопаді 1702 р. полковник Самусь захопив оплот польської шляхти — Білу Церкву. Незабаром було взято Немирів. Для придушення повстання на Правобережній Україні польський уряд послав 15-тисячне військо на чолі з гетьманом Адамом Сенявським. Навесні 1703 р. повстання на Поділлі й Брацлавщині було придушене. А на Київщині, де з великими силами повстанців перебував Палій, воно ще тривало.

Навесні 1704 р., коли на Правобережжя для участі у воєнних діях проти шведів на боці Польщі прийшли лівобережні козацькі полки під командуванням гетьмана І. Мазепи, на Брацлавщині й Поділлі знову розгорнулося повстання.

Оскільки польський король Август II був союзником Петра I в боротьбі зі шведами, цар наказав гетьману І. Мазепі, щоб той умовив С. Палія припинити повстання. Мазепа ж переконував царя про недоцільність віддавати полякам звільнені повстанцями Білу Церкву й Південну Київщину. Однак за наказом царя 31 липня 1704 р. в таборі біля Бердичева С. Палія заарештували й відправили спочатку до Батурина, потім до Москви, а звідти — до Сибіру. Правобережжя тимчасово перейшло під владу І. Мазепи. Тільки в 1709 р. С. Палія повернули з Сибіру й призначили білоцерківським полковником. Наступного року він помер.

ДОКУМЕНТИ

Як козаки звільнили С. Палія з магдебурзької фортеці (з твору кінця XVIII — початку XIX ст. — "Історія Русів")

Козаки його командування, які завдячували йому всім своїм добробутом і самим життям своїм, понахапали були багатьох значних поляків у своє ув'язнення, щоб обміном їх визволити Палія, але успіху у тому зовсім не мали, бо, на подання уряду польського, наказано від царя і гетьмана тих в'язнів звільнити. Вони по такій невдачі вдалися до хитрощів: як у всю Польщу і частину Німеччини безперервно виходять з Малоросії купецькі каравани великими воловими обозами з пшоном, вовною, всякими шкурами та іншими продуктами, то вони, спорядивши великий обоз на волових хурах і понакладавши на них дещо з усіх своїх продуктів, постановили при них хурманами і поховали у хурах, вкритих вовною та шкурами, до 300 козаків з їх зброєю, і, таким чином, підійшовши до міста Магдебурга, упросилися з обозом ночувати в місті, а волів вигнали на наймане од міста пасовище, за що дорого заплатити приобіцяли. Як же споночіло і в місті все заспокоїлося, козаки, вийшовши з хур, прокралися потиху до фортеці, де ув'язнений був Палій, про якого заздалегідь вони розвідали, схопили обережно воротарів

та інших потрібних сторожів, опісля визволили Палія і взяли його з собою, а з ним вивезли й чотири легкі гармати з їх ладунком, у місті ж залишили порожні хури з опудалами людськими, що нібито сплять під передками. І так зібравшись, ішли вони цілу ніч і частину дня, аж поки розглянулися міські начальники та мешканці; але погоня за ними була недовга й безуспішна, а козаки, переходячи Польщу, пограбували багатьох вельмож, що брали участь в Палієвому ув'язненні, і нагородили свої втрати з процентами.

(Історія Русів. —Київ, 1991. — С. 242–243).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Чому польський уряд прийняв рішення щодо відновлення козацтва на Правобережній Україні? **2.** Назвіть причини і мету повстання 1702–1704 рр. **3.** Чому С. Палій був арештований і засланий царем до Сибіру?*

31 ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА МАЗЕПИ

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ

Після арешту й заслання І. Самойловича козацька рада, що відбувалася під час походу на р. Коломак, мала обрати нового гетьмана. Найпопулярнішою особою серед старшини був генеральний осавул Іван Мазепа. На той час йому було майже 50 років, він мав значний політичний та військовий досвід, оскільки був генеральним осавулом при двох гетьманах — П. Дорошенку та І. Самойловичу, а ще раніше — служив при королівському дворі, побував у багатьох країнах.

Вибір нового гетьмана, за звичаєм, супроводжувався підписанням договірних статей. Договір, підписаний від старшини І. Мазепою, а від царського уряду воєводою В. Голіциним, складався з 22 статей. У основу його було покладено попередні «Глухівські статті» 1669 р., але додано ряд нових статей, які обмежували права України. Вводився додатковий військовий гарнізон у гетьманській столиці Батурині. Заборонялося вести торгівлю з Кримом і «остерегать того накрепко». Уперше в договорі знайшов пункт про заохочення шлюбів між українцями та росіянами: «Народ малороссийський всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразрывное и крепкое согласие приводить супружеством и иным повелением». За наполяганням В. Голіцина було внесено пункт, у якому зазначалося, щоб «никто б голосов таких не искушал, что малороссийский край — гетьманского регименту, а отзывались бы везде единогласно — их царского пресветлого величества самодержавной державы». Тобто заперечувався державний характер гетьманської влади.

Пізніше всі пункти договору були внесені до царської жалуваної грамоти гетьманові, яку доставили з Москви в жовтні 1687 р. Додано було й дещо нове, в тому числі й повеління, щоб генеральну старшину й полковників не призначати без відома царя. Повідомлялося, що в Батурин направляється полк московських стрільців, «а хлебные запасы на тот полк давать тебе из своих доходов». Насамкінець, наказувалось збудувати фортеці на річках Самарі й Орелі та шанець (земляне укріплення) навпроти Кодака.

Це був значний удар по українській державності, і тільки завдяки політичним здібностям нового гетьмана І. Мазепи ряд пунктів не було реалізовано.

ІВАН МАЗЕПА (1687–1709)

І. Мазепа народився близько 1640 р. в с. Мазепинцях поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича, котрий у 50-х роках був

Гетьман Іван Мазепа

прихильником політики І. Виговського. Молодість І. Мазепи припала на буремні роки визвольної війни та «Руїни». Він здобув добру освіту в Києво-Могилянському та Варшавському єзуїтському колегіумах. Потім служив при дворі короля Яна Казиміра і за державний кошт був направлений вивчати артилерійську справу до Франції, Німеччини, Голландії та Італії.

Він виконував дипломатичні доручення короля, потім — гетьмана П. Дорошенка. У 1674 р., коли І. Мазепа з дипломатичною місією був направлений до Туреччини й Криму, його перехопили запорожці. Кошовий отаман І. Сірко переправив його до лівобережного гетьмана І. Самойловича. У нього І. Мазепа працював домашнім учителем — виховував синів гетьмана. Але невдовзі він знову став генеральним осавулом. Залишався один крок до гетьманської булави.

І. Мазепа, крім української, добре володів російською, польською, латинською, італійською, французькою і татарською мовами, читав твори західноєвропейських авторів, мав велику бібліотеку. У Києво-Могилянському колегіумі він добре освоїв риторику й піітику. Цицерон, Тіт Лівій, К. Таціт — це були улюблені автори І. Мазепи. Він і сам добре володів пером, у хвилини дозвілля писав вірші, деякі з них дійшли й до наших днів. І. Мазепа відзначався високою культурою, вражав сучасників яскравою мовою, вишуканими манерами, товариською поведінкою та гнучким розумом. Це була інтелігентна й водночас сувора людина. Ось одне із свідчень: «Ваші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність».

ПОЧАТОК ГЕТЬМАНСТВА

У виборі нового гетьмана важливу роль відіграв князь В. Голіцин. І новообраному гетьманові І. Мазепі відразу ж довелося заспокоювати заворушення селян, міщан і козаків. Він розсилав універсали, у яких заборонялося самовільно забирати чуже майно, обіцяв скасувати орендну систему. Виступи народних мас свідчать, що наприкінці століття відбувся перерозподіл землі, більшість якої опинилася в руках старшини. Водночас вільні селяни за різних причин втрачали свою землю і ставали безземельними підсусідками, котрі навіть не виконували повинностей. Старшина ж, навпаки, намагалася збільшити податки з населення, примусити селян виконувати «послушенство», тобто працювати в їхніх господарствах. Дуже обтяжливою для народних мас була орендна система, коли уряд (гетьманський, згодом — царський) за певну суму грошей продавав право збирати з населення різні плати (торгові мита, мостове, перевозне та ін.). Величезним лихом для козаків, селян і міщан було утримання численного царського війська («ратних людей»), яке з воєводами постійно перебувало в українських містах. Все це разом узяте й призвело до народних заворушень. І. Мазепа, як і обіцяв, скасував орендну систему.

Наступним заходом гетьмана було будівництво фортець. За розпорядженням царського уряду для підготовки до нового походу в Крим на запорозькому прикордонні вздовж р. Самари почали споруджувати фортеці. Основною з них мала стати Богородицька фортеця біля давнього козацького містечка Самар (нині м. Новомосковськ), котре в грамоті короля Стефана Баторія згадується під роком 1576. Керував спорудженням фортець сам гетьман, а загальний контроль здійснював російський воєвода М. Неплюєв. На будівництві працювало 20 тисяч українських козаків.

Навесні 1689 р. відбувся другий Кримський похід російсько-українських військ під командуванням В. Голіцина та І. Мазепи. Цей похід, як і перший, не приніс бажаного успіху.

Разом з В. Голіциним та великою делегацією гетьман прибув до Москви. Але в цей час відбувся двірцевий переворот. Владу захопив молодий Петро І. Царівна Софія опинилася в монастирі, а її фаворит В. Голіцин — у засланні на далекій півночі. І. Мазепа потрапив у непевне політичне становище. Та все ж він зустрівся з царем, після чого повернувся в Україну.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

За період гетьманування (понад 20 років) І. Мазепа зміцнив авторитет гетьманської влади, будучи переконаним, що сила держави — у силі її лідера. Гетьман намагався впорядкувати роздачу маєтностей,

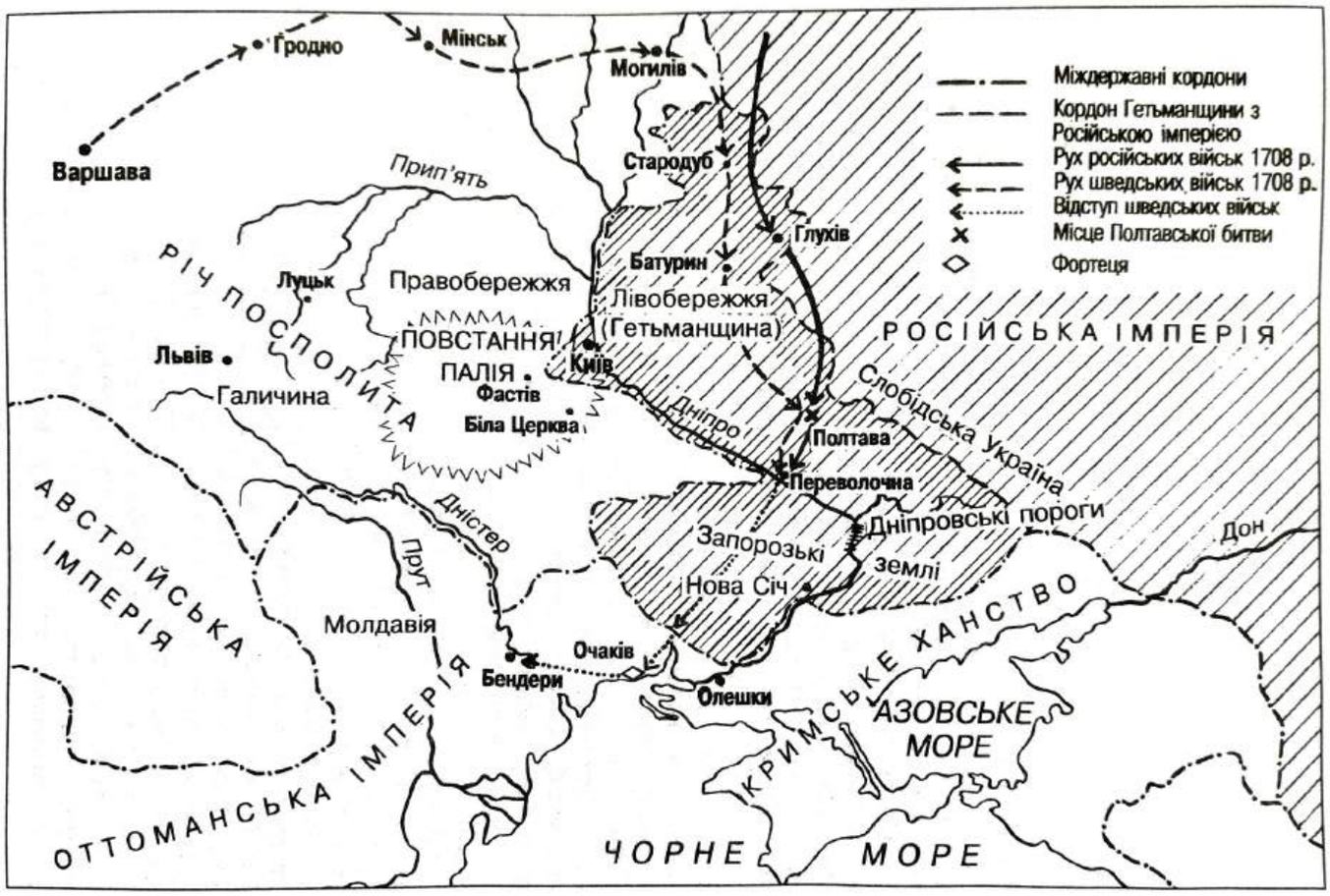
Гродно
Мінськ
Могилів
Варшава
Прип'ять
Стародуб
Глухів
Батурин
Луцьк
Правобережжя
Лівобережжя
(Гетьманщина)
РІЧ ПОСПОЛИТА
ПОВСТАННЯ
ПАЛІЯ
Львів
Київ
Фастів
Галичина
Біла Церква
Дніпро
Полтава
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Слобідська Україна
Переволочна
Дніпровські пороги
Дністер
Прут
Запорозькі
землі
Дон
Нова Січ
АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Молдавія
Очаків
Бендери
Олешки
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ОТТОМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
Міждержавні кордони
Кордон Гетьманщини з Російською імперією
Рух російських військ 1708 р.
Рух шведських військ 1708 р.
Відступ шведських військ
Місце Полтавської битви
Фортеця

виступав проти переходу козаків у селянський стан, намагався впорядкувати систему оренд і податків, обмежити визиск селян. Універсалом 1691 р. він заборонив світським і духовним особам обтяжувати селян повинностями, а козаків приневолювати переходити в посполиті та відбирати в них землю. Наступного року навіть забрав у деяких полтавських землевласників, які обтяжували підданих повинностями, маєтності. У 1701 р. І. Мазепа віддав під суд сотника с. Верикиївки «за великі й нестерпні» прикрощі, завдані селянам.

Однак він був сином свого часу та свого соціального стану, і навіть при великому бажанні він не зміг би змінити закономірного процесу розвитку старшинського і церковного землеволодіння, поглиблення суперечностей між багатими й бідними. І. Мазепа видавав універсали на землеволодіння (приватне чи рангове), будучи одним із найбагатших землевласників. На вимогу старшини він видав універсал (1701) про перехід підсусідків у посполиті, за якими зберігалося право переходу і які платили податки та змушені були працювати на власника землі. Поступово збільшувалися розміри й види податків.

Крім того, нелегке становище народних мас обтяжувало утримання численного царського війська. Військові походи через Україну руйнували її господарство. Від початку гетьманства І. Мазепи до кінця XVII ст. українські козаки здійснили 11 далеких походів. Люди називали гетьмана «вітчимом» України, говорили, що душа І. Мазепи в Москві, а в Україні лише його тіло. Соціальне та економічне напруження зростало з кожним роком.

ПОКРОВИТЕЛЬ І МЕЦЕНАТ

Один із важливих напрямів діяльності І. Мазепи — сприяння розвитку науки й культури. Як людина освічена, що мала велику бібліотеку в розкішному Батуринському палаці, він надавав матеріальну допомогу Києво-Могилянському колегіуму, за його сприяння колегіум був перетворений на академію у 1701 р. Власне, він був покровителем і меценатом української церкви й освіти. На його кошти були збудовані численні церкви, монастирі, школи, бурси, шпиталі в Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах Гетьманщини. Архітектурний стиль цих будов має назву «мазепинське бароко».

І. Мазепа дарував маєтності монастирям, які мали свої школи й друкарні. Щоб піднести значення київського митрополита, він домігся для нього титулу «екзарха московського патріарха». За свою діяльність І. Мазепа здо-

⇐ *Українські землі у складі Російської імперії на початку XVIII ст.*

був симпатії та прихильність широких освічених кіл. Гетьману присвячувалися панегірики, поеми, драми. Так, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович, пізніше сподвижник

Феофан Прокопович

Петра I і глава Синоду, написав віршовану драму «Володимир», у якій порівнював І. Мазепу з просвітителем і хрестителем Русі князем Володимиром.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГЕТЬМАНА З ЦАРЕМ

Ще 1689 р. в Москві Іван Мазепа дістав покровительство молодшого, талановитого, але тоді ще не освіченого й дикого норовом царя. Поступово взаємини цих різних за своїм політичним статусом, віком, характером та освіченістю людей переросли у відносини гармонії та взаєморозуміння. І. Мазепа вірно служив цареві, а Петро I мав усі підстави беззастережно довіряти своєму васалові. Гетьман використовував це довір'я, міг висловлювати цареві свою думку. Наприклад, він був проти союзу з Польщею, розуміючи небезпеку цього союзу для України. Проте волю царя виконував, як належить васалові.

Значна частина старшини звинувачувала І. Мазепу в тому, що він шукав прихильності царя. Для такої думки були всі підстави. Цар обдаровував його маєтностями. Гетьман одержував від нього коштовні подарунки й нагороди. Так, у 1700 р. він отримав з рук царя орден Св. Андрія Первозванного, а в 1707 р. за клопотанням царя від австрійського імператора одержав титул князя Священної Римської імперії, від польського короля — орден Білого орла.

Отримуючи нагороди, І. Мазепа, щоправда, не забував і про генеральну старшину, яка одержала російські ранги стольників. Гетьман купив у О. Меншикова палац у Москві. Він дружив із впливовими московськими боярами Шереметевим, Головніним, Голіциним та ін.

Минуть роки, і всі ці почесті, багатство й влада будуть втрачені І. Мазепою заради свободи України та її народу.

СТАРШИНСЬКА ОПОЗИЦІЯ. ПЕТРИК

Напружене соціально-економічне становище в Україні посилювалося старшинською опозицією, що визрівала особливо в південних полках. Опозиція була незадоволена антитатарською політикою царського, а разом з ним і гетьманського урядів. Вона хотіла управляти Україною (старшинська олігархія).

Тож у 1692 р. в Переяславському, Миргородському, Лубенському й Полтавському полках почалися заворушення. На чолі їх стояв Петро Іваненко-Петрик, який через політичні інтриги надумав здобути кар'єру й багатство. Це була освічена людина, канцелярист військової канцелярії, свояк генерального писаря Василя Кочубея. Залишивши дім і посаду в Батурині, він подався на Запорожжя. Там був обраний військовим писарем і почав вести агітацію серед запорожців, проголошуючи себе ворогом старшини та Мазепи. Можливо, він був направлений Кочубеєм як кандидат в гетьмани від опозиції. Він виступав проти «чортів-панів», орендарів, «дуків, що їм царі маєтності понадавали».

Петрик звинувачував Мазепу в намаганні знищити Україну, перетворити народ на «невільників і холопів». Він проголосив себе гетьманом і готувався до повстання. Петрик поїхав у Крим і уклав договір з ханом про допомогу в боротьбі проти панування Росії та сліпого виконавця волі царя — Мазепи. Проте Петрика в цілому Запорожжя не підтримало, окрім кількох сотень козаків-«сіромах». При підтримці татар він вирушив на прикордоння Гетьманщини, де його підтримали деякі населені пункти. Петрик разом з татарами кілька разів робив набіги на Гетьманщину, але успіху не мав. Гетьман І. Мазепа швидко придушив повстання. Упродовж 1698–1712 років Петрик був гетьманом так званої Ханської України — на землях між Південним Бугом і Дністром, котрі перебували під владою Криму.

ВІДНОСИНИ ІЗ ЗАПОРОЖЖЯМ І ПРАВОБЕРЕЖНОЮ УКРАЇНОЮ

Січ, що після Б. Хмельницького вела майже самостійну політику, втручалася в справи Гетьманщини, зокрема впливаючи на вибір гетьманів та міжусобну боротьбу козацько-старшинських угруповань. Тому І. Мазепа, щоб зміцнити свій авторитет на Січі, вживав економічних і політичних заходів. Звертаючись до запорожців, він писав в універсалі: «Наша гетьманська влада гідна такої пошани, щоб ви, менші, нас не вчили й не картали, але з самого послуху чинили те, що вам чинити велять і наказують». І. Мазепі таки вдалося підпорядкувати Запо-

рожжя. Найгостріші непорозуміння між гетьманом і Запорозькою Січчю виникали через будівництво фортець на межі із запорозькими землями. Запорожці боялися, що російські військові залоги обмежать їхні вольності. Адже з наказу царя напроти Січі вже було споруджено фортецю Кам'яний Затон.

Правобережна Україна також була під постійною увагою гетьмана І. Мазепи. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою Правобережну та Лівобережну Україну. У 80-ті роки на Правобережжі почало відроджуватися козацтво, розгорнувся визвольний рух під керівництвом С. Палія. Він, зокрема, пропонував І. Мазепі прийняти його під гетьманську булаву. Але, по-перше, існувала на те заборона царя, адже був укладений «Вічний мир» з Польщею. А по-друге, визвольний рух на Правобережній Україні мав антифеодальний характер. Та все ж загроза перенесення повстання на Лівобережну Україну лякала гетьмана. На те були й суб'єктивні причини, як-то, популярність С. Палія в народних масах України, чого побоювався І. Мазепа. Тому справа об'єднання правобережних і лівобережних земель відкладалася на майбутнє.

ДОКУМЕНТИ

1. Пісня І. Мазепи «Ой горе тій чайці»

Ой горе тій чайці,
Чаєчці-небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі.

Ой ішли чумаки,
Весело співали,
І чаєчку ізігнали,
Чаєнят забрали.

А чаєчка в'ється,
Об дорогу б'ється,
К сирій землі припадає,
Чумаків благає.

Ой ви, чумаченьки,
Ви ще молоденькі,
Верніть моїх чаєняток,
Вони ще маленькі!

Ой чаєчко наша,
Неправдонько ваша,
Поварили чаєняток,
Добра була каша!

Бодай ви, чумаки,
Щастя не діждали,
Бо ви моїх дрібних діток
Із гнізда забрали!

Бодай ви, чумаки,
На Дін не сходили,
Що ви моїх дрібних діток
В каші поварили!

(Володарі гетьманської булави. — Київ, 1994. — С. 401).

2. З листа французького посла в Московській державі Жана де Балюза (1704)

З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На границі мене зустріла почесна козаць-

ка варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа.

Колись він (хоч козак, але знатного шляхетського роду) мав надвірну рангу при королеві Казимирові. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного і стрункого, на дворі...

Загально кажучи, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови, може змагатися з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі — два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на якихось десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний у козацькій країні, де нарід загалом свободолюбивий і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим принцом дуже приємна: має він великий досвід у політиці; у протилежність до москвинів, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного від цього принца не міг витягнути. Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати.

(Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — С. 104–105).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Порівняйте умови договору 1654 і 1687 років та визначте різницю між ними. **2.** Які особливості внутрішньої політики гетьмана І. Мазепи? **3.** На підставі документів дайте характеристику І. Мазепи як політика і державного діяча.*

32 УКРАЇНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

ТЯГАР ВІЙНИ

У 1700 р. Російська держава, уклавши союз із Польщею і Данією, оголосила війну Швеції, прагнучи здобути вихід до Балтійського моря. Того ж року українське військо під командуванням племінника гетьмана І. Обидовського поспішало під Нарву, де російське військо зазнало поразки. Українські полки висилалися на далекі фронти — до Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Ця війна, нічого не даючи Україні, вимагала від неї значних людських і матеріальних ресурсів. Коли шведські війська наступали на Росію та її союзника Польщу, українське населення разом із ратними людьми й козаками будувало укріплення й фортеці на шляхах можливого просування шведів.

Постійні переходи російських військ, що вимагали харчів, фуражу, коней, волів, житла, важким тягарем лягали на плечі народних мас. Цар нехтував давно встановленими в Україні порядками. Козацькі війська підпорядковувалися не гетьману, а російським воєначальникам. Петро І проводив уніфікацію своєї держави, і особливий устрій України заважав його подальшим планам. Плани царя щодо ліквідації української автономії виявилися вже на початку війни. У 1705 р. Петро І наказав перетворити два козацьких полки, що перебували в Пруссії, на регулярні драгунські полки. І хоч це й обгрунтовувалося воєнними потребами, однак козаки вважали таке втручання царя порушенням їхніх прав. Серед старшини ходили чутки, що незабаром усунуть і цивільну українську адміністрацію, а натомість запровадять губернське чи воєводське правління і т. п. Антимосковські настрої проявлялися дедалі гостріше.

Старшина тиснула на І. Мазепу, щоб він подумав про майбутнє України: «...Твою душу і кості діти наші прокленуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!»

СПРОБА ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

На Правобережній Україні визвольний рух під керівництвом

С. Палія переріс у загальне повстання. Польща не змогла придушити його без сторонньої допомоги. Тим більше, що на Польщу наступали шведські війська. Тоді король Август II попросив допомоги у союзника — Петра I. Цар дав розпорядження гетьманові І. Мазепі перейти через Дніпро і зайняти Правобережжя, що й було зроблено. У 1704 р. Правобережні козацькі полки Палія, Абазина, Іскри, Самуся перейшли під владу І. Мазепи.

Здавалося, давній план об'єднання двох великих частин України здійснився. І. Мазепа збільшив кількість полків на Правобережжі до семи, виділив землі старшині й монастирям, дозволив організовувати промисли в містах і слободах, запровадив адміністративний устрій, як-то було на Гетьманщині. Польща вимагала від царя повернути їй Правобережжя. Гетьман же переконував царя, що слід утримати за собою Правобережжя. Він наказав насипати у м. Любар, що стояло на кордоні козацької держави часів Б. Хмельницького, пам'ятний курган.

ПЛАНИ НА ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Шведський король Карл XII у війні переміг Данію і Саксонію, розбив під Нарвою Петра I і успішно наступав на Польщу. У Польщі на той час було два королі — Август II, якого підтримувала Російська держава, і Станіслав Лещинський, котрого в 1704 р. обрала королем опозиція Августу II. С. Лещинський став на бік шведів. Сподіваючись повернути всі українські землі під владу Польщі на умовах Гадяцького договору (1658), він мріяв про тісні контакти з І. Мазепою. Гетьман підтримував з ним таємну переписку, але відкрито укласти союз з безсилою й розбитою Польщею не наважувався. Більш перспективними видавалися І. Мазепі контакти з Карлом XII.

І. Мазепа виходив з того, що незалежно від наслідків російсько-шведської війни Україна втратить свою автономність. Якщо перемогу здобудуть Петро I і Август II, то Україну знову буде поділено між ними по Дніпру. А якщо перемогу здобудуть Карл XII і його спільник С. Лещинський — то вся Україна буде віддана Польщі і ні про яку автономію не можна буде й думати. Тому гетьман розраховував ще до закінчення війни укласти договір. Сподіваючись врятувати Україну при підтримці Швеції, І. Мазепа знав, що таким чином діяв би і Б. Хмельницький.

У 1706 р. між Швецією та Україною було укладено таємний договір, згідно з яким після війни Україна ставала вільною державою, а король — гарантом її державності. Шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом української держави. Відсутність спільних кордонів зі Швецією давала надію гетьма-

нові, що протекторат Швеції буде суто умовним. Водночас І. Мазепа вів таємні переговори із С. Лещинським про федерацію України з Річчю Посполитою.

Про ці плани і дії І. Мазепи знало дуже вузьке коло старшини. Не здогадувався про це і Петро І. Він не вірив доносам, що викривали таємні наміри гетьмана.

ДОНОСИ В. КОЧУБЕЯ ТА І. ІСКРИ

У 1708 р. до Москви було послано донос на гетьмана, який написали генеральний суддя Василь Кочубей та полтавський полковник Іван Іскра.

Взагалі, поширювалися чутки, що донос вони написали з намови дружини генерального судді Любові Кочубеїхи, котра була незадоволена стосунками її дочки Мотрі з І. Мазепою. Гетьман на той час був удівцем (у 1702 р. померла його дружина, дітей він не мав), і юна дівчина закохалася в елегантного, розумного, красномовного чоловіка, котрий часто бував у їхньому домі. Але І. Мазепа був хрещеним батьком Мотрі і саме це стояло на перешкоді укладення шлюбу. У 1707 р. вона вийшла заміж за старшинського сина Чуйкевича (прихильника політики І. Мазепи). Цю своєрідну історію змалював у своїй поемі «Полтава» російський поет О. С. Пушкін.

Отже, через ченця Никанора В. Кочубей та І. Іскра передали донос у Москву, сподіваючись, що булава після скинення І. Мазепи дістанеться В. Кочубею. Проте доносників заарештували. Між іншим, гетьман давав їм змогу втекти до Криму, що закрило б справу, але дорогою вони потрапили до рук російського полковника Осипова.

Після допитів (за наклеп) у Смоленську їх відправили до Києва у новозбудовану Печерську фортецю. І. Мазепа на той час перебував зі своїм обозом у с. Борщагівка поблизу Білої Церкви. 11 липня 1708 р. туди привезли закутих у кайдани В. Кочубея та І. Іскру. Через три дні на майдані в присутності війська, селян і міщан їх стратили. У домовинах їх відвезли до Києво-Печерської лаври й поховали біля Трапезної церкви. Родини їхні, на прохання гетьмана, були відпущені, а майно повернуто.

ВИРІШАЛЬНИЙ ЧАС

Своїми планами здобуття незалежності України І. Мазепа ділився із впливовими старшинами (Орликом, Ломиковським, Горленком, Апостолом, Зеленським). Вони вимагали від нього більш рішучих дій. Тоді І. Мазепа сказав: «...Не заради високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, а для усіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського, для під-

несення його прав і вольностей хочу я за допомогою Бога так чинити...»

Події розвивалися швидко. Шведський король рушив на Москву через Білорусію і Смоленськ. Але Петро I зосередив там свої війська. Тоді король спробував пробитися до Москви в напрямку Брянськ — Калуга, але й на цьому шляху були укріплені міста, у тому числі українські — Стародуб, Мена, Почеп, Погар, Новгород-Сіверський. 28–29 вересня 1708 р. в битві під Лісною Карл XII зазнав поразки. Згодом він вирішив продовжувати похід на Москву, обійшовши укріплені міста південніше, тобто через Україну.

Звістка про те, що шведи вступили на територію України, вразила гетьмана. І. Мазепі потрібно було або вступати в боротьбу зі шведами, або ж відкрито виступити на боці Карла XII. І гетьман вибрав останнє. На той час із десяти українських полків в Україні залишалися лише Миргородський, Лубенський та Прилуцький і, крім того, 6 найманих полків. Петро I вимагав від гетьмана вислати своїх козаків на Сіверщину. Російські війська вже вступили в Україну, до Батурина наближався О. Меншиков.

24 жовтня 1708 р. І. Мазепа з генеральною старшиною, полковниками й чотирма тисячами козаків виїхав з Батурина до ставки Карла XII, що розташувалася поблизу містечка Макошин на Чернігівщині. Таким чином, гетьман відкрито перейшов на бік шведів. Народні маси не чекали такого повороту подій. Не здогадуючись про політичні наміри І. Мазепи, люди не могли уявити себе союзниками шведів після вчорашніх закликів до боротьби «з неприятелем». Тим більше, що козаки, міщани й селяни активно допомагали російській армії в боротьбі проти шведів по всій території України. Тому жоден із маніфестів І. Мазепи до народу не мав успіху.

На звістку про зраду І. Мазепи Петро I, котрий на той час перебував у Новгороді-Сіверському, зреагував миттєво. Він наказав надрукувати в друкарні Києво-Печерської лаври 600 примірників «Маніфесту до малоросійського народу», негайно розіслати його в українські міста й села і прочитати в усіх церквах. У маніфесті цар назвав гетьмана Мазепу «зрадником українського народу», котрий нібито хотів віддати Україну Польщі, а православні церкви — греко-католикам. У цьому документі цар проголошував себе захисником українського народу й скасовував деякі податки.

Петро I наказав О. Меншикову знищити гетьманську столицю Батурин, де перебувала 23-тисячна військова залога під командуванням полковника Д. Чечеля. Оборонці нічого не знали про відносини І. Мазепи зі шведами. І хоча й мали вони достатньо артилерії, харчів і зброї для тривалої оборони, однак через зраду полковника І. Носа, який показав О. Менши-

кову таємний підземний хід, російське військо вдерлося до Батурина. Місто було дощенту зруйноване, а його населення перебите.

Розпочалися слідства й жорстокі покарання всіх, кого запідозрили у причетності до справи Мазепи. У Лебедині на Слобожанщині було створено спеціальну слідчу комісію, яка допитувала людей і приймала доноси. Доносщикам у нагороду давали конфісковане у «мазепинців» майно. Жах і деморалізація охопили Україну.

ВИБОРИ НОВОГО ГЕТЬМАНА

У маніфесті царя старшинам, полковникам і «прочим» наказувалося провести вибори нового гетьмана. Місцем так званих виборів був Глухів. На раду прибули стародубський полковник Скоропадський, чернігівський полковник Полуботок, переяславський наказний полковник Томара, ніжинський полковник Жураковський, а також сотники.

У Глухові перед українським народом було продовжено дискредитацію І. Мазепи. На площі поставили шибеницю, винесли опудало Мазепи з причепленим до нього орденом Андрія Первозванного. Зачитавши звинувачення, з опудала здерли орден, а опудало повісили на шибеницю.

Наступного дня, 6 листопада 1708 р., відбулися вибори нового гетьмана. Цар порадив на гетьманство стародубського полковника Івана Скоропадського. Він належав до однодумців І. Мазепи, але іншого вибору у царя не було. Д. Апостол, якого цар хотів зробити гетьманом, був з І. Мазепою, а П. Полуботок — популярний серед старшин і самостійний у діях — заслужив таку царську оцінку: «Він надто хитрий і може зрівнятися з Мазепою». Так був «вибраний вільними голосами» 62-річний Іван Скоропадський. Йому відразу ж вручили захоплені в Батурині гетьманські клейноди.

12 листопада в Успенському соборі в Москві та в Троїцькій соборній церкві в Глухові відбувалася церемонія проголошення церковної анафеми І. Мазепі. У Глухові її проголошував митрополит Стефан Яворський, колишній вчитель П. Орлика, автор панегірика на честь І. Мазепи. За розпорядженням церковної влади анафему Мазепі проголошували в усіх православних церквах України щорічно аж до 1917 р., навіть у тих, які були збудовані за його кошт і де в інших молитвах за церковними правилами йому проголошували похвалу і вічну пам'ять. Православна церква зняла з І. Мазепи анафему лише в 1994 р.

НАПЕРЕДОДНІ ВИРІШАЛЬНОГО БОЮ

Вжиті царем заходи досягли своєї мети. Населення України зустрічало шведів, як і належить

зустрічати ворога. Кожне місто й містечко шведам доводилося брати з боєм. Окупанти вимагали від населення возів, квартир, харчів, фуражу, одягу. Це посилювало незадоволення і опір народних мас. У тилу шведів розгорнулася партизанська війна.

Побачивши, що народні маси загалом не підтримали акцію І. Мазепи та побоюючись за свої родини й майно, багато козацьких старшин спішно залишили гетьмана й покаялися перед Петром І. До таких належали полковники Д. Апостол, Г. Галаган, А. Кандиба, генеральний хорунжий І. Сулима та ін. Зменшувалася й кількість вірних Мазепі рядових козаків.

І. Мазепа фактично не вів воєнних дій. Проте він розгорнув широку дипломатичну діяльність, намагаючись заручитися підтримкою Туреччини, Криму, Молдавії, Валахії, Трансільванії, донських козаків, кубанських черкесів, калмиків, казанських татар, башкирів (там відбувалися антицарські заворушення й повстання). Найбільшим дипломатичним успіхом І. Мазепи було приєднання до нього запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ПОДІЯХ 1708–1709 РОКІВ

Після переходу І. Мазепи на бік шведів цар надіслав на Січ грамоту, у якій звинуватив І. Мазепу в наступі на «козацькі вольності» й закликав козаків взяти участь у раді з метою обрання нового гетьмана. Кошовий отаман Кость Гордієнко вважав, що дії І. Мазепи, викликані політикою поступової ліквідації автономності України, є справедливими. Запорожжя поставило вимоги: щоб на Гетьманщині не було «полковництва» (йдеться про засилля влади полковників); щоб була зруйнована фортеця Кам'яний Затон та інші фортеці на р. Самара; щоб млини й перевози на прикордонні між Гетьманщиною і Запорожжям були віддані запорожцям.

У лютому 1709 р. цар послав на Січ своїх стольників з грошима і подарунками. Визначний російський історик XIX ст. С. Соловйов з цього приводу писав: «У Запорожжі завдяки Кам'яному Затону назріла ворожість до Москви: ворожість цю можна було згасити не обіцянками додаткового жалування, а зриттям Кам'яного Затону й самарських фортець, чого не міг зробити цар на догоду козакам».

Водночас із царськими стольниками на Січ прибув посланець І. Мазепи з листом. Запорожці опинилися в складній ситуації. Цар не відповідав на їхні листи з вимогами зруйнувати фортеці. А тут — лист гетьмана із закликом спільно виступити на боротьбу за волю при підтримці шведського короля. Тільки складні обставини того часу й прагнення зберегти свою волю (враховуючи відносини з Гетьманщиною) могли спричинити вигуки на козацькій раді: «За Мазепою!» На раді думки козаків розділилися:

частина козаків висловилася за дотримання вірності цареві й залишилася на Січі, а тисячі інших запорожців рушили в напрямку на Царичанку. Дорогою до них вливалися беззбройні посполиті. Невеликі укріплення по Ворсклі й Орелі, зайняті до цього російськими військами, були звільнені.

Наприкінці березня 1709 р. біля села Диканька на Полтавщині К. Гордієнко зустрівся з І. Мазепою. Звідти вони рушили до ставки короля Карла XII, що розташувалася у Великих Будищах. Перехід на бік І. Мазепи запорожців, яких люди любили і яким довіряли, дещо зрушив настрої народних мас. Але того було замало для успіху справи.

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Після виходу із Запорожжя частина козаків на чолі з К. Гордієнком поспішила на допомогу І. Мазепі, а ті, котрі залишилися, продовжували суперечки з приводу позиції, яку вони мали зайняти в російсько-шведській війні. Козаки скинули кошового отамана К. Гордієнка, обравши на його місце Петра Сорочинського.

Наприкінці травня 1709 р. за наказом царя російські війська полковника П. Яковлєва та козацькі війська полковника Г. Галагана, котрий залишив І. Мазепу, пішли штурмом на Січ. Дорогою вони спалили містечко Келеберду, взяли козацьку митницю Переволочну, а потім підійшли до Січі. На той час на Січі перебувало не більше тисячі козаків, які вчинили мужній опір. Коли Галаган пообіцяв їм помилування, вони склали зброю. Скориставшись цим, російські вояки кинулись на беззбройних козаків і вчинили звірячу розправу: кожний десятий із них був страчений, а інші були відіслані на каторгу до Сибіру. Лише частині січовиків вдалося втекти на човнах через річкові протоки. Чортомлицька Січ була повністю зруйнована.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА

Протягом зими 1708–1709 рр. російські війська, уникаючи генеральної битви, продовжували знесилювати шведські війська в окремих сутичках і боях. Весною Карл XII вирішив відновити наступ на Москву через Харків і Білгород. Для захоплення значних запасів провіанту, фуражу та боєприпасів шведське командування вирішило оволодіти Полтавою.

Гарнізон Полтави під командуванням полковника О. Келіна складався з 4-х тис. російських солдатів та 2,5 тис. озброєних жителів. Оборона міста тривала майже два місяці – з 30 квітня (11 травня) до 27 червня (8 липня) 1709 р. Вона дозволила цареві Петру I виграти час і підготувати головні сили російської армії до генеральної битви.

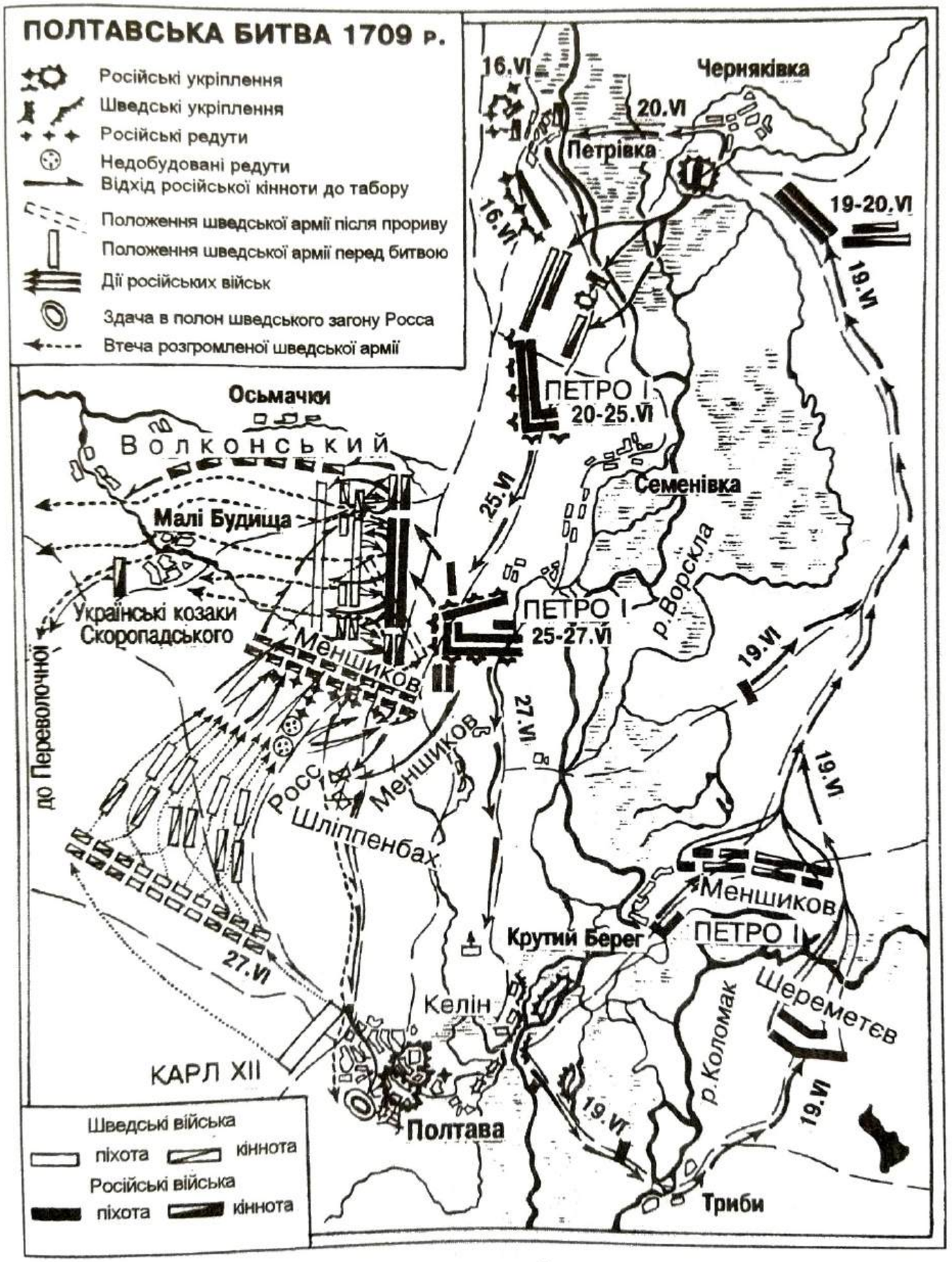

У червні Петро I прибув до армії, що була розташована на лівому березі р. Ворскла, проти Полтави. 20 червня (1 липня) російська армія перемістилась на нові позиції між селами Петрівкою та Семенівкою, а 25 червня (6 липня) — північніше села Яківці. Перед

Цар Петро I

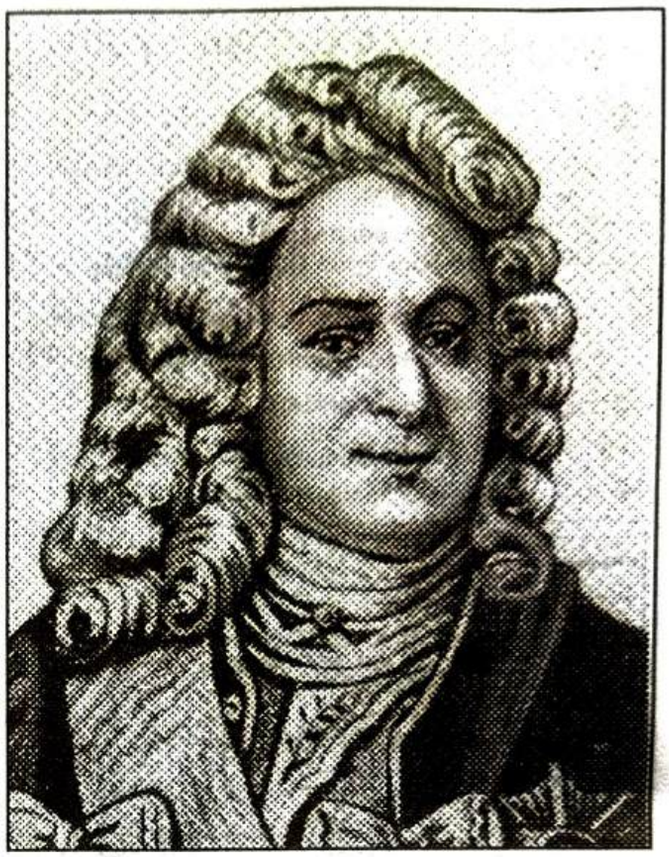

Олександр Меншиков

табором між Яківецьким та Будищанським лісами простяглась широка рівнина — єдине місце для наступу шведської армії. Петро I наказав збудувати там 10 редутів.

На світанку 27 червня (8 липня) російська піхота розмістилась в укріпленому таборі. У кожному редуті поставлено по 2 батальйони з гарматами, а кіннота О. Меншикова розташувалась за редутами у дві лінії. Артилерія була розміщена попереду табора. Козацькі полки гетьмана І. Скоропадського стали біля с. Малі Будища, щоб відрізати шведам шлях відступу на Правобережну Україну. Загальна кількість російської армії становила 50 тис. чоловік. Шведська армія (25 тис. чоловік) була розташована фронтом — двома лініями — на відстані 3 км від російських редутів. Першу лінію складала піхота, вишикувана в 4 колони, а другу — кіннота у 6 колон.

Вранці 27 червня (8 липня) шведи перейшли в наступ і оволоділи двома передніми редутами. Не досягнувши більшого, Карл XII вирішив обійти російські редути зліва. Але шведська армія не могла пройти між Будищанським лісом і редутами, внаслідок чого під час бою частина шведських військ під командуванням генералів Росса і Шліппенбаха відійшла і розташувалась в лісі північніше Полтави, де пізніше була розбита загоном Меншикова.

Тим часом головним частинам шведської армії вдалося пробитися через лінію редутів. Але правий фланг шведів був обстріляний з гармат і рушниць з боку російського табору. Шведи після значних втрат відступили до Будищанського лісу.

Далі Петро I вивів війська з табору і вистроїв їх у дві лінії. На флангах розмістилась кіннота, артилерія була розміщена фронтом попереду всього бойового порядку.

Шведська піхота вистроїлась в одну лінію, а кавалерія на флангах — у дві. О дев'ятій годині ранку шведи перейшли в наступ і прорвали фронт російських військ. Правий фланг шведів почав тіснити росіян, до того ж їхня перша лінія була прорвана у самому центрі.

У цей час Петро I повів у бій батальйон другої лінії Новгородського полку і закрив прорив. Почався жорстокий рукопашний бій по всьому фронту. Російська кіннота почала охоплювати фланги шведів, а кінні полки Меншикова загрожувати тилу шведської армії, після чого вона почала спішно відступати.

Карл XII та І. Мазепа із залишками своїх військ, спішно переправившись у Переволочній через Дніпро (переправу організовували запорожці), відступали на турецьку територію.

Тяжкий місячний відступ завершився в Бендерах. Там на Карла XII чекав царський посол, котрий запропонував королеві мир в обмін на видачу І. Мазепи. Однак король не погодився видати гетьмана.

У турецькому місті Бендери з І. Мазепою перебували Орлик, Войнаровський, Горленко, Мирович, Герцик, Гордієнко та ще кілька старшин і рядових козаків. Гетьман був дуже хворий і вже не підводився з ліжка. Старий літами та вбитий морально, І. Мазепа згасав. Гетьман хотів свободи й незалежності своїй країні, а сталося так, що люди проклинали його. Він будував храми, а в них проголошували йому анафему.

ПРАХ І ПАМ'ЯТЬ

Гетьман І. Мазепа помер 21 вересня (2 жовтня за н. ст.) 1709 р. в Бендерах. Оскільки там не було православної церкви, вирішили поховати гетьмана в Галаці. Похорон відбувся урочисто, з усіма військовими почестями, за козацьким обрядом. У промові, виголошеній латинською мовою, Пилип Орлик сказав: «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував усім, щоб вибороти волю своїй Батьківщині. Він не завагався зректися усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю...»

Поховали гетьмана в кафедральній церкві Святоюрського монастиря.

Не знав І. Мазепа спокою за життя, не мав він його й після смерті. Під час російсько-турецької війни 1711 р. турки пограбували Галац. Прочувши про заховані в домовині скарби І. Мазепи, вони знищили могилу гетьмана і, не знайшовши там скарбів, зі злості викинули тіло покійного на

берег Дунаю. Але українські козаки допоміжного корпусу на чолі з Пилипом Орликом, які воювали тоді на боці турків, знову поховали тіло у тій самій домовині.

У червні 1722 р., проїжджаючи через Галац, гетьман-вигнанець П. Орлик записав у щоденнику: «Був я в церкві Св. Юра, щоб відвідати могилу покійного гетьмана. Я молився за його душу і замовив відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу». У 1811 р. український історик і офіцер російської армії І. Мартос (батько знаменитого скульптора) також відвідав могилу І. Мазепи і записав у своїх споминах: «Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазепа охороняв так довго із завзяттям і любов'ю справжнього патріота».

У 1994 р. в с. Мазепинці, де народився І. Мазепа, йому було встановлено пам'ятник.

ЗРАДА ЧИ ПРАВО?

Тавро «зрадника українського народу», інші форми дискредитації гетьмана царем і церквою сформували загалом негативний образ Івана Мазепи. Однак те, що він зробив, було спробою боротьби за незалежність свого народу.

І. Мазепа не вийшов за рамки існуючого у всій Європі неписаного права про відносини між васалом і сюзереном. Для боротьби з сюзереном, котрий порушив права васала, останній міг запрошувати на допомогу будь-якого правителя, і це вважалося звичайною практикою. Так само васал турецького султана молдавський господар Д. Кантемир у 1711 р. звернувся за допомогою до Петра І.

Політична акція І. Мазепи відображала настрої тієї частини українського суспільства, яка хотіла бачити Україну повністю незалежною державою. Вона помітно вплинула на розвиток суспільно-політичного та національно-визвольного руху в Україні в наступних століттях.

ДОКУМЕНТИ

І. Мазепа у звітах англійського дипломата Вітворта

...Гетьман — людина під сімдесятку, він користувався великою пошаною та довір'ям царя, бездітний, крім одного сестрінка, довго володів цією країною, де він мав владу дещо меншу від суверенного принца і де зібрав значне майно. Беручи це все до уваги, трудно мені зрозуміти, яке розчарування чи які надії спонукали його піти на такий крок у новій стадії війни в такому вже старшому віці. Котрого дня, як та в яких обставинах відбувся його перехід, я не можу точно сказати. Одні кажуть, що він перейшов з 10 000 війська, зі значними запасами харчів та амуніції. Інші кажуть, що в нього були тільки два полки, з яких один повернувся назад, як тільки довідався про його намі-

ри, а ще інші кажуть, що він забрав із собою тільки рідню та майно. У мене є лист від одного високопоставленого чоловіка, який у загальному пише, що з гетьманом перейшло багато високих старшин і деякі частини його найліпшого війська, одначе російське військо захопило частину його обозу, та що цар наказав вибрати нового гетьмана й відновити козацькі привілеї в надії затримати решту козаків у вірності до себе. Сподіваюся, що в наступному листі зможу про це написати дещо більше.

(Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — с. 128).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Розкажіть про становище народних мас України в роки Північної війни.* ***2.*** *Що було спільного в програмі визволення України І. Мазепи та І. Виговського?* ***3.*** *Чому Запорозька Січ, загалом вороже настроєна проти І. Мазепи, у вирішальний момент стала на його бік?*

33 ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК ТА ЙОГО СПРОБА ВИБОРОТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

ВИБОРИ ГЕТЬМАНА В ЕМІГРАЦІЇ

Після смерті гетьмана І. Мазепи перед українською політичною еміграцією постало два важливих питання: хто стане гетьманом і хто успадкує значну матеріальну спадщину небіжчика. Ще за життя І. Мазепи були відомі його наміри передати спадщину племінникові (дітей у нього не було) Андрієві Войнаровському. Проте після смерті гетьмана розпочалася боротьба за Мазепине майно (включаючи і державне). За підтримки Карла XII, всупереч вимогам генеральної старшини, котра заявила про свої права на спадщину Мазепи, А. Войнаровському вдалося виграти справу. Пізніше він жив у Гамбурзі, де на вимогу царського уряду був схоплений місцевим сенатом і виданий Росії. Його заслали до Якутська, де А. Войнаровський помер у 1740 р. Таким чином, українська еміграція залишилася без коштів для життя й політичної діяльності.

5 квітня 1710 р. в Бендерах на пропозицію генеральної старшини (І. Ломиковського, К. Довгополого, І. Максимовича, Г. Герцика, Ф. Мировича) козацька рада обрала гетьманом Пилипа Орлика, який був генеральним писарем при Мазепі.

ПИЛИП ОРЛИК (1710–1742)

П. Орлик за походженням був чех баронського роду. Він народився 11 жовтня 1672 р. в Ошмянському повіті на Віленщині. Його батько Степан загинув у бою з турками під Хотином у 1673 р. Про ранні роки Пилипа Орлика майже нічого невідомо. Пізніше він навчався у Києво-Могилянському колегіумі й користувався прихильністю професора С. Яворського. Добре засвоївши риторику й філософію, логіку, богослов'я й мови та багато інших предметів, він став одним із найосвіченіших в Україні того часу.

У 1692 р. П. Орлик почав службу писарем у київській митрополії. Здібності й породичання з впливовою старшинською родиною Герциків дали йому змогу

Король Станіслав Лещинський

швидко зробити кар'єру. Невдовзі він став писарем Генеральної військової канцелярії. У 1700 р. П. Орлик вже обіймав в уряді посаду генерального писаря, мав у чотирьох полках рангові й власні маєтності.

У 1702 р. І. Мазепа став хрещеним батьком його сина Григора (майбутнього французького генерала). П. Орлик виконував різні дипломатичні доручення гетьмана й був утаємничений у справи його зносин із ставлеником шведського короля Карла XII польським королем Станіславом Лещинським.

«КОНСТИТУЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»

Пилип Орлик був автором написаної латинською мовою державної Конституції, яку проголосили в день виборів нового запорозького гетьмана. Головні статті Конституції юридично затверджували повну незалежність України та її кордони, які існували ще за часів Б. Хмельницького.

Вищим органом державної влади мав бути козацький парламент (старшинська рада), що складався з генеральної старшини, всіх полковників, представників Запорожжя та по одному представникові від кожного полку. Парламент повинен був збиратися тричі на рік. Гарантом збереження прав і привілеїв Війська Запорозького та незалежності Лівобережної та Правобережної України виступав шведський король, що відповідало нормам тогочасного міжнародного права.

Це була найперша у світі демократична Конституція, витоки якої беруть початок у демократичному устрої Запорозької Січі.

Проте, зважаючи на політичні обставини того часу, вона не стала чинною в Україні, а тому залишилась в історії лише як видатна пам'ятка української правничої та суспільно-політичної думки.

ПИЛИП ОРЛИК В ЄВРОПІ

Усе своє подальше життя П. Орлик присвятив тому, аби домагатися дипломатичної та військової допомоги різних держав у справі визволення України. Укладалися різні договори і навіть на початку 1711 р. було здійснено разом з татарською ордою похід в Україну — загалом невдалий. Дипломатична діяльність П. Орлика не мала успіху, бо кожна із зацікавлених держав (Туреччина, Крим, Росія, Польща, Швеція та ін.) дбала тільки про власні інтереси.

У 1714 р. П. Орлик разом зі своєю численною родиною виїхав з Туреччини до Швеції. За ним поїхали й деякі старшини, а дехто, скориставшись оголошеною Петром I амністією, повернувся в Україну (Горленко, Максимович та ін.). Прагнучи створити антимосковську коаліцію держав, П. Орлик їздив із країни в країну, зустрічався з багатьма правителями та послами і весь час ризикував бути схопленим агентами російського уряду. Цієї небезпеки, щоправда, вдалося уникнути, однак плани й заходи щодо створення антимосковської коаліції завершилися повним крахом. Єдиним позитивним наслідком самовідданої діяльності П. Орлика було поширення в Європі ідеї незалежності України як фактора політичної рівноваги в Європі. У 1727 р. зять Петра I голштинський герцог Карл Фрідріх пропонував уряду Катерини I погодитись на обрання гетьманом України Пилипа Орлика.

П. Орлик жив у Німеччині, Польщі, Туреччині та місті Салоніки у Греції. Багаторічні поневіряння першого політичного емігранта завершилися в Яссах, де П. Орлик помер 24 травня 1742 р.

ГЕНЕРАЛ-ПОРУЧИК ЛЮДОВІКА XV

Син П. Орлика Григір в усьому допомагав батькові. Він мав добру освіту, чудово володів французькою мовою. Григір перебував на шведській службі, служив у саксонській гвардії, був осавулом польського коронного гетьмана. Восени 1729 р. учасники політичної наради прихильних до П. Орлика представників різних держав направили його з Варшави до Франції для зустрічі з впливовими урядовими особами. Великий патріот України, представник «козацької нації», як його часто називали в Європі, Григір Орлик у 1743 р. назавжди переїхав до Франції, де незабаром очолив кінний королівський полк. Він брав участь у багатьох битвах і мав високі нагороди. У 1747 р. Григір одружився зі знатною панною Луїзою-Оленою Ле Брюн де Денвіль, шлюбну умову підписав король Людовік XV. Невдовзі Григір очолював драгунський королівський полк, півескадрону

якого становили запорожці. Але не полишав він і визвольної справи свого батька, ведучи активне листування з різними впливовими особами Франції, Австрії, Швеції, Польщі, Туреччини, Криму, України. Він почав писати «Історію України», від якої збереглися лише кілька перших аркушів. Найбільшою розвагою Г. Орлика на різних балах були розмови з великим Вольтером. Як людина освічена, він вів «Щоденник» і планував зібрати архів свого батька.

Починаючи з 1757 р., Григір Орлик брав участь у Семилітній війні. На початку 1759 р. у складі французьких військ вступив у Франкфурт-на-Майні. Щодня у військових справах він заходив у будинок, у якому поселився військовий губернатор. Цей будинок належав імператорському раднику Йоахіму Гете, батьку майбутнього геніального поета Йоганна Гете, котрому на той час виповнилось 10 років. Туди Г. Орлика привезли після поранення в бою 13 квітня 1759 р. під Бергеном. Як писав у військовій реляції королеві маршал Брой, цю першу велику перемогу французів у битві під Бергеном було здобуто завдяки батальйонам Г.Орлика та його особистій хоробрості. За цю перемогу гінець привіз від короля з Версалю нагороди, найвищою з яких був удостоєний Григір Орлик — він став генерал-поручиком. Маршальський жезл був за один крок. Та 14 листопада 1759 р. Граф Григір Орлик, генерал-поручик, кавалер шведського ордена Меча і Св. Луї помер у діючій армії від отриманих у боях ран.

Таким чином, родина Орликів залишила помітний слід в історії Франції. З цією родиною пов'язана і назва паризького аеропорту Орлі.

ДОКУМЕНТИ

З Конституції Пилипа Орлика

... Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке Військо, домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином, публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до Загальної Ради генеральні радники з кожного полку по одній значній, старовинній, добророзумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради

не зачинаючи приватною своєю владою не встановлювати і до завершення не приводити...

...Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор гетьманський зважився образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на Військовий генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести...

(Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 281–283).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Що послужило підставою для створення Конституції П. Орликом?* ***2.*** *Проаналізуйте уривок з Конституції. Визначте, у чому полягає її демократизм?* ***3.*** *Якою була основна мета політичної діяльності П. Орлика після смерті гетьмана І. Мазепи?*

34 СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

І. СКОРОПАДСЬКИЙ (1708–1722)

Обраний у Глухові гетьманом, Іван Ілліч Скоропадський народився близько 1646 р. в шляхетській родині на Правобережній Україні. У 70-х рр. XVII ст. переселився на Гетьманщину. Служив військовим канцеляристом у гетьмана І. Самойловича, виконував важливі дипломатичні доручення, був чернігівським полковим писарем. З 1701 р. — генеральний осавул, з 1706 — стародубський полковник. У цьому ранзі у віці понад 60 років його й було обрано гетьманом України.

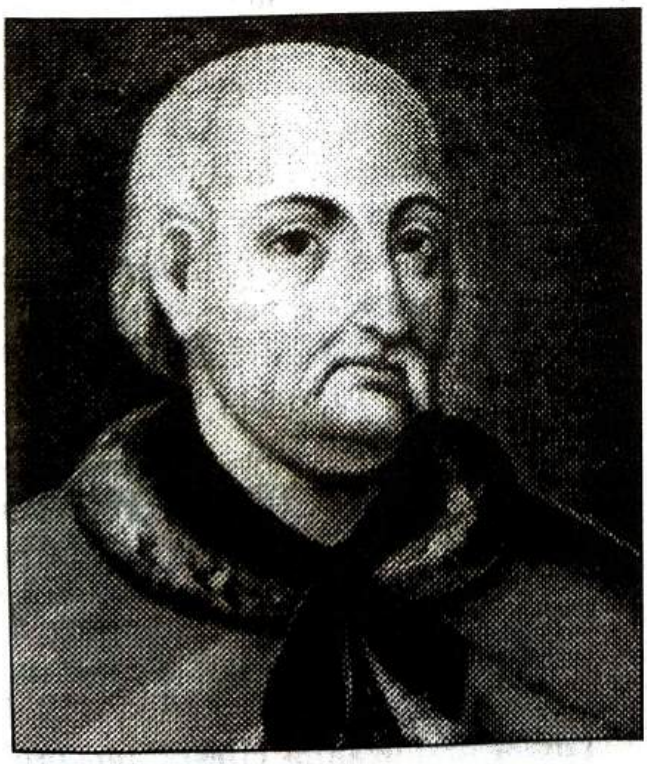

Гетьман Іван Скоропадський

І. Скоропадський був на той час одним з найповажаніших полковників, людиною спокійної й розсудливої вдачі, простим, доступним і порядним. Звичайно, у порівнянні з яскравими гетьманськими постатями, як, приміром, його попередник І. Мазепа, Скоропадський був дуже невиразним, його правління було позбавлене будь-якої самостійності та ініціативи в діях.

Однак, будучи прихильником І. Мазепи, він не перейшов з ним на бік шведів. На відміну від багатьох старшин, котрі пішли за Мазепою, а потім його покинули, він у жодному офіційному документі ніколи не вживав обов'язкового тоді визначення «изменник Мазепа», а тільки — «бувший гетьман». Коли в 1718 р. він з делегацією перебував у Москві, відбувалася страта царевича Олексія, звинуваченого у змові проти батька — царя Петра І, Іван Скоропадський відмовився бути присутнім при страті.

Пилип Орлик згадував його як свого «великого і любого приятеля».

НАСТУП НА АВТОНОМІЮ

Гетьманство І. Скоропадського починалося в умовах терору й страху, а продовжувалось в період росту могутності Російської держави, наступу на українську автономію та приниження гетьманської влади.

Одразу ж після обрання гетьманом Скоропадського для нагляду за ним приставили стольника А. Ізмайлова, якого незабаром замінив Ф. Протасьєв. Першим яскравим проявом політики Петра І щодо України була відмова підписати договірні статті, подані гетьманом і старшиною. Власне, підписання їх було відкладене до «более благоприятных времен».

Наглядачі при гетьмані, особливо хабарник Ф. Протасьєв, роблячи вигляд, що борються з «мазепинцями», заохочували написання доносів, зокрема на гетьмана й генеральну старшину. Це був своєрідний план: посіяти ворожнечу між гетьманом і полковниками, хоч зловживань було багато і підстави для доносів знаходилися.

На початку 1715 р. вийшов царський указ, який встановив новий порядок обрання на посади полкової старшини й сотників. На кожну посаду обирали 2–3 чоловіки, а потім гетьман призначав одного з них. Обраний складав присягу в присутності Ф. Протасьєва. До козацько-старшинської влади почали обирати й іноземців, спершу — молдаван і сербів, які після Прутського походу Петра І перейшли до царя на службу. Саме тоді цар призначив гадяцьким полковником серба М. Милорадовича.

Коли гетьман звернувся до царя за дозволом видати свою дочку заміж «за кого Бог повелить» з місцевої старшини, цар наказав видати її за сина свого сподвижника Петра Толстого і призначити його ніжинським полковником. Так було порушено виборну систему влади й покладено початок привласненню царем права призначати полковників в українські козацькі полки. Цим же водночас і обмежувалась гетьманська влада.

КАНАЛЬНІ РОБОТИ

Десятки тисяч українських козаків за наказом царя Петра І йшли в далекі походи для виконання тяжких примусових робіт: на будівництво Санкт-Петербурга («Північної Пальміри») й каналів навколо Ладозького озера, на спорудження ліній укріплень та фортець уздовж Каспійського моря. Офіційні документи того часу свідчать, що з походів не поверталася третина козаків. У 1716 р. 10 тисяч козаків копали Волго-Донський канал біля Царицина (сучасний Волгоград). На зміну їм у 1718 р. було вислано нову партію козаків. Тоді ж послано козаків і на будівництво укріплень уздовж річки Терек на Кавказі.

Після підписання Ніштадтського миру зі Швецією (1721) за царсь-

ким наказом 12 тисяч українських козаків на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком було послано на будівництво Ладозького каналу. Стільки ж туди направили й наступного року на чолі з полтавським полковником Іваном Черняком.

У Сулацький похід (на спорудження фортеці Св. Хреста на Кавказі) відправилося 10 тисяч козаків на чолі з миргородським полковником Данилом Апостолом. Оскільки Петро I розпочав війну з Персією, на прикордонні роботи необхідно було відправити значну кількість людей. Тому в 1722 р. на Сулак вислали 10 тисяч українських козаків під проводом лубенського полковника Андрія Марковича, а в 1724 р. — ще 10 тисяч.

Для виконання трудових повинностей в чужих краях козаків посилали і в наступні роки. Ці походи здійснювались на власні кошти, козаки гинули від голоду й холоду, від цинги й малярії та інших хвороб. Такі виснажливі походи відбувалися постійно, що загалом призводило до занепаду козацтва, руйнування їхнього господарства, до втрати привабливості козацької служби.

СТАНОВИЩЕ НАРОДНИХ МАС

Майже всі роки гетьманування І. Скоропадського припадають на період, коли відбувалась Північна війна зі Швецією. В українських містах і містечках постійно перебувала велика царська армія, утримання якої лягало на плечі місцевого населення. Воно давало підводи, фураж, харчі, квартири. Навіть будинки козаків, котрі перебували в ладозьких чи перських походах, не були звільнені від постоїв військ. Населення платило великі податки в царську й гетьманську казну, відбувало державні повинності на будівництві мостів, ремонті доріг тощо.

У різних полках Гетьманщини впроваджується російське поміщицьке землеволодіння. Нові власники у своїх маєтках використовували працю кріпосних селян, переведених сюди з інших маєтків. Дивлячись на них, місцева козацька старшина також прагнула закріпити за собою посполите населення, що проживало на її землях.

ЦАРСЬКІ УКАЗИ 1720–1722 РОКІВ

У 1720 р. вийшли два укази Петра I, які суттєво вплинули на політичне життя України. Перший був виданий з метою реорганізувати Генеральну військову канцелярію, внаслідок чого вона втрачала фінансові та судові права й виходила з підпорядкування гетьманові. Того ж року вийшов указ, у якому зазначалося, що всі ділові папери в адміністративних та судових установах повинні укладатися російською мовою.

Було також заборонено друкувати в українських друкарнях церковні книги або передруковувати їх з давніх українських видань. Дозволялося передруковувати їх з церковних книг тільки московських видань.

Вийшли також укази про відправку козаків на канальні роботи та про регламентацію торгівлі, що негативно позначилося на економіці України.

На початку 1722 р. в Москві відбулось офіційне святкування з нагоди підписання Ніштадтського миру зі Швецією та прийняття Петром I титулу імператора. Прибув туди й гетьман Скоропадський із сімейством та генеральними старшинами Савичем і Лизогубом.

Гетьман був доброзичливо зустрінутий царем. Цар навіть прийняв від нього скаргу на О. Меншикова за його сваволю в привласненні маєтків в Україні. Скоропадському було оголошено іменний царський указ «Про захист малоросіян від всіляких кривд і утисків у силу заключених з гетьманом Хмельницьким трактатів».

Зважаючи на те, що наступив мирний період, гетьман просив вивести царські війська з України, оскільки це був значний тягар для народних мас. Але в цьому йому було відмовлено.

Зрештою, цар видав указ про впровадження в Україні Малоросійської колегії «для таємних справ і верхніх апеляцій». Порушуючи традиційний судовий устрій в Гетьманщині, цар у той же час посилався на договірні статті, за якими нібито воєводам було надано право «вчиняти розправу в малоросійських містах, якщо незадоволені козацьким судом побажають звернутися до них у своїх справах».

У всі полки було направлено листи з пропозицією: хто незадоволений рішеннями місцевих судів, той повинен звертатися до Малоросійської колегії. Зрозуміло, що таких звернень було багато, бо ж у суді завжди одна сторона програє справу. Передбачалося, що Малоросійська колегія керуватиме разом з гетьманом, а фактично цим самим знищувалася гетьманська влада.

Цього старий гетьман не міг пережити. Повернувшись із Москви до Глухова, 3 липня 1722 р. на 76-му році життя він помер. Поховано його в Гамаліївському монастирі.

ДОКУМЕНТИ

Про свавілля О. Меншикова на українських землях

Року 1719 князь Олександр Меншиков прибув в Україну. Гетьман Скоропадський зі своїм почтом, йдучи йому назустріч, дійшов аж до Шептаків на Десні. Князь влаштував для нього і всього почту розкішний обід у Гадячі, де він пробув певний час. Гетьман, зі свого боку, пригощав князя у Глухові. Меншиков оглянув землі від Межеї до Почепа, які гетьман йому відступив. Незадоволений розмірами володіння, він вимагав додати частину земель,

які належали сотникам від Маглинська до Бакланська, і ще частину земель Стародуба, наказавши обкопати їх ровами. Ці вчинки Меншикова викликали найгостріші суперечки між ним і гетьманом. Останній звинувачував його найміцнішими словами в несправедливості й трактуванні завжди вільних козаків (надто з Почепа) як кріпаків.

(З «Літопису Малоросії» французького посла при царському дворі Ж.-Б. Шерера. — К., 1993. — С. 278–279)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Дайте характеристику І. Скоропадському як людині.* ***2.*** *У чому полягає зміст царського указу 1715 р.?* ***3.*** *Чому козацька служба ставала для українського населення непривабливою?*

35 ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ (1722–1727)

НА ПЕРЕТИНІ ІНТЕРЕСІВ

Указ царя про запровадження Малоросійської колегії був пов'язаний із подальшим розвитком централізаторської політики царизму на території Російської держави та серйозними реформами в усіх сферах суспільного, економічного й духовного життя. Зміцнення російської державності і тривала війна вимагали значних жертв від населення країни. Для України цей тягар був ще важчим, оскільки царський уряд не рахувався з її автономією та особливим суспільним устроєм.

Петро I, виходячи з принципів меркантилізму (покровительство торговельному капіталові та вітчизняній мануфактурі), втягував українську торгівлю в рамки регламентованої загальнодержавної торгівлі. Незважаючи на те, що зовнішня торгівля України була пов'язана головним чином з польськими й німецькими містами, було видано укази, згідно з якими товари відправлялись до Азова або замість Риги до Архангельська. З метою підтримки Санкт-Петербурга суворо наказувалось відправляти товари на зовнішній ринок тільки через цей порт. Руйнування налагоджених торговельних зв'язків з іноземними партнерами, необхідність прокладання нових торгових шляхів з України до визначених указом портів негативно впливало на українську торгівлю в зв'язку з тим, що новий шлях вимагав вирішення цілого ряду проблем: випасу худоби, стоянок, переправ, нічлігу в непогоду і т. ін.

На користь загальнодержавних інтересів створювалися й царські розпорядження про відправку тисяч козаків для спорудження водних каналів.

Відсутність договірних статей під час гетьманування І. Скоропадського давала можливість Петрові I тлумачити права щодо України по-своєму. Створюючи Малоросійську колегію, Петро I заявляв, що вона ні в чому не суперечить «пунктам Хмельницького».

Єдиною силою, що могла протистояти централізаторській політиці царизму в Україні, була козацька старшина — політична еліта українського суспільства, котра намагалась відстояти українську автономію. Для підриву позиції козацької старшини, її політичної ролі, а отже, для проведення централі-

заторської політики цар використав суперечності в українському суспільстві — конфлікт між старшиною й народними масами.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. в Гетьманщині було фактично завершено перерозподіл землі на користь козацької старшини. Шляхом «займанщини» старшина збільшувала свої маєтності.

Після визвольної війни 1648–1657 рр. землі вигнанців перейшли в розпорядження Скарбу Війська Запорозького. Населення сіл на таких землях вважалось вільним, а самі села називалися вільними військовими. Їх населення виконувало так звані загальнонародні повинності у своїх сотнях. Але незабаром ці землі почали роздавати старшині в приватне володіння «за військові заслуги». Поступово ці володіння почали передаватися в спадок. А люди, котрі проживали в таких селах, стали підданими й виконували повинності на їхніх власників. Це ще не були кріпаки, бо вони мали право вільного переходу, але все більше потрапляли в залежність.

Старшина домагалася, щоб право переходу селян було обмежене і щоб при переході селянин забирав лише своє рухоме майно, а земля й будівлі залишалися державцеві. Антагонізм між старшиною та народними масами поглиблювався. Він був однією з важливих причин того, що в 1708 р. народ не пішов за І. Мазепою. Цей же антагонізм дав змогу цареві зробити рішучий крок до ліквідації особливостей суспільно-політичного устрою України.

ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

Колегія складалася з президента С. Вельямінова та шести штаб-офіцерів російських військ, які перебували в Україні. 20 липня Вельямінов прибув до Глухова. Колегія повинна була приймати від населення скарги на суди й старшину та контролювати фінанси (прибутки й витрати).

Вельямінов не приховував своїх намірів, заявляючи старшинам: «Вже ваші давнини перемінити велено, а поступати з вами по-новому»; «Я сам вам указ». Старшина ж, посилаючись на давні права й вольності, вважала, що Малоросійська колегія порушувала їх. На цій підставі виник політичний конфлікт. Опозицію Вельямінову очолив наказний гетьман Павло Полуботок.

ПАВЛО ПОЛУБОТОК

Рід Полуботків відомий з 1619 р. Єронім Полуботок у 30–40-х рр. XVII ст. був членом Чернігівського магістрату. Його онук Леонтій у 60-х рр. займав різні посади («уряди») в Чернігівському полку. Помер він у 1708 р. і похований в Єлецькому монастирі в Чернігові.

Павло Леонтійович Полуботок народився в 1660 р. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Мав велику домашню бібліотеку, уклав історичну хроніку, що ввійшла в знаменитий «Щоденник» генерального підскарбія Якова Марковича, зятя гетьмана. Обіймав різні козацькі посади («уряди»). У 1705 р. він був уже чернігівським полковником.

Гетьман Павло Полуботок

П. Полуботок мав родинні зв'язки з багатьма впливовими старшинськими сім'ями. Він був одружений із племінницею гетьмана І. Самойловича Євфимією. Його чотири сестри вийшли заміж: одна — за генерального писаря С. Савича, друга — за генерального хорунжого І. Сулиму, третя — за старшину Ф. Мировича, четверта — за миргородського полковника Г. Лесницького. Дочку Олену П. Полуботок видав заміж за племінника гетьмана Скоропадського Я. Марковича. Всього П. Полуботок мав двох синів і чотирьох дочок, через яких породнився й з іншими заможними родинами. Ці зв'язки впливали на утвердження його позиції в адміністративній системі Гетьманщини.

Символом знатності роду Полуботків був їхній герб, що являв собою щит з червоним полем, на якому зображено пересічене двома стрілами серце, а над ним хрест. Щит увінчаний короною; по боках герба букви: П. П. П. В. Є. Ц. П. В. З. Ч. (Павло Полуботок, полковник Войск его царского пресветлого величества Запорожских черниговский). Восени 1708 р. П. Полуботок був найбільш вірогідним кандидатом на гетьманство, але з волі царя Петра I гетьманом обрали І. Скоропадського. Згідно з царською грамотою Полуботок отримав у володіння 2 тисячі селянських дворів.

П. Полуботок у відсутність гетьмана Скоропадського був наказним гетьманом. Тому, коли старий гетьман занедужав, він доручив Полуботкові «правління справами». Після смерті Скоропадського старшина відрядила до Москви двох військових із проханням дозволити обрати нового гетьмана. Але цар замість того наказав Полуботку керувати Генеральною військовою канцелярією спільно з Малоросійською колегією.

ПРОТИБОРСТВО

Малоросійська колегія з самого початку своєї діяльності почала

поводитися з наказним гетьманом, як із підлеглим. Аби не дати Вельямінову підстав для втручання у внутрішні справи Гетьманщини, П. Полуботок видав універсал, яким впорядковував систему судочинства й застерігав старшину від зловживань.

Однією з найгірш упорядкованих галузей державного управління Гетьманщини були фінанси. Навколо цього питання й виник особливо гострий конфлікт між Малоросійською колегією і козацькою старшиною. Вельямінов прибрав до своїх рук збір податків з усього населення України в царську казну. Почали надходити скарги обох сторін до Сенату й царя. На доповідну записку Вельямінова з постановою «12 пунктів Вельямінова», тобто 12 питань про повноваження Колегії, цар видав указ від 16 квітня 1723 р. У ньому розширювалися повноваження Малоросійської колегії, яка могла без Генеральної військової канцелярії керувати полковими канцеляріями й обов'язково підписувати універсали Генеральної військової канцелярії. Тобто з контрольного органу вона перетворилась у керуючий. На вільні посади полковників Петро I призначив російських офіцерів, а козацьке військо підпорядкував фельдмаршалу Голіцину.

ДЕПУТАЦІЯ ДО СТОЛИЦІ

У травні 1723 р. П. Полуботок спорядив депутацію до Санкт-Петербурга з метою відстояти «права й вольності» України. Та незабаром наказний гетьман із генеральною старшиною були викликані до столиці. Водночас цар наказав Малоросійській колегії призначити нових старшин замість тих, які перебували в Петербурзі.

Чимало складних і драматичних подій, пов'язаних із протиборством української старшини з Малоросійською колегією, відбулося тоді в Санкт-Петербурзі й у Гетьманщині. У таємній канцелярії відбулися допити Полуботка й старшини, були спроби козацької старшини на чолі з Д. Апостолом скласти нові чолобитні цареві, проведено слідство з цього приводу й конфіскацію майна старшини.

В історичних працях XVIII — першої чверті XIX ст. наводиться текст промови Павла Полуботка під час зустрічі з царем, у якій він захищав права українського народу.

У КАЗЕМАТІ

Останньою трагічною сторінкою боротьби був арешт 15-ти козацьких старшин. За ґратами Петропавловської фортеці опинилися Павло Полуботок, Семен Савич, Іван Чарнищ, Григорій Граб'янка (суддя, автор літопису), М. Ханенко (канцелярист Генеральної військової канцелярії) та інші. Їхнє майно було конфісковане.

Розпочалися допити. Полуботка звинувачували у зв'язках із Кримом, Запорожжям та гетьманом-емігрантом П. Орликом (у 1711 р.). Так

минув рік. Та до суду справа не дійшла. Павло Полуботок захворів. Дворянські історики свідчать, що він відмовився від ліків і що в казематі його відвідував цар. 18 грудня 1724 р. наказний гетьман Полуботок помер. Через 40 днів після його смерті помер і цар Петро І.

П. Полуботок був похований на цвинтарі церкви Св. Самсонія за Малою Невою в Санкт-Петербурзі.

У казематі загинуло ще кілька старшин, а інших після цих страшних подій звільнили з-під арешту. Конфісковане майно їм повернули.

Малоросійська колегія залишилася єдиним управляючим органом у Гетьманщині.

ЛЕГЕНДА ПРО СКАРБИ ПАВЛА ПОЛУБОТКА

Наказний гетьман Павло Полуботок у першій чверті XVIII ст. був найбагатшою людиною в Гетьманщині. Він мав 3200 дворів посполитих, вів значну закордонну торгівлю. Після арешту в Санкт-Петербурзі його маєтки були описані й забрані до царської казни. Але грошей описна комісія виявила мало, «усього тільки два сундуки дзвінкої монети, дрібних грошей 84 мішки, у кожному мішку по 200 єфимків, у оних же сундуках червоних 1700». Правда це чи ні, але так звітувала комісія, що й породило чутки про сховані скарби гетьмана.

Взимку 1908 р. в м. Стародуб відбувся з'їзд 480-ти нащадків П. Полуботка.

Ініціатором з'їзду був також один із нащадків гетьмана, український фольклорист, хоровий диригент і композитор, професор Петербурзької консерваторії Олександр Іванович Рубець. На з'їзді обговорювалося питання, як повернути спадкоємцям скарби їхнього предка Полуботка, які, за легендою, перебували в якомусь із англійських банків.

Суть легенди про заморські скарби Полуботка така: у 1720 р. (за іншою версією — у 1723 р.) син гетьмана Яків та його слуги на кількох возах доставили в портове місто Архангельськ 200 тисяч карбованців золотом у бочках. Тут вони домовилися зі шкіпером англійської шхуни про доставку їх з вантажем до Англії. Прибувши до Лондона, Яків Полуботок з допомогою шкіпера розшукав контору Ост-Індської компанії і від імені батька зробив внесок у цей найбільший англійський банк з умовою 4 % дивідендів щорічно.

Термін, на який зроблено внесок, не визначався. Забрати вкладені кошти міг сам Полуботок і його спадкоємці та ще за однією версією — уповноважені представники держави Україна. Виходячи з легенди, на сьогоднішній день цей внесок Полуботка в англійський банк має становити понад 16 мільярдів фунтів стерлінгів. Але щоб точно відповісти на це запитання, потрібен документ, який би підтверджував, що такий внесок було зроблено. В архівах такого документа не виявлено.

ДОКУМЕНТИ

Промова Павла Полуботка, виголошена цареві (запис французького посла в Росії Жана-Бенуа Шерера, опублікована в 1787 р.)

«Ваша величносте, мушу сказати Вам, що я добре бачу, як Ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою Батьківщину. Посилаючися на фальшиві принципи, Ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які Ваші попередники й Ви самі, Ваша величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чию свободу Ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є Ваші раби, копати канал, який Ви наказали зробити у Вашій країні. А найприкріше для нас те, що Ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме — вільно самим обирати наших гетьманів та проводирів. І замість того, щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, Ви ставите над нами суддями підданих Великоросії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша величність зможе засвідчити Богові вдячність за всі успіхи, які він дарував? Вас засліплює лише блиск величі та могутності, якими Ви тішитеся з Його ласки, а про Його Суд і гадки не маєте. Хай же мені буде дозволено, Ваша величносте, заявити востаннє, що Ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що незмірно менша слава для Вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлими рабами, аніж бути проводирем і батьком усього народу, що, вдячний за Вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за Ваші інтереси і для Вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї Батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу. Подумайте над цим, самодержцю, і будьте певні, що коли-небудь Ви дасте звіт Панові над усіма царями про всі несправедливості, що їх чинили над народом, який Ви взяли під свій захист».

(Ж.-Б. Шерер: Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. — К., 1994. — С. 283–284).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Чому старшина, відстоюючи автономію, не могла спиратися на підтримку народу?* ***2.*** *Чому царський уряд прагнув ліквідувати гетьманство?* ***3.*** *Проаналізуйте уривок промови П. Полуботка та спробуйте визначити, наскільки вона відображає реальне становище тогочасної України.*

36 ГЕТЬМАНЩИНА В ПЕРІОД РЕФОРМ. ДАНИЛО АПОСТОЛ

ЛІКВІДАЦІЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

Головним завданням Малоросійської колегії на чолі з С. Вельяміновим був збір податків з населення у царську казну та дискредитація української старшини. На словах виступаючи проти зловживань старшини й обтяжливих податків, царські урядовці колегії в той же час тільки за два роки (1722—1724) втричі збільшили розмір податків. Вони ігнорували місцеві права й звичаї в судочинстві. Зловживання урядовців виявив таємний радник і резидент в Україні Ф. Наумов — майже половина стягнених з населення прибутків осіла в кишенях членів колегії та її чиновників. Становище в Гетьманщині було досить напруженим.

Після смерті Петра I політична ситуація в Російській імперії змінилася. На зміну сильній та стабільній владі йшла епоха двірцевих переворотів. Змінювалась і зовнішньополітична ситуація в Європі, визрівала загроза європейської війни. Для Росії, що вступила до Віденської коаліції, надзвичайно важливими були стосунки з Туреччиною: давнє протистояння інтересів цих держав у Чорноморському басейні ускладнювалось антиросійською діяльністю англійських і французьких дипломатів у Стамбулі, а також активністю гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, який мав політичні стосунки з цими дипломатами та з польським королем-емігрантом С. Лещинським.

Перспектива можливої війни з Туреччиною змусила Верховну таємну раду (ВТР) у 1726 р. розпочати обговорення українського питання про обрання гетьмана, скасування або ж обмеження функцій Малоросійської колегії. На хід політичної дискусії впливало багато факторів: позиція члена ВТР герцога Голштинського, ворожі стосунки між П. Толстим і О. Меншиковим, конфлікт членів Малоросійської колегії з О. Меншиковим та ін. Після цариці Катерини I царський трон посів Петро II. Півтора року точилися політичні баталії, які завершилися скасуванням Малоросійської колегії і обранням нового гетьмана України.

ДАНИЛО АПОСТОЛ (1727—1734)

На думку царського уряду, найбільш підходящою кандидатурою на посаду гетьмана був Данило Апостол. Рід Апостолів походив з

Гетьман Данило Апостол

Молдавії. Батько Данила Павло Апостол за службу отримав маєток Хомутець на Миргородщині, був сотником, у роки «Руїни» служив під знаменами різних гетьманів (Тетері, Опари, Дорошенка), відтак був миргородським полковником.

Данило Апостол народився у 1654 р. Про його дитинство, навчання та військову службу відомостей не збереглося. У 1677 р. він одружився, мав трьох синів і п'ятьох дочок. Через шлюби своїх дітей Д. Апостол був тісно пов'язаний із новим українським шляхетством з козацької старшини, став аристократом і одним з найбагатших людей Гетьманщини. Володіння його були сконцентровані в основному в Миргородському полку (Хомутець, Сорочинці, Абакумівка, Кибинці та ін.).

Безперечно, Данило Апостол був людиною освіченою. Маючи домашню бібліотеку, він велику увагу приділяв освіті та вихованню своїх дітей. Його син Петро постійно жив у Петербурзі при дворі О. Меншикова, мав свого вчителя — члена Академії наук, німецького вченого Шеслера, швидко оволодів латинською, французькою, німецькою, польською та російською мовами.

У 1682 р. Данило Апостол став миргородським полковником. Перебуваючи незмінно в цьому ранзі 44 роки, він користувався загальною повагою старшини й підданих. Це був здібний воїн і полководець та водночас добрий господар. Д. Апостол брав участь у Кримських походах 1687 та 1689 років, у бойових операціях під час Азовських походів та Північної війни. Виконував обов'язки наказного гетьмана, командував козацькими полками у Ліфляндському поході 1701 р. та ін. походах.

Д. Апостол шанував гетьмана І. Мазепу, поділяв його політичну орієнтацію, хоч близькими друзями вони ніколи не були. За свідченням П. Орлика, він у

1707 р. нібито сказав І. Мазепі: «Очі всіх на тебе уповають, і не дай Боже на тебе смерть — і ми залишимося в такій неволі, що й кури нас загребуть».

24 жовтня 1708 р. на чолі свого полку Д. Апостол супроводжував І. Мазепу з Батурина до шведського короля. Але незабаром, з невідомих причин, він повернувся «з повинною» до царя, за що був прощений. Пізніше брав участь у Полтавській битві, Прутському поході (1711). Виконував обов'язки наказного гетьмана козацького корпусу в Перському поході Петра І (1722). Після смерті І. Скоропадського Данило Апостол був одним із двох кандидатів на посаду гетьмана. Але в «гарячий» період політичної боротьби старшини за збереження гетьманства він перебував у походах. Д. Апостол підписав «чолобитні» Миргородського полку і, таким чином, взяв участь у загальній акції протистояння Малоросійській колегії. Останнім заходом у цій акції було складання чолобитної від усього війська вже під час перебування П. Полуботка у Петербурзі (вересень 1723 р.). Наприкінці 1723 р. Д. Апостола разом з генеральними старшинами В. Журавківським та Я. Лизогубом заарештували, відправили в Петербург і кинули до Петропавловської фортеці, де перебували П. Полуботок та інші старшини. Смерть царя врятувала Д. Апостола від заслання в Сибір. Після звільнення з в'язниці він був затриманий в Петербурзі ще майже на три роки. Після Петербурга повернувся в Україну.

За завданням царя таємний радник Ф. Наумов поїхав до Глухова готувати нараду старшини й раду для формального обрання Д. Апостола на посаду гетьмана. 1 жовтня 1727 р. в Глухові 73-річного Д. Апостола обрали гетьманом.

«РІШИТЕЛЬНІ ПУНКТИ»

На початку 1728 р. новий гетьман зі старшиною поїхав до Москви на коронацію Петра II. Урочисті зустрічі з царем та вищими урядовцями давали старшині підстави сподіватись на те, що подані ними «договірні статті» будуть затверджені царем. Це було традицією — поновлювати договори при обранні нового гетьмана. Однак замість «договірних статей» 22 серпня 1728 р. Д. Апостол отримав так звані «Рішительні пункти». Цей документ складався з указів, що по суті обмежували автономію України, у той час як подані Д. Апостолом статті її охороняли. Серед 20-ти пунктів значилися: обирання гетьмана за згодою царя, перетворення Генерального суду на колегіальну установу з шести осіб (трьох українців і трьох росіян), призначення генеральної старшини та полковників царським указом, підпорядкування гетьмана у військових справах генерал-фельдмаршалові князеві М. Голіцину, позбавлення гетьмана права вести приватну закордонну переписку.

Разом з обмеженням влади гетьмана втрачала своє значення й

Генеральна військова канцелярія, оскільки вона перетворювалася з установи, що виконувала військові, адміністративні та судові функції, у технічну службу на чолі з писарем. Згідно з «Рішительними пунктами» утворювався Генеральний суд із трьох росіян і трьох українців, а також окрема фінансова адміністрація з двома підскарбіями (українцем і росіянином).

ГЕНЕРАЛЬНА І ПОЛКОВА СТАРШИНА

Згідно з «Рішительними пунктами» козаки мали обирати по два-три кандидати на генеральну старшину, яку призначав цар. Однак 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада затвердила список генеральної старшини, поданий Колегією закордонних справ, у такому складі: обозний — Я. Лизогуб, судді — М. Забіла й А. Кандиба, писар — М. Турковський, осавули — І. Мануйлович і Ф. Лисенко, хорунжий — Я. Гречаний, бунчужний — І. Борозна.

Всупереч проханням Д. Апостола та старшини згідно з «Рішительними пунктами» цар призначив полковників. Чотири з десяти полковників при тому ж не були українськими козаками (М. Милорадович, І. Пашков, Богданов, І. Хрущов). «Указні полковники» вносили анархію в життя Гетьманщини: ігнорували гетьмана, порушували її правові норми. Тому гетьман наполягав на виборності інших членів полкової старшини, щоб з їхньою допомогою боротися із свавіллям полковників.

РЕФОРМА СУДУ ТА УКЛАДЕННЯ ЗВОДУ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Ще Павло Полуботок намагався навести порядок у судах, аби в судовий процес не втручалася Малоросійська колегія. Д. Апостол видав спеціальну інструкцію про реорганізацію полкових, сотенних і сільських судів. За реформою розширювалася колегіальність суду, розмежовувалася компетенція міських і козацьких судів, упорядковувалася система подання апеляцій, підвищувалося значення норм писаного права. Д. Апостол боровся проти зловживань у судах.

Уже під час гетьманства Скоропадського на порядок денний було винесено питання про впорядкування різних норм права (Литовського Статуту, Магдебурзького права, звичаєвого права) і переклад законів з польської та латинської на російську мову. Укладення зводу українського права згідно з «Рішительними пунктами» стало вагомою справою Д. Апостола. Він створив комісію на чолі з І. Борозною, яка працювала декілька років і завершила у 1743 р. укладання зводу «Прав, за якими судиться малоросійський народ».

«ГЕНЕРАЛЬНЕ СЛІДСТВО ПРО МАЄТНІСТЬ»

Ще з часів Б. Хмельницького існував порядок надання землі в тимчасове володіння людині, яка обіймала певну посаду. Це були так звані рангові землі — платня за службу. Проте старшина намагалася привласнити такі землі. Більше того, російські урядовці, котрі отримували землю «на ранг», переводили сюди своїх кріпаків, місцевих жителів намагалися також зробити кріпаками. Для старшини то був приклад, як забезпечити своє господарство дешевою робочою силою. Тому в 1729 р. Д. Апостол наказав провести в усіх полках «слідство» про земельні справи, зібрати свідчення старожилів про заснування сіл і виявити юридичні підстави на володіння маєтністю. Після ретельної роботи, проведеної переписувачами в 1731 р., було завершено складання книг з описом всієї землі в Гетьманщині. І хоча незаконно привласнені рангові землі не вдалося повернути, однак облік усіх маєтностей засвідчив зменшення кількості вільних посполитих, які стали залежними, проте ще не кріпаками.

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ УКРІПЛЕНЬ

Якщо раніше запорожців відправляли рити канали й будувати укріплення далеко від рідної землі, то з 1731 р. головним тягарем для козаків і посполитих стало спорудження Української лінії укріплень від Дніпра до Дінця вздовж кордону між Запорожжям і Гетьманщиною. Керував будівництвом граф Мініх. Першого року царський уряд наказав направити на спорудження лінії 20 тисяч козаків і 10 тисяч селян, наступного року — стільки ж, пізніше — щорічно по 10 тисяч. Багато козаків і селян загинуло на цих важких і безглуздих роботах, оскільки лінія жодного разу не послужила справі захисту від татар. Лінія так і залишилась недобудованою, її непотрібність стала очевидною через кілька років.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА Д. АПОСТОЛА

Гетьман уживав заходи, щоб козаків не переводили в посполиті, не використовували на приватних роботах старшини та адміністрації і щоб не брали з них незаконних податків. Селянство Д. Апостол розглядав як замкнуту верству, якій не дозволялося вписуватися в козаки (що було можливо за часів І.Мазепи). Однак він твердо охороняв право селянина переходити від одного господаря до іншого або змінити соціальний стан. При цьому селянин мав право передати свою землю іншій особі або ж продати її.

Д. Апостол захищав від наступу козацької старшини права міст, їх економічний добробут.

З цією метою він видавав так звані «оборонні» універсали.

Гетьман і старшина були стурбовані швидким зростанням маєтностей духовенства. Воно було для них небезпечним конкурентом-землевласником, оскільки користувалося різними пільгами. Тому в «Рішительних пунктах» царський уряд погодився з пропозицією гетьмана заборонити монастирям і взагалі духовенству набувати землю (через купівлю, дарування тощо) в осіб недуховного стану. Водночас Д. Апостол своїми універсалами узаконював монастирське і церковне землеволодіння, набуте до 1728 р.

НАЩАДКИ ГЕТЬМАНА

Данило Апостол помер 17 січня 1734 р. від паралічу й був похований у Сорочинцях у збудованій на його кошт Спаській церкві. Похорон відправив Київський архієпископ Рафаїл Заборовський.

Д. Апостол мав трьох синів — Івана (помер раніше батька), Петра й Павла. Петро тривалий час був заручником у Санкт-Петербурзі, а з 1730 по 1757 р. — полковником Лубенського полку. Помер у 1758 р. Залишив «Щоденник», написаний французькою мовою. Павло після призначення батька гетьманом став миргородським полковником. Під час російсько-турецької війни (1736) був смертельно поранений у бою біля Гезлева.

Петро мав сина Павла, котрий навчався в Санкт-Петербурзі, був сержантом Преображенського, потім прапорщиком Семенівського полку російської армії.

Дочка Д. Апостола одружилась з Матвієм Муравйовим. Їхній син Іван став письменником-просвітителем, перекладачем, дипломатом, академіком. Значна частина маєтностей гетьмана, у тому числі й містечко Хомутець, перейшла до Муравйових. Оскільки чоловіча лінія Апостолів обірвалась на онукові Павлові, то на прохання батьків цар дозволив Іванові взяти прізвище діда по матері — Муравйов-Апостол. Його сини — Іполит, Матвій та Сергій у 1825 р. разом з іншими декабристами виступили проти царського самодержавства в Росії.

ДОКУМЕНТИ

З літопису «Короткий опис Малоросії»

В 1729 году присланы подскарбий, один малороссийский Андрей Маркович, бывший полковник лубенский, а другий великороссийский, Иван Мякинин, для зборов указаных, которые зборы гораздо уменшены против колежских зборов...

Того ж 1730 года, грамотою ея императорского величества, пожалован в полковники лубенские гетманский сын Петр Данилович Апостол.

Того ж года Димитрий Горленко з Москвы в отечество свое к жене до Прилуки по 16 летех отпущен.

1731. В року 1731, по указу ея императорского величества ездил в Москву знову гетман Данило Павлович Апостол и пожалован кавалериею ордена святого Александра Невского.

Того ж года по весне, за возвращением гетмановым з Москвы в Глухов, виправленные на Низ под Берятовую, с командиром Антонием Танским, полковником киевским, казаков 20 000, а мужиков свободных и державских 10 000 ходили роботи линей от границе татарской, не без уступки за ленею земле малороссийской; да там же и города и крепости новые на имя тезоименитых ее величества государыни императрицы Анны, також сестриц ея величества, государынь царевен Екатерины и Параскевии, и иные зделаны.

Да в том же году под осень, по некоторым ведомостям о выходе крымских татар пришол указ монарший ступать войскам козацким воинским походом оружейно туда ж и к границе, где линея делалась и где ходили полки малороссийские все порознь, из которых были на месте указном от генерала Бейзбаха по ордеру стояли б отводом караулов и прочая, как-то: полки полтавский, лубенский — под Нехворощею, миргородский и гадяцкий — тамже недалеко...

Тово ж года обще определено взимать по окладу из рядовых козаков и з свободных мужиков денги на годовое жалованье старшинам, на ранги свои маетностей не имеючим, и служителям полковым и сотенным...

1732. Для робления начатой линеи в року 1732 послано козаков 20 000, а мужиков 10 000, с командиром Галаганом, полковником прилуцким, над Орелью...

Тогда ж в 1733 году на линейную работу ходил полковник лубенский Петр Данилович Апостол командиром над 10 000 козаков, а посполитых 10 000, столко же.

Да тогда же зимою еще пошли многие полки великороссийские и малороссийские, с полковником прилуцким Галаганом, при князе Алексеи Ивановиче Шаховском, в полскую сторону для разорения маетностей партизантов или конфедератов короля Станислава, и имели с ляхами баталею и победили их; там Галаган мужественно показался...

(Краткое описание Малороссии. — Киев, 1874. — С. 314–317).

ЗАПИТАННЯ

1. *Чому царський уряд відступив від свого наміру ліквідувати гетьманство й скасував Малоросійську колегію?* ***2.*** *До яких змін привело введення у дію в Україні «Рішительних пунктів»?* ***3.*** *Де, чиїми силами і з якою метою будувалась Українська лінія укріплень?*

37 ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

РОЛЬ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ ДРУГОЇ ПОЛ. XVII СТ.

Від часу виникнення Запорозька Січ була укріпленим козацьким табором, який охороняв кордони Великого князівства Литовського і Речі Посполитої та слугував надійним притулком для селян-утікачів та учасників національно-визвольних і антифеодальних рухів. Тут почалась і визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Та коли військові дії розгорталися по всій Україні, Запорожжя тимчасово втрачало свою політичну роль і відходило на другий план, здійснюючи в основному походи на боці тих чи інших політичних угруповань.

Однак Запорозька Січ і надалі залишалася тим осередком, куди стікалися всі невдоволені своїм становищем верстви — селяни, міщани, козаки, представники козацької верхівки, які боролись за гетьманську булаву. І як тільки на лівобережних і правобережних українських землях поглиблювались політичні й соціальні протиріччя, роль Запорозької Січі починала знову зростати.

У зв'язку з тим, що за оволодіння Україною боролися різні держави, Запорозька Січ не мала стабільної політичної орієнтації. Більше того, у середовищі запорожців одночасно існували угруповання різної політичної орієнтації. Ця суперечність і непослідовність найяскравіше виявлялася в діяльності талановитого й хороброго полководця, кошового отамана Івана Сірка.

Запорожжя постійно прагнуло бути вільним від гетьманської влади. Уже наприкінці XVII ст. ускладнилися відносини між Запорожжям і Гетьманщиною. Причиною тому стала соціальна політика гетьмана та його повне підпорядкування владі Російської держави. Особливо яскраво ці протиріччя проявилися, коли кошовим отаманом Запорозької Січі був обраний Кость Гордієнко.

КОСТЬ ГОРДІЄНКО

Новий отаман походив із полтавських козаків. Після навчання

в Києво-Могилянській академії вирушив на Запорожжя. Будучи людиною освіченою і здібною, обирався на старшинські посади, а в 1701 р. волею козацької ради став кошовим отаманом. Саме в цей час за наказом царя навпроти Січі почали будувати фортецю Кам'яний Затон. К. Гордієнко в листі до царя писав, що січовики не хочуть мати у своїх володіннях такої фортеці: «Ще начальники московського війська не будували такого міста (фортеці), а вже перевіз наш біля Кодака одняли й чинять нам всякі кривди та збитки. Через те Військо Запорозьке наказу про будування міста й слухати не буде... ламати камінь на будівлю міста на землях Запорожжя не дозволить».

Однак участь запорожців у військових походах не дала їм змоги захистити власні інтереси. Кам'яний Затон було збудовано. До того ж поруч були й інші фортеці — Богородицька й Новосергіївська на річці Самарі. У 1704 р. тисячі запорожців брали участь у битві зі шведами на р. Чорній на далекій півночі. Того ж року вони штурмом взяли й Новосергіївську фортецю.

У 1705 р. між татарами і Російською державою була встановлена нова лінія кордону, відповідно якій значна частина запорозьких земель віддавалась татарам. Однак козаки не визнавали нових кордонів.

І коли у 1707–1708 рр. на Дону розгорілося повстання під проводом К. Булавіна і він звернувся за допомогою до запорожців, козаки відразу ж підтримали його. Півторатисячний загін запорожців на чолі з Т. Кордіаком вирушив на Донець на допомогу булавінцям, але наприкінці червня 1708 р. біля м. Тор зазнав поразки від царських військ. К. Гордієнко на той час перебував на Січі.

Через кілька місяців після переходу І. Мазепи на бік шведів К. Гордієнко зустрівся з ним у будинку Кочубея біля Диканьки. Відтак діяв спільно з ним і після поразки Мазепи опинився в еміграції.

Під час перебування Запорозької Січі під турецьким протекторатом К. Гордієнко кілька разів обирався кошовим отаманом. За своє життя він пережив і славу влади, і трагедію краху планів визволення України, і біль великих втрат, і несправедливість звинувачень братів-запорожців. Він виступав проти повернення козаків під протекторат Російської держави.

Помер К. Гордієнко напередодні повернення запорожців у свої колишні володіння. Похований на території Кам'янської Січі.

КАМ'ЯНСЬКА ТА ОЛЕШКІВСЬКА СІЧІ

Після зруйнування у 1709 р. Запорозької (Чортомлицької) Січі частина запорожців, які врятувалися, і ті, що були з К. Гордієнком, осіли на річці Кам'янка — у

межах турецько-татарських володінь, але поблизу Запорожжя (нині — біля с. Республіканець Бериславського району на Херсонщині).

У 1711 р. кримський хан Девлет-Гірей дозволив запорожцям заснувати Січ біля Олешок (нині — м. Цюрупинськ Херсонської області) з володіннями на річках Кінській і Кардашині. Того ж року запорожці взяли участь у поході гетьмана П. Орлика на Правобережну Україну.

В Олешках спочатку було майже 8 тисяч козаків, а потім кількість їх збільшилася за рахунок козаків-втікачів із Гетьманщини та розсіяних лихою воєнною годиною запорожців.

Олешківська Січ проіснувала 19 років. Це було нелегке життя вигнанців зі своєї рідної землі. Не дивлячись на те, що зброї в козаків було обмаль, татари побоювалися їх. Коли К. Гордієнко під час походу на Азов у 1696 р. знайшов закопані в пісок козацькі гармати, хан не дозволив їх мати на Січі, і отаман змушений був їх знову заховати в іншому місці. Рибальство й соляний промисел були головними в господарському житті козаків-запорожців цього періоду.

У той час, як на Гетьманщині відбувалися важливі політичні події, в Олешківській Січі панувало повне затишшя. Лише наприкінці 1727 р. калга Салтан нібито за наказом кримського хана зібрав дві тисячі запорожців і повів їх супроти Білгородської Орди. Коли ж про це дізнався хан, калгу було схоплено й страчено, а запорожців продано на галери. Це викликало величезне обурення запорожців.

Після відновлення гетьманства на Лівобережній Україні (1727) у запорожців виникла надія повернутись на землі Великого Лугу. Розсіяні в степах козаки зібралися під командою Івана Гусака, прибули в Олешки й скликали козацьку раду. Вони скинули кошового отамана К. Гордієнка й обрали кошовим І. Гусака. Новий кошовий організував перехід на Стару (Чортомлицьку) Січ. Але царський уряд не дозволив відновити Стару Січ, і запорожці змушені були повернутися в турецькі володіння. Рятуючись від гніву козаків, І. Гусак втік на Гетьманщину. Тоді козаки знову проголосили кошовим отаманом К. Гордієнка, і вже він змушений був пояснювати в Бахчисараї цей вихід козаків з Олешок. Гордієнко просив дозволу заснувати Кам'янську Січ, де зупинилися при поверненні назад запорожці. Ця Січ проіснувала з 1730 по 1733 рік.

У зв'язку з тим, що наближалася російсько-турецька війна, царський уряд на чергове звернення прихильників повернення під протекторат Російської імперії видав запорожцям грамоту з дозволом повернутися на свою колишню територію.

ДОКУМЕНТИ

Народна дума про руйнування Чортомлицької Січі

Ой летить крячок та по той бочок, де взявся шуліка:
«А не буде в Січі города віднині й до віку».
Ой стояла москва та у кінець моста,
Та дивилась в воду та на свою вроду:
Сама себе воювала, і кров свою проливала,
Нашим козаченькам, нашим молоденьким великий жаль завдавала.
Наші козаченьки, наші молоденькі ніде в страху не бували —
Сорок тисяч москви виборного війська упень вибивали.
Наші козаченьки, наші молоденькі та невеселі стали,
Гей, оступила вража другунія та всіма сторонами,
Гей, закрасила город, та славную Січ, та скрізь знаменами.
Ой, казав єси, пане Галагане, що в їх війська немає,
А як вийде на таракана, так як мак процвітає.
Ой, казав єси, пане Галагане, що в Січі москви немає,
Коли глянеш, поміж куренями так як мак процвітає.
Ой, як крикнув та пан кошовий у Покровській церкві:
«Прибирайтесь, славні запорожці, як би к своїй смерті».
Ой, як крикнув та пан кошовий на покровській дзвініці:
«Ой, кидайте ж ви, славні запорожці, і пістолі й рушниці».
Ой, пішли-пішли славні запорожці та не пішки, дубами,
А як оглянуться та до славної Січі, та вмиваються сльозами.

(Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. І. — С. 90).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Яка була залежність між становищем України й політичною активністю Запорозької Січі в другій пол. XVII ст.?* ***2.*** *Розкажіть про К. Гордієнка. Що примусило його перейти на бік шведів у 1709 р.?* ***3.*** *Уважно прочитайте народну думу і розшифруйте текст відповідно до історичної дійсності.*

38 МІНІСТЕРСЬКЕ ПРАВЛІННЯ НА ГЕТЬМАНЩИНІ (1734–1750 РОКИ)

«ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ»

Вісім місяців хворів Д. Апостол, тому його смерть не була несподіванкою ні для кого. Царський уряд наказав своєму резидентові при гетьманові генералу Наришкіну не допустити обрання нового гетьмана, створити тимчасовий уряд. Це й було зроблено. Новий уряд, який мав керувати всіма справами згідно з «Рішительними пунктами», називався Правління гетьманського уряду, або ж Міністерське правління. У його складі налічувалось троє росіян (князі О. Шаховський, А. Барятинський та полковник В. Гур'єв) і три українці (генеральний суддя Забіла, генеральний осавул Ф. Лисенко, генеральний підскарбій А. Маркович). Очолював Міністерське правління О. Шаховський. Від цариці Анни Іоанівни він дістав таємну інструкцію, у якій зазначалися такі основні пункти: прагнути до зближення старшини з російськими офіцерами, сприяти укладанню шлюбів між українцями та росіянами й водночас перешкоджати шлюбам жителів Гетьманщини з білорусами, поляками та українцями Правобережної України.

Міністерське правління відразу ж провело ревізію всього населення з метою обкладення його податками й повинностями. Комісія склала також звід діючих в Україні прав.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1735–1739 РОКІВ

На початку 30-х років XVIII ст. стало зрозуміло, що війна Російської імперії з Туреччиною невідворотна. Саме тому будувалася Українська укріплена лінія, і саме тому було дозволено запорожцям повернутися на свої колишні землі під владу російського царя, аби вони не були противниками в майбутній війні. Коли в 1735 р. розпочалася війна, 8 тисяч козаків з Гетьманщини й Запорожжя під командуванням генерала Леонтьєва рушили в Крим. Проте цей похід російсько-українських військ був невдалим. Втративши майже все військо із кіньми, Леонтьєв відступив.

Наступного року похід у Крим російської армії під командуванням фельдмаршала Мініха та 7 тисяч українських козаків на чолі з кошовим отаманом І. Малашевичем ставив за мету взяти Перекоп і Бахчисарай. Ходили козаки в походи і в наступні роки — аж до закінчення у 1739 р. цієї безрезультатної війни. Та чорноморська проблема Російської імперії так і не вирішилась, а закріплені за запорожцями землі, якими вони володіли, перебуваючи під протекторатом Туреччини, фактично перейшли до неї у 1734 р. після повернення запорожців у підданство Російської імперії.

Війна була страшним лихом для українського народу. По-перше, через Гетьманщину, як прифронтову зону, проходили російські війська, яких місцеве населення забезпечувало продовольством, фуражем, підводами. Цей тягар був настільки важким для народу, що навіть царський міністр Волинський писав у своєму листі до могутнього царедворця Бірона: «Аж до самого свого виїзду в Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена і яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не лишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано й заморено під час походу, що лишилось, то тепер забирають. У самому лише Ніжинському полку взято 14 тисяч волів, а що з інших полків забрано — про те не маю докладних відомостей».

Тисячі людей загинули в походах. У зимовий період російська армія розташовувалася на квартирах у міщан, селян і козаків, які повинні були її утримувати на свій кошт. Такого спустошення українське населення ще не знало. Потрібно було майже три десятки років, щоб відродити цей край.

«СЛОВО І ДІЛО ГОСУДАРЕВЕ»

Міністерське правління розпочало свою діяльність, коли в Російській державі існував жорстокий режим цариці Анни Іоанівни та її фаворита німця Бірона. Відбувалось поголовне полювання на людей, яких у чомусь запідозрили. «Таємна канцелярія», створена ще у 1699 р. Петром І, піддаючи людей жахливим тортурам, змушувала їх признаватися у нескоєних злочинах. Достатньо було будь-кому вигукнути «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як його вже вважали державним злочинцем. Цей терор відбувався по всій Україні, від нього не мала захисту навіть козацька старшина й духовенство. Міністерське правління у 1737 р. заарештувало весь Київський магістрат, забрало й відправило до Санкт-Петербурга магдебурзькі грамоти Києва.

ОЛЕКСІЙ РОЗУМОВСЬКИЙ

Для створення придворного хору полковникові Вишневському було доручено вишукувати талановитих співаків.

У 1734 р. в селі Лемеші Козелецької сотні Київського полку, почувши у церкві гарний голос вродливого молодого чоловіка, Вишневський забрав його із собою в столицю. Це був син козака Олексій Розум. У церкві його побачила молода царівна Єлизавета. Вона була зачарована співом молодого козака, який швидко із Розума перетворився в Розумовського. А невдовзі він уже управляв маєтком Єлизавети і був її камер-юнкером, а ще пізніше — її чоловіком.

Цю романтичну історію можна було б не згадувати, якби вона не вплинула на подальшу долю України. У 1740 р. жорстока цариця Анна померла, правителькою «була оголошена» її племінниця Анна Леопольдівна, а спадкоємцем — її син Іван Антонович Брауншвейгський, при якому регентом був німець Бірон. Але вже через рік внаслідок чергового двірцевого перевороту царський трон посіла дочка Петра I Єлизавета, яка виступала проти засилля іноземців при дворі. Єлизаветі допомагав здобути царський трон і Розумовський, з часом граф, генерал-поручик, обер-єгермейстер. Він був нагороджений орденом Андрія Первозванного і обдарований великими маєтностями в Росії і в Україні. Зробивши кар'єру, О. Розумовсь-

Цариця Єлизавета Петрівна

Олексій Григорович Розумовський

кий, який мав природний такт, почуття справедливості, намагався не втручатися в будь-які державні справи, користувався загальною прихильністю. Він не мав ворогів. Люблячи свою Батьківщину, він зумів прищепити таку ж симпатію до України й цариці Єлизаветі.

ПОДОРОЖ ЄЛИЗАВЕТИ В УКРАЇНУ

У 1744 р. Єлизавета поїхала в милу серцю її чоловіка Україну. Теплий та шанобливий прийом цариці в українських містах спонукав її сказати в Києві: «Як я люблю народ цей благонравний і незлобливий».

Скориставшись перебуванням Єлизавети в Києві, українська старшина подала їй прохання дозволити обрати гетьмана. Цариця відразу ж пообіцяла відновити гетьманство й надумала, щоб гетьманом був менший брат її чоловіка — Кирило.

Після «царської мандрівки» було поновлено у 1745 р. і Київську митрополію. Митрополитом став архієпископ Рафаїл Заборовський. А в 1747 р. була проголошена царська грамота про обрання нового гетьмана.

ДОКУМЕНТИ

Іменний царський указ про віддачу доходів з українських міст на відкуп

... 2. Малороссийских Лубенского и Гадяцкого полков, також и в других Малороссийских городах денежные и провиантские и прочие всякие доходы надлежит ли на откуп отдавать; о том справиться с малороссийскими правами и привилегиями, и ежели не противно, то отдать на откуп; а ежели сие с их правами не согласно, то велеть все такие доходы собирать по прежнему обыкновению; только при том наикрепчайшее смотрение иметь, чтобы наддаточные от откупщиков деньги в казну нашу сполна доходили.

(Повне зібрання законів Російської імперії. — СПб, 1830. — Т. 10.— С. 767).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Чи відрізнялося Правління гетьманського уряду від Малоросійської колегії?* ***2.*** *З якою метою «слово і діло государеве» застосовувалось в Україні?* ***3.*** *Прокоментуйте наведений уривок з царського указу.*

39 ОСТАННІ РОКИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ (1750–1764)

Кирило Розум (Розумовський) народився 1728 р. в с. Лемешах поблизу Козельця (нині — Чернігівська обл.) у родині простого

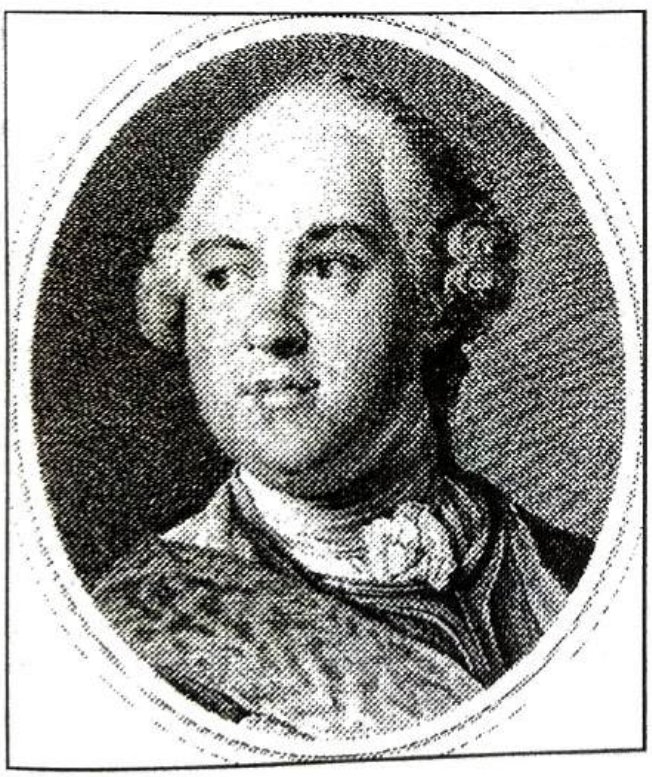

Кирило Григорович Розумовський

козака. Завдяки своєму братові був обдарований царськими милостями. У 1743 р. Кирила відправили в супроводі академіка графа Г. Теплова в Німеччину й Францію для здобуття освіти. Через два роки він повернувся в Росію, а незабаром 18-річний юнак, здібний від природи й освічений, був призначений президентом Імператорської академії наук, яку очолював майже два десятиліття.

Весною 1747 р. Єлизавета видала указ про дозвіл козацькій старшині «обрати» гетьмана й призначила на цю посаду Кирила Розумовського. Але минуло майже три роки, доки в Глухові відбулася пишна церемонія обрання гетьмана з дотриманням усіх старовинних традицій.

Крім односельців, в Україні ніхто не знав кандидата на володаря гетьманської булави. На запитання графа Гендрикова, посланого царицею в Глухів, кого козаки бажають обрати гетьманом, всі підготовлені раніше козаки вигукували: «Кирила Розумовського! Нехай Розумовський гетьманує!» На тому одноголосно й ухвалили постанову ради, бо Правління гетьманського уряду вже викликало у всіх ненависть.

За звичаєм у столицю направили делегацію. Єлизавета прилюдно вітала послів і затвердила нового гетьмана. А влітку 1751 р.

новий гетьман прибув в Україну: «29 червня того року урочисто в'їхав він в місто Глухів, де зустріли його з відповідними почестями духовного і світського значення чини, котрі завчасно зібралися тут, і всі малоросійські полки, котрим в 1-й день липня публічно прочитана височайша грамота, з салютом і трикратним залпом від війська, що було на параді, і від головної артилерії з гармат. Між тим були піднесені та вручені гетьману клейноди військові й національні з належними обрядами й церемоніями, а закінчились урочистості парадною процесією до соборної церкви і співанням у ній літургії і молебню».

РЕФОРМИ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

Новий гетьман отримав у маєтність Гадяч, який ще від гетьманування Б. Хмельницького був ранговим володінням гетьманів. Кирило Розумовський обрав своєю столицею зруйноване в 1708 р. м. Батурин. Невдовзі він збудував там розкішний палац, а другий палац звів у Глухові.

К. Розумовський, вихований в царському оточенні, вів життя, подібне до столичного, влаштовував бали, бенкети, театральні вистави. А тому бувало, що він надовго виїжджав у Санкт-Петербург. У такі періоди всіма справами керувала козацька старшина, а гетьманською канцелярією — приставлений до нього наглядач академік Г. Теплов.

Незважаючи на легкий шлях К. Розумовського до гетьманської булави, він усе ж таки виявився гідним її. В Україні ще збереглися патріотичні настрої української старшини, котра в жорстоких умовах біронівщини мріяла про кращу долю своєї землі, про її колишні права й автономію. К. Розумовський, ставши гетьманом, домагався від уряду повернення Україні її прав. Внаслідок його постійних і настійних прохань Україна була виведена з відомства Сенату й передана Колегії іноземних справ, як було раніше. Під управління гетьмана передали Запорозьку Січ, яка від 1686 р. підпорядковувалася безпосередньо царському урядові, а також Київ, який до того був у відомстві російських воєвод.

Проте гетьманові не вдалося домогтися відновлення права зносин з іноземними державами, уникнути участі у війнах Російської імперії, які були чужі інтересам України; від матеріальних тягарів, пов'язаних із цими війнами. Тому в Семилітній війні Росії з Пруссією в 1757 р. тільки одна тисяча «компанійців» з України брала участь у боях під Егерсдорфом. А в 1760 р. на війну відправили ще дві тисячі козаків і кілька тисяч волів.

Одним із важливих на той час питань була реформа судочинства. Справа впорядкування норм права, розпочата ще Д. Апостолом, отримала новий поштовх. Оскіль-

ки «Права, за якими судиться малоросійський народ», складені комісією І. Борозни у 1743 р. і переслані в Сенат, не були затверджені, то скликали нову правову комісію. У 1750 р. видатний правник, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич написав працю «Суд і розправа в правах малоросійських», у якій обгрунтував необхідність створення в Україні станових шляхетських судів на основі литовського права.

У 1760 р. на Гетьманщині було проведено судову реформу. До складу Генерального суду, крім двох генеральних суддів, вводилися виборні особи із старшини від кожного полку. Таким чином, козацька старшина, яка вже називалася «шляхтою», повністю тримала у своїх руках вищу судову установу. Кожен полк поділявся на два судових повіти, у яких створювалися по три шляхетських суди — земський, городський і підкоморський. Тобто суди повернулися до тієї системи, яка діяла ще до визвольної війни 1648–1657 рр. Це свідчило про те, що козацька старшина остаточно оформилася в привілейований стан — шляхетство.

Українська шляхта намагалася закріпити за собою землі, якими вона володіла, і набути нові маєтності. Вона випросила царські грамоти й гетьманські універсали на володіння, а також намагалася обмежити селянські переходи. А від цього залишався один крок до законодавчого оформлення кріпацтва.

Великого значення набула старшинська рада, яка за сприятливої політичної ситуації могла розвинутися в парламент. На одній з таких рад, або з'їздів, було поширено рукописний текст промови «Про поліпшення стану Малоросії», яка дуже точно виражала шляхетські настрої того часу. У своїй промові автор скаржився на занепад козацького духу в Україні, висловлював жаль за давніми роками, коли скликалися генеральні ради. Його ідеалом був конституційно-парламентський устрій в автономії (на зразок Польщі), де політичні права належали б шляхетству. Тому необхідно було проводити такі реформи, які зміцнювали б позиції української шляхти. А поки що на перешкоді всьому були посполиті, котрі бродили з місця на місце, переселялися в польські володіння на Правобережну Україну, а від того, мовляв, занепадало хліборобство, збільшувалося безладдя, зубожіли власники земель, які втрачали робочу силу. Автор наполягав на забороні селянських переходів.

Гетьман К. Розумовський видав декілька універсалів, які обмежували права переходу селян. Крім того, він провів реформу у війську й запровадив муштру за іноземним зразком, удосконалив артилерію, ввів однакове озброєння та уніформу — синій мундир з червоним коміром, білі штани, різнокольорові шапки для кожного полку. Обов'язковим набором зброї були рушниця, шабля й спис. К. Розумовський провів також ре-

форму освіти. В усіх полках почали діяти школи для обов'язкового навчання козацьких дітей, де, крім загальних знань, вводилася військова підготовка.

Гетьман намагався перетворити місто Глухів на значний культурний центр України. Тут був палац з англійським парком, французький пансіон для дітей старшини, у місті відбувались концерти італійської опери. Також він уживав заходів, щоб відкрити університет у Батурині, куди прагнув перенести столицю. Але він не встиг закінчити цю справу.

ОСТАННІЙ З'ЇЗД СТАРШИНИ

Наприкінці 1761 р. в Санкт-Петербурзі померла покровителька гетьмана цариця Єлизавета Петрівна, і на престол став її племінник голштинець Петро III. Він був прихильником Пруссії, тому відразу припинив з нею війну. Проте почав готуватися до війни з Данією. З цією метою проводився набір солдатів в окремий корпус, що мав вирушити в похід проти Данії. До «голштинського корпусу» записалися тисячі молодих українських козаків, які вирушили в царську столицю. Та незабаром «голштинці» повернулися додому, бо влітку 1762 р. стався черговий двірцевий заколот.

Вбивши свого чоловіка Петра III, трон захопила німецька княгиня Софія-Фредеріка-Августа Ангальт-Цербстська, яка взяла собі ім'я Катерини II. Майбутній імператриці Катерині II допомагали граф Панін, князі Барятинський, Рєпнін, офіцер Потьомкін, брати Орлови та ін. Серед них не останню роль зіграв і гетьман Кирило Розумовський, який на той час перебував у Санкт-Петербурзі.

У 1763 р. гетьман повернувся в Україну, де вже знали про його участь у допомозі Катерині II посісти царський престол. Це обнадіювало старшину, яка прагнула повернути свої права й вольності в повному обсязі, не виходячи з-під протекторату Росії. Гетьман скликав у Глухові генеральний з'їзд козацької старшини, головною метою якого було затвердити проведену судову реформу. Але несподівано на з'їзді розгорілася дискусія про занепад «прав і вольностей». Насамкінець, делегати ухвалили надіслати цариці петицію з рішучим закликом — повернути втрачені Україною вольності та створити парламент на зразок сейму. Вони мотивували це тим, що їхня країна є окремим політико-економічним організмом з особливим устроєм і правом, пов'язаним з Росією хіба що тільки царем. Від часів І. Мазепи це була найсміливіша вимога старшини.

Старшина намагалася піднести авторитет гетьмана, виступивши з проектом зробити гетьманство спадковим у роду Розумовських, хоча дехто вважав це порушенням козацьких прав. Обидва проекти зводилися до одного — повна автономія України.

Однак Катерина II, будучи прихильницею політики крайнього централізму, задумала взагалі знищити автономію України. Про це свідчить її інструкція (1764) генерал-прокуророві князю Вяземському: «Мала Росія, Ліфляндія й Фінляндія — суть провінції. Ці провінції належить найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали б позирати, як вовки в ліс. До того приступ дуже легкий, якщо розумні люди обрані будуть начальниками в тих провінціях, коли ж в Малоросії гетьмана не буде, то треба старатися, щоб навік і ім'я гетьмана щезло, не те що персона якась була б обрана на те достоїнство».

К. Розумовський був викликаний у Санкт-Петербург. Катерина II змусила його написати рапорт про відставку. 10 листопада 1764 р. вийшов указ про те, що гетьманський уряд скасовано. Останній гетьман України, президент Імператорської академії наук, генерал-фельдмаршал, граф К. Г. Розумовський 30 років після цього жив у Санкт-Петербурзі, за кордоном, у своєму маєтку Петровсько-Розумовському біля Москви. І тільки у 1794 р. повернувся до Батурина, де помер у 1803 р.

НАЩАДКИ ГЕТЬМАНА

Кирило Розумовський був одружений із двоюрідною сестрою Єлизавети фрейліною Наришкіною. Він мав синів Олексія, Петра, Андрія й Григорія. Усі вони отримали добру освіту. Князь Олексій Розумовський закінчив Московський університет і був міністром народної освіти, він відкрив Царськосельський ліцей і

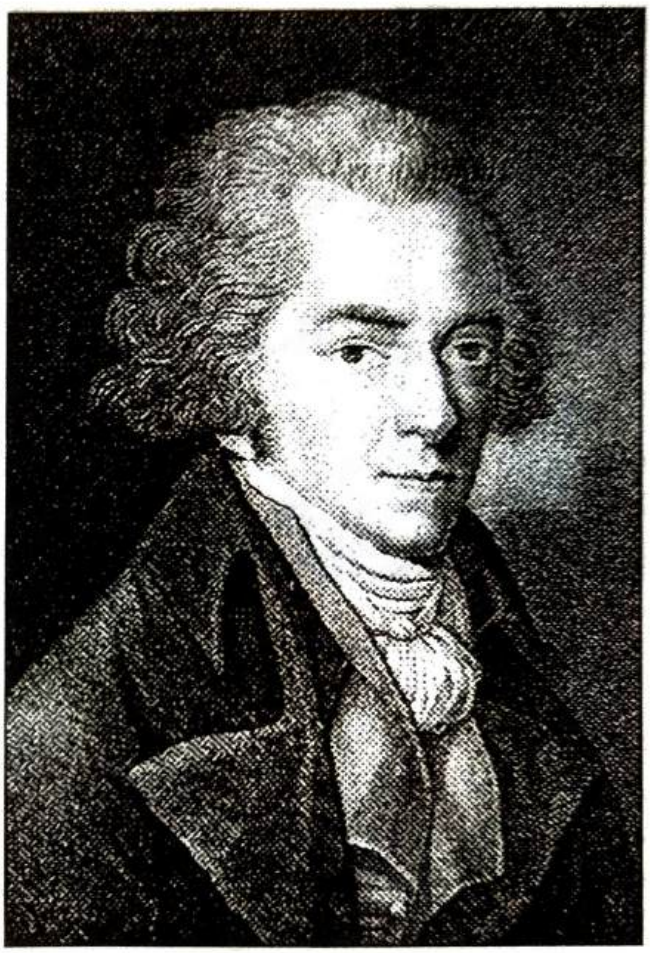

Олексій Кирилович Розумовський

написав його статут. Лише за два роки (1810–1812) він відкрив 72 приходські школи, 24 повітові училища, кілька гімназій, кафедру слов'янської словесності в Московському університеті. Помер у 1822 р.

Андрій Розумовський був дійсним таємним радником, послом у Відні, отримав титул князя. Андрій не мав дітей. Помер у 1836 р. Петро був обер-камергером, помер у 1823 р. Григорій був одру-

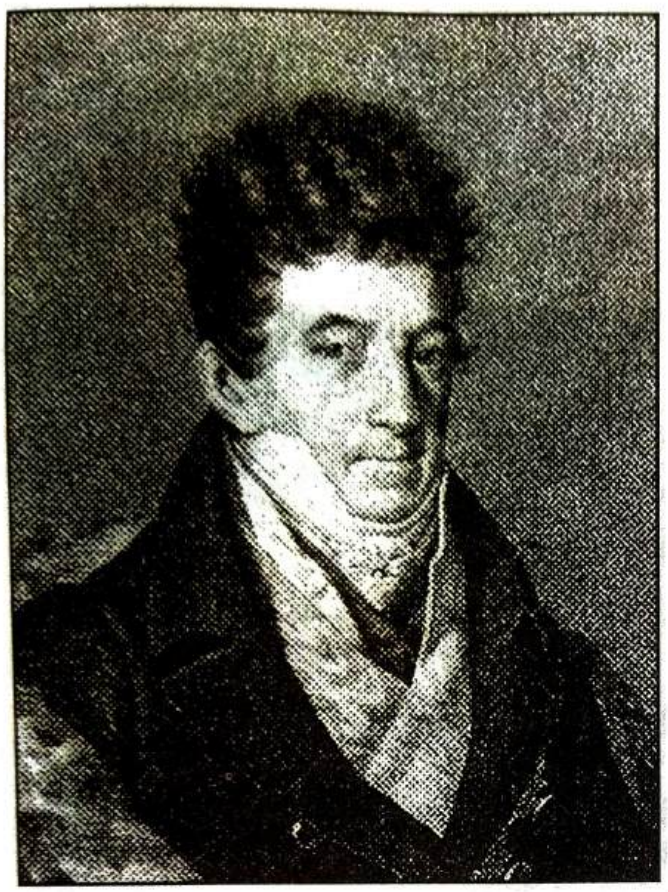

Андрій Кирилович Розумовський

жений двічі на іноземках. Від другого шлюбу мав двох синів — Лева й Максиміліана, котрі народилися й виросли в Німеччині, прийняли протестантську віру й не були громадянами Росії.

Син міністра Олексія Кириловича Петро помер у 1839 р. ще не будучи одруженим. На ньому й припинився рід Розумовських по чоловічій лінії. А його дочка Варвара вийшла заміж за князя Миколу Григоровича Рєпніна-Волконського, фельдмаршала, видатного російського воєначальника й дипломата. Майже 20 років (1816–1835) він обіймав посаду воєнного губернатора України й проживав у Полтаві, де був тісно пов'язаний з українськими культурними діячами: І. Котляревським, А. Чепою, О. Мартосом, видатним математиком М. Остроградським та ін. М. Рєпнін докладав чимало зусиль, щоб відродити козацтво, за що його називали «козакофілом» і «автономістом». Це був рідний брат декабриста Сергія Григоровича Волконського. Він мав власний маєток у Яготині на Полтавщині.

Онука гетьмана Варвара, дружина М. Рєпніна, багато зробила для розвитку жіночої освіти в Російській імперії. Вона відкрила в Полтаві Інститут шляхетних дівчат, сприяла влаштуванню Єлизаветинського інституту шляхетних дівчат. Під час військових походів чоловіка влаштовувала похідні лазарети для поранених.

Їхня дочка письменниця Варвара Миколаївна Рєпніна була в найкращих стосунках з М. В. Гоголем і Т. Г. Шевченком, з останнім листувалася. Написала праці «З спогадів про М. В. Гоголя» та «До біографії Шевченка». Померла у 1891 р.

ДОКУМЕНТИ

М. Грушевський про К. Розумовського

Сам новий гетьман був чоловік зовсім чужий Україні й її життю. Він виріс у Петербурзі, був усім зв'язаний з петербурзьким панством. Його довіреним дорадником був Г. Теплов, бувший його учитель, чоловік хитрий і недобрий, українським порядкам неприхильний. Його пізніша записка «Про непо-

рядки в Малоросії» дала цариці Катерині матеріал проти українського гетьманського і старшинського правління, для його скасування, і на Україні Теплова вважали головним провинником скасування гетьманства. Оповідали, як ще в перший об'їзд України з новим гетьманом сталася пригода: у Чернігові вітер здер з Розумовського кавалерію (орден) Св.Андрія і Теплов підхопив її; з того стара Розумиха ворожила синові лихо від Теплова і радила не держати при собі Теплова і не слухати, але той не послухав і від того пропав.

(М. Грушевський. Ілюстрована історія України. — К. — Львів, 1913. — С. 414–415).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Дайте характеристику гетьманові К. Розумовському як державному діячеві і особистості.* ***2.*** *Чому правління К. Розумовського називають періодом відродження української автономності?* ***3.*** *У чому полягала суть політики крайнього централізму?*

40 ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ

ЗАСНУВАННЯ НОВОЇ (ПОКРОВСЬКОЇ) СІЧІ

У зв'язку з наближенням російсько-турецької війни (1735–1739) царський уряд надіслав кошовому отаману І. Малашевичу повідомлення, що незабаром козакам буде дозволено заснувати Січ у межах колишніх козацьких володінь. 31 серпня 1733 р. на Січ доставили царську грамоту. У 1734 р. козаки заснували на р. Підпільна недалеко від Старої Січі (поблизу нинішнього с. Покровське Нікопольського району) останню Покровську, або Нову Січ (1734–1775).

Володіння Війська Запорозького поділялися на паланки, яких спочатку було 5, а потім – 8 (Бугогардівська, Інгульська, Кодацька, Самарська, Орельська, Протовчанська, Кальміуська, Прогноїнська). Кожна з них мала укріплений центр – головне поселення, де перебувала паланкова старшина.

Центральне поселення Січі – Кіш – нагадувало фортецю. У центрі її був широкий майдан, посеред якого стояла церква, а навколо – вісім куренів, у яких жили січові козаки. Далі розміщувались будинки старшини, канцелярія, арсенали, склади, ремісничі майстерні, торговельні лавки. Курені мали назви переважно від місць походження їх засновників – Переяславський, Полтавський, Ірклiївський, Канівський, Корсунський і т. ін.

Кількість козаків на Січі залежала від багатьох факторів, головними з яких були пори року й зовнішньополітична ситуація (війна чи мир). Переважна більшість козаків мешкала не на Січі, а в своїх зимівниках або слободах у межах володінь Війська Запорозького. Всі козаки були приписані до певного куреня і в разі необхідності за першим же сигналом з'являлися на Січ. В останні десятиліття на Запорозькій Січі значно зросла кількість одружених козаків, які жили в слободах і на хуторах.

Територія вольностей Війська Запорозького була обширною. На початку 70-х років XVIII ст. її кордони на заході сягали середньої течії р. Південний Буг, на сході – р. Кальміус. По лінії Дніпра володіння починалися трохи нижче

Землі Війська Запорозького ⇒

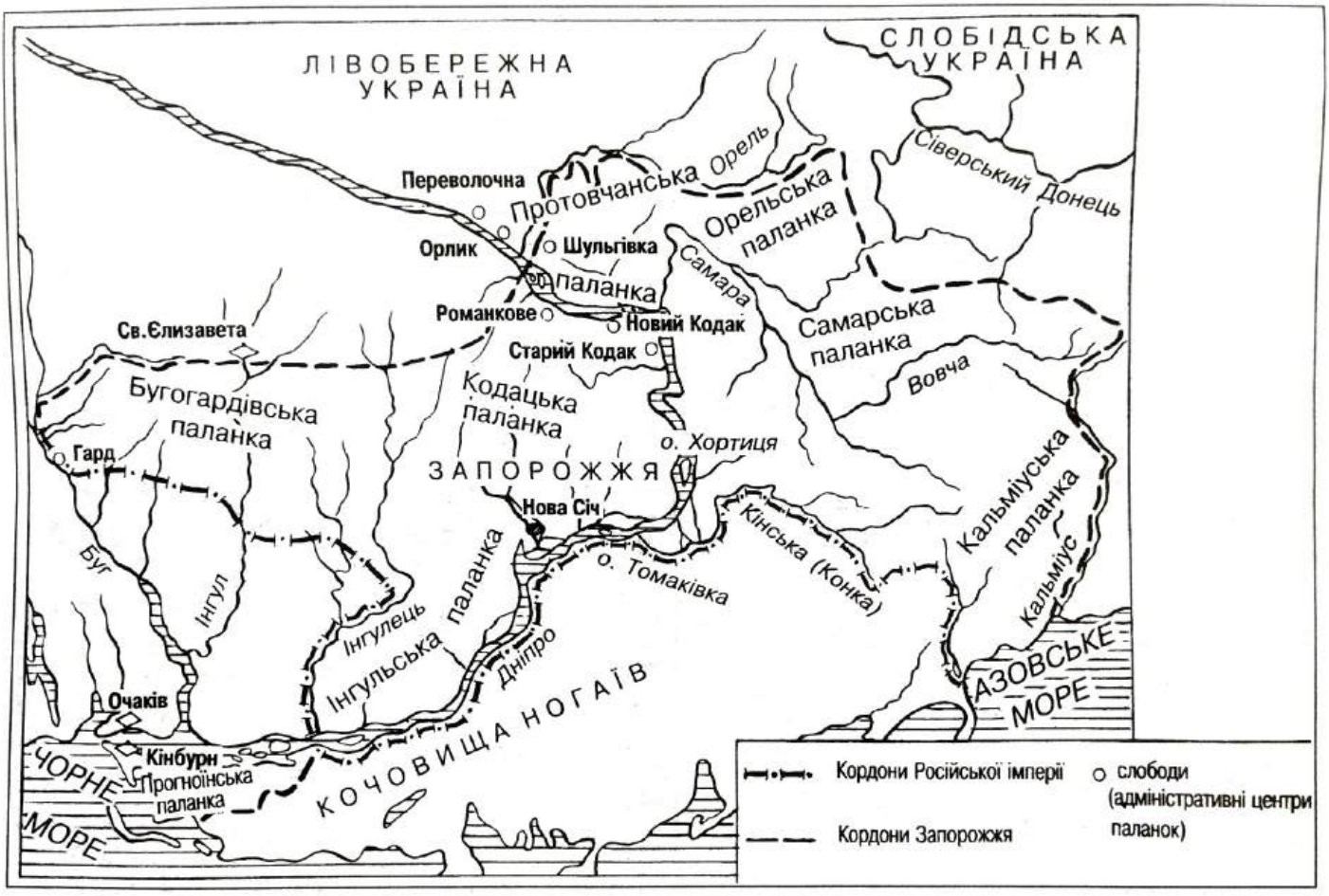
ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
Переволочна
Протовчанська
Орель
Сіверський Донець
Орельська паланка
Орлик
Шульгівка
Самара
паланка
Романкове
Новий Кодак
Самарська паланка
Св.Єлизавета
Старий Кодак
Вовча
Бугогардівська паланка
Кодацька паланка
о. Хортиця
Гард
ЗАПОРОЖЖЯ
Нова Січ
Кальміуська паланка
Кінська (Конка)
Буг
Інгул
о. Томаківка
Інгулець
Інгульська паланка
Дніпро
Кальміус
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Очаків
Кінбурн
Прогноїнська паланка
ЧОРНЕ МОРЕ
КОЧОВИЩА НОГАЇВ
Кордони Російської імперії
слободи (адміністративні центри паланок)
Кордони Запорожжя

гирла р. Орель й простягалися до гирла р. Кінські Води (нижче Нікополя) та по правому березі р. Інгулець.

Взагалі, межі запорозьких володінь не були стабільними. З одного боку, козаки освоювали степи, засновували господарство й утворювали нові паланки. А з другого — на північному кордоні Запорожжя відбувався постійний наступ на козацькі землі, особливо у зв'язку з утворенням іноземних поселень — Новосербії, Слов'яносербії та Новоросійської губернії.

Найбільш заселеними були Кодацька, Самарська та Орельська паланки. Багато слобід на Січі виникло ще в XVII ст.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ НОВОЇ СІЧІ

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. на Запорозькій Січі існував особливий суспільно-політичний устрій. Це була демократична республіка з виборністю всіх посадових осіб, зі значною роллю козаків, з вільним вступом до товариства без урахування соціального стану, національного походження чи віросповідання. Абсолютну більшість козаків становили українці, хоча на Січі перебували представники 22-х національностей. Кожен, хто прибув на Січ, записувався до певного куреня, а потім, незалежно від того, проживав козак на Січі чи за її межами, він підпорядковувався курінному отаману, а в паланці — паланковій старшині. Всі найважливіші справи вирішувались на козацькій раді за участю всього товариства.

На чолі січового товариства стояв кошовий отаман, якому підпорядковувалась адміністративна, судова й військова влада, яка була необмеженою. Символом влади кошового отамана була булава. До кошової старшини належали військовий суддя, писар, осавул, обозний, хорунжий, бунчужний. Важливу роль в організації життя на Січі відігравали курінні отамани (38 чол.). Запорожці називали курінного батьком. До військових чинів належали довбиш, пушкар, тлумач (перекладач), шафарі (збирачі податків на річкових перевозах), кантаржий (доглядач за важницями й збирач мита на Січовому базарі), канцеляристи. Була введена також посада осавула січової школи, де вчились діти запорожців.

До складу паланкової старшини входили полковник, осавул, писар, підосавул, підписар та хорунжий. На ці посади щорічно обирали найзаслуженіших козаків.

Вибори старшини супроводжувались особливим ритуалом. Козацька старшина зосереджувала в своїх руках адміністративну владу й суд, вона керувала військом і розпоряджалася фінансами, представляла Січ у зовнішніх зносинах.

Символами влади військової старшини були клейноди (від нім. kleinode — дорогоцінний) — хоругва, булава, бунчук, пірнач, печатка і тростини. Перші клейноди ко-

закам надав король Стефан Баторій у 1576 р. Військові підрозділи мали свої прапори, які різнилися між собою кольоровою гамою.

У процесі історичного розвитку Січі зростала роль козацької старшини і в той же час втрачалася роль рядового козацтва у вирішенні важливих питань. Запорозька Січ, подібно до республіки, мала ряд особливостей. По-перше, в ній не було кріпосного права, тут використовувалась наймана праця. По-друге, її суспільно-політичне життя організовувалось на основі звичаєвого права, а не писаних законів, що, однак, не призводило до анархії, оскільки чітко діяла відпрацьована система покарань. По-третє, загалом Запорозька Січ являла собою збройні сили України, які охороняли українські землі від зовнішніх ворогів, а також тривалий час відстоювали автономію України і протистояли введенню кріпацтва, що оформилось лише в 1783 р., тобто після ліквідації гетьманства (1764) і Січі (1775). По-четверте, Запорозька Січ була колискою національного духу українського народу.

Незважаючи на унікальність устрою, занять і звичаїв запорожців, Січ не була замкненим утворенням. Це був порятунок українського народу, змушеного постійно відстоювати своє право на існування. Січ постійно оновлювалася й поповнювалася людьми з усієї України й була ідеалом вільного життя для пригнобленого люду.

На Кіш не допускалися жінки, що пояснювалося постійною небезпекою нападу ворогів і тим, що «козак повинен воювати, а не біля жінки пропадати». Однак козаки мали сім'ї в слободах у межах запорозьких володінь, а виховували своїх синів на Січі. Тут діяли січові школи, у яких діти навчалися не тільки грамоті, а й співам, музиці, різним ремеслам, військовій майстерності.

Козаки були глибоко релігійними. На Січі посередині майдану вони збудували Покровську церкву. Всього у великих слободах у період існування Нової Січі налічувалось 44 церкви, дві похідні церкви і Пустинно-Микільський Самарський монастир. Останній слугував за шпиталь пораненим козакам, був притулком старим і немічним запорожцям. Тому всі козаки дбали про цей монастир, жертвуючи на нього значні кошти. Монастир і всі церкви визнавали над собою лише владу Київського Межигірського монастиря, від якого на службу до Січі призначались священики.

ГОСПОДАРСТВО ЗАПОРОЖЦІВ

Козацьке господарство за період існування Січі пережило значну еволюцію. Якщо спочатку воно було в житті запорожців лише необхідною умовою їхнього існування, то згодом перетворилося на добре організоване прибуткове господарство, пов'язане з ринком.

Козацькі володіння розташовувалися по берегах великих і ма-

лих річок, що сприяло заняттям хліборобством, скотарством і рибальством. Хліборобство спочатку не було розвиненим. Деякий час продукти завозились на Січ, але вже в період Нової Січі значення хліборобства значно зросло.

На Запорожжі мешкало чимало козаків, яких називали «сиднями», або «гречкосіями». Вони жили в зимівниках, селах і бурдюгах, займалися хліборобством. У 1766 р. таких зимівників нараховувалося 4 тисячі. У 1775 р. існувало 45 козацьких сіл і 1601 зимівник. Переважна більшість їх була розташована в Самарській та Кодацькій паланках.

Зимівник — це багатогалузеве хутірське господарство фермерського типу, де використовувалась наймана праця. Значне місце в господарстві заможних козаків відводилося скотарству й конярству. У деяких зимівниках налічувалось до 4–5 тисяч овець. Якщо вирощений хліб весь споживався на Запорожжі і його навіть не вистачало, то худобу козаки продавали на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Рибальство на Запорожжі було не лише засобом добування важливого продукту харчування для козаків, а й джерелом нагромадження коштів для власників рибних промислів та всього війська. Розвитку рибальства сприяла густа мережа великих і малих річок Подніпров'я. Козаки займалися також бджільництвом, звіроловством і городництвом.

На Запорожжі досить добре розвивалась внутрішня й зовнішня торгівля, чому сприяло географічне розташування Січі — на перехресті шляхів між Україною, Литвою, Польщею, Росією, з одного боку, Кримом і Туреччиною — з другого. Крім того, козаки-запорожці володіли значним відрізком водного торгового шляху — середнім і нижнім Подніпров'ям.

На зовнішній ринок вивозили коней, рогату худобу, хутро, рибу, риб'ячий жир, сіль, сало, віск, сир. А ввозили, головним чином, хліб, залізо, смолу, коноплі, нитки для неводів, сукна, тютюн, горілку.

Найефективніше запорожці торгували з Гетьманщиною, Росією, Польщею, Кримом, Туреччиною. У XVIII ст. на Запорожжі й в усій Україні сформувався особливий прошарок людей, які, групуючись в артілі, торгували сіллю — чумаки. Вони відіграли велику роль у розвитку ярмаркової торгівлі.

Запорозькі козаки займалися також ковальством і зброярським ремеслом, виготовленням сідел тощо.

Останні десятиліття існування Запорозької Січі свідчать, що тут уже формувався відповідний устрій життя, що господарство було налагоджене, як у звичайних заселених місцевостях.

ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Царський уряд давно виношував план знищення Запорозької Січі. Причини цього задуму полягали в

тому, що, по-перше, на Січі існував республіканський, демократичний устрій, що не могло співіснувати з монархічною системою правління в Росії, а по-друге, фермерське по суті козацьке господарство, що грунтувалося на найманій праці, не могло тривалий час існувати в рамках феодально-кріпосницької системи імперії. Тому, як тільки склалися сприятливі умови, уряд рішуче здійснив свій давній намір.

Унаслідок чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. кордони Росії відсунулися далеко на південь, і Січ опинилась в межах території держави. Це полегшило вирішення справи.

Згідно з таємним наказом Катерини II генералові П. Текелі, котрий повертався з турецького фронту, величезне російське військо в ніч на 4 липня 1775 р. несподівано напало на Січ. Опір був неможливий, сили були нерівні, хоча рядові козаки готові були боронитися до останньої краплі крові. Однак старшина не організувала оборону. Архімандрит Володимир Сокальський також умовляв козаків не проливати християнської крові. Отже, Січ було дощенту зруйновано, клейноди й козацькі реліквії забрано.

Козацьку старшину відправили на заслання, а решту взяли на офіцерські посади в російську армію. Рядових козаків перетворили у військових поселенців, а козацькі землі роздали поміщикам. І колишні запорозькі козаки в 1791–1792 рр. були переселені на Кубань для охорони південних рубежів Росії. Так з'явилися кубанські козаки.

СОЛОВЕЦЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ

Останньому кошовому отаману Запорозької Січі Петрові Івановичу Калнишевському судилося прожити довге життя (1690–1803) і пройти шлях від села Пустовойтівка, що біля Ромен (нині Сумська обл.), де він народився і де збудував церкву, до Соловецького монастиря на Білому морі.

На початку 50-х років XVIII ст. Петро Калнишевський вже обіймав на Січі різні старшинські посади. У 1764 р. він був обраний кошовим отаманом і беззмінно перебував на цій посаді до знищення Січі. Калнишевський був одним з найзаможніших старшин і мав кілька зимівників, які започаткували існуючі донині населені пункти, серед них — с. Петриківка (біля м. Дніпропетровська), де згодом набув розвитку художній промисел — знаменитий на весь світ «Петриківський розпис».

П. Калнишевський дбав про будівництво храмів у межах Вольностей Війська Запорозького, надаючи великі кошти на їх спорудження й оздоблення. Велику увагу приділяв він і розвиткові освіти в Запорозькій Січі, турбуючись про створення та функціонування парафіяльних шкіл при церквах у паланкових поселеннях, а також січової школи.

У роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. старий кошовий отаман особисто очолював Військо Запорозьке, яке відігравало в боях вирішальну роль. Успіхи у

війні, до яких доклав чимало зусиль П. Калнишевський, стали початком його тривалої неволі.

Зруйнувавши Запорозьку Січ, царський уряд без усяких на те підстав заарештував отамана, конфіскувавши його майно. Ні сім'я, ні козаки не знали, куди повезли Калнишевського.

Рівно через 100 років один з українських політичних засланців в Архангельську губернію Петро Єфименко, побувавши на Соловецьких островах у Білому морі, у монастирі виявив могилу П. Калнишевського з надгробною масивною плитою. На ній зроблено напис: «Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи, казаков атамана Петра Калнишевского, сосланного в сию обитель по Высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году по Высочайшему повелению снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года октебря 31 дня в суботу 112 лет от роду, смертию благочестивою доброю».

Документи свідчать, що П. Калнишевський спочатку 12 років просидів замурованим у казематі, а потім ще 13 років перебував у іншому казематі, маючи змогу під караулом ходити до церкви, але без дозволу розмовляти з будь-ким. Через чверть століття, в 1801 р. цар Олександр I наказав звільнити в'язня. Але хворий і сліпий старець, котрий для своєї родини й Батьківщини вже давно був на тім світі, не побажав залишити монастир. Його могила збереглася до наших днів.

ДОКУМЕНТИ

З козацької пісні про падіння Січі

— Ой крикни, Петре-батьку,
Посунем усі за родиноньку нашу,
Тільки свисни, батьку.
З ворожого війська зварим кашу.
Хіба ж ми не запорожці?
Хіба ж ми не чорноморці?
Хіба ж батьки не вчили нас биться?

(Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 208).

ЗАПИТАННЯ

1. *У чому полягає особливість Нової Січі?* ***2.*** *Чому і як було ліквідовано Запорозьку Січ?* ***3.*** *Де проживають тепер нащадки запорозьких козаків і як туди потрапили їхні предки?*

41 ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ (1764–1782)

ТАЄМНА ІНСТРУКЦІЯ КАТЕРИНИ II

Замість скасованої посади гетьмана було впроваджено Малоросійську колегію на чолі з президентом і генерал-губернатором Петром Рум'янцевим. Друга Малоросійська колегія налічувала у своєму складі чотирьох українців і чотирьох росіян. П. Рум'янцев отримав дві інструкції — загальну й таємну. В загальній йому наказувалось пильнувати, щоб не було незгоди між українцями й росіянами, сприяти дружнім взаємовідносинам між ними.

Об'ємнішою була інструкція таємна. У ній зазначалося, що Україна є багатим і родючим краєм, але внаслідок її автономії державна казна Російської держави не мала жодних прибутків. Тому необхідно провести перепис населення й ревізію маєтностей, заборонити перехід селян від одного власника до іншого, а відтак поступово ліквідувати всі відмінності в устрої Гетьманщини, призвівши їх відповідно до загальнодержавних порядків. Крім того, настирливо підкреслювалося, що уряд оборонятиме простих людей від місцевої адміністрації й землевласників. Цариця наказувала стежити й за старшиною, щоб не допустити створення опозиції.

ПОЧАТОК ПЕРЕТВОРЕНЬ

Петра Олександровича Рум'янцева вважали позашлюбним сином Петра I. А офіційним його батьком був комендант однієї з українських фортець. Тому П. Рум'янцев добре знав Україну, мав також зв'язки із старшиною, володів маєтками. Це був видатний воєначальник, людина освічена, здатна до адміністративної діяльності.

П. Рум'янцев прибув до Глухова на початку 1765 р. Першим його заходом було проведення ревізії: людей, худоби, землі, будівель, підприємств. Ця ревізія була настільки всеохоплюючою, що дістала назву «Генерального опису Малоросії». Вона проводилася у 1765–1769 роках. Внаслідок тривалої роботи було складено майже тисячу томів перепису й зібрано значну кількість копій юридичних актів на володіння.

Майже всі ці величезні фоліанти збереглися і являють собою цінне історичне джерело. Це один із найдавніших описів, які будь-коли складалися в Європі.

Одним із перших заходів Малоросійської колегії була заміна натуральних повинностей на утримання розміщених на Гетьманщині шести карабінерних і двох піхотних полків грошовим податком (по 1 карбованцю 2 копійки від господарства). Податок повинні були сплачувати козаки-підпомічники, міщани, вільні селяни, монастирські й панські піддані. Це давало прибуток у державну казну загальною сумою 120 тисяч карбованців щорічно.

П. Рум'янцев уживав заходів щодо поліпшення роботи адміністрації, завів на Гетьманщині регулярну пошту, видавав розпорядження про обмеження прав селян змінювати місця проживання.

ЗАКОНОДАВЧА КОМІСІЯ 1767 РОКУ

Наслідком загравання Катерини II з французькими просвітителями Вольтером, Дідро був маніфест, яким цариця прагнула встановити в імперії загальне «благоденствіє», свободу й щастя всіх підданих. З цією метою вона оголосила скликання комісії для укладення нових законів.

У січні 1767 р. П. Рум'янцев надіслав із Санкт-Петербурга в Україну 500 примірників маніфесту про вибори депутатів у комісію й на доповнення інструкцію: кого слід обирати, які «общенародні потреби» включати в накази депутатам. Право обирати своїх депутатів у комісію отримали 14 міст (Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Глухів, Гадяч, Сорочинці, Полтава, Козелець, Остер, Переяслав, Лубни, Прилуки, Погар), а також Запорозька Січ. Депутатів могли обирати всі вільні стани населення. Отже, їх обирала шляхта, духовенство, козаки, міщани. Збори проводилися окремо кожним станом, і накази, в яких були висловлені їхні бажання, дуже добре засвідчили розбіжності інтересів окремих станів та їхні суперечності. Проте у всіх наказах було побажання повернутися до старих порядків. На деяких зборах шляхти в накази депутатів включали прохання обрати гетьмана. Такі прохання, зокрема, були від ніжинського й батуринського шляхетства, які очолював підкоморський суддя Григорій Долинський. Жодні спроби П. Рум'янцева вплинути на автономність не мали успіху. Шляхетство вперто стояло на своєму. Тоді П. Рум'янцев скасував постанову зборів про обрання Г. Долинського депутатом, а на виборців наклав штраф у розмірі 550 крб. Усіх посадових осіб було усунуто від посад і заборонено в майбутньому обиратись у будь-які урядові структури, усіх їх було заарештовано й жорстоко покарано. Г. Долинського засудили на довічне ув'язнення.

Згодом російський уряд скасував вирок і оголосив амністію. Але заява-протест засуджених (автором якої був Г. Долинський) поширилася по всій Україні. Вона дійшла до нашого часу в різних рукописних збірниках кінця XVIII ст. До речі, у 70–80-ті роки XVIII ст. Г. Долинський обіймав значні посади, отримував звання й нагороди. У 1783 р. за ним налічувалось 825 душ підданих у Новгород-Сіверській губернії. Проте його бунтарський характер давався взнаки й пізніше. Коли під час подорожі Катерини II в Україну (1786–1787) новгород-сіверське дворянство урочисто зустрічало царицю, Г. Долинський відмовився взяти участь у цьому. Він помер у 1809 р.

Того ж року в столиці зібралася Законодавча комісія. Виразником прагнень українських станів повернути старі права й вольності став депутат комісії від лубенської шляхти Григорій Полетика. У своїх виступах його підтримав також депутат від Кременчука Павло Денисенко та ін.

Комісія проіснувала недовго, встигнувши зробити лише одне — проголосити Катерину II «матір'ю отечества» й узаконити її права на узурпований нею царський престол. На засіданнях комісія критикувала кріпацтво та інші непорядки в державі. Взагалі ж виявилася велика розбіжність думок, розгорнулися бурхливі дискусії. Усе це було вже непотрібне цариці, і, зважаючи, мовляв, на війну з Турреччиною, комісія припинила свою роботу.

ЛІКВІДАЦІЯ ЗАЛИШКІВ ОСОБЛИВОГО УСТРОЮ ГЕТЬМАНЩИНИ

У 1768–1774 роках відбувалася російсько-турецька війна, яка на певний час припинила активні державні перетворення в Україні. Та й сам П. Рум'янцев був призначений головнокомандувачем російської армії. Внаслідок війни розширилися кордони Російської держави на півдні. У 1775 р. першою жертвою стала Запорозька Січ, а потім настав час і для Лівобережної України.

Згодом П. Рум'янцев продовжив свої реформи. У 1781 р. Гетьманщину було поділено на три намісництва — Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Усі разом вони становили Малоросійське генерал-губернаторство на чолі з П. Рум'янцевим.

Кілька років тривали адміністративні й судові перетворення. У 1783 р. полково-сотенний адміністративний устрій було скасовано і замість полків у цивільному управлінні ввели повіти, а у військовому створили 10 карабінерних полків із шестирічною службою. Ліквідували й шляхетські суди — гродські, земські й підкоморські. На землях колишньої Гетьманщини ввели загальноросійські адміністративні й судові установи.

Старшини відповідно до своїх рангів отримали офіцерські звання, деякі пішли у відставку. Рядові козаки стали частиною дер-

жавних селян. Козацькі військові прапори, полкові печатки й грамоти з наказу Катерини II були відправлені до Санкт-Петербурга.

А завершився процес абсолютного входження України в загальнодержавний організм важливими соціальними змінами. Ще в 1775 р. шляхта кількох українських полків звернулася до цариці з проханням урівняти шляхту в правах з російським дворянством і заборонити селянам змінювати місце проживання. 3 травня 1783 р. Катерина II видала наказ, у якому прикріпила всіх селян колишньої Гетьманщини до місць, де вони проживали на час останньої ревізії, і заборонила їхні переходи. Таким чином, вільні селяни стали кріпаками.

У 1785 р. була видана й монарша «Грамота про вільність дворянства», за якою українська шляхта зрівнювалась у правах із російським дворянством.

ДОКУМЕНТИ

Доказательства хама Данилея Кукси потомствені (сатиричний твір невідомого автора кінця XVIII ст. про прагнення частини козаків і заможних селян одержати дворянство)

Да вже ж наші дворяни герби посилають,
А що я був дворянин, то те і не знають!
Я надумався й собі пісеньку співати
І дворянство по свойому гербу доказати.
Он у мене герб який — в дерев'янім цвіті,
Що ні в кого не було в Остерському повіті:
Лопата, написана держалном угору
(Побачивши, скаже всяк, що воно без спору),
Усередині граблі, вила і сокира,
Якими, було, роблю, хоть якая сквира;
Так же ціпом молотив, скажу правду-матку,
Що аж скинеш було шапку;
Взявши косу на плечі, ходив в косовицю,
А щоб не голодний був, брав і молодицю;
Як же вітер — то біжу до млина із поля,
Бо й худоба там моя, — от мені неволя!
Далі ж трохи як розживсь, то й годі робити,
А надумавсь оддати в школу свої діти.
Як вивчились, в суд упхав — учиться писати
Да вже того і гляди — гостинці давати,
Щоб вони так, як люди, євстрати получили,
Бо мене розумнії на те пани вчили,
Хоч, було, і їм даси борошна потроху,
А інколи, як уродить, то й чвертку гороху.
Як винницю поставив — став гнати горілку

І за купця у Остер оддав свою дівку.
З казенного мужика я зробився паном
І дворянство доказав, хоть уже й не даром.
А далі сини мої стали всі євстрати;
За старшого взяв дочку з майорської хати.
За що ж мене негувать, за що волочити,
Коли стали панами уже й мої діти?..

(Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 211–2І2).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *З якою метою було проведено Генеральний опис України?* ***2.*** *Чому вибори в Законодавчу комісію сприяли піднесенню суспільно-політичного руху в Україні?* ***3.*** *Спробуйте прокоментувати сатиричний твір XVIII ст.*

42 ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР ТА РУШІЙНІ СИЛИ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ

Після невдалої російсько-турецької війни (1710–1711) і Прутського миру Петро I був змушений відмовитись від Правобережної України, яка залишилася під владою шляхетської Польщі. Вона була зруйнована, виснажена, малозаселена. Згідно з указом Петра I від 23 вересня 1711 р. дозволявся вільний перехід населення з правого на лівий берег Дніпра, тобто на Лівобережжя, Слобожанщину й Запорожжя. На Правобережжі знову почався колонізаційний процес, який відбувався під знаком реставрації суспільних відносин і устрою Польщі. Тут почали з'являтися сини й онуки колишніх власників маєтків. Вони розшукували в архівах старі документи, які свідчили про їхні власницькі права. Щоправда, деякі магнатські роди (Вишневецькі, Конєцпольські, Собеські) повимирали. Їхні землі дістались іншим власникам.

Здобувши величезні простори земель на Правобережній Україні, магнати почали відроджувати своє господарство. Але для цього необхідно було спочатку заселити ці землі. Тому вони заохочували переселенців на осаджені ними слободи й надавали їм певні пільги на визначений термін. Це приваблювало український люд, який ішов сюди з різних місцевостей України. Проте пільгові роки минули швидко, і почала зростати панщина. Особливо тяжко стало селянам тих сіл, які було віддано в оренду чи заставу дрібній шляхті.

З поверненням католицького духовенства відновилася політика насильницького привернення православних до католицизму або унії. Усе це викликало протест українського селянства, міщанства та православного духовенства. Але оскільки на Правобережній Україні козацтво знищили на початку XVIII ст., то очолити організовану боротьбу народних мас проти гнобителів було нікому. Тому протест вилився в стихійні виступи селян і міщан, які невеликими загонами нападали на панські маєтки, грабували й палили їх, знищуючи власницькі документи. Така форма протесту проти гнобителів набула поширення й під впливом інших обставин. Недалеко була Запоро-

зька Січ, де повстанці переховувалися від переслідування властей, відпочивали, зимували, відтак організовувалися в нові ватаги. Хоча в цих ватагах було чимало шукачів пригод, різних волоцюг і розбишак, однак учасники цього стихійного руху користувалися симпатією й підтримкою селян, які вважали їх народними месниками, своїми захисниками, котрі в такий спосіб карали гнобителів. Народ складав про їхні подвиги пісні й легенди.

Боротьба народних мас проти соціального й національно-релігійного гноблення набула форми гайдамацького руху й тривала майже протягом усього XVIII ст., в окремі періоди переростаючи у могутні повстання.

Слово «гайдамака» тюркського походження — оклик «гайде!» означає «тікай!». Це слово почали вживати у XVIII ст. — так охрестили учасників визвольного руху польські пани. Воно вживалося також у офіційних документах російського уряду та Запорозької Січі. Народ дав повстанцям й інші назви — «колії», «левенці», «дейнеки», «опришки».

Рушійну силу гайдамацького руху становили селяни, міщани, козацька голота. Їх підтримувало й православне духовенство. Гайдамацькі загони сформувалися головним чином на Запорожжі. Діяли вони від весни до осені, завдаючи шкоди феодальним маєткам, орендарям, корчмарям та іншим гнобителям. Тактика боротьби гайдамаків була партизанською. Вони з'являлися раптово, швидко розправлялися з гнобителями й так само швидко зникали.

Перші повстання гайдамаків зафіксовані в документах другого десятиліття XVIII ст. Саме в ці роки гайдамацький рух зосередився на Київщині й Брацлавщині. Перше ж значне повстання відбулося в 1734 р., коли на Правобережну Україну прибули російські війська для підтримки претендента на королівський престол Августа III. Повстанці також сподівалися на підтримку російських військ, бо йшлося про возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною. Повстання, очолюване сотником Верланом з Поділля, охопило Київське, Подільське, Брацлавське й Волинське воєводства. Крім того, активно діяли загони Писаренка, Гриви, Медведя, Моторного, Темка та ін.

Повстанці вбивали магнатів, шляхту, орендарів, руйнували їхні маєтки, костьоли. Силами польської шляхти й царських військ повстання було придушене. Верлан втік до Молдавії, Грива й Медвідь — на Запорожжя. Жорстока розправа з повстанцями не припинила гайдамацького руху на Правобережжі.

Серед гайдамаків були й зрадники, котрі фактично допомагали польському урядові боротися з гайдамацьким рухом. До таких належали Сава Чалий та Касіян. С. Чалий з 1736 р. постійно стежив за гайдамаками й допомагав їх виловлювати. У 1741 р. козацький ватажок Гнат Голий спіймав Чалого й стратив. Образ Сави

Чалого змальовували Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Старицький, І. Карпенко-Карий.

У 1750 р. гайдамацьке повстання відбулося також на Київщині й Поділлі. Гайдамаки взяли Умань, Летичів, Вінницю, Чигирин, Корсунь, Фастів. Потім повстання перекинулося на Лівобережну й Слобідську Україну.

Польський уряд не міг організувати серйозну оборону панських маєтків від нападів гайдамаків. На той час Річ Посполита мала лише 18 тисяч солдат, які становили постійне військо. З них на українських землях перебувало менше чотирьох тисяч. Тому уряд спробував організувати оборону з найманців. Але це була ненадійна сила, яка в мирний час займалася грабунками місцевого населення, а коли в краї з'являлися гайдамаки, то багато оборонців самі приставали до них, грабуючи разом маєтки. Великі магнати мали власні надвірні загони, але це не вирішувало справи.

Олекса Довбуш

Та все ж гайдамаки, хоч і не мали сильного опору урядових і панських військ, не змогли організувати успішну боротьбу. Окремі гайдамацькі загони діяли незалежно один від одного. Тому незабаром повстання припинилося. А через 18 років воно вибухнуло з новою силою.

РУХ ОПРИШКІВ У ГАЛИЧИНІ. ОЛЕКСА ДОВБУШ

Водночас із гайдамацьким рухом на Правобережній Україні розгорнувся рух опришків у Галичині й Прикарпатті. Взагалі рух опришків відомий ще з XVI ст., чому сприяли географічні умови цього краю. По-перше, Польща, Молдавія, Угорщина мали спільний кордон, що давало змогу маневрувати опришкам. По-друге, високі гори й густі ліси давали притулок повстанцям, оберігаючи їх від карателів. Тут створювалися невеликі загони по кілька десятків чоловік, пов'язаних товариською солідарністю й присягою ватажкові.

Найбільшого розмаху набув рух опришків у 1738–1759 роках, коли його очолювали гуцули Олекса Довбуш, Василь Баюрак та Іван Бойчук. Найхоробрішим опришком, оспіваним у народних піснях

Опришок

та історичних переказах, був Олекса Довбуш (1700–1745), селянський син з Коломийщини (нині Івано-Франківської області). Маючи своїм опорним пунктом Чорногору в Карпатах, Олекса Довбуш із загоном чисельністю 30–50 чоловік спускався з гір і нападав на панські маєтки, купців і лихварів. Добуте майно Довбуш роздавав бідним людям. Сім років шляхта полювала за Довбушем. Полковник Пшелуський організував експедицію в гори з метою спіймати народного ватажка. Вистеживши опришків у горах, напав на них вночі. Проте Довбушу вдалося уникнути полону. Він загинув 1745 р. у с. Космач від руки зрадника.

ПРИЧИНИ ПОВСТАННЯ 1768 РОКУ

У 60-ті роки XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережній Україні набрав нового розмаху. Для того було кілька причин. По-перше, закінчувався пільговий період слобід на Київщині й селяни мали виконувати панщину. По-друге, ускладнилося внутрішнє становище Речі Посполитої. Під тиском Росії король Станіслав Понятовський та його прихильники на сеймі поставили питання про урівняння православних у правах із католиками. Тоді опозиційно настроєні магнати й шляхта організували «конфедерацію», тобто тимчасовий військово-політичний союз шляхти для боротьби з королівською владою. Їхнім центром стало м. Бар на Поділлі.

Діяльність конфедератів загострила національно-релігійні відносини в Україні. Конфедерати жорстоко розправлялися з українським населенням, яке не хотіло відмовлятися від православної віри. Ці знущання й сваволя призвели до вибуху повстання.

ІГУМЕН МОТРОНИНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Ще в 1738 р. у Переяславі був заснований колегіум з метою підготовки православного духовенства для Правобережної України,

православні жителі якої були підвладні переяславському єпископу. У 1761 р. єпископ призначив своїм намісником для правобережних земель ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського (1716–1809). Він перетворив Мотронинський та сусідні з ним монастирі — Жаботинський, Мошногірський, Медведівський, Лебединський, які були в густих лісах недалеко від Запорозьких володінь, — в осередки православного руху.

Коли почалася жорстока міжконфесійна боротьба на Правобережній Україні, посилена знущаннями над народом барських конфедератів, Мелхиседек їздив до Санкт-Петербурга за підтримкою. Чутки про обіцянку цариці допомогти православним поширювалися в районах, охоплених православним рухом. Поява на Правобережній Україні російських військ, запрошених королем для боротьби з конфедератами, викликала в народі надію, що війська будуть захищати православних. У Мотронинському монастирі готувався план всенародного повстання, а коли воно вибухнуло, то повстанці, як свідчить легенда, освячували в монастирі зброю.

КОЛІЇВЩИНА 1768 РОКУ

Політичний хаос у Речі Посполитій та діяльність конфедератів, тяжкий соціальний і національно-релігійний гніт українського народу, сваволя магнатів і шляхти, здирство орендарів і корчмарів спричинили вибух у 1768 р. нового повстання — Коліївщини, яке стало кульмінацією всього гайдамацького руху. Таку назву повстання отримало, очевидно, від слів «колоти», «колії», тобто різники. Характерною для повстанців зброєю, як свідчать тогочасні малюнки, були довгі залізні списи.

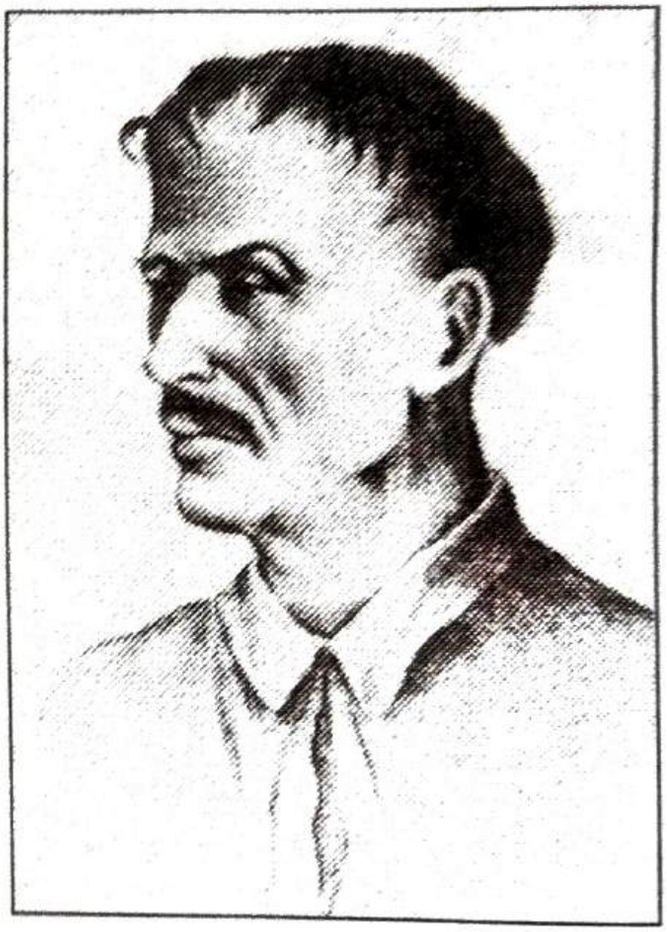

Максим Залізняк

На чолі повстання став селянин з містечка Медведівка Максим Залізняк — запорозький козак, якого повстанці обрали полковником і своїм керівником. Основне ядро повстанців становили 70 запорожців, до яких в Мотронинському монастирі приєдналося ще 300 надвірних козаків і селян.

Навесні 1768 р. козаки на чолі з М. Залізняком з'явилися в Холодному Яру біля Чигирина. До них почали приєднуватися повстанці, а саме повстання охопило райони Київського й Брацлавського воєводств. Повстання почалося водночас у чотирьох місцях, що свідчить про наявність певного плану у його керівників.

З кількома сотнями повстанців Максим Залізняк здобув ряд укріплених міст: Фастів, Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку. Дорогою до повстанців приєднувалися селяни й міщани, які громили маєтки польських магнатів і шляхти, корчмарів, лихварів, католицьке та уніатське духовенство.

Панство втікало в Умань, куди спрямував свій похід М. Залізняк. Укріплене торговельне містечко Умань належало магнатам Потоцьким. Там діяла управа губернатора Младановича з надвірною охороною під командуванням сотника Івана Гонти. Гонта був сином селянина із с. Розсішки на Уманщині. За службу Потоцький подарував йому два села, а під час такої небезпеки обіцяв надати йому шляхетство, якщо Гонта захистить Умань. Та коли повстанці підійшли до Умані, Гонта відчинив їм ворота. Очевидно, ще під час переговорів М. Залізняк переконав його в тому, що повстання спрямоване не проти короля, а проти панів. Сподіваючись на допомогу російських військ та на відновлення козаччини на Правобережжі, охороні міста перейшли на бік М. Залізняка.

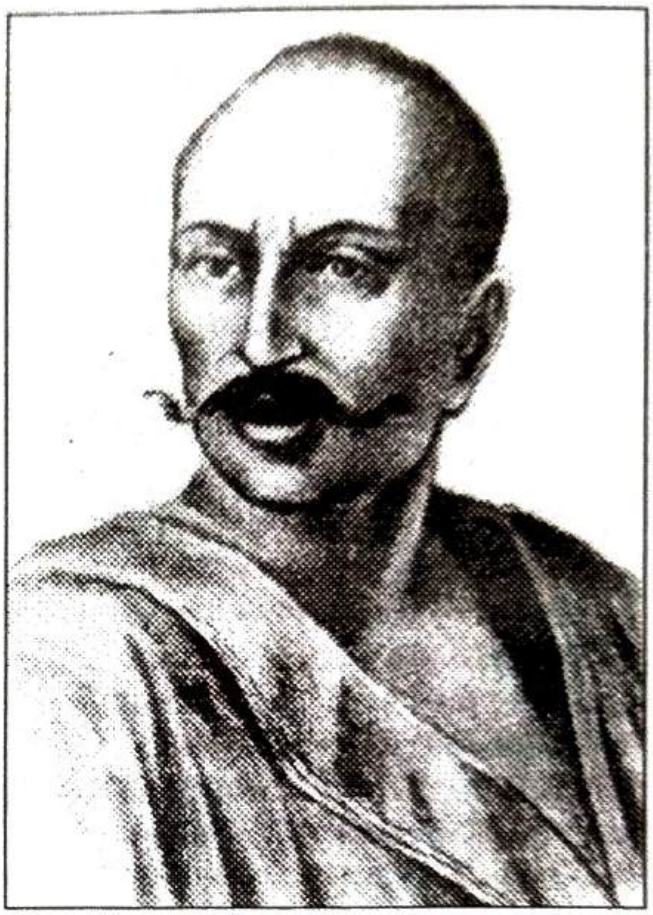

Іван Гонта

18 червня 1768 р. повстанці взяли Умань. У місті гайдамаки вчинили страшенний погром, перебивши майже дві тисячі шляхтичів, корчмарів, орендарів, уніатських ченців, учнів василіанської школи. Цей вияв народного гніву повстанці вважали справедливою розплатою за своє гноблене й злиденне життя.

Великий український поет Т.Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки», створеній на основі народних переказів, писав:

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла ... А за віщо,
За що люди гинуть?

Того ж батька такі ж діти, —
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднаться!
Треба крові, брата крові,
Бо заздрю, що в брата
Є в коморі і надворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! спалим хату!»...
Сказали, і сталось.
Все б, здається; ні, на кару
Сироти остались.
В сльозах росли, та й виросли;
Замучені руки
Розв'язались — і кров за кров,
І муки за муки!

Губернатор Младанович був убитий, а двох його дітей — Павла й Вероніку — врятували Гонта й православна українська сім'я. Через 60 років у 77-річному віці Вероніка написала спомини про «уманську різню». А її брат Павло свої спогади так і назвав «Уманська різня». У цих спогадах дійсні події переплітаються з вигаданими жахливими історіями, породженими в польському середовищі.

Зібравшись в Умані на раду, повстанці обрали М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту — уманським полковником. Очищену від ворога територію поділили на сотні. Греко-католикам дали змогу залишити край або перейти в православ'я. З Умані повстання поширилося на інші райони Правобережжя. Під впливом Коліївщини заворушення відбулися на Лівобережній Україні, Волині, в Галичині. А в Польщі розгорілась антифеодальна війна селянства.

ПРИДУШЕННЯ ПОВСТАННЯ

Польський уряд, деморалізований внутрішнім розбратом, був неспроможний придушити цей широкий народний рух. Російський уряд ставився до гайдамаків досить поблажливо, адже йшлося про захист православ'я й про подальше ослаблення Польщі. З табору під Уманню Залізняк відрядив на Брацлавщину гайдамацький загін (200 чоловік і чотири гармати) під командуванням сотника Василя Шила і наказав йому розташуватися в с. Хощевате на Південному Бузі, поблизу турецьких володінь, щоб не допустити татар на допомогу конфедератам. Поблизу міста Балта гайдамаки розгромили значний татарський загін. Часті сутички з татарами привели до загострення відносин Туреччини з Російською імперією. Турки почали загрожувати Росії війною, до якої вона ще не була готова. Тоді цариця Катерина II наказала начальникові російського корпусу на Правобережній Україні генералові Кречетникову повести рішучу боротьбу з повстанцями.

Кречетников вислав з-під Бердичева загін донських козаків під командуванням полковника Гур'єва. Той оголосив себе прихильником повстанців і вступив у переговори з гайдамаками. Коли йому на підмогу прибув ще один полк піхоти, він закликав до себе на бенкет гайдамацьких ватажків і підступно заарештував їх. Потім

прибічники Гур'єва відправилися у гайдамацький табір, де й виловлювали в полон гайдамаків. Декому вдалося втекти, а кількасот гайдамаків спіймали. Повстання було придушене в липні 1768 р.

РОЗПРАВА НАД ПОВСТАНЦЯМИ

Генерал Кречетников передав гайдамаків, які були підданими Польщі, польським властям. У містечку Кодня на Житомирщині під керівництвом генерала Стемпковського влаштували криваве судилище над шістьома сотнями гайдамаків. 300 з них засудили до страти — їм відсікали голови, вішали, четвертували. Саме тоді в народі народилося жахливе прокляття «Бодай тебе Кодня не минула!». Другим місцем суду стало село Серби на Поділлі. Тут гайдамаків били канчуками й різками. З живого І. Гонти зняли шкіру, потім четвертували й частини його тіла прибили до шибениць у 14 містах Правобережної України.

М. Залізняка та інших 250 гайдамаків, підданих Росії, судив царський суд. Цей суд певною мірою був театральним, оскільки турецьким і польським урядовцям хотіли продемонструвати негативну оцінку гайдамацького руху. Гайдамаків засудили до страти і для виконання вироку перевезли до Киева. Але в таємній царській інструкції київському генерал-губернатору наказувалося: насамкінець, оголосити гайдамакам помилування, покарати їх канчуками, поставити розпеченим залізом на обличчі тавро і відправити на каторжні роботи до Сибіру. М. Залізняка відправили на каторгу в Нерчинськ, дорогою він кілька разів втікав, але був спійманий. Про його подальшу долю нічого не відомо.

ВІДЛУННЯ КОЛІЇВЩИНИ В УКРАЇНІ І НАСЛІДКИ ЇЇ ДЛЯ ПОЛЬЩІ

Розправа над повстанцями не означала кінець гайдамацького руху, що поширився по всій Україні. Коліївщина вплинула на повстання козацької бідноти 26 грудня 1768 р. На початку 1769 р. заворушення відбулося в Царичанській роті Донецького пікінерського полку, а згодом охопило весь Донецький і Дніпровський пікінерські полки (полки воєнних поселенців Новоросійської губернії). У жовтні 1769 р. повстання вибухнуло в містечку Соколка Дніпровського пікінерського полку (нині с. Правобережна Соколка на Полтавщині).

У 70–80-х рр. на Слобожанщині, Лівобережжі та Правобережжі діяв повстанський загін учасника Коліївщини Семена Гаркуші. Будучи заарештованим, він тричі втікав з тюрем і продовжував боротьбу, нападаючи зі своїм загоном на поміщицькі маєтки. У 1784 р. С. Гаркуша був заарештований в

Ромнах і після катувань відправлений на каторгу до Херсона.

Багато учасників Коліївщини брали участь у селянській війні 1773–1775 рр. в Росії під проводом Омеляна Пугачова.

Гайдамацький рух і Коліївщина насамкінець ослабили Польщу, яка на той час переживала глибоку кризу й занепад. Сусідні монархічні держави, які здавна втручалися у внутрішні справи Речі Посполитої, скористалися її ослабленням. У 1772 р. Росія, Пруссія і Австрія розділили Річ Посполиту, внаслідок чого Галичина відійшла до Австрії. За другим розділом 1793 р. Правобережна Україна була включена до складу Російської імперії. Починався якісно новий період в історії українських земель.

ДОКУМЕНТИ

Витяг з указу Катерини II, виданого після придушення Коліївщини (переклад з рос.)

Божою милістю, Ми, Катерина II, імператриця і самодержиця всеросійська, і прочеє, і прочеє.

Об'являємо всім нашим людям греко-східного православного віровизнання, які живуть на території світлішої польської Речі Посполитої, зокрема у воєводствах Київському, Подільському, Брацлавському, Волинському, як теж на інших землях, до яких це може відноситися:

Коли Ми сподівалися побачити незабаром наслідки наших старань та успіхів, спрямованих на допомогу православній греко-руській церкві на землях, польської Речі Посполитої, зокрема після розгрому барських конфедератів, тих бунтарів і ворогів православної церкви й нашої спільної Батьківщини. Ми в той час змушені з найбільшим жалем прийняти до відома, що наші одновірці замість того, щоб висловлювати Всевишньому належну хвалу за те, що зможуть спокійно користуватися рівністю всіх громадянських прав, які має їхня батьківщина, ще не одержавши їх, стали самі творити беззаконня; особливо кріпаки, відкинувши обов'язковий їх послух владі і їхнім панам, допустились в різних місцевостях убивств та інших противних Богові насильств. До Нашого відома дійшло, що за прикладом барської змови проти законної влади грішать вони із-за свого неуцтва, а ще більше у висліді обману шайки розбишак, що вдають, нібито вони є частиною Нашого вірного низового Війська Запорозького, відкомандированого Нашим наказом, і не лише самі в різних місцевостях чинять грабежі, спустошення і вбивства, але й заманюють до своїх гуртів теж невинних селян, показуючи їм фальшиві накази, видані нібито в Нашому імені. Тому що ця підлість розбишацької шайки заслуговує на прикладне покарання. Ми доручили вжити всіх засобів, щоб схопити й покарати тих розбишак і їхніх помічників, віддавши їх належній карі.

...З огляду на те, що Ми завжди вважали й будемо вважати своїм обов'язком захищати й боронити наших одновірців у їхній батьківщині, здобув-

ши тепер для них рівноправність з їхніми співгромадянами, що визнають Христову віру, Ми вважаємо невідхильним обов'язком Нашої монаршої влади оберігати слушні бажання польської Речі Посполитої, з якою Ми є в союзі, тісній дружбі і якій Ми дали вічну запоруку оберігати її форму правління, спокій і непорушність прав, установлених на останньому варшавському сеймі, найменше порушення яких Ми прийматимемо нарівні з образою, заподіяною державі, Нам Богом порученій...

Дано в Петергофі 9-го липня 1768 року. Катерина.

(Киевская старина. — 1882. — №8. — С. 308–311).

ЗАПИТАННЯ

1. *Що було спільного в народних рухах XVIII ст. в різних регіонах України?* ***2.*** *Чому царський уряд допоміг Польщі придушити Коліївщину?* ***3.*** *Чи відповідають дійсності царські звинувачення на адресу козаків?*

43 СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТТІ

ПЕРЕСЕЛЕННЯ НА СХІД

Після Білоцерківського миру 1651 р., підписаного після поразки армії Б. Хмельницького під Берестечком, почалася друга хвиля еміграції українських козаків, селян і міщан на схід, у межі Московської держави (перша відбулася після повстань 20–30-х років). Царський уряд прихильно ставився до переселенців, котрі своїми слободами утворювали нову оборонну смугу на півдні держави. Під поселення відводились незаймані землі. Переселенцям дозволялось зберігати свій козацький устрій та внутрішню автономію. Так виникли нові міста Суми, Харків, Охтирка, Лебедин, Чугуїв і велика кількість слобід. Воєнно-політичні події кінця 50-х — початку 60-х років XVII ст. в Україні посилили цю еміграцію на схід.

У 1652 р. козацький полковник Іван Дзиковський з тисячею сімейних козаків, прийшовши з-під Острога на Волині, заснували місто Острогозьк. Через два роки 1387 переселенців заснували Охтирку, прибувши сюди з усім своїм господарством і худобою. Переселялись, як правило, люди молоді й енергійні, здатні воювати й господарювати. Але масовий відтік населення із знекровленої боями Центральної України послаблював сили повстанців у визвольній боротьбі. Внаслідок переселення на території Слобожанщини виникло 5 полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський. Серед новоприбульців були й росіяни. Наприкінці XVII ст. тут уже проживало 100 тис. українців і 20 тис. росіян.

УСТРІЙ

Кожен полк як адміністративно-територіальна й військова одиниця поділявся на сотні. На чолі полку стояли довічно обрані козаками полковник і старшина (обозний, суддя, осавул, хорунжий, два писарі). Сотника обирала полкова старшина, а він уже підбирав сотенну старшину. Слобожанщина не була схожа на Гетьманщину. Але, як і там, новообраному полковникові належала вся адміні-

тративна, правова, судова й військова влада в полку. Кожний полковник намагався утримувати цю посаду. Тому від утворення полків до їх ліквідації в другій половині XVIII ст. на цій посаді перебувало всього 26 полковників з восьми старшинських родів (Донцових, Кондратьевих, Лесевицьких та ін.). Це пояснюється тим, що полковники були основоположниками своїх полків.

Усі полковники підпорядковувалися Білгородському воєводі, котрий затверджував їх на даній посаді. У полкових містах перебували представники царської адміністрації. Юридичною основою існування полків були царські жалувані грамоти (для кожного полку — окремо), які надавали право козацького устрою, свободу від податків на землю, право вільної торгівлі й винокуріння.

СТАНИ. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ. ПОВИННОСТІ

Зверхнім (привілейованим) станом на Слобожанщині були козаки. Невдовзі їх поділили на «виборних», які могли відбувати військову службу на власний кошт, і «підпомічників» — бідних козаків, котрі допомагали «виборним». Бідні козаки давали худобу й підводи для воєнних походів, були погоничами, заготовляли харчі й фураж, працювали в господарстві виборного козака, аби воно не розорилося, доки той перебував у поході. Кількість «підпомічників» разів у п'ять перебільшувала «виборних».

Селяни, переселяючись з Гетьманщини на Слобожанщину, як правило, залишалися у своєму стані «посполитих». Більше того, вони намагалися не селитися на «вільних військових землях», оскільки це вимагало виконання військових повинностей, тобто перетворення на козаків. Тому вони здебільшого поселялися на власних землях козацької старшини й заможних козаків. Селяни платили податки до царської казни, відбували певні повинності й мали право переходу, тобто були вільними, а не кріпаками.

Міщани в правовому відношенні були близькі до селян, вони проживали в містах поруч з козаками й посполитими. Займалися хліборобством, ремеслами й торгівлею. З попереднього місця проживання міщани перенесли на Слобожанщину цеховий устрій ремісників, якого не існувало в Росії. У 1685 р. у Харкові було вже п'ять ремісничих об'єднань за професіями — цехів. З появою міщан на Слобідській Україні впровадилось і Магдебурзьке право, за яким судилися в магістратах і ратушах.

Необмежені можливості у своїй діяльності мало і православне духовенство. Деякі монастирі на Слобожанщині виникли ще до масового переселення сюди українців (Святогірський). Відтак почали діяти жіночі та чоловічі монас-

тирі. Вони мали великі площі земель, на яких оселялися прийшлі селяни. При монастирях створювались школи, у яких навчалися діти представників різних станів.

Земля, що була не заселена, перебувала в державній власності. Коли почалось переселення, виникла приватна власність на землю (орну землю, ліси, сіножать, озера і т. д.), придбану шляхом «займанщини» подібно до Лівобережної України після ліквідації польсько-шляхетського панування.

При заснуванні нових міст і слобід окреслювали межі володінь даного поселення. У залежності від кількості людей кожному поселенцю відводилася ділянка лісу й сіножаті. Згодом міста в цілому та окремі заможні поселення закріплювали за собою зайняту ними землю жалуваними грамотами або документами, виданими білгородськими воєводами.

Оскільки вільних земель було багато, козацька старшина мала змогу розширювати свої володіння. Старшина могла на своїх землях засновувати нові слободи, обіцяючи поселенцям пільги щодо повинностей на певний термін. Наприклад, відомий нам Іван Сірко заснував тут слободу Артемівку, у якій поселив 20 посполитих. Організовували свої поселення й російські офіцери, яким цар давав землю у власність. Вони поселяли тут не тільки новоприбулих, а й своїх кріпаків, яких перевозили з інших маєтків. Це прискорювало поширення на Слобожанщині кріпацтва.

ВПЛИВ ПОВСТАННЯ СТЕПАНА РАЗІНА НА УКРАЇНУ

Коли на Дону розгорнулося селянсько-козацьке повстання під проводом С. Разіна, то у 1670 р. воно перекинулося й на сусідню Слобідську Україну. У ніч на 9 вересня того ж року загін повсталих донських козаків підійшов до Острогозька. Острогозький полковник Іван Дзиковський, котрий листувався із С. Разіним і відправляв повстанцям на Дон продовольство, таємно від царського воєводи впустив козаків у місто. Він знав, що козаки його полку, які самі пройшли бойове хрещення в боях з польсько-шляхетськими військами, прихильно ставляться до разінців. Повстанці Разіна, діючи спільно з острогозькими вартовими козаками, заарештували воєводу Мезенцева, приказного І. Горелкова й митних відкупщиків. Влада в місті була передана І. Дзиковському.

Такі дії жителів Острогозька пояснювалися тим, що царська адміністрація в місті чинила їм утиски, обмежувала дані раніше козакам привілеї. Тому вони так щиро сприйняли лист-заклик Степана Разіна: «Пишет вам Степан Тимофеевич всей черни. Хто хочет Богу да государю послужить, да й великому войску, да й Степану Тимофеевичу, и я выслал казаков, и вам бы заодно изменников выводить и мирских кровопийцев выводить. И мои казаки,

како промысл станут чинить, и вам бы итить к нам в совет, и кабальные и опальные шли бы в полк к моим казакам».

Повстання поширилось на слобідські міста Ольшанськ і Коротояк, але швидко було придушене військами білгородського воєводи Г. Ромодановського. Цар наказав воєводі спіймати учасників повстання, «пытать накрепко и огнем пожечь, а которые в том воровстве по сыску объявятся пущие заводчики, и тех всех ... велети казнити смертью». 29 вересня 1670 р. І. Дзиковського й чотирьох його старшин-соратників розстріляли. Його дружині Євдокії відрубали голову, а чотирьох дітей полковника відправили до Сибіру. Багато козаків-повстанців повісили вздовж річки Тиха Сосна.

Однак розправа з острогозькими повстанцями не зупинила повстання, яке охопило вже Маяцьк, Цареборисів, Зміїв, Балаклію, Чугуїв, Мерефу, Колонтаїв та інші міста. Досить активно діяв загін соратника С. Разіна Олексія Хромого (Леська Черкашеніна), опішнянського козака з Полтавщини. У листопаді 1670 р. на Слобожанщині відбулися вирішальні бої між повстанцями та урядовими військами, які завершилися придушенням повсталих народних мас.

КОЗАЦЬКА СЛУЖБА

Основною функцією слобідських полків була охоронна служба проти татар. Але уряд використовував полки й для інших воєнних акцій, зокрема для придушення своїх супротивників на Гетьманщині (проти Виговського, Брюховецького, Орлика). Вони ходили в Чигиринські (1677–1678) і Кримські (1687, 1689) походи, брали участь в Азовському (1696) та в багатьох інших походах XVIII ст.

Як і козаків Гетьманщини, слобідських козаків, по одному з кожного сьомого двору, використовували на «канальних роботах». Вони копали Ладозький канал (1719), будували Кизикерменську фортецю (1697), фортецю Святого Хреста під Дербентом на західному узбережжі Каспійського моря на кордоні з Персією, Українську укріплену лінію на прикордонні між Гетьманщиною й Запорожжям.

РЕФОРМИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ У XVIII СТОЛІТТІ

У 1700 р. Петро І зробив перший значний крок до обмеження автономії слобідських полків, запровадив козацький реєстр (компут). До нього вписали три з половиною тисячі козаків, які несли постійну військову службу.

У 1732 р. було створено спеціальну комісію для виявлення матеріального становища козаків. Комісія складалася з російських старшин. Вона скасувала право «займанщини» (у тих, хто мав землю, її не відбирали), визначила кіль-

кість виборних козаків 4,5 тис. Інші козаки повинні були сплачувати податки на утримання «виборних». Було призначено спільного для п'яти полків начальника полковника Лесевицького.

Невдовзі на прохання козаків цариця Єлизавета цю реформу скасувала. Реєстр виборних козаків збільшився до 7,5 тис. Однак Слобожанщина мала утримувати 4 регулярні російські полки. З 1748 р. козакам заборонялося переходити з одного полку до іншого.

Сумні зміни відбулися на Слобожанщині під час правління Катерини II. З козаків-добровольців вона створила п'ять гусарських полків, а всіх інших козаків і підпомічників 300 тисяч перетворила на «військових обивателів», обклавши їх податками. Окрім того, заборонила селянські переходи. Козацькій старшині було надано військові ранги російської армії. Протести частини старшини на чолі з ізюмським полковником Федором Краснокутським проти наступу на їхні давні права завершилися арештами, конфіскацією майна й засланням. Головною вимогою старшини, міщан і «військових обивателів» до депутатів Законодавчої комісії 1767 р. було повернення козацьких прав. Але назад вороття вже не було. Кріпосницька система в державі досягла найвищої точки свого розвитку.

ДОКУМЕНТИ

З історичної розвідки Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «О слободских полках» (1838)

Управление слободских полков

В сих полках с самого устройства введена была служба конная, почему они именовались казаками (конники, кавалеристы): несвойственно было пешего воина именовать казаком.

Штат в каждом полку был следующий:

Полковник избираем был общим избранием всех чиновников в полку. Звание сие давало ему власть жаловать по достоинству в полковые старшины и сотники; по заслугам подчинённых своих раздавать порожние земли и другие угодия универсалами за своим подписом и печатью, утверждая в потомственное владение — и таковые же земли занимать в свое владение. Приговор в наказании преступников был им утвержден.

Полковой обозный, по полковнике первый. В ведении его была полковая артиллерия и снаряды, к ней принадлежащие, равно и нижние ее чины. В небытность при полку полковника он только командовал полком, но полной полковничьей власти не имел.

Полковой судья присутствовал в полковой ратуше, производя дела судебные, которых утверждение всегда зависело от полковника...

Полковой есаул приводил в исполнение отдаваемые полковником приказы по воинской части.

Полковой хорунжий в походе имел в своем охранении полковое знамя.

Полковой писарь исправлял в полковой ратуше должность, соответствующую секретарской.

На полковых знаменах изображены были лики Спаса, Божьей Матери и св. угодников. Печать же полковничьего герба была и полковою. Полковники, командою собранным полком, имели в руках знак своего достоинства «шестопер», или «пернач», сделанный из металла и украшенный каменьями по желанию и по воле полковника.

Сотники, каждый в своей сотне, исполняли по резолюции полковника дела важные, а прочие сами собою.

В каждой сотне были: сотенные атаманы, есаулы, хорунжие и писари. Определение их из почетных казаков и обращение в рядовые по-прежнему предоставлено было воле и власти сотничьей. Есаулы и хорунжие считались на военной службе, атаманы же и писари производили дела спорные и уголовные в сотенных ратушах. Сотенные значки в походе были в охранении своих хорунжих; на них изображены были св. кресты и надписи, какого полка и сотни.

Оружия полковников, вообще полковых старшин и сотников были сабли и пистолеты; прочих же сотенных званий и рядовых казаков — сабли, ружья, пистолеты и копье.

В каждом полковом городе и местечке были пушки, и как к городовым, так и походным пушкам были особые пушкари. Все было сделано вообще от полковников, полковых старшин и сотников, от их собственности.

В каждом полку жители были разделены на три состояния: 1) Семейства, из коих все способные поступали на убылые места в рядовые казаки. 2) Семейства компанейцев, или подпомощников, должны были казакам, состоящим в действительной службе, вспомоществовать во всем, к службе относящемся, а в поход выступающих снабжать провиантом. 3) Семейства, не вошедшие в первые разряды. Они остались на жительстве земель, поступивших во владение полковников и старшин, и названы владельческими подданными. Впоследствии времени звание сих последних не переменилось.

Полковники не зависели один от другого; но разные причины и по времени местность дали первенство пред прочими харьковскому...

(Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Твори. — К. —1981. — Т. 7. — С. 34–35).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *Чому царський уряд був зацікавлений у переселенні українських козаків і селян на Слобожанщину?* ***2.*** *На що були спрямовані реформи, проведені урядом на Слобожанщині у XVIII ст.?* ***3.*** *Прочитайте документ і визначте, у чому полягає схожість і розбіжність адміністративного устрою Слобожанщини й Гетьманщини.*

44 ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У XVIII СТОЛІТТІ

КОЗАЦЬКІ ЗИМІВНИКИ І СЛОБОДИ

Ще у XVI–XVII ст. на Нижньому й Середньому Подніпров'ї виник цілий ряд козацьких поселень, які започаткували багато міст, містечок і сіл сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Донецької областей. За час існування Нової Січі (1734–1775) у козацькому середовищі відбулися значні серйозні зміни, змінилося господарське життя краю. Набуло розвитку землеробство, скотарство та різноманітні промисли.

Основною формою ведення господарства в цей період були зимівники, власниками яких були заможні козаки. Зимівник — це хутір із житловим приміщенням, господарськими будівлями та прилеглою до нього землею. У цих господарствах використовувалася наймана робоча сила. У середині XVII ст. їх нараховувалося майже 4 тисячі, більшість з яких були скотарськими господарствами.

Навколо зимівників виростали поселення козаків, котрі вели власне господарство й мали приробіток у зимівниках. Виникали також слободи, в яких селилися козаки та посполиті.

Найбільш заселеними були Кодацька, Самарська та Орельська паланки. У XVIII ст. велику кількість населення на запорозьких землях мали Нові Кодаки, Старі Кодаки, Покровське, Микитин Перевіз (сучасний Нікополь), Томаківка, Таромське, Тритузне, Карнаухівка, Романкове, Половиця (центр сучасного Дніпропетровська), Самара (сучасні Новоселиця, Новомосковськ), Орловщина та ін.

НОВА СЕРБІЯ І СЛОВ'ЯНО-СЕРБІЯ

По сусідству з Миргородським та Полтавським полками по правий берег Дніпра була територія України, яка за умовами Прутського миру Росії та Туреччини повинна була залишатися незаселеною — так звані «задніпровські місця». Однак жителі названих полків самовільно переселялися на «задніпровські місця». У 1725–1731 рр. цими зем-

Південна Україна ⇒ у XVIII ст.

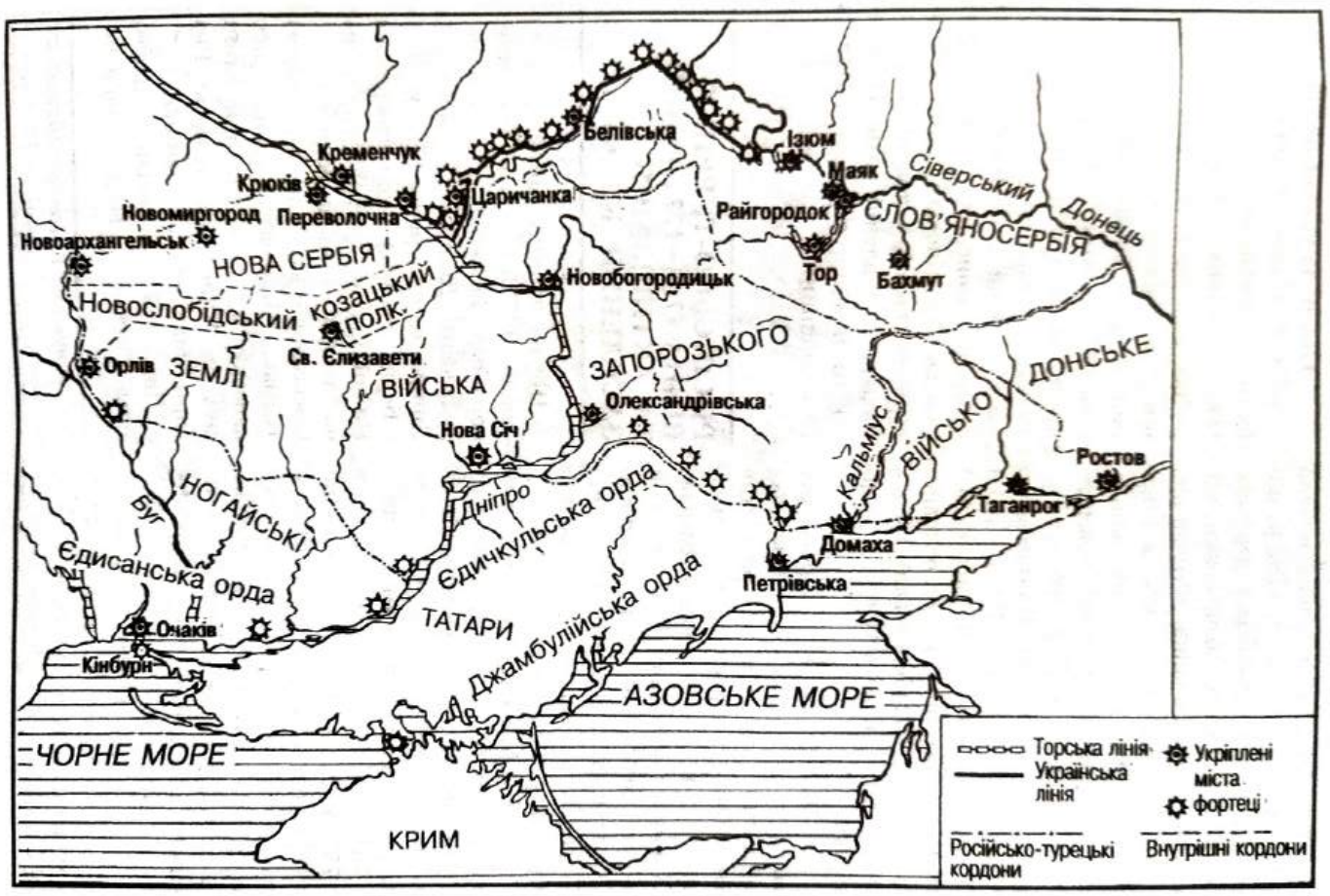
Кременчук
Крюків
Переволочна
Новомиргород
Новоархангельськ
Царичанка
Белівська
Ізюм
Маяк
Райгородок
Тор
Бахмут
Сіверський Донець
СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ
НОВА СЕРБІЯ
Новослобідський козацький полк
Новобогородицьк
Св. Єлизавети
Орлів
ЗЕМЛІ
ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО
Олександрівська
Нова Січ
ДОНСЬКЕ
ВІЙСЬКО
Кальміус
Ростов
Таганрог
Домаха
Петрівська
Буг
НОГАЙСЬКІ
Дніпро
Єдичкульська орда
Єдисанська орда
Джамбулійська орда
ТАТАРИ
Очаків
Кінбурн
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КРИМ
Торська лінія
Українська лінія
Укріплені міста
фортеці
Російсько-турецькі кордони
Внутрішні кордони

лями заволоділа Польща й почала їх швидко заселяти. У 1732 р. ними заволоділа Російська держава. У 1735 р., коли розпочалась російсько-турецька війна, жителів цієї території було переселено в Миргородський і Полтавський полки. Після війни переселенці повернулися назад. У 1743 р. цю територію приєднали до Полтавського (Кам'янка, Мишурин Ріг та ін.) і Миргородського (м. Крилов та ін.) полків Гетьманщини. На основній же частині «задніпровських місць» виникли козацькі слободи й зимівники.

У 1752 р. на «задніпровських місцях» (сучасна Кіровоградська область) царський уряд розмістив іноземних переселенців-військових — 2 гусарських полки генерала Хорвата і піхотний Пандурський полк. Внаслідок цього виникло 20 укріплених поселень (шанців). Поселення сербів, молдаван, болгар було названо Новою Сербією.

У 1753 р. на території між річками Бахмут і Лугань (сучасна Донецька область) виникла інша сербська колонія — Слов'яно-Сербія. Тут з'явилося 16 шанців.

Поруч з Новою Сербією в 1752 р. було закладено фортецю Св. Єлизавети. А по сусідству з нею в 1754 р. за розпорядженням генерал-майора І. Глебова поселялися українці, яких іноземці витіснили з території новоутворених сербських колоній.

Ці місця в 1754 р. почали називатися Новослободським козачим полком. Так виникло м. Єлисаветград (нині — Кіровоград).

У 1764 р. за указом цариці Нова Сербія й Новослободський полк були перейменовані в Новоросійську губернію. Слово «Новоросія» вперше вжив граф П. Панін у доповідній «Записці» Катерині II, у якій зазначалося, що ці південні території за урядовим проектом слід було б активніше заселити й закріпити за собою. У тому ж році до Новоросійської губернії приєднали територію вздовж Української лінії укріплень, а також Слов'яно-Сербію, Бахмут та південні сотні Полтавського й Миргородського полків Гетьманщини.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1768–1774 РОКІВ ТА АКТИВІЗАЦІЯ ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ

Ще на початку війни з Туреччиною (1770 р.) на південних кордонах Запорожжя почали споруджувати Дніпровську лінію від Дніпра, вздовж річок Кінські Води і Берди до Азовського узбережжя. На цій лінії збудували 7 укріплень, на базі яких пізніше виникли міста Олександрівськ (нині Запоріжжя), Токмак, Петровське (нині Бердянськ), а також слободи Комишувата, Кирилівка, Кінські Роздори, Захаріївка, Семенівка.

Царський уряд почав роздавати землі Нижнього Подніпров'я по-

Азовська і Новоросійська губернії в 1778 р. ⇒

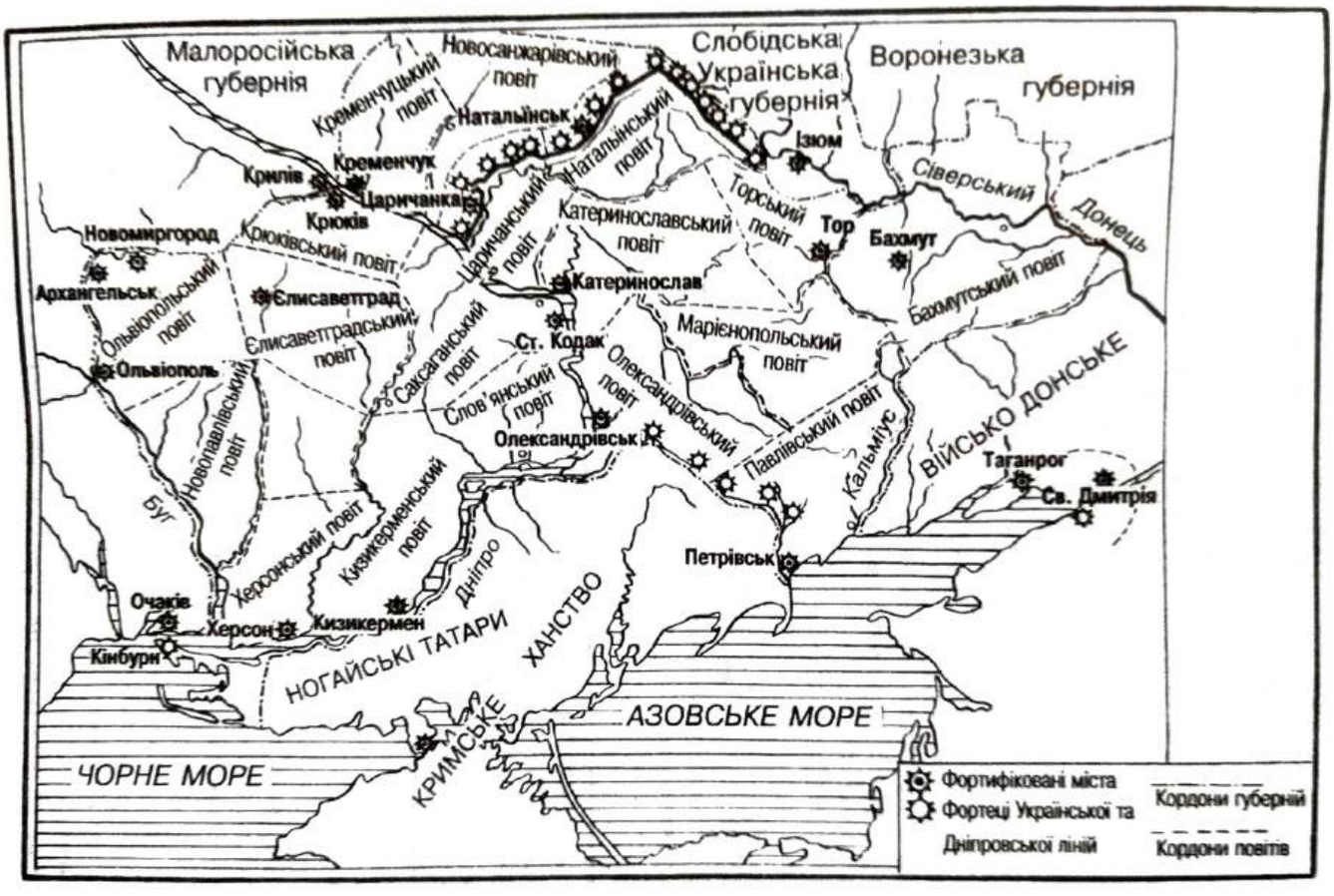
Малоросійська губернія
Кременчуцький повіт
Новосанжарівський повіт
Слобідська Українська губернія
Воронезька губернія
Наталинський повіт
Наталинськ
Ізюм
Кременчук
Крилів
Царичанка
Царичанський повіт
Катеринославський повіт
Торський повіт
Тор
Бахмут
Сіверський Донець
Новомиргород
Крюків
Крюківський повіт
Архангельськ
Єлисаветград
Ольвіопольський повіт
Єлисаветградський повіт
Катеринослав
Бахмутський повіт
Ст. Кодак
Маріенопольський повіт
Ольвіополь
Саксаганський повіт
Слов'янський повіт
Олександрівський повіт
Олександрівськ
Павлівський повіт
Кальміус
ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
Таганрог
Св. Дмитрія
Буг
Новоолександрівський повіт
Херсонський повіт
Кизикерменський повіт
Дніпро
Петрівськ
Очаків
Херсон
Кизикермен
Кінбурн
НОГАЙСЬКІ ТАТАРИ
ХАНСТВО
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КРИМСЬКЕ
Фортифіковані міста
Фортеці Української та Дніпровської ліній
Кордони губерній
Кордони повітів

міщикам. Так було започатковано тут велике дворянсько-поміщицьке землеволодіння. У 1774 р. війна закінчилася Кючук-Кайнарджійським мирним договором, згідно з яким до Росії відійшли землі між Дніпром і Бугом та фортеця Єнікале в Криму, що відкривало вихід у Чорне море через Керченську протоку. Кордоном була р. Південний Буг.

Кінець війни 1768–1774 рр. дав можливість царському урядові ліквідувати Січ, а її землі роздати російським, українським та іноземним поміщикам. На цих землях поміщики почали вирощувати сільськогосподарську продукцію, яку у великій кількості відправляли на внутрішній та зовнішній ринки. Особливо прибутковим було скотарство.

ВИНИКНЕННЯ НОВИХ МІСТ ТА РОЗВИТОК СТАРИХ ПОСЕЛЕНЬ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

У 1775 р. була зруйнована Запорозька Січ. Рядових козаків перевели на становище військових поселенців, вони проживали в старих козацьких слободах. Генерал-губернатором краю призначили Г. Потьомкіна.

Для управління обширним краєм у його центрі уряд вирішив збудувати губернське місто. У 1775 р. азовський губернатор В. Чертков подав на затвердження план будівництва такого міста. А вже навесні 1776 р. розпочалося будівництво Катеринослава біля гирла р. Кільченія. Та незабаром виявилося, що місце вибрали невдало, низинна місцевість навесні затоплювалася паводковими водами, заболочувалася. Тоді уряд розпорядився перенести будівництво на високий правий берег Дніпра, де розташовувалася козацька слобода Половиця (від вокзалу до парку Шевченка нинішнього Дніпропетровська). Так виник Катеринослав-II, а на місці Катеринослава-I планувалося будувати м. Новомосковськ. Але через два роки Новомосковськ також «пересунули» уверх по р. Самара до слободи Новоселиця (раніше туди переселилися жителі з козацького містечка Самара), де він розташований і понині.

На правому березі Дніпра розміщувалось старовинне торговельне запорозьке містечко Новий Кодак (відоме з середини XVII ст.). У 1773 р. в ньому нараховувалося 130 дворів. Новий Кодак за планом повинен був стати одним з передмість (форштадтів), а другим — Старий Кодак (теж відоме з першої половини XVII ст.).

Г. Потьомкін мав грандіозні плани щодо Катеринослава, бажаючи перетворити його в «Південну Пальміру» — на противагу Санкт-Петербургу. Тут, на Монастирському острові, планувалося відкрити університет, Академію мистецтв і собор, більший від Собору Св. Петра в Римі.

ДОКУМЕНТИ

Про початки м. Катеринослава

Для спорудження міста потрібно було багато робітників, різного роду майстрів, підрядчиків, нарядчиків, наглядачів, прикажчиків, техніків та ін., але приміщень для них у новому місті не було і не могло бути. Довелося таким людям розміщуватися в найближчому до майбутнього міста селі Новому Кодаку.

Село Новий Кодак було давнім запорозьким селищем, відомим уже в 1660 р. У 1750 р. це село іменується в паперах запорозького архіву містом. У той час місто Новий Кодак було центром управління запорозької Кодацької паланки, оскільки воно розташовувалося біля самої переправи через р. Дніпро й стояло біля битого Чумацького шляху. На кінець XVIII ст. велика кількість населення м. Нового Кодака була значно поповнена вихідцями із Січі, котрі, поселяючись у ньому, обзаводилися сім'ями і замість зброї бралися за плуги для підняття ними багатої й родючої землі.

З прибуттям у Новий Кодак маси людей, які брали участь у будівництві Катеринослава, чисельність його населення ще збільшилась. З 1787 по 1791 р. Новий Кодак заміняв собою майбутній новий Катеринослав і тому в живій мові та в деяких офіційних паперах іменувався містом Катеринославом-II.

(Д. І. Яворницький. Історія міста Катеринослава. — Дніпропетровськ, 1989. — С. 37—38).

ЗАПИТАННЯ

1. *Чим відрізняється зимівник заможного козака від поміщицького маєтку?* ***2.*** *Чому царський уряд запровадив на Україні іноземні поселення?* ***3.*** *Яке місце в заселенні півдня України займають старі козацькі слободи й містечка?*

45 УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ

ХАРАКТЕРНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На розвиток української культури другої половини XVII–XVIII ст. вплинула визвольна війна (1648–1657) та її суспільно-політичні й соціально-економічні наслідки. Ліквідація на значній частині українських земель магнатсько-шляхетського феодального гніту й кріпосного права стала важливим фактором розвитку творчих сил українського народу. Звільнення від національно-релігійного гніту та процес консолідації народу в ході визвольної війни сприяли піднесенню національної самосвідомості українців, що проявилось у всіх сферах життя. Героїка визвольної боротьби народу стала лейтмотивом різних жанрів літератури та мистецтва.

Особливістю культурних процесів в Україні другої половини XVII–XVIII ст. було те, що на Гетьманщині, з одного боку, і на Правобережжі та Західній Україні – з другого, вони відбувалися в різних умовах, однак не була порушена єдність національної культури. У той же час культура обох частин України не могла не зазнавати впливу культур тих держав, у складі яких вони перебували. Водночас українська культура впливала певною мірою на культури цих держав. Як і в попередні роки, важлива роль у розвитку освіти, книгодрукування, літератури належала вищому духовенству, хоча у XVIII ст. воно вже втратило провідну роль, а питома вага світської культури поступово збільшувалася. Визначне місце в культурному процесі належало Києво-Могилянській академії, а на західноукраїнських землях — Львівському університетові.

Особливість культури України даного періоду, порівняно з попереднім, полягала в тому, що відбулася зміна станової належності її представників. Головним чином, це були вихідці з козацької старшини, козаків і міщан. Цей період, у цілому, характеризується злетом української культури, яка дала світові філософа Г. Сковороду, визначних політичних і культурних діячів Ф. Прокоповича, С. Яворського, Є. Славинецького та ін.

В умовах наступу царизму на автономію України й перетворення її на провінцію імперії законо-

давчо обмежувалось вживання української мови в школах і державних установах. Помітним фактором, що негативно впливав на розвиток української культури, був відтік кращих представників української культури — випускників Києво-Могилянської академії і західноєвропейських університетів — до Москви й Петербурга. Тут вони виступали вже як діячі Російської держави.

РОЗВИТОК ОСВІТИ І КНИГОДРУКУВАННЯ

У середині XVII ст. в Україні був досить високим загальний рівень грамотності, про що засвідчив і арабський мандрівник П. Алепський. Сприятливий грунт для цього, не дивлячись на наявність національно-релігійного гніту, був створений у попередній період піднесення культури України кінця XVI — першої половини XVII ст. Це, зокрема, знайшло своє відображення в діяльності братств по розвитку шкільної освіти, книгодрукування, літератури. На правобережних і західноукраїнських землях основну роль у розвитку початкової освіти продовжували відігравати братські школи, у яких діти навчалися не тільки грамоті, а й вивчали арифметику, астрономію, музику, філософію, грецьку, латинську й польську мови. Братські школи, єзуїтські колегіуми та відкритий у 1661 р. Львівський університет давали змогу молоді прилучитися до передових надбань західноєвропейської культури.

На українських землях, що входили до складу Російської держави, братських шкіл не було. Діти старшини, духовенства, міщан, козаків і навіть заможних селян навчалися в школах, що діяли при церквах і монастирях, де й вчилися читати, писати, рахувати, співати. Учителями в них були переважно дяки (дидаскали або бакаляри), а також мандрівні дяки й студенти Києво-Могилянської академії, які працювали домашніми вчителями.

Саме в цей період на Гетьманщині виникла й набула поширення форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях місцевих адміністративних установ. Сини старшини й заможних міщан у канцеляріях виконували різні доручення й водночас навчалися веденню канцелярських справ, складанню ділових паперів. В архівах збереглися навіть своєрідні рукописні посібники для таких учнів. В Україні характерною була професійна підготовка підлітків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку здобували й козацькі діти при січовій школі на Запорожжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Звичайно, і рівень грамотності, і мережа навчальних закладів початкової освіти протягом півтора століть зазнали змін. Наприкінці XVIII ст. у зв'язку із загальнодержавною реформою 1786 р. й

створенням головних і малих народних училищ шкільна освіта організаційно змінилася. Чотирирічні головні народні училища для дворянських дітей відкрилися в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі. У повітових містах були створені дворічні малі училища, які давали знання з історії та мов. Учителями в них працювали вихованці Києво-Могилянської академії й Петербурзької головної учительської семінарії. У зв'язку з переходом західноукраїнських земель під владу Австрійської монархії наприкінці XVIII ст. шкільна освіта зазнала тут певних змін.

Учбовими посібниками для навчання в школах (незалежно від регіону) були букварі, видані в друкарнях Львівського братства, Києво-Печерської лаври, Чернігова й Новгорода-Сіверського (за зразком «Букваря» І. Федорова львівського й острозького видань). Оскільки друкованих примірників «Букваря» було недостатньо, поширювались рукописні його відповідники. Для навчання письму використовували «Граматику» Мелетія Смотрицького, а також різні молитовники, псалтирі, часослови.

Середню освіту в Україні здобували в колегіумах. У другій половині XVII ст. центром освіти й науки, осередком суспільно-культурного життя в Україні був Києво-Могилянський колегіум, заснований 1632 р. У ньому працювали кращі наукові й педагогічні сили: І. Гізель, І. Галятовський, Л. Баранович, А. Радивиловський, Ф. Софонович, А. Сатановський, В. Ясинський, С. Полоцький, Є. Славинецький. За його зразком у XVIII ст. були створені також колегіуми в Чернігові, Харкові й Переяславі. У них готували служителів Православної Церкви, чиновників державних установ, вчителів початкових шкіл. Особливістю Переяславського колегіуму, відкритого у 1737 р., була цілеспрямована підготовка духовенства для православних парафій Правобережжя. У цьому колегіумі в 1751 р. викладав поетику Г. Сковорода.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піїтику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрономію, музику.

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. У 1694 р. після тривалих клопотань колегіум одержав царську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I від 1701 р. він був перетворений на академію як вищий навчальний заклад. У 1687 р. випускник цього колегіуму білорус Симеон Полоцький заснував у Москві Слов'яно-греко-латинське училище (Еліно-грецьку академію), де пізніше навчався Михайло Ломоносов. Києво-Могилянська академія до відкриття Московського університету була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи. Вона готувала кадри викладачів, вчених,

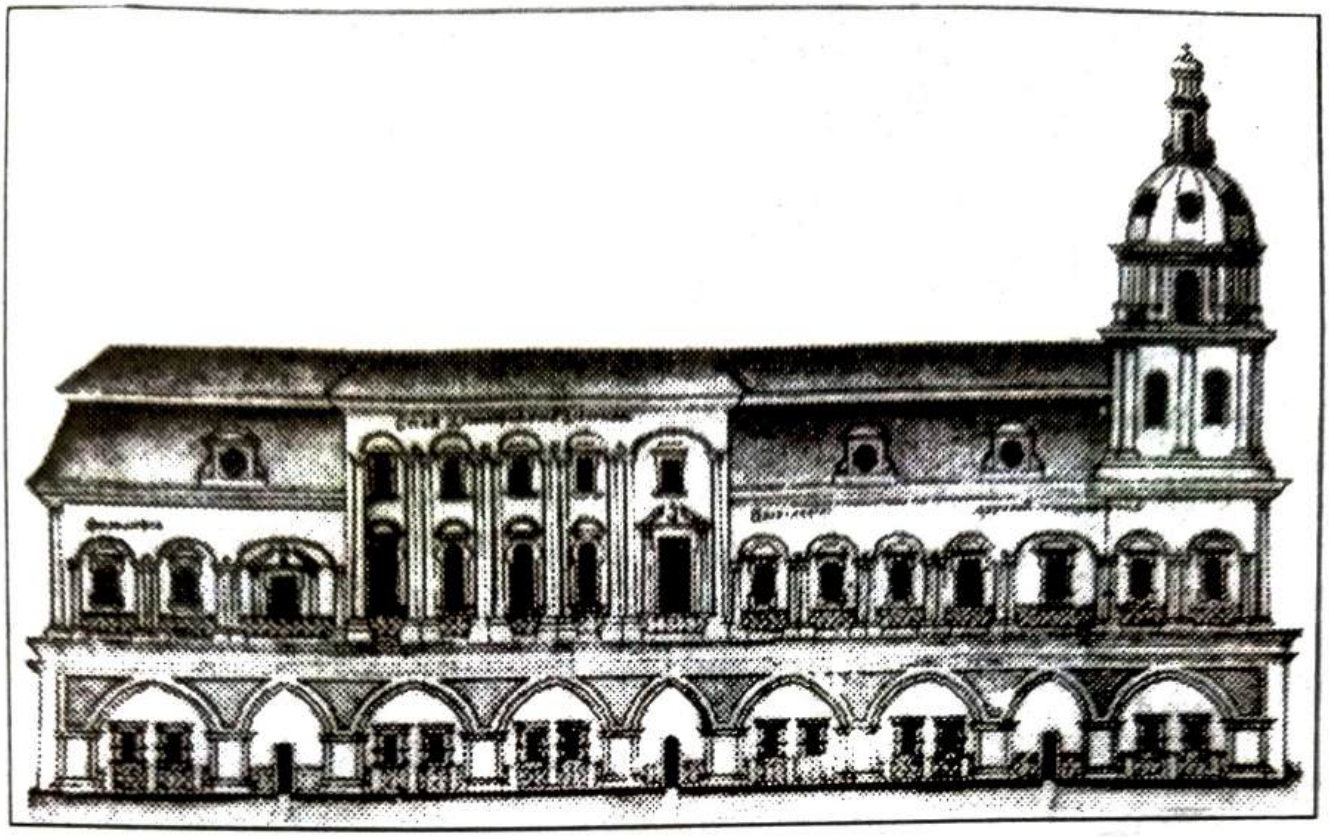

Київська академія.
Гравюра XVIII ст.

письменників, політичних діячів для всієї України, Росії, Білорусії й значною мірою для балканських народів.

В академію (як і раніше в колегіум) приймали дітей всіх станів, хоча переважно там навчалися діти старшини, духовенства, заможних козаків і міщан, і лише зрідка — селян. 8 класів академії передбачали навчання студентів протягом 12 років. Як і в європейських навчальних закладах, викладання філософії, поетики, риторики, богослов'я велося латинською мовою, знання якої вважалось показником освіченості. Різноманітні методи вивчення латини давали як добрі знання власне мови, так і змогу оволодівати надбанням світових досягнень науки й культури (наукові праці в Західній Європі до XIX ст. писались виключно латиною). Це створювало сприятливий грунт для навчання студентів та випускників академії в європейських університетах. Однак слід зауважити, що на початку XVIII ст. в академії викладання велося також і літературною українською мовою. Незважаючи на заборону царським указом 1720 р. друку й діловодства українською мовою, викладачі академії продовжували вдосконалювати українську мову, про що свідчить літературна спадщина М. Довгалевського, Г. Конисського, М. Козачинського, Г. Сковороди, І. Некрашевича. Розвинута ними літературна українська мова в усій своїй красі й милозвучності зазвучала пізніше у творах І. Котляревського і Т. Шевченка.

Навчання в Київській академії.
Гравюра XVIII ст.

Викладачі академії створювали й вдосконалювали курси лекцій, готували підручники, використовуючи досягнення світової науки й культури. Так, «Синопсис» (1674), написаний вихованцем і викладачем колегіуму Інокентієм Гізелем, використовувався як перший спеціальний підручник історії в Україні, Білорусії та Росії.

Києво-Могилянська академія прищеплювала своїм вихованцям повагу й любов до народних героїв, захисників рідної землі. Поетичні героїко-патріотичні твори, народжені в стінах академії, набували популярності серед народу, ставали народними піснями й думами. Завдяки студентам (спудеям) вони поширювались у театральних жанрах (вертепі, інтермедії), завойовуючи симпатії народу, бо були пов'язані з навколишнім життям і грунтувались на використанні народних пісень, звичаїв, побуту. Таким чином, Києво-Могилянська академія була досить демократичним навчальним закладом не тільки в Російській імперії, а й за її межами.

З розвитком освіти тісно пов'язане книгодрукування. У другій половині XVII ст. в Україні налічувалось 13 друкарень, найбільша з них була в Києво-Печерській лаврі. Видання друкарень відзначались досконалим мистецьким виконанням. Якщо на початку книгодрукування переважали книги літургійного змісту, то у XVIII ст., незважаючи на заборону Синоду, частіше друкувалися світські книги. Із впровадженням під час петровських державних реформ громадянського шрифту значна увага приділялась друкуванню офіційних паперів. Відбулося різке розмежування світської та церковної літератури, що загалом сприяло розвиткові української мови й літератури.

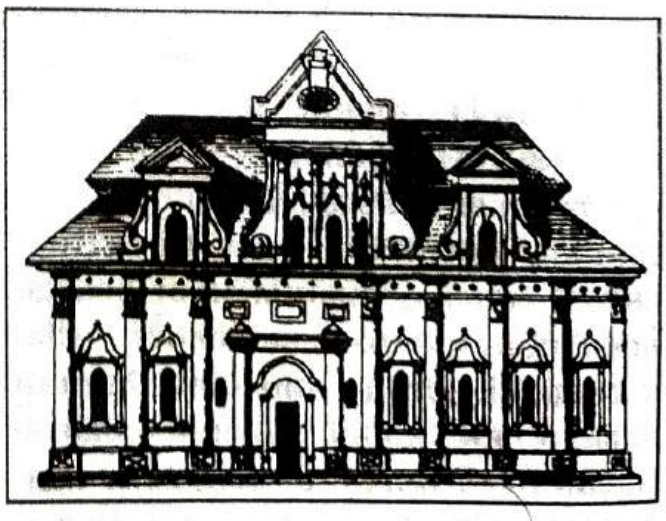

Лаврська друкарня

НАУКА

Києво-Могилянська академія також була центром становлення української науки, передусім філософської. З її стін вийшли такі видатні вчені, як Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, С. Яворський, Й. Кроковський, В. Ясинський, Ф. Прокопович, Г. Кониський та ін.

Георгій Кониський

В їх академічних курсах нерідко заперечувались церковні догми як критерій істини, визнавались вічність матерії та об'єктивного світу, незалежність природи від людського розуму. Викладачі філософії в академії були носіями ідей епохи Відродження та Просвітництва. Не випадково кращих вчених академії Петро I запросив у Петербург для допомоги в проведенні його державних реформ. Так, у 1697 р. С. Яворський став протектором Слов'яно-греко-латинської академії і допомагав цареві у проведенні освітніх і церковних реформ. Визначний український вчений, письменник, політичний діяч Феофан Прокопович, син київського міщанина, випускник Києво-Могилянської академії, який слухав лекції в греко-католицькій колегії Володимира-Волинського і в Римській католицькій академії, був викладачем, а потім ректором академії в Києві. У 1716 р. на запрошення Петра I він виїхав у Петербург, очолив Руську Православну Церкву і став активним прихильником реформ Петра I.

Прогресивні ідеї вчених академії поширювали її талановиті вихованці, зокрема Г. Сковорода, Я. Козельський, російські мислителі М. Ломоносов, В. Татіщев, Д. Кантемир, що знайшло відображення в їхніх творах.

Особливе місце у філософській науці посідає син козака з Полтавщини Г. Сковорода (1722–1794) — просвітитель-гуманіст, мандрівний філософ, поет і музикант. Г. Сковорода закінчив Києво-Могилянську академію, певний час був придворним співаком, подорожував по країнах Західної Європи, вчителював, працював викладачем Переяславського колегіуму, потім був мандрівним філософом. Розробляючи кардинальні проблеми філософського, суспільно-політи-

чного, педагогічного та етичного характеру, він заперечував феодально-релігійну ідеологію, критикував суспільно-політичний та державний лад, відстоював права та інтереси трудового люду. Його уявлення про одвічне протистояння добра й зла, про єдність людини й природи, про самопізнання лю-

Григорій Сковорода

дини ввели Г. Сковороду в коло мислителів світового рівня й значення. Його філософська етика була етикою нового суспільства, а не того, у якому він жив. Ідеї Сковороди розвивали видатні російські філософи другої половини XIX — початку XX ст. Нині до ідей та вчення Г. Сковороди звертається вся світова наука.

У XVIII ст. з філософії виокремлюється природознавство й математика. Цьому сприяла наукова діяльність М. Ломоносова й Петербурзької академії наук, особливо її наукові експедиції для вивчення природи Росії та України (В. Зуєв, Й. Гільденштедт). У 1707 р. в Лубнах було відкрито першу в Україні аптеку. У 1735 р. відкрилась аптека у Львові.

У розвиток наукових знань Російської держави великий внесок зробили українські вчені. Так, Нестор Амбодик (1743–1812) першим з українців одержав у Лейденському університеті звання доктора медицини. Потім він працював у госпіталях Петербурга й Кронштадта, був основоположником вітчизняного акушерства, ботаніки й фізіотерапії. Доктором медицини був і виходець з Київщини Петро Погребецький (1735–1780), який працював у Петербурзькому морському госпіталі.

У Страсбурзі доктором медицини став Мартин Тереховський (1740–1796), а професором Кельнської академії — Іван Полетика з м. Ромни (1726–1783), який першим із вчених Російської імперії очолив Петербурзький генеральний сухопутний госпіталь. Почесним членом дванадцяти академій був українець з Чернігівщини Данило Самойлович (1742–1805), доктор наук з епідеміології, військовий лікар діючої армії в російсько-турецькій війні, який пізніше понад двадцять років працював лікарем Катеринославського намісництва. Український істо-

рик і лікар Опанас Шафонський (1740–1811), закінчивши університети в Галле, Лейдені та Страсбурзі, здобув дипломи доктора права, філософії та медицини. Саме завдяки йому сучасна наука має важливе історичне джерело — складений ним «Чернігівського намісництва топографічний опис».

Певних успіхів у даний період досягла математика. Для початкового навчання використовувалась «Арифметика» Л. Магницького, «Алгебра» Д. Анічкова, «Геометрія» Л. Ейлера. Першим із вітчизняних викладачів математики був Феофан Прокопович, який прочитав теоретичний курс математики у класі філософії Києво-Могилянської академії. Після навчання в західноєвропейських університетах математику в академії викладав талановитий вчений Іван Фальковський (1762–1823), який залишив по собі праці з математики, географії, астрономії, історії та фортифікації.

З відкриттям Петербурзької академії наук (1725) та Московського університету (1755) туди поїхало чимало викладачів і студентів з України.

Окремої уваги заслуговує питання розвитку історичних знань. У другій половині XVII–XVIII ст. набуло поширення старшинське літописання. Найвизначнішими були літописи Самовидця, Гр. Граб'янки та С. Величка, основний зміст яких відображає період визвольної війни українського народу (1648–1657) та перші десятиліття після неї. У другій половині XVIII ст. на літописній основі та з помітним використанням літописної традиції виникають історичні твори, авторами яких були високоосвічені люди, які навчалися в Києво-Могилянській академії, Московському та зарубіжних університетах. Так, П. Симоновському (1717–1809) належить праця «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военних его делах», у якій він висвітлює історію України з давніх часів до 1750 р.

Відомий депутат Законодавчої комісії 1767 р. Григорій Полетика (1725–1784), котрий закінчив Києво-Могилянську академію та працював перекладачем у Петербурзькій академії наук, залишив ряд праць з історії України. Взагалі, друга половина XVIII — початок XIX ст. надзвичайно насичені іменами культурних діячів, головним чином, старшинського походження, які прагнули осмислити шлях і розвиток України, для чого й збирали літописи, мемуари, документи, писали свої історичні праці. В. Рубан, М. Бантиш-Каменський, О. Рігельман, О. Шафонський, М. Антоновський, А. Чепа, А. Полетика, Я. Маркович, В. Ломиковський, Ф. Туманський — всі вони залишили помітний слід в історіографії України.

На рубежі XVII–XIX ст. побачила світ «Історія Русів», яка започаткувала нову історіографію в Україні. Переважна більшість дослідників стверджує причетність до написання цієї праці батька й сина Полетиків. Їхні по-

гляди відповідають ідейному змісту описуваних в «Історії Русів» подій. Кульмінацією розвитку цих подій стала промова наказного гетьмана Павла Полуботка, заарештованого в Петербурзі за домагання відновити знищене Петром I гетьманство в Україні. Праця мала великий вплив на формування антикріпосницьких, республіканських настроїв освічених людей того часу.

ЛІТЕРАТУРНА ТА УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. подальшого розвитку набула література з її розмаїттям жанрів і тематики. Досить назвати лише імена І. Гізеля, Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського, Є. Славинецького, С. Полоцького, А. Сатановського, С. Яворського, Ф. Прокоповича, творчість яких визначила високий ступінь розвитку української культури, взагалі, й літератури, зокрема, на західноєвропейському рівні. Не випадково вже невдовзі після приєднання України до складу Російської держави освічені люди Москви почали вельми цікавитись українською культурою, що було однією з підстав її поширення в Російській імперії. Це, зокрема, відзначали у своїх дослідженнях відомі російські історики.

Українська література цього періоду розвивалась під впливом ідей гуманістичної культури доби західноєвропейського Відродження, які проникали в Україну різними шляхами. Загалом, характеризуючи літературу за півтора століття, слід відзначити її еволюцію в залежності від умов часу, проблем суспільства, перетворення України в провінцію та природного прагнення талановитих людей жити в столичних містах, де

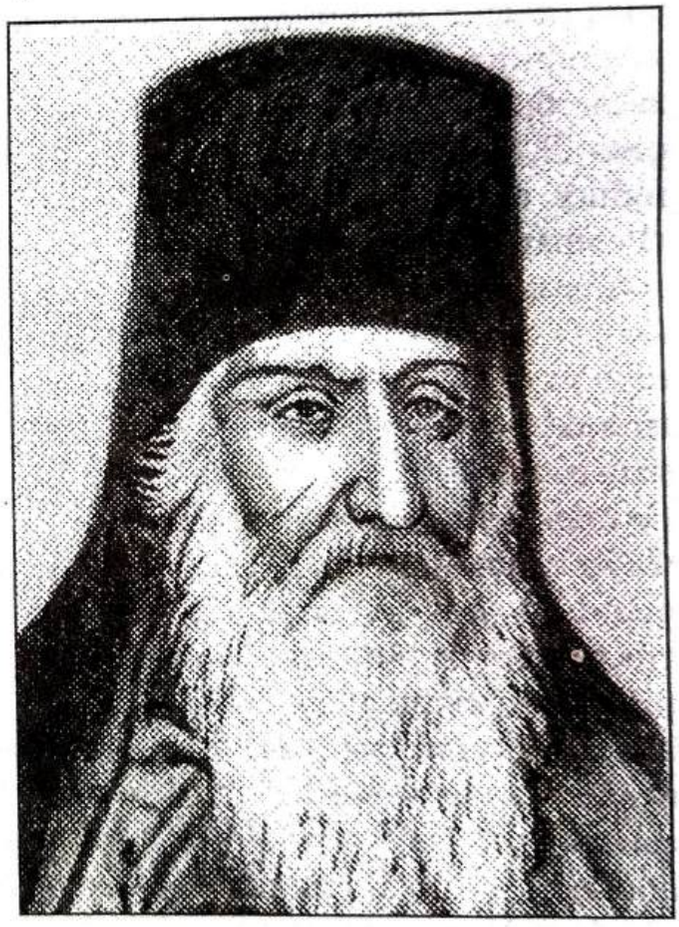

Іоаникій Галятовський

діяли вищі навчальні та наукові заклади. З цієї точки зору найбільш плідними для літературного процесу були друга половина XVII – перша половина XVIII ст. Літератори-прозаїки цього періоду, наслідуючи традиції (переклади і перевидання), створюють в той же час нові проповідницькі,

публіцистичні, релігійно-літературні твори, а також історичну прозу на вітчизняну тематику. Розквіту літератури та її поширенню сприяла наявність друкарень.

Великою популярністю користувалася на той час чотиритомна «Книга житій святих» вихідця з Київщини, випускника академії Данила (Дмитра) Туптала (з 1702 р. по 1709 р. — ростовського митрополита). Написаний ним за дорученням чернігівського архієпископа Л. Барановича збірник оповідань на релігійну тему «Руно орошенное» мав великий успіх у читачів і кілька разів перевидавався. Його перу належать також інші визначні твори.

Наставником і покровителем письменників-проповідників другої половини XVII ст. був Інокентій Гізель. Виходець з Німеччини, він закінчив Києво-Могилянський колегіум, у 1645–1656 роках був її ректором, потім — архімандритом Києво-Печерської лаври. В історії України І. Гізель залишив слід не лише як відомий церковний та освітній діяч, а й як автор ряду літературних творів («О истинной вере», «Мир с Богом человеку»), у яких відобразились моральні цінності освічених людей того часу.

У сузір'ї визначних постатей релігійного, суспільно-політичного, культурно-освітнього та літературного життя в Україні XVII ст. найпомітнішим був Лазар Баранович (1620–1693). Студент, наставник, ректор Києво-Могилянського колегіуму, чернігівський і новгород-сіверський єпископ, архієпископ, поборник єдності східнослов'янських народів, захисник інтересів українського козацтва від утисків царської адміністрації, він був одним із найвідоміших проповідників і письменників другої половини XVII ст. Збірники проповідей, панегіриків, віршів, полемічних творів різними мовами («Меч духовний», «Трубы словес проповедных», «Вечерний плач», «Лютня Аполлонова», «Нова міра старої віри» та ін.) ставлять Л. Барановича на почесне місце в історії прогресивної думки в Україні.

Наведемо один із ліричних віршів Л. Барановича (переклад сучасною українською мовою В. Шевчука):

ПРО МІСЯЦЬ ТА ЗОРІ

Місяць угору постійно мливає,
Божим слугою себе́ називає,
Факел небесний — його Божа сила
Нам серед ночі в пітьмі засвітила.
Свічади зорі горять серед неба —
Творче великий, то слава для тебе!
І мореплавцям потрібні ті зорі,
З ними безпечно блукати у морі,
Місяцем, сонцем Бог, наче м'ячами,
Кидає в небі і грається з нами.
Людям до речі та Божа забава.
Богу за неї хай честь буде й слава!
Гра ота людям веселість приносить,
Мають із того плодів вони досить.
Сонце промінням нам поле всіває,
Буйним колоссям людей наділяє.
Місяць нам ниву суху охолодить,
З поміччю тою земля щедро родить.

Широкої популярності в Україні, Росії, Білорусії, Молдавії, Румунії набули літературні твори ще одного вихованця, а потім ректора академії Іоаникія Галятовського —

Марія	*Ты*	*Єдина*	*Мати*	*Богу*	*Сыну*
Ты	*паче*	*всех*	*вышнему*	*возлюбленна*	*выну*
Єдина	*всех*	*надежно*	*творцу*	*ты*	*предстани*
Мати	*вышнему*	*творцу*	*стани*	*присно*	*заны*
Богу	*возлюбленна*	*ты*	*присно*	*дево*	*зло*
Сыну	*выну*	*предстани*	*заны*	*зло*	*смело*

Вірш у стилі бароко (читається однаково по горизонталі й вертикалі)

«Ключ разумєнія», «Небо новоє», «Скарбница потребная», «Розмова білоцерківська», «Фундамент», які відзначались полемічністю, глибоким філософським та історичним змістом, простотою мови (написані тодішньою українською та польською мовами).

Талановитим проповідником і теоретиком українського красномовства був Антоній Радивиловський. Він писав свої твори у формі проповідей і видав їх двома збірниками — «Огородок Марії Богородиці» та «Вінець Христовий». Твори призначались для простого люду, їм властива історичність, патріотизм, розуміння протиріч суспільства.

Найвизначнішим письменником-полемістом на західноукраїнських землях у цей час був Михайло Андрелла («Логос», «Оборона вірному каждому чоловіку»).

Історична проза представлена численними літописами й хроніками, головною темою яких була визвольна війна українського народу (1648–1657).

Високого рівня розвитку в другій половині XVII ст. — початку XVIII ст. набула віршована література. Викладанню поетики приділялася значна увага в Киево-Могилянській академії. Професори академії створили підручники з поетики. Кожен її випускник не тільки добре розумівся в поетиці, а й сам складав вірші. Це були твори історичного, публіцистичного, релігійного, моралізаторського змісту, духовна або любовна лірика. У стилі бароко написані вірші Івана Величковського (збірники «Зегар з полузегариком», «Млеко»), які позначені світським та релігійно-моралізаторським змістом. Поетичне штукарство, перевага словесно-декоративного орнаменту над творчістю слова й змістом не затьмарюють велику ерудицію та обізнаність автора з античною та ренесансною культурою.

Унікальною пам'яткою віршованої української літератури цього періоду є збірка поезій Климентія Зиновіїва «Вірші. Приповісті посполиті». Мандрівний монах із демократичними поглядами, він створив вірші соціально-побутового й філософсько-релігійного змісту. У віршованій формі поет розповів про моральні цінності тогочасного суспільства, а також про життя й працю трударів, возвеличуючи їх у «похвальних словах».

Наприклад (вірш «О ковалях»):

Яко всяк ремесник всъмъ ест
не безпотребен:
так и коваль всяким людям
всеми потребен.
Бо без іного часомъ мощъно
ся обходить:
а без коваля отнюд невозможно
прожить
Поневаж потребует его всяк
человек...

Українська література XVIII ст. представлена творчістю Феофана Прокоповича, професора й ректора академії, який викладав курс поетики. 30 тисяч книг його особистої бібліотеки, викладацька робота, наукова й літературна спадщина свідчать про нього як освіченого та ерудованого вченого-енциклопедиста. Просвітитель-гуманіст, публіцист, поет і драматург, теоретик літератури — так можна схарактеризувати цю непересічну постать в українській та російській культурі. Своїми правдивими творами Ф. Прокопович наблизив літературу до життя. Палкий прихильник реформ Петра I, він був реформатором літературного процесу.

У драматургії Ф. Прокоповича наслідували Лаврентій Горка («Іосиф Патріарх»), невідомий автор п'єси «Милость Божия» (про визвольну війну 1648–1657 рр.), Мануїл Козачинський («Трагедія»), Георгій Кониський («Воскресеніе мертвых»), Семен Дівович («Разговор Великороссії с Малороссіею»).

Подальшого розвитку набувають жанри інтермедії та вертепної драми, соціально-політичної сатири («Пекельний Марко», «Плач київських монахів», «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні» та ін.). Видатним представником української прогресивної літератури другої половини XVIII ст. був Іван Некрашевич, який писав сатиричні вірші («Ісповедь», «Супліка, або Замисл на попа» та ін.).

У цей період розвивається також лірична поезія, у якій оспівується душа людини, її сердечна туга та кохання. Написані відомими й анонімними авторами книжні вірші поступово стали народними (твори С. Климковського, І. Бачинського, Д. Левицького, І. Мазепи, Г. Сковороди та ін.).

Найвидатнішим серед письменників і поетів України другої половини XVII–XVIII ст. був Григорій Савич Сковорода. Його літературна спадщина невелика — збірки віршів і байок «Сад божественних пісень», «Байки харківські» та ряд поезій. Літературні твори Г. Сковороди відображують його філософські погляди — уславлення ідей гуманізму, правди, кращих душевних поривів людини. Поет виступав і як співець волі, краси рідної природи, і як критик вад суспільства («Всякому городу нрав и права», «Ой ти, птичко жолтобоко», «Стоїть явір над водою»).

Прозові й поетичні твори того часу ввібрали в себе елементи народної мови та запозичення з латинської, польської та церковнослов'янської мов. Успадкувавши надбання попередніх поко-

лінь, українська література другої половини XVII–XVIII ст. стала джерелом високої духовності для наступних.

Багатством жанрів і розмаїттям сюжетів характеризується усна народна творчість. Думи, історичні та ліричні пісні, легенди, казки змальовують козаків-богатирів, захисників рідної землі, героїв визвольної війни, опришків, гайдамаків, життя й побут простого народу. Поширенню дум та історичних балад сприяли козацькі кобзарі. Народна творчість мала значний вплив на літературу, особливо тогочасну поезію.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

З усною народною творчістю — думами й піснями — безпосередньо пов'язаний розвиток музичного мистецтва в Україні. Кобзарі, лірники, сопілкарі, скрипалі, цимбалісти були першими творцями й виконавцями інструментальної музики. У цей період набув поширення кант (псалм) — багатоголосний пісенний жанр. Канти служили джерелом і зразком для культової музики.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. відбувається становлення професійної української музики. Важлива роль належить сольній пісні з інструментальним супроводом. Найвідомішим композитором другої половини XVII ст. був М. Дилецький

Музиканти.
Груповий портрет кінця XVIII ст.

(1630–1680) — видатний теоретик партесного співу, автор багатьох партесних творів. Його «Граматика музикальна» стала першою грунтовною музично-теоретичною працею, посібником для композиторів, теоретиків музики та вчителів співу. Не випадково протягом другої половини XVII–XVIII ст. вона була основним підручником з теорії музики, контрапункту, композиції для багатьох поколінь українських і російських музикантів.

Із Запорозької Січі виходили музиканти-кобзарі та співаки. Доки в Україні був особливий суспільно-політичний устрій та військо, доти існували музичні цехи, які підпорядковувались полковим канцеляріям або магістратам. Військові оркестри обслуговували урядові церемонії, воєнні походи, панські розваги. Згодом виникли міські та приватні оркестри, а також капели вищої козацької старшини.

Становлення музичного мистецтва в Україні у XVIII ст. харак-

теризується диференціацією жанрів, вдосконаленням музичних інструментів, розвитком народної та професійної музики. Образ козака-бандуриста став класичним в українському мистецтві. В Києво-Могилянській академії здійснювалась професійна підготовка музикантів і співаків. Звідти вийшли видатні українські музиканти М. Березовський, А. Ведель, філософ Г. Сковорода, автори теоретичних праць, регенти й вчителі музики Й. Мохов, В. Сербжинський, С. Лободовський, Г. Бара-

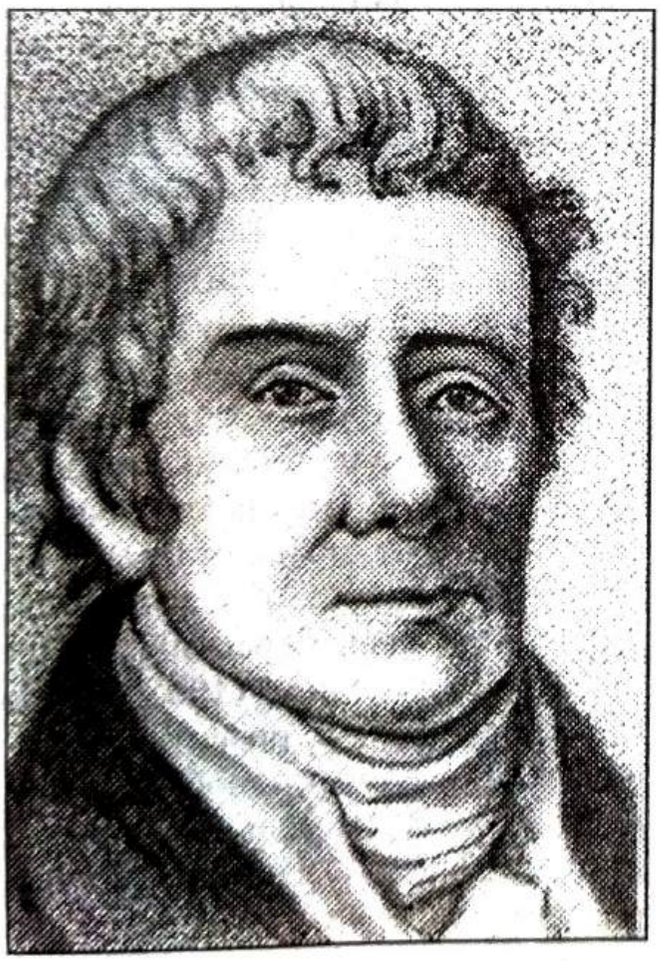

Дмитро Бортнянський

нович. Спеціальні музичні класи працювали в колегіумах, які постачали музичні кадри не лише для України, а й для Росії. Перша спеціальна музична школа в Україні виникла в Глухові 1729 р. (її закінчив Д. Бортнянський). Через кілька десятків років школу було приєднано до Придворної хорової капели в Петербурзі.

Музична культура України базувалась на народних традиціях свят, ігор та хороводів. Значне місце музиці відводилось передусім у шкільних театрах. У народі поширюється музичний лялковий театр-вертеп.

Високого професійного рівня досягло хорове мистецтво. Хорові концерти, завдяки фольклорним інтонаціям, відзначались психологізмом, проникненням у внутрішній світ людини. Цьому сприяла творчість таких видатних композиторів, як М. Березовський (1745–1777), автор 20 концертів і опери «Демофонт»; А. Ведель (1767–1808), у хорових творах якого звучать українські пісні й романси; Д. Бортнянський (1751–1825), автор чотирьох десятків хорових концертів («Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Синсуперник»).

Велике значення в історії української музики мала сольна пісня з інструментальним супроводом. Творцем таких пісень були Г. Сковорода («Стоїть явір над водою», «Ах поля, поля зелені» та ін.), З. Дзюбаревич, С. Климовський, О. Падальський, І. Бачинський та ін. У другій половині. XVIII ст. з'явились перші збірники із записами народних мелодій (В. Трутовський, І. Прача).

АРХІТЕКТУРА Й ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Як і інші галузі культури, архітектура і живопис періоду Гетьманщини набирають більш виразних демократичних, життєствердджуючих рис. Щодо форми й стилю мистецтва, то це було панування бароко. В Україні цей стиль мав свої особливості, адже базувався на грунті народної естетики, у взаємодії з мистецтвом народів Східної та Центральної Європи. На мистецтві позначились і зміни, які відбувалися в політичному та економічному житті українських земель.

Архітектурний стиль бароко, або як його ще називали «козацьке бароко», досяг найвищого розквіту в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Цей стиль, запозичений з Італії, набрав в Україні своєрідних мистецьких рис і національного колориту. Йому притаманні урочиста піднесеність, грандіозність, декоративна пишність і вибагливість, що досягалось протиставленням великих і малих об'ємів, світла й тіні, поєднанням контрастних матеріалів, фактур і кольорів.

Будучи роз'єднаним державними кордонами, українське національне мистецтво все ж таки розвивалось як єдиний загальнокультурний процес. Топографія міст, характер житла й стильові форми світських і культових споруд значною мірою залежали від ландшафту, будівельного матеріалу, місцевих традицій.

В архітектурі й містобудуванні характерними були бастіонні типи укріплень і мурів, п'ятидільні храми. До таких належать, наприклад, Миколаївський собор у Ніжині, Троїцький собор Густинського монастиря, Всехсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври, церква Вознесіння у Переяславі (збудована на кошти гетьмана І. Мазепи) та ін. Наприкінці XVII ст. український зодчий І. Зарудний та московський І. Старцев побудували найбільші на той час культові споруди: собори Києво-Братського й Пустино-Микільського монастирів.

На правобережних і західноукраїнських землях у цей час занепадає кам'яне будівництво й розвивається дерев'яна архітектура, передовсім церковна. У XVIII ст. багато архітекторів здобували фахову освіту в зарубіжних, московських та петербурзьких навчальних закладах. Крім українських архітекторів, найвидатнішими з яких були І. Григорович-Барський (1713–1785) і С. Ковнір (1695–1786), великий внесок у розвиток української архітектури зробили зодчі І. Мічурін, Й. Шедель, В. Растреллі, А. Квасов, П. Неєлов, Д. Кваренгі, Ч. Камерон, Ж. Деламонт та ін. У другій половині XVIII ст. бароко поступається місцем легкому й елегантному рококо, що прийшло в Україну безпосередньо із Франції. У той же час з'являються й перехідні форми до класицизму.

Мистецька довершеність і монументальність притаманні Андріївській церкві у Києві, собору Різдва у Козельці, ансамблю колегіуму в Кременці, собору Св. Юра й костьолу домініканців у Львові, собору Почаївської лаври, Преображенській церкві у Великих Сорочинцях та багатьом іншим. Творцем архітектурного обличчя Києва у XVIII ст. був І. Григорович-Барський.

Надзвичайною красою, довершеністю конструкцій відзначається дерев'яна культова архітектура всієї України (український майстер Панас Шелудько, російський Сисой Шалматов). Найвищою та найбільшою дерев'яною спорудою був дев'ятиверхий Троїцький собор у Новомосковську, створений народним архітектором козаком Якимом Погрібняком.

Прагнення до естетичної виразності, мальовничості, декоративної витонченості поширилось і на цивільне будівництво (Києво-Могилянська академія, бурса в Переяславі, келії Києво-Печерської лаври, магістрат у Києві, колегіум у Чернігові та ін.).

За півтора століття еволюцію переживають архітектурні форми житла козацької старшини — від кам'яниць і дерев'яних будинків до урочистих резиденцій та блискучих палацово-паркових ансамблів (у Києві, Батурині, Білій Церкві, Тульчині, Умані).

Живопис також поступово звільняється від теологічних впливів і відображує тенденції стихійно-матеріалістичного розуміння світу. Усталені образи втрачають непорушну величавість і зверхність, стають більш земними, реальними. Збагачуються й художні засоби митців — посилюються перспективність зображень, об'ємність форми, світлові й колористичні ефекти.

Найвидатнішим архітектором XVIII ст. на західноукраїнських землях був Бернард Меретин, творець собору Св. Юра у Львові та ратуші в Бучачі. До цього часу належить і спорудження Успенського собору в Почаєві на Тернопільщині (за проектом німецького архітектора Г. Гофмана) та ін.

Україна завжди була багата на художні таланти. Видатний український мистецтвознавець Павло Жолтовський склав словник імен художників, які працювали в Україні в XIV–XVIII ст., — до нього було включено 1116 імен. На цій землі працювали іконописці, майстри портретного, історично-батального, пейзажного й побутового живопису. Розвиток іконопису безпосередньо пов'язаний з культовою архітектурою (яскраві розписи, ікони, іконостаси). Поряд з релігійними й міфічними образами художники малювали портрети тих, на чиї кошти були збудовані храми (ктиторів), гетьманів, старшину, козаків.

Період XVIII ст. представлений багатьма пам'ятками портретного живопису й різьби. Майстри-портретисти В. Реклінський, Й. Іванович, І. Паєвський та інші створили образи козацьких старшин, заможних козачок, сповнені глибокого психологізму. Як символ

заможності й аристократизму та засіб самоутвердження було зображення гербів та живописних візерунків, інших деталей. На портретах у приємному бароковому обрамленні також зображувались прості люди, цехові ремісники, братчики, їхні прізвища увічнені в написах на іконах. Набула поширення ікона-епітафія, яку малювали на згадку про передчасно померлу дружину чи дитину. Відомими художниками в цей період були Іоанн Руткович, Ів Кондзелевич.

У той же час народна творчість залишила в історії портрети гетьмана Б. Хмельницького та багатьох безіменних героїв визвольної війни. Та найпопулярнішими в народі були зображення козака з бандурою під дубом, на якому висить його зброя, а поруч — кінь. У композиції картини є встромлений у землю спис з прапорцем — ритуальний знак похорону козака. Поширені картини із зображенням уособленого образу козака (якого називали «Козак Мамай») — це живописний пам'ятник перемогам, здобутим ціною життя тисяч козаків. Образи козаків і Б. Хмельницького використовувались в ілюстраціях до текстів літературних творів.

СКУЛЬПТУРА

Україна славилась талановитими скульпторами, котрі прикрашали монастирі, дзвіниці, іконостаси, мідні оправи книжок. У цих прикрасах переважає рослинний орнамент і зображення людей. Серед найвидатніших скульпторів були С. Шалманов (міський собор у Полтаві, Мгарський монастир, церква Св. Покрови у Ромнах), Фесінгер, Осінський, Пінзель, С. Стажевський, М. Філевич, М. Полейовський та І. Оброцький, творчість яких відома далеко за межами України. У Закарпатті працював майстер дерев'яної скульптури І. Равич.

Із середини XVIII ст. розвивається так звана статуарна різьба (дерев'яні статуї собору Св. Юра, Геракл на Бучацькій ратуші, фігури муз і гетьманів на будинку Малоросійської колегії в Глухові та ін.).

Зміни, що відбулися в Україні в другій половині XVIII ст. в політичному й соціально-економічному житті, не могли позначитися позитивно на українській культурі. Найобдарованіша молодь їде навчатися до Петербурзької академії мистецтв і не повертається «в провінцію». Її творчість стає органічною частиною російської культури. Серед таких видатних митців були киянин Д. Левицький (1735–1822), глухівець А. Лосенко (1737–1773), миргородець В. Боровиковський, скульптор з Ічні на Чернігівщині І. Мартос (1754–1835) та ін.

Таким чином, за більш ніж столітній період після визвольної війни (1648–1657) українська культура відзначалась демократичністю та гуманізмом, досягла високого рівня розвитку. Вона розвивалася в тісному взаємовпливі з культурами інших народів.

ДОКУМЕНТИ

Внесок випускників Києво-Могилянської академії в розвиток шкільної освіти поза межами України (XVIII ст.)

Вихованці Києво-Могилянської академії заснували такі школи: Латинську в Ростові Великім (1702, Дмитро Туптало); Слов'яно-російську в Тобольську (1703, Філофей Лещинський); Смоленську (1715, Дорофей Короткевич); Архангельську семінарію (1713, Іван Горолевський, Гедеон Одорський); Карповецьку під Петербургом для сиріт і бідних (1721, Феофан Прокопович); Олександро-Невську в Петербурзі (1721, Феодосій Яновський); Іркутську (1721, Інокентій Кульчицький); Тверську (1722, Митрофан Словатинський); Білгородську (1722, Єпіфаній Тихорський); Суздальську (1723, Варлаам Ліпницький); В'ятську (1723, Лаврентій Горка); Холмогорську (1723, Варнава Волотковський); Вологодську (1724, Амвросій Юшкевич); Коломенську (1724, Варлаам Лінницький); Рязанську (1724, Сильвестр Холмський); Псковську (1725, Рафаїл Заборовський); Устюзьку (1725, Лука Конашевич); Севську (1741, Платон Петрушевич); Троїце-Сергіївську семінарію (1742, Арсеній Могилянський); Астраханську (1727, Варлаам Лінницький); Костромську семінарію (1749, Сильвестр Кулябка); Володимирську-на-Клязьмі (1749, Платон Петрушевич).

В одному з документів Сибірського приказу за січень 1707 р. повідомляється: «В прошлом 1706 году, январе 4 дня по указу великого государя ... дано... жалованиє учителям києвлянам иеромонахам Григорию Гошкевичу, Митрофану Орловскому, Гаврилу Мартовичу, Рафаилу Борецкому, монахам Мефодию Коложинскому, Стефану Городицкому — всем шести человекам, которым велено ехать в Сибирь к Филофею, митрополиту Тобольскому, для учения школьного всяких чинов людей». В архівах збереглося немало інших подібного змісту документів.

Вихованці академії їхали вчителями до шкіл Росії не тільки за офіційними наказами, а й на запрошення колег-організаторів цих шкіл, а іноді й самовільно.

(З. І. Хижняк. Києво-Могилянська академія. — Київ, 1981. — С. 177– 178).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

***1.** Які ознаки єдності національної культури на українських землях, що перебували у складі різних держав? **2.** Визначте роль і місце Києво-Могилянської академії у розвитку освіти, науки й культури східнослов'янських і балканських народів. **3.** Визначте, які пам'ятки архітектури XVII–XVIII ст. є у вашому місті (регіоні) та що ви про них знаєте.*

46 ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ (ГАЛИЧИНА, ЗАКАРПАТТЯ, БУКОВИНА)

СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ

У роки визвольної війни 1648–1657 рр. народний рух набув значного поширення й у Галичині. Але воєнно-політичні обставини склалися так, що ці землі залишилися під польським пануванням.

Андрусівським перемир'ям 1667 р. та Вічним миром 1686 р. між Польщею та Росією, що встановили кордон по Дніпру, Галичина була надовго відірвана від державотворчого процесу на Східній Україні і навіть від визвольного руху на Правобережжі в кінці XVII – на початку XVIII ст. Більш активна частина населення переселилася на Правобережну Україну, а дехто й на Гетьманщину. Тих, хто залишився, але був запідозрений в участі в повстанському русі, поляки переслідували.

Уся друга половина XVII ст. і перша половина XVIII ст. — це період економічного та культурного занепаду цих колись найбільш економічно розвинених українських земель. Занепад був спричинений постійними війнами, шляхетським свавіллям, слабкістю центральної влади Речі Посполитої.

Основну масу залежного населення тут складали селяни, котрі поділялися на три категорії: кметів, які мали достатньо землі, щоб утримувати свою сім'ю, малоземельних і безземельних (останні не мали навіть свого житла й працювали батраками). Переважна більшість селян відбувала панщину.

У стані занепаду знаходилися також міста. Найзначнішим містом у Східній Галичині був Львів. Деякі міста й майже всі містечка знаходилися в приватній власності магнатів і шляхти. Економічний розвиток міст гальмувала монополія магнатів та шляхти на заняття дохідними промислами (млинарством, винокурінням тощо), а також різноманітні податки й побори. Як і раніше, ремісники в містах об'єднувалися в цехи. Проте, на відміну від попереднього часу, постійно збільшувалася кількість позацехових ремісників (партачів), що пояснюється такими причинами: експлуатацією ремісників-підмайстрів та учнів цеховими майстрами, засиллям у цехах іноземців (поляків і німців) і спробою

ремісників вирватися з-під цехової регламентації, яка сковувала їхню ініціативу й не давала можливості розширити виробництво. У 40-х роках XVII ст. у Львові партачі становили 40 %.

Торгівля відбувалася в двох формах — на ярмарках, які проводилися 1–2 рази на рік протягом кількох днів, і на торгах, котрі являли собою звичайні базари, де реалізовувалася в малих обсягах сільськогосподарська продукція й ремісничі вироби. Крупну міжнародну торгівлю тримали у своїх руках іноземці.

У адміністративно-територіальному відношенні галицькі українські землі входили до двох воєводств — Руського з центром у Львові та Белзького з центром у м. Белза.

У другій половині XVII–XVIII ст. галицькі міста переживали період інтенсивної полонізації православного населення, в першу чергу шляхти, і після цього вона вже не піднімала в сеймі питання про оборону православ'я й української культури. Втративши підтримку багатих меценатів, занепали й братства, які раніше були головними оборонцями православної віри й української культури.

Тяжкий соціальний та національно-релігійний гніт викликав опір народних мас, найбільш яскравим проявом якого було опришківство. Найвидатнішими ватажками загонів опришків були Олекса Довбуш, Василь Баюрак та Іван Бойчук.

ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ ТА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Православна церква Західної та Правобережної України в цей час підпорядковувалася київському митрополитові та московському патріархові, що давало можливість російським послам у Польщі періодично вимагати від неї не утискувати православне населення. У 1676 р. польський уряд заборонив зв'язки православних українців з іншими країнами. Не маючи матеріальної й моральної підтримки митрополитів і патріархів Києва, Москви, Константинополя, православна церква була приречена на постійне переслідування й утиски.

Греко-католицька (уніатська) церква, переживши в середині XVII ст. досить скрутний для неї час, в 60–70 рр. XVII ст. зміцнила свої позиції. Коли польським королем був Михайло Корибут-Вишневецький (1669–1673), греко-католицька церква отримала всі раніше відібрані в неї маєтності (згадаймо умови Зборівського договору про знищення унії) і вийшла з-під зверхності католиків. Митрополит Гавриїл вперше служив службу слов'янською мовою. Король Ян III Собеський також підтримував унію. Саме при ньому завдяки стараннням холмського греко-католицького єпископа Якова Суші греко-католицькій церкві були підтверджені всі її права й привілеї. Протягом 10 років (1686–

Король
Михайло Корибут-Вишневецький

1695) тільки в Луцькій епархії греко-католикам було передано 300 церков і монастирів.

Велику роль у зміцненні греко-католицької церкви та ослабленні православної відіграв перехід в унію львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського (1677). Але це певний час трималося в таємниці. Він підтримував дружні стосунки з гетьманом П. Дорошенком та київським митрополитом Нелюбовичем-Тукальським. Лише в 1700 р. він офіційно оголосив про приєднання до унії.

У 1691 р. до унії пристав перемиський єпископ І. Винницький, у 1700–1702 рр. — вся Львівська епархія та луцький єпископ Діонісій. Не маючи змоги далі відстоювати православ'я, у 1709 р. прийняло унію і Львівське ставропігійне братство. У 1721 р. греко-католицьким став Почаївський монастир (на Волині), а згодом і Кременецький. Найдовше (до 1785 р.) тримався православний монастир Скит Манявський (нині — Івано-Франківська обл.).

Найвидатнішими з уніатських митрополитів у XVIII ст. були Лев II Кишка та Анатасій Шептицький. Перший провів ряд реформ у церковній справі, а другий заснував школи й семінарії для підняття рівня освіти духовенства, що було викликане необхідністю боротьби з полонізацією та латинізацією. Однією з таких шкіл була школа при заснованому в 1765 р. Уманському монастирі, у якій навчалося 400 учнів з усієї України. У 1768 р. під час Коліївщини всі вони стали жертвами повстання народних мас. Це була остання трагедія українського народу в часи перебування його під владою Речі Посполитої.

ЗАКАРПАТТЯ ПІД ВЛАДОЮ ГАБСБУРГІВ

У кінці 80-х — на початку 90-х років XVII ст. Австрія витіснила турок з Угорщини, до складу якої входило Закарпаття, які панували там з 1526 р. Тут стали впроваджуватися австрійські порядки. На адміністративні посади призначалися лише австрійці. Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст були місцями концентрації значних військових сил Австрії, які визискували місцеве населення.

Розміри різних податків щороку збільшувалися на 50–100 %. Податковий гніт розоряв селян, ремісників, торговців, військовослужилих людей (немешів) і нижче духовенство. Обмежувалися в правах і панівні класи Угорщини й Закарпаття. Це створювало умови для феодального опозиційного Габсбургам руху, який зливався з визвольною й антифеодальною боротьбою народних мас. Ця боротьба почалася ще у 80–90 рр. XVII ст., але особливого розмаху вона набула на початку XVIII ст.

ПОВСТАННЯ 1703–1711 РОКІВ

Безпосереднім приводом до повстання було формування військових частин на Закарпатті та в Угорщині для австрійської армії, яка в цей час воювала з Францією за іспанську спадщину. Першими у 1703 р. повстали селяни Березького комітату. Повстанські загони очолювали Т. Есе, А. Кіш, М. Пап, Л. Біге та ін. Протягом кількох тижнів повстання охопило все Закарпаття, Північну Угорщину й Східну Словаччину. Тобто, у цьому повстанні проти австрійського гніту спільно виступали українці, угорці та словаки. Повстанці звернулися до колишнього трансільванського князя Ференца Ракоці II, котрий на той час перебував у Польщі, з проханням очолити визвольну боротьбу.

Ф. Ракоці II, прибувши в Закарпаття влітку 1703 р., розповсюдив звернення до населення, у якому говорив про тягар податків, високі ціни на товари, тяжке становище селян і міщан і закликав ставати під його бойові знамена. Під кінець року армія Ракоці нараховувала близько 30 тисяч чоловік. Звичайно, у Ракоці та феодалів були інші кінцеві

Ференц Ракоці II

плани, ніж у народних мас, котрі виступали проти будь-якого гноблення.

Проти повстанців діяли каратели (лабанці) зі створеного ішпанами (феодалами) Північної Угорщини ополчення та австрійських піхотинців. У 1704–1711 рр. ос-

новні бойові дії армії Ф. Ракоці II відбувалися в Угорщині й Словаччині. У цій армії було багато закарпатців. У самому ж Закарпатті діяли селянські загони. Взяті повстанцями міста Мукачеве, Ужгород, Хуст та ін. ставали важливими господарсько-промисловими та адміністративними пунктами, де вироблялося все необхідне для повстанців (зброя, підводи, одяг, хліб тощо), де відбувалися переговори Ф. Ракоці II з дипломатами різних країн — противників Австрії.

У 1708–1711 рр. антигабсбурзька боротьба йшла на спад. Причин цього кілька. Все різкіше проявлялися розбіжності інтересів заможних верств і сільської та міської бідноти. У звільнених від австрійської влади районах поміщики поновлювали свою владу над селянами та змушували їх відбувати повинності. У народних мас не було зацікавлення в подальшій боротьбі проти Габсбургів. Тривалою війною були виснажені матеріальні ресурси. Занепали ремесло й торгівля. Це змусило Ф. Ракоці піти на деякі поступки селянам. Зокрема, був виданий закон про повне звільнення учасників збройної боротьби від феодальних повинностей. Але цей важливий захід був запізнілим.

У 1708 р. Австрія вже могла перекинути в Угорщину й Закарпаття вивільнені внаслідок перемоги над Францією значні військові сили й придушити повстання. До того ж в Угорщині й Закарпатті почалася епідемія чуми, від якої загинули тисячі людей. Армія повстанців катастрофічно швидко зменшувалася. Дворяни, вище католицьке й греко-католицьке духовенство часто зраджували й переходили на бік Австрії. Частина селян і міщан повернулася до своїх звичних господарських занять.

У 1710–1711 рр. одна за другою капітулювали фортеці Ужгород, Берегове, Хуст. Найдовше трималася фортеця Мукачеве — до 24 червня 1711 р.

У травні 1711 р. між повстанцями й урядовими військами був підписаний Сатмарський мир, хоча воєнні дії продовжувалися ще деякий час. За цим миром Ужгород та Закарпаття залишалися під владою Габсбургів. Учасникам повстання гарантувалася амністія. На Закарпатті в повній мірі відновлювалася австрійська влада і всупереч умовам миру розпочалися розправи над учасниками повстання.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ У XVIII СТОЛІТТІ

Придушивши повстання, австрійська влада створювала на захоплених землях велике землеволодіння нових господарів. Наприклад, колишнє володіння Ф. Ракоці II з центром у Мукачеві було передане майнцькому архієпископу графу Л. Шенборну. У 1728 р. сімейство Шенборнів мало величезну

земельну латифундію (домінію), яка охоплювала 4 міста, 152 села і 15 присілків з населенням 14 тисяч чол. До своїх нових володінь Шенборни переселяли із Франконії німецьких колоністів, в основному, ремісників різних спеціальностей, а також лікарів, вчителів, священиків. Так, у 1730 р. Шенборн із власних німецьких володінь переселив у Мукачеве 200 ремісників і виноградарів. З одного боку, ці колоністи сприяли економічному розвитку розореного тривалою війною й епідемією чуми краю, а з іншого — вони погіршували й без того тяжке становище місцевого населення, оскільки їм надавалися кращі, вже освоєні селянами землі. Гарнізон Мукачівської фортеці також складався з німецьких вояків.

Графи й барони мали величезні маєтності в Мараморoському, Угочанському та Ужанському комітатах. Соляний, гірничорудний та лісовий промисли Мараморoського комітату були казенними. У розпорядженні казни знаходився також Ужгород з прилеглою до нього територією.

У цілому економіка Закарпаття відроджувалася надзвичайно повільно. Більшість селян виконувала панщину й сплачувала велику кількість різноманітних податків натурою і грішми. Державних селян у всьому Закарпатті було менше 2 %.

Тяжке становище народних мас спричиняло їх подальшу боротьбу проти феодального гніту. Вона проходила в різних формах — від масових скарг на утиски панів до втеч і опришківства. У 40-х роках XVIII ст. тут діяли загони опришків на чолі з Олексою Довбушем, Іваном Бойчуком, Іваном Поляничем та ін.

У другій половині XVIII ст. Закарпаття поступово виходило зі стану занепаду. Пожвавилося економічне життя краю. Крупні панські господарства втягувалися у внутрішній і зовнішній ринок: вивозили хліб, овочі, фрукти, виноград, вино. Значного розвитку набули тваринництво та бджільництво, а також вотчинна мануфактурна промисловість — залізорудна, поташна, цегельна, винобробна, пивоварна та ін. Найбільше поміщицьких підприємств було на Берегівщині й Мараморощині. Особливо ж інтенсивно розвивалася соляна промисловість, яка була у казенному володінні.

Економічне піднесення поміщицьких господарств відбувалося в значній мірі за рахунок експлуатації селян. Основна маса селянства не мала своєї худоби й нездатна була обробити навіть свої мізерні наділи. Пригнічені панщиною, непосильними поборами й зростанням недоїмок, селяни часто втікали від своїх гнобителів і поселялися в інших місцях. Поширеними формами боротьби були вирубка поміщицьких лісів, захоплення панських ланів і збирання собі з них врожаю.

Помітні зміни відбулися у розвитку міст і міського ремесла. Міста були приватновласницькими (Мукачеве, Берегове, Береги, Косине, Вари, Севлюш), казенни-

ми (Ужгород, Перечин, Великий Березний), коронними (Вишкове, Довге Поле, Сігет, Хуст, Тячеве). Найбільшим було м. Ужгород, тут у 1785 р. нараховувалося 507 будинків і 2902 жителя по обидва боки р. Уж.

Ремісничі вироби й сільськогосподарська продукція продавалися на ярмарках і торгах. Деякі товари закарпатського виробництва (ліс, сіль) вивозилися в Угорщину, на Балкани, в Галичину, на Правобережну та Лівобережну Україну, в Росію.

РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ

Після укладення Ужгородської унії в 1646 р. впровадження її в Закарпатті йшло досить повільно. У часи Б. Хмельницького семиградський князь Юрій II Ракоці, який був тоді в союзі з Б. Хмельницьким, підтримав обрання на Закарпатті православного єпископа Йоаникія Зейкана, який був висвячений у цей сан у Молдавії і мав своєю резиденцією Мукачеве. Тобто, на Закарпатті було одночасно 2 єпископи: православний і греко-католицький Петро Парфеній.

Коли ж у західній частині Закарпаття закріпилася Австрія, там почала поширюватись унія. Особливих успіхів вона досягла, коли уряд призначив мукачівським греко-католицьким єпископом посланця з Риму, але грека за походженням Йосифа де Камеліса (займав цю посаду з 1690 по 1706 р.). Урядовим декретом новому єпископові наказувалося, щоб він зберігав вірність і покірливість не лише імператорові, але й віддавав «належну шану і послушність», тобто підпорядковувався, егерському католицькому єпископу (м. Егер в Угорщині). Проте Камеліс швидко зрозумів, що католики намагаються викоренити східнослов'янський обряд у греко-католицькій церкві, і почав чинити опір їхньому тиску. Він звернувся до уряду, переконуючи його в тому, що для успішного поширення унії слід перш за все поліпшити становище українського духовенства, урівнявши його в правах з католиками. Це було важливо, бо поміщики у своїх володіннях навіть примушували їх виконувати панщину. У відповідь уряд декретом урівняв духовенство грецького обряду з католиками, але не звільнив від залежності з боку егерського католицького єпископа.

Й. де Камеліс вважав, що збереження грецького обряду в греко-католицькій церкві й незалежності від егерського єпископа можна добитися лише через поширення у Закарпатті освіти. Тому він написав латинською мовою твір «Катехизис для науки оугро-руским людем изложений», який був перекладений на українську мову галицьким священиком І. Корницьким і виданий в м. Трнаві 1698 р. У 1699 р. було видано «Буквар» для ознайомлення учнів шкіл з кириличним алфавітом.

Культурно-освітня діяльність Й. де Камеліса була продовжена

єпископом Е. Ольшанським. Крім видавничої діяльності, він у 1744 р. почав будувати у м. Мукачеве богословську школу, котра згодом, у 1776 р., була переведена в Ужгород і реорганізована в духовну семінарію. Однією з головних умов для вступу до цієї школи на навчання було знання української мови. У школі почали навчатися діти всіх станів, навіть кріпаки, за умови, що вони повернуться до свого пана, але вони мали право викупу на свободу. Навчалися діти три роки. У цій богословській школі викладалися латинська мова, яка давала можливість ознайомитися з культурними й науковими надбаннями західноєвропейських країн, моралістика, читання, письмо, арифметика, Закон Божий.

Стосовно ж боротьби за незалежність Мукачівської єпархії від католиків, то завершити її вдалося єпископові Іванові Брадачу. Цьому, крім постійного єпископського тиску на імператорський уряд і папу римського, сприяли релігійні рухи в самому Закарпатті.

Оплотом прихильників грецького обряду у Закарпатті була Мараморощина. У другій половині 60-х років XVIII ст. на Мараморощині стали поширюватися листи і чутки, що можна повертатися до грецького обряду. Більше того, натякалося на підтримку «східних володарів» і на звільнення від панщини. Почалася масова відмова українців від католицького обряду та повернення до грецького (східного), а також відправка кандидатів до православних єпископів у сусідні землі для висвячення їх на священиків. Імператриця Марія Терезія правильно оцінила ситуацію. Крім того, вже готувався поділ Речі Посполитої, за яким Австрії мали відійти всі західноукраїнські землі. Утиски ж греко-католицького духовенства могли нашкодити справі надбання нових земель. У цих умовах Марія Терезія сама звернулася до Ватикану з вимогою дозволити відокремлення (канонізацію) Мукачівського єпископства грецького обряду, що й було здійснено папською буллою від 19 вересня 1771 р. Так греко-католицька церква повністю утвердилася в Закарпатті, чим в умовах панування католицької Австрії було збережено східний обряд і українську мову. Це сприяло розвиткові на Закарпатті традицій Київської Русі, утвердженню національної самосвідомості карпатських українців («русинів», «карпаторосів»).

ПІВНІЧНА БУКОВИНА

Як і Закарпаття, дещо осібним від інших українських земель історичним шляхом йшла Північна Буковина (сучасна Чернівецька область). Буковина, котра з X ст. входила до складу Київської Русі, потім — Галицько-Волинського князівства, у другій половині XIV ст. з утворенням Молдавського князівства опинилася під його владою. Саме ж Молдавське князівство спочатку

перебувало під протекторатом Польщі, а з 1514 р. — Османської імперії.

У часи визвольної війни українського народу на чолі з Б. Хмельницьким значна кількість буковинців була в рядах повстанців. Під час облоги Львова буковинці складали окремий полк.

Економіка Північної Буковини в другій половині XVII–XVIII ст. була складовою частиною економічної системи Молдавії. Проте тісні економічні стосунки зв'язували Північну Буковину також із Закарпаттям, Галичиною та Правобережними українськими землями. У школах Києва, Львова, Луцька та інших міст України навчалися й українці з Північної Буковини. Посилення соціального й національного гніту в Північній Буковині приводило до активізації руху опришків, як і в сусідньому Закарпатті та в Галичині.

У адміністративно-територіальному відношенні вся Буковина поділялася на 3 цинути, які підпорядковувалися молдавському дивану в Яссах, а також воєнну Хотинську райю, яка знаходилася у відомстві стамбульського дивану. Цинути поділялися на околи, що включали в себе по кілька громад. У 1774 р. Північну Буковину захопила Австрія, яка згодом (1775 р.) підписала в Стамбулі мир з турками, за яким Буковина (крім Хотинської райї) переходила під її владу під назвою «Буковинський дистрикт», або «Чернівецький генералітет». У 1787 р. Північна Буковина була включена до складу Галичини і поділялася на 4 дистрикти, пізніше — повіти.

Відмінною від Закарпаття була й релігійна ситуація в Буковині. До середини XIV ст. вона підпорядковувалася Галицькій митрополії. Потім залежала від православного архієпископа в м. Охриді в Македонії. Після утворення самостійної Молдавської митрополії в Сучаві у 1401 р. буковинська православна церква підпорядковувалася їй, а в 1630–1772 рр. митрополії у Яссах. Вона мала своє єпископство в Радівцях. У 1783 р. воно було перенесене в Чернівці. Таким чином, населення Північної Буковини було переважно православним.

КОРОЛІВСТВО ГАЛИЧИНИ І ЛОДОМЕРІЇ

У 1772 р. ослаблена війнами, внутрішніми суперечностями й шляхетською анархією, Річ Посполита була поділена між трьома сильними монархічними державами — Австрією, Пруссією і Російською імперією. Західноукраїнські землі дісталися Австрії.

Українські землі Східної Галичини та польські землі Західної Галичини були об'єднані в окрему австрійську провінцію під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії». Таке штучне об'єднання українських і польських земель приводило до того, що уряд у всьому надавав переваги полякам. У 1786 р. до цього «Королівства» включена також Буковина.

Для управління новоприєднаною територією у Відні було створено Галицьку надвірну канцелярію на чолі з канцлером. У самій же Галичині утворювалося губернське управління, кероване губернатором, призначеним імператором. Губернатор очолював і провінційний становий сейм. «Королівство Галичини і Лодомерії» поділялося на циркули (округи) і дистрикти, очолювані призначеними імператором старостами. Офіційною урядовою мовою стала німецька. З місцевим населенням в циркулах і дистриктах чиновники спілкувалися польською, а в судах — латинською мовами.

Також відбулися зміни в управлінні містами та сільськими громадами. Міське самоуправління за Магдебурзьким правом було ліквідоване, міські урядовці стали державними чиновниками. У селах адміністративні функції здійснювали війти і мандатори. Зазнала певних змін і судова система. Запроваджена була нова система титулів і звань — з'явилися графи, барони, рицарі.

Такою є коротка історія довгого, складного, різноманітного історичного шляху, який пройшли західноукраїнські землі протягом другої половини XVII–XVIII ст.

ДОКУМЕНТИ

Найвидатніші люди і події в царині культури західноукраїнських земель другої половини XVII–XVIII ст.

1661 р. *— Відкриття Львівського університету.*

1777 р. *— Шкільна реформа в Австрії, включаючи західноукраїнські землі, створення шкіл трьох типів.*

1776 р. *— у Відні при церкві Св. Варвари засновано виховно-богословський інститут — «Барбареум», де дозволялося вчитися й українцям із західноукраїнських земель. За 10 років його закінчили 29 галичан і 32 закарпатці. З цього інституту вийшов ряд українських вчених, письменників та священиків.*

1783 р. *— У Львові засновано Генеральну Духовну Семінарію (уніатську) — вищу школу богословських наук. Пізніше вона стала осередком національного відродження галицьких українців (Маркіян Шашкевич і його «трійця»).*

1784 р. *— Цісарським декретом із польської католицької єзуїтської колегії засновано у Львові університет — Руський інститут, до якого приймали учнів після закінчення гімназії. Студенти навчалися тут 2 роки і ставали священиками. Навчання велося мішаниною народної, церковно-слов'янської та польської мови. Проіснував 25 років.*

М. Андрелла *— видатний закарпатський полеміст, твори якого були спрямовані проти наступу католицизму й унії.*

А. Бачинський *— мукачівський єпископ (був на цій посаді 36 років) і видатний освітній діяч, завдяки якому народна школа й освіта на Закарпатті у другій половині XVIII ст. зробили значний крок вперед.*

Іов Кондзелевич, Іван Руткович, Ілля Бродлакович *— видатні майстри іконостасів другої половини XVII ст.*

Фесінгер, Осінський, Пінзель, С. Стажевський, М. Філевич, М. Полейовський, І. Оброцький *— українські майстри рококового стилю другої половини XVIII ст. Вони оздоблювали фасади церков, у т. ч. Св. Юра у Львові.*

С. Стронський, Антон Грушецький, Лука Долинський *— митці-маляри другої половини XVIII ст., майстри церковного та портретного живопису.*

(За кн.: М. Семчишин. Тисяча років української культури. — Львів, 1994; Нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1993. Т. 1).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. *У чому проявлялися історичні зв'язки Галичини, Закарпаття та Північної Буковини з іншими українськими землями у вказаний період?* ***2.*** *Чи можна знайти спорідненість між Мукачівською богословською школою і братськими школами в Україні кінця XVI — першої половини XVII ст.?* ***3.*** *Виходячи з документу, визначте, які жанри української культури були більш розвиненими у цей період? Спробуйте пояснити чому.*

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономія — самоуправління, певна незалежність від верховної влади держави, до якої належить дана територія.

Альтернатива — інше рішення якогось питання.

Бояри — воїни, служилі люди, які були на той час в Київській Русі, а після захоплення українських земель Литвою становили основу її війська; зникли як окрема категорія населення в середині XVI ст.

Баскаки — урядовці золотоординського хана, котрі вели облік населення, збирали податки на завойованих землях у XIII–XIV ст.

Васалітет — система відносин між феодалами в європейських країнах та Японії у середні віки, за якою одні (васали) визнавали над собою зверхність сильніших (сюзеренів, сеньйорів) на основі особистого договору.

Виробничі відносини — суспільні відносини між людьми в процесі матеріального виробництва.

Гетьман — старший, головний начальник. Ця посада була не лише в українському козацькому війську. У Литві та Польщі існували посади коронного та польного гетьманів.

Гуманізм — ідейна течія, що виникла в період Відродження в європейських країнах (XIV–XVI ст.) і утверджувала право кожної людини на щастя в житті.

Деструктивний — руйнівний.

Децентралізація — процеси чи дії осіб всупереч централізації влади, коли місцеві феодали діяли незалежно чи майже незалежно від верховної влади.

Джура — козачок, молодий хлопець на Січі, який допомагав старшому козакові й водночас опановував військове мистецтво.

Дискримінація — утиски, обмеження в правах.

Диференціація — розшарування.

Догмат — основні твердження, положення, які сприймаються як незаперечна істина.

Егіда — керівництво, главенство.

Експлуатація — безоплатне привласнення результатів чужої праці.

Єзуїти — члени католицьких чернечих орденів, головною метою яких було поширення католицтва та зміцнення влади папи римського.

Єпархія — церковно-адміністративний округ.

Єпископ — вищий духовний сан у християн, який очолював єпархію.

Єресь — вчення, що не визнає загальновизнаних канонів даної релігії.

Ідеологія — система поглядів та ідей суспільства, держави, групи чи окремої людини.

Ініційований — започаткований.

Інкорпорація — включення, поглинання.

Колонізація — заселення і господарське освоєння земель.

Компроміс — взаємні поступки для досягнення згоди.

Конгломерат — механічне об'єднання різних частин.

Консолідація — згуртування, об'єднання для досягнення спільної мети.

Конфронтація — протистояння.

Латифундія — велике землеволодіння.

Лихвар — людина, яка давала гроші або товар у борг під проценти.

Магдебургія — право середньовічного міста на самоврядування.

Магістрат — адміністративний орган управління містом, яке мало грамоту на самоврядування.

Магнат — крупний землевласник у Литві, Польщі, Україні та Білорусії.

Міжусобиці — сутички, суперечки.

Місіонер — людина, котра поширювала свою релігію серед населення, що належало до іншої віри.

Митрополія — місце постійного перебування митрополита — другої після патріарха людини в православній церкві.

Монархія — форма правління, за якої вся влада в державі зосереджена в руках однієї особи.

Монополія — юридично оформлена чи не оформлена перевага когось (чогось) у будь-якій сфері діяльності.

Номінальний — той, що тільки за назвою належить до чогось.

Об'єктивно — незалежно від волі людини, а лише від збігу обставин.

Община — територіальне об'єднання людей на основі спільної власності на землю та самоврядування.

Олігархія — влада в політиці й панування в економіці небагатьох.

Опозиція – незгода з офіційно існуючими принципами державного життя.

Панщина – відробіткова форма феодальних повинностей селян, закріплена законом.

Патріарх – вищий духовний сан у православній церкві.

Петиція – письмове прохання групи людей до офіційних осіб чи установ.

Прецедент – особливий випадок, виключення із правил.

Привілей – грамота, форма урядових документів у Польській і Литовській державах, яка мала багато різновидів.

Пріоритет – перевага.

Протегування – покровительство, сприяння.

Ратуша – будинок, у якому перебуває міський уряд.

Рать, ратні люди – військо, військові люди.

Регламентація – унормування, система дозволу і заборон у якій-небудь сфері діяльності.

Ренесанс – те саме, що й Відродження, період у культурно-ідеологічному розвитку європейських держав від XIV до XVI ст.

Рента – повинність.

Республіка – держава з виборними органами влади.

Русини – старовинна назва українців, яка походить від назви держави «Русь».

Санкція – дозвіл.

Символіка – відмінна ознака, розпізнавальний знак.

Слобода – поселення селян.

Соціальне розшарування – поглиблення різниці між бідними й багатими.

Стабілізація – утримання певного процесу, стану речей протягом певного часу на одному рівні.

Ставропігія – самостійність церкви, підпорядкування її безпосередньо патріархові.

Суверенітет – незалежність.

Сюзеренітет – верховенство над чимось (кимось).

Теологія – вчення про бога, богословіє.

Універсал – грамота, головна форма документів в Українській державі другої половини XVII–XVIII ст., яку видавав гетьманський уряд та полковники; має багато різновидів.

Унія – союз.

Уряд, ранг – посада.

Феодал – землевласник.

Хан – вища посада в Кримському ханстві та деяких інших східних країнах.

Централізація — зосередження влади в руках верховного уряду країни.

Цех — основна форма організації ремісничого виробництва в середні віки у країнах Європи.

Чинш — податок, найчастіше грошовий.

Шляхта — суспільний стан, рицарі, основним заняттям яких була військова служба, за що вони отримували землю і різні пільги.

Юрисдикція — адміністративне і правове підпорядкування.

Юридика — частина території міста, яка належала магнатові або шляхтичеві і не підпорядковувалася міській владі й не виконувала на користь міста ніяких повинностей.

Ясир — захоплені в полон татарами або турками мирні жителі для використання на різних важких роботах та продажу в рабство.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (XIII–XVIII СТОЛІТЬ)

Брацлавщина – східна частина Поділля з центром у м. Брацлав. Співпадає з межами Брацлавського воєводства. Нині Вінницька область.

Буковина – у XII–XIII ст. входила до Галицько-Волинського князівства. Нині Південна Буковина – територія Румунії, Північна Буковина – територія Чернівецької області.

Великий Луг – у XVI–XVIII ст. так називалися плавні у пониззі Дніпра (нижче острова Хортиця), де жили й господарювали запорозькі козаки. Загальна площа Великого Лугу становила понад 400 км^2, він був для народу символом безпеки і волі. У 1956 р. цю територію затопили водами Каховського водосховища.

Волинь – територія в басейні приток р. Прип'ять і верхів'їв Західного Бугу. Нині Волинська область з центром у м. Луцьк.

Галичина (Східна і Західна) – обширна територія західноукраїнських і польських земель. Центр Східної Галичини – м. Львів.

Гетьманщина – у другій половині XVII–XVIII ст. – напівофіційна назва Лівобережної України (з Києвом), що перебувала під владою російського царя. Нині – Чернігівська і Полтавська області та частини деяких суміжних з ними областей. В історичній і художній літературі ця назва вживалася і пізніше.

Закарпаття – сучасна Закарпатська область та землі населені русинами-українцями у теперішній Словаччині й Румунії.

Запорожжя – або: Вольності Війська Запорозького Низового. Назва володінь Запорозької Січі. Сучасні Дніпропетровська, Запорізька та частини Кіровоградської, Донецької і Херсонської областей.

Запорозька Січ – часто ця назва вживалась як синонім «Запорожжя». У вузькому значенні – центральне укріплення поселення козаків, де перебувала козацька влада (Кіш). Має паралельні назви Січі в залежності від розташування: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитин-

ська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Нова (Покровська). Існували в XVI–XVIII ст.

Київщина — точно не співпадає з межами сучасної Київської області, а в залежності від часу назва означала землі Київського князівства, воєводства, намісництва, губернії.

Лівобережна Україна — те саме, що й «Гетьманщина», проте вживається і щодо інших періодів історії, а не лише другої половини XVI–XVIII ст.

Малоросія — в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка з другої половини XVII ст. входила до складу Російської держави.

Наддніпрянщина — літературна назва земель, що прилягають з обох боків до Дніпра.

Нижнє Подніпров'я — те саме, що й Наддніпрянщина, але на відтинку Дніпра на території Дніпропетровської і Запорізької областей і нижче.

Низ — те саме, що й Запорозька Січ. У XVI–XVIII ст. ця назва часто вживалася для означення території, освоєної козаками-запорожцями, де проживали нереєстровці.

Новгород-Сіверщина — північна частина сучасної Чернігівської області та частина Брянської області Росії (Стародубщина).

Новоросія — штучний термін, що виник у офіційних документах царської Росії 1765 р. для означення обширної території на півдні держави без чітких кордонів. Нині це землі України, Росії та Молдови.

Південна (Степова) Україна — літературна назва обширного регіону, що охоплює кілька сучасних областей (Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську, Одеську, Миколаївську).

Північне Причорномор'я — літературна назва території нинішніх Херсонської, Миколаївської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей та Криму.

Поділля — землі в басейні Південного Бугу і лівобережного басейну Дністра, які до XIV ст. називалися Пониззям. Нині — це територія Хмельницької і Вінницької областей.

Подніпров'я — те саме, що і Наддніпрянщина, проте частіше вживається, коли йдеться про землі нинішніх Дніпропетровської та Запорізької областей.

Полісся — територія в басейні річок Прип'яті, середнього Дніпра й Десни (Пінська низовина). Українське Полісся — це північні землі Чернігівської, Київської, Волинської, Рівненської та Житомирської областей.

Покуття — південна частина сучасної Івано-Франківської області.

Правобережна Україна — історична назва частини України, яка після Андрусівського перемир'я між Росією і Польщею відійшла до Польщі. Охоплює землі восьми сучасних областей України.

Прикарпаття — частина західноукраїнських земель в передгір'ї Карпат. Зокрема, застосовується для означення території Івано-Франківської та Львівської областей.

Середнє Подніпров'я — те саме, що й Наддніпрянщина, але в межах середньої течії Дніпра.

Слобідська Україна (Слобожанщина) — історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронезької, Курської і Бєлгородської областей Росії.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

1340–1363 – загарбання більшості українських земель литовськими князями

1349 – загарбання Польщею Галичини й частини Волині

1370–1387 – Галичиною володіла Угорщина

1380 – участь українських військ у Куликовській битві з татарами

1385 – Кревська унія Польщі та Литви

1387–1772 – Галичина перебувала під владою Польщі

1410 – участь українських полків у Грюнвальдській битві з німецькими рицарями

1413 – Городельська унія Литви та Польщі

1430-ті – приєднання до Польщі Західного Поділля

1447 – привілей Казимира IV феодалам, який розширив їхні права над селянами

1482 – перший великий напад татар на українські землі й зруйнування ними Києва

1490–1492 – повстання селян Галичини й Волощини проти соціального і національно-релігійного гніту

1492 – перша згадка в документах про українських козаків

1508 – повстання проти Литви князя М. Глинського

1529 – І Литовський Статут

1550-ті – заснування Запорозької Січі на Хортиці

1557 – волочна поміра, початок впровадження фільварків, введення дводенної панщини у великокнязівських маєтках

1566 – ІІ Литовський Статут

1569 – Люблінська унія Литви та Польщі, утворення Речі Посполитої

1572 — початок реєстру козаків

1573 — заснування Іваном Федоровим друкарні у Львові

1574 — видрук «Апостола» і «Букваря» у Львові

1576–1578 — заснування Острозької академії і друкарні

1577 — похід Івана Підкови в Молдавію

1580 — видання «Острозької Біблії»

1586 — заснування першого в Україні братства

1588 — III Литовський Статут

1591–1593 — козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського

1594–1596 — козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка

1596 — Берестейська церковна унія

1615 — заснування Київського Богоявленського братства і школи

1616–1622 — гетьманство Петра Сагайдачного

1616 — один із найуспішніших морських походів козаків на Кафу, Синоп, Трапезунд

1620 — битва польських військ з турками й татарами під Цецорою

1621 — Хотинська битва польських і козацьких військ з турками

1625 — козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом. Куруківська угода поляків з козаками

1630 — повстання нереєстрового козацтва на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом)

1632 — заснування Києво-Могилянського колегіуму

1635 — спорудження польської фортеці Кодак на Дніпрі. Зруйнування її козаками на чолі з Іваном Сулимою

1637 — козацько-селянське повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка)

1637–1638 — козацько-селянське повстання під проводом Якова Острянина та Дмитра Гуні

1648–1654 — національно-визвольна війна українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти панування Польщі

1648 — переможні битви козаків з поляками під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями

1649 — укладення Зборівського трактату

1651 — битва під Берестечком. Білоцерківський договір

1652 — розгром Б. Хмельницьким польських військ під Батогом

1653 — битва під Жванцем

1654 — Переяславська рада. «Березневі статті» — основа російсько-українського союзу

1655 — спільні воєнні дії українських та російських військ проти поляків у Західній Україні та в Білорусії

1656 — Віленське перемир'я між Росією та Польщею

1657 — смерть Богдана Хмельницького. Обрання гетьманом України Івана Виговського

1658 — Гадяцький договір. Спроба федерації України з Польщею

1659–1663 — гетьманство Юрія Хмельницького

1660 — Слободищенський трактат

1663 — Ніжинська (Чорна) рада. Політичний розкол України

1663–1668 — гетьманство на Лівобережній Україні Івана Брюховецького

1665–1676 — гетьманство на Правобережній Україні Петра Дорошенка

1667 — Андрусівське перемир'я. Поділ України між Росією та Польщею

1668–1672 — гетьманство на Лівобережній Україні Дем'яна Многогрішного

1672 — завоювання турками Поділля. Бучацький договір між Туреччиною та Польщею

1672–1787 — гетьманство на Лівобережній Україні Івана Самойловича

1674 — спроба І. Самойловича об'єднати Україну

1677–1678 — чигиринські походи татар і турків

1685 — підпорядкування Київської митрополії московському патріархові

1686 — «Вічний мир» між Росією і Польщею. Підтвердження умов Андрусівського перемир'я

1687–1709 — гетьманство Івана Мазепи

1687, 1689 — невдалі Кримські походи російсько-українських військ

1688 — побудова українськими козаками під керівництвом І. Мазепи Богородицької фортеці біля козацького містечка Самара

1695, 1696 — участь українських козаків у Азовських походах

1699 — Карловицький договір

1700–1704 — визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі з Семеном Палієм

1700–1721 — Північна війна між Росією та Швецією

1708 — укладення шведсько-українського договору

1708–1722 — гетьманство Івана Скоропадського

1709–1711 — Кам'янська Січ

1710 — обрання гетьманом (у вигнанні) Пилипа Орлика. Прийняття першої демократичної Конституції

1711–1734 — Олешківська Січ

1720 — указ Петра І про заборону друку українською мовою

1722–1723 — боротьба української старшини на чолі з Павлом Полуботком за збереження автономії України

1722–1727 — І Малоросійська колегія

1727–1734 — гетьманство Данила Апостола

1734–1750 — «Правління гетьманського уряду» в Україні (Міністерське правління)

1734 — гайдамацьке повстання на Поділлі на чолі з Верланом. Повернення запорожців під владу Росії і заснування на р. Підпільна Нової Січі

1735–1739 — участь українських козаків у російсько-турецькій війні

1738–1745 — активізація руху опришків у Західній Україні на чолі з Олексою Довбушем

1750 — друге повстання гайдамаків на Правобережній Україні

1750–1764 — правління останнього українського гетьмана Кирила Розумовського

1764 — указ Катерини II про скасування гетьманства

1764–1782 — II Малоросійська колегія на чолі з П. О. Рум'янцевим

1768–1774 — російсько-турецька війна. Розширення кордону Російської держави на південь

1772, 1793, 1795 — три поділи Речі Посполитої між Австрією, Пруссією, Росією. Перехід Правобережної України під владу Росії

1775 — зруйнування царськими військами Запорозької Січі

1781–1782 — адміністративні реформи на Гетьманщині

1783 — указ Катерини II про закріпачення селян Лівобережної України

1784 — формування Бузького козацького війська

1785 — царська жалувана грамота українським дворянам

1787–1791 — участь українських козаків у російсько-турецькій війні

1791 — переселення колишніх запорозьких козаків на Кубань для охорони південного кордону Російської імперії

ПРАВИТЕЛІ ДЕРЖАВ, З ЯКИМИ ПОВ'ЯЗАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XIV–XVIII СТОЛІТЬ

Польські королі	Литовські князі	Московські царі	Кримські хани	Основні події в Україні
Казимир III Великий 1333–1370	**Гедимін** 1316–1341		Всього з 1474 по 1783 р. в Криму було 43 хани	Загарбання більшості українських земель литовськими, польськими та угорськими феодалами
Людовік I Великий (Угорський) 1370–1382	**Ольгерд** (син Гедиміна) 1345–1377	**Дмитро Донський** 1359–1389		
Ядвіга (дочка Людовіка) 1384–1386	**Ягайло** (син Ольгерда) 1382–1392			Кревська унія (1385) і посилення впливу Польщі
Владислав II (Ягайло) 1386–1434	**Вітовт** (син Кейстута Гедиміновича) 1392–1430	**Василь I Дмитрович** 1389–1425		Участь українських полків у Грюнвальдській битві з німецькими рицарями (1410)
Владислав III Варненьчик 1434–1444	**Свидригайло і Сигізмунд** 1430–1440	**Василь II Васильович Темний** 1425–1462		
Казимир IV Ягеллончик 1447–1492	**Казимир Ягеллончик** 1440–1492	**Іван III Васильович** 1462–1505	**Менглі-Гірей** 1466–1474, 1475, 1478–1514	Привілей Казимира феодалам (1447). Перший великий напад татар і зруйнування Києва (1482). Повстання під проводом Мухи (1490)

Польські королі	Литовські князі	Московські царі	Кримські хани	Основні події в Україні
Ян Ольбрахт (син Казимира) 1492–1501	**Олександр** (син Казимира) 1492–1506			
Олександр 1501–1506				
Сигізмунд I Старий 1506–1548	**Сигізмунд I Старий** 1506–1544	**Василь III Іванович** 1505–1533		Повстання під проводом князя М. Глинського (1508)
Сигізмунд II Август 1548–1572	**Сигізмунд II Август** 1544–1572	**Іван IV Васильович (Грозний)** 1533–1584	**Девлет-Гірей I** 1551–1577	Литовські статути (1529, 1566). Заснування Запорозької Січі. Впровадження фільварків (1557). Люблінська унія і загарбання українських земель Польщею
Генріх Валуа 1573–1574				Початок книгодрукування
Стефан Баторій 1576–1586		**Федір Іванович** 1584–1598		Виникнення братств
Сигізмунд III Ваза 1587–1632		**Борис Годунов** 1598–1605	**Мухамед-Гірей III** 1610, 1623–1627	III Литовський статут (1588). Козацько-селянські повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка (90-і рр.). Берестейська унія (1596)
Владислав IV 1632–1648		**Михайло Романов** 1613–1645	**Іслам-Гірей III** 1644–1654	Козацько-селянські повстання
Ян II Казимир 1648–1668		**Олексій Михайлович** 1645–1676	**Мухамед-Гірей IV** 1640–1644, 1654–1665 **Аділь-Гірей** 1665–1671	Визвольна війна 1648–1657 рр., виникнення Української держави, Андрусівське перемир'я 1667 р. і поділ України між Польщею та Росією

Польські королі	Литовські князі	Московські царі	Кримські хани	Основні події в Україні
Михайло Вишневецький 1669–1673		**Федір Олексійович** 1676–1682		
Ян III Собеський 1674–1696		**Іван і Петро Олексійовичі та їх регентша Софія** 1672–1687	**Селім-Гірей I** 1671–1678, 1684–1691 **Мурад-Гірей** 1678–1684	«Вічний мир». Договір між Росією і Польщею (1686). Підпорядкування Київської митрополії Московському Патріархату (1685)
		Петро I Олексійович 1687–1725	**Девлет-Гірей III** 1699–1724, 1708–1713, 1716–1717	Північна війна і спроба І. Мазепи утримати українську державність
Август II Фредерік 1697–1706				Зруйнування Січі (1709). Визвольне повстання на Правобережній Україні під проводом С. Палія (1702–1704)
Станіслав Лещинський 1704–1709				
Август II Фредерік 1709–1733		**Катерина I** 1725–1727 **Петро II** 1727–1730		Конституція Пилипа Орлика (1710). Ліквідація гетьманства
Август III Фредерік 1733–1763		**Анна Іоанівна** 1730–1740		Гайдамацький рух на Правобережжі, повстання 1734 і 1750 рр. Нова Січ (1734–1775)
		Іван Антонович 1740–1741		
		Єлизавета Петрівна 1741–1761		Відновлення гетьманства (1750). Спроба реформ

Польські королі	Литовські князі	Московські царі	Кримські хани	Основні події в Україні
		Петро III 1761–1762		
Станіслав Август Понятовський 1764–1795		**Катерина II** 1762–1796	**Шагін-Гірей** 1777–1783	Коліївщина (1768). Три поділи Речі Посполитої: 1772, 1793, 1795. Ліквідація Запорозької Січі (1775). Знищення Української козацької держави (1782). Царська жалувана грамота дворянству (1785). Закріпачення селян Лівобережної України (1783). Переселення козаків на Кубань (1791)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

1 ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 РОКУ 4

Передумови унії. Боротьба навколо питання про унію. Люблінський сейм. Універсали про приєднання українських земель. Умови унії та її наслідки. Адміністративне управління та суд

2 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 13

Вищі стани суспільства. Міста й міщани. Магдебурзьке право. Козаки. Селянство. Національний склад населення

3 ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА Й ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 24

Передумови появи козацтва. Джерела формування козацтва. Перші достовірні відомості про козаків. Запорозька Січ. Великий Луг. Гетьман Дмитро Вишневецький. Початок реєстру козаків

4 ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ТА РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 33

Запорозька козацька республіка. Січ – фортеця. Січова скарбниця. Зброя й бойове спорядження. Творці унікального бойового мистецтва. Суднобудування на Січі. Майстри морських походів. Характеристика запорозького козака. Джури. Віра й церква. Козацькі кобзарі. Козацький побут. Реєстрові козаки. Запорожці в європейських країнах

5 УКРАЇНА XV–XVI СТОЛІТТЯ В ОПИСАХ ІНОЗЕМЦІВ 44

Найдавніші свідчення. На порозі нової доби. Перші згадки про козаків

6 РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У XVI СТОЛІТТІ 50

Передумови релігійних процесів в Україні. Реформація в Україні. Соцініанство. Єзуїти. Становище православної церкви. Українська православна церква після Люблінської унії 1569 року. Братства. Берестейська церковна унія

7 КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НАПРИКІНЦІ XVI СТОЛІТТЯ 59
Напередодні повстань. Іван Підкова. Повстання Криштофа Косинського. Северин Наливайко. Солоницька трагедія

8 ТУРЕЧЧИНА Й КРИМСЬКЕ ХАНСТВО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 65
Османська імперія. Організація війська. Яничари. Флот. Кримське ханство. Васал Туреччини. Невільники. Тактика вторгнення

9 УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ. ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ 71
Після поразки. Гетьман і турецький невільник Самійло Кішка. Турецько-татарські напади. «Доба героїчних походів». Гетьман Петро Сагайдачний. На захист православ'я. Битва під Цецорою. Хотинська війна

10 КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ 81
Назрівання повстань. Куруківська угода. Михайло Дорошенко. Повстання 1630 року. «Пункти заспокоєння». Спорудження на Дніпрі фортеці Кодак. Іван Сулима. Повстання 1637 – 1638 років. Ординація 1638 року. Опришки. «Золотий спокій»

11 ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ 92
У глибоку давнину. Закарпаття періоду Київської Русі. Під владою угорських феодалів. Господарство. Іноземна колонізація. Антифеодальний рух. Катастрофа 1526 року. Релігійне життя. Релігійний та антифеодальний рухи наприкінці XVI – у першій половині XVII століття

12 СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 99
Далека окраїна. Нова хвиля колонізації. Управління

13 УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 103
Фактори й обставини розвитку української культури. Поширення Гуманізму. Освіта й шкільництво. Братські школи. Друкарство. Розвиток української мови. Література. Літописання. Зародження театру. Усна народна творчість. Музика. Образотворче мистецтво й архітектура. Національно-культурне відродження в Україні наприкінці XVI – першій половині XVII століття

14 РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 123
Релігійна ситуація після Берестейської унії. Іван (Іов) Борецький. Греко-католицька (уніатська) церква. Петро Могила. Культурно-освітні заходи П.Могили. Церковна реформа. Ідея зближення церков

15 УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ 131
Історична необхідність визвольної війни. Характер, завдання і рушійні сили визвольної війни

16 БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ 135
Родина. Дитинство. Перші відомості про службу. Набуття військового та політичного досвіду

17 ПЕРЕДУМОВИ ТА ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ 138
Напередодні великого зрушення. Початок війни і перша перемога. Битва під Корсунем. Пошуки шляхів до замирення з повстанцями

18 РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНІ (1648–1649 РОКИ) 148
Розгортання всенародної боротьби. Білоцерківські турботи гетьмана. Пилявецька битва. Галицький рейд армії Б.Хмельницького. Урочистий марш визволителя. Літня кампанія 1649 року. Зборівський мир

19 УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 158
Козаччина як історична передумова державності. Початки державності. Складові частини державності. Внутрішні й зовнішні функції держави

20 ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ 1650–1653 РОКІВ 162
Вимушений договір. Молдавський похід. Битва під Берестечком. Білоцерківський мир та його умови. Воєнний реванш. Другий молдавський рейд. Жванецьке протистояння. Соратники гетьмана

21 ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ 172
Передісторія. Рада в Переяславі. Присяга. «Статті Богдана Хмельницького»

22 МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 177
Міжнародні відносини в Європі кінця XVI – середини XVII століття. Українсько-кримські відносини. Відносини з Оттоманською Портою. Українсько-молдавські відносини. Валахія і Трансільванія. Швеція у дипломатичних планах Б. Хмельницького. Венеція. Австрія. Англія. Українсько-московські зв'язки

23 НОВИЙ ЕТАП ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ПАНУВАННЯ В УКРАЇНІ 184
Воєнні дії в Білорусії. Боротьба проти польсько-шляхетської агресії на Волині й Поділлі. Битва під Охматовом. Похід на західноукраїнські землі. Диспозиція кінця 1655 року. Віленська угода 1656 року. Воєнні дії кінця 1656–1657 років. Підсумки життя та діяльності Б. Хмельницького

24 УКРАЇНА В ПЕРІОД «РУЇНИ» 192
Перше гетьманство Юрія Хмельницького. Іван Виговський (1657–1659). Повстання 1658 року. Гадяцький договір. Конотопська битва. Повстання в Переяславі 1659 року. Останній період гетьманства І. Виговського

25 «РУЇНА». ГЕТЬМАНСТВО ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ... 199
Переяславські статті 1659 року. Чуднівська кампанія 1660 року. Воєнні дії та розруха в Україні

26 КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 203
Політична ситуація в Україні. Павло Тетеря (1663—1665). «Чорна рада» в Ніжині та обрання гетьманом І. Брюховецького. Протиборство гетьманів і держав. Державна і соціальна політика І. Брюховецького. Андрусівське перемир'я. Петро Дорошенко (1665—1676). Дем'ян Многогрішний (1669–1672). Михайло Ханенко (1669–1674)

27 АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТТІ 214
Загальна характеристика. Стани та їхнє місце в суспільстві. Органи вищої влади. Адміністративний поділ та управління. Козацьке військо

28 БОРОТЬБА ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 219
Руйнівні походи татар на українські землі в 50–60-х роках XVII століття. Завоювання турками Поділля. Кошовий отаман Іван Сірко. Чигиринські походи. «Правитель України». Кримські походи російсько-українських військ. Азовські походи 1695—1696 років

29 **БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ** 227
Старшинська олігархія. Іван Самойлович (1672–1687). Державна політика І. Самойловича. Перемир'я і «Вічний мир». І. Самойлович і українська православна церква. Трагедія гетьмана

30 **ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ** .. 234
Становище правобережних українських земель. Відновлення козацтва. Семен Палій (1640–1710). Повстання 1702–1704 років під проводом С. Палія

31 **ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА МАЗЕПИ** 239
Коломацькі статті. Іван Мазепа (1687–1709). Початок гетьманства. Внутрішня політика. Покровитель і меценат. Взаємовідносини гетьмана з царем. Старшинська опозиція. Петрик. Відносини із Запорожжям і Правобережною Україною

32 **УКРАЇНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ** 248
Тягар війни. Спроба об'єднання України. Плани на здобуття незалежності. Доноси В.Кочубея та І.Іскри. Вирішальний час. Вибори нового гетьмана. Напередодні вирішального бою. Запорозька Січ у подіях 1708–1709 років. Зруйнування Запорозької Січі. Полтавська битва. Прах і пам'ять. Зрада чи право?

33 **ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК ТА ЙОГО СПРОБА ВИБОРОТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ** 260
Вибори гетьмана в еміграції. Пилип Орлик (1710–1742). «Конституція прав і свобод Війська Запорозького». Пилип Орлик в Європі. Генерал-поручик Людовіка XV

34 **СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО** 265
І. Скоропадський (1708–1722). Наступ на автономію. Канальні роботи. Становище народних мас. Царські укази 1720–1722 років

35 **ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ (1722–1727)** 270
На перетині інтересів. Початок діяльності Малоросійської колегії. Павло Полуботок. Протиборство. Депутація до столиці. У казематі. Легенда про скарби Павла Полуботка

36 **ГЕТЬМАНЩИНА В ПЕРІОД РЕФОРМ. ДАНИЛО АПОСТОЛ** 276
Ліквідація Малоросійської колегії. Данило Апостол (1727–1734). «Рішительні пункти». Генеральна і полкова старшина. Реформа суду та укладення зводу українського права. «Генеральне слідство про маєтність». Українська лінія укріплень. Соціальна політика Д. Апостола. Нащадки гетьмана

37 ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ 283
Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст. Кость Гордієнко. Кам'янська та Олешківська Січі

38 МІНІСТЕРСЬКЕ ПРАВЛІННЯ НА ГЕТЬМАНЩИНІ (1734–1750 РОКИ) 287
«Правління гетьманського уряду». Російсько-турецька війна 1735–1739 років. «Слово і діло государево». Олексій Розумовський. Подорож Єлизавети в Україну

39 ОСТАННІ РОКИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ 291
Кирило Розумовський (1750–1764). Реформи Кирила Розумовського. Останній з'їзд старшини. Нащадки гетьмана

40 ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ 298
Заснування Нової (Покровської) Січі. Суспільно-політичний устрій Нової Січі. Господарство запорожців. Ліквідація Запорозької Січі. Соловецький в'язень

41 ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ (1764–1782) 305
Таємна інструкція Катерини II. Початок перетворень. Законодавча комісія 1767 року. Ліквідація залишків особливого устрою Гетьманщини

42 ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 310
Причини, характер та рушійні сили гайдамацького руху. Рух опришків у Галичині. Олекса Довбуш. Причини повстання 1768 року. Ігумен Мотронинського монастиря. Коліївщина 1768 року. Придушення повстання. Розправа над повстанцями. Відлуння Коліївщини в Україні і наслідки її для Польщі

43 СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТТІ 320
Переселення на схід. Устрій. Стани. Землеволодіння. Повинності. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. Козацька служба. Реформи на Слобожанщині у XVIII столітті

44 ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У XVIII СТОЛІТТІ 326
Козацькі зимівники і слободи. Нова Сербія і Слов'яно-Сербія. Російсько-турецька війна 1768–1774 років та активізація заселення краю. Виникнення нових міст та розвиток старих поселень в останній чверті XVIII століття

45 **УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ** 332

Характерні риси української культури. Розвиток освіти і книгодрукування. Наука. Літературна та усна народна творчість. Музичне життя в Україні. Архітектура й образотворче мистецтво. Скульптура

46 **ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ (ГАЛИЧИНА, ЗАКАРПАТТЯ, БУКОВИНА)** 350

Становище Галичини. Церковні відносини в Галичині та на Правобережжі. Закарпаття під владою Габсбургів. Повстання 1703–1711 років. Соціально-економічне становище Закарпаття у XVIII столітті. Релігійні відносини. Північна Буковина. Королівство Галичини і Лодомерії

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 361

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIII–XVIII СТОЛІТЬ 365

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ 368

ПРАВИТЕЛІ ДЕРЖАВ, З ЯКИМИ ПОВ'ЯЗАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XIV–XVIII СТОЛІТЬ 373

Навчальне видання

Швидько Ганна Кирилівна
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
XVI – XVIII СТОЛІТТЯ

Головний редактор *М.Малюк*
Зав. відділом історичної літератури *І.Гирич*
Головний художник *Л.Дікарєв*
Редактор, підбір ілюстрацій *В.Кравченко*
Макет та художнє оформлення *Л.Дікарєва*
Коректори *В.Бондар, Є.Оратовська*
Комп'ютерна верстка *Г.Пузиренко*

Підписано до друку 27.10.97.
Формат 70x100$^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 24,00. Ум. друк. арк. 31,2. Обл.-вид. арк. 35,7.
Наклад 450 000+20 000 дод. прим. (3-й з-д 180 001—280 000 прим.).
Зам. 7-284.

Видавництво «Генеза»
252151, Київ, 151, вул. Молодогвардійська, 28а.
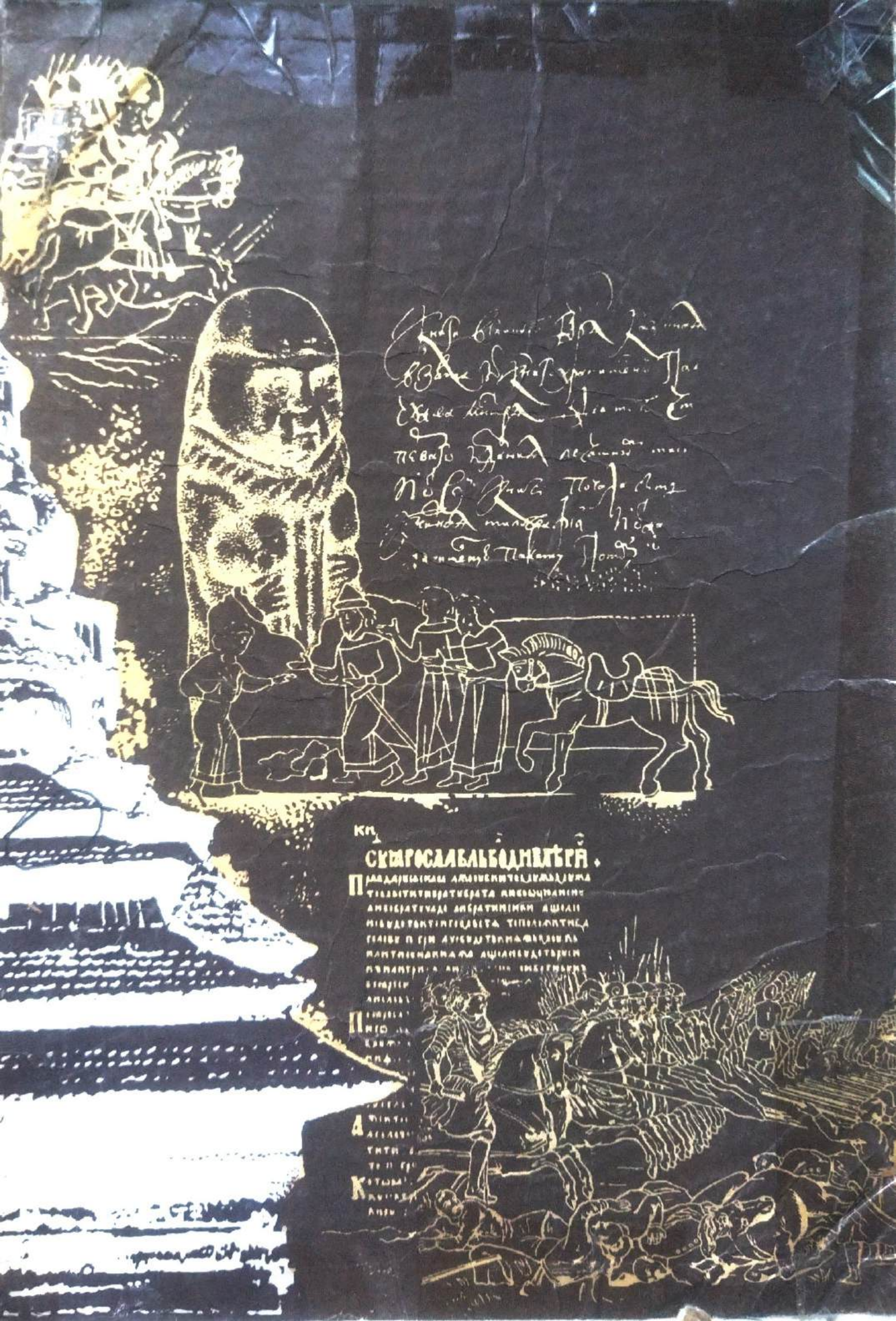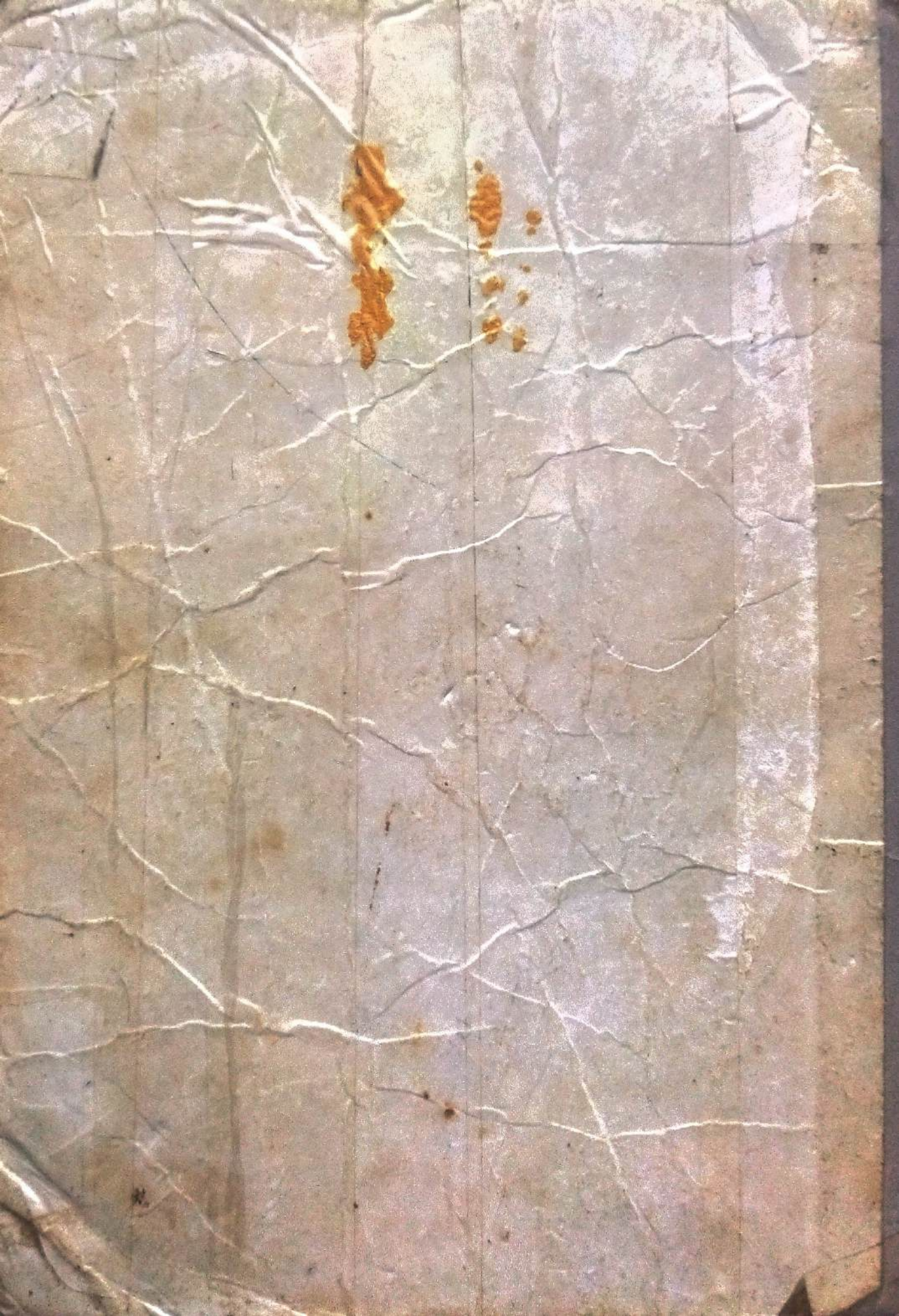
Віддруковано з готових позитивів на книжковій фабриці
ім. М.В.Фрунзе
310057, Харків, 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.